

ZALAI MÚZEUM

3

1991
ZALAEGRSZEG

ZALAI
MÚZEUM

3

1991
ZALAEGRSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
(Mitteilungen der Museen des Komitates Zala)

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ (sorozatszerkesztő)

Szerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:
FRANKOVICS TIBOR

Lektorok:
KALICZ NÁNDOR
ECSEDY ISTVÁN
TORMA ISTVÁN
HORVÁTH LÁSZLÓ
GABLER DÉNES
TÓTH ENDRE
HOLL IMRE
BENCZE GÉZA
HALÁSZ IMRE

Chronologische Fragen des 7.—10. Jahrhunderts.
Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II.
Traismauer, 15.—16. 10. 1990

A 7—10. század kronológiai kérdései.
Zala megye és Alsó-Ausztria régészeti konferenciái II.
Traismauer, 1990. 10. 15—16.

Tartalomjegyzék

WINDL, HELMUT — MÜLLER RÓBERT:	Vorwort (Beköszöntő)	7
SZÓKE BÉLA MIKLÓS:	Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn (Az avarok és szlávok délnyugat-magyarországi történetéhez)	9
KÜRTI BÉLA — WICKER ERIKA:	Bemerkungen zur Agraffenfrage der Awarenzeit (Megjegyzések az avar boglárók kérdéséhez)	19
MÜLLER RÓBERT:	Chronologische Fragen des Gräberfeldes Gyenesdiás (A gyenesdiási temető kronológiai kérdései)	35
MADER, BRIGITTA:	Die frühmittelalterliche Fundsituation in Friaul (Aspekte zur slawischen Siedlungschronologie) (Koraközépkori leletek helyzete Friaulban (Szempontok a szláv települések időrendjéhez))	41
TOVORNIK, VLASTA:	Datierungskorrekturen der altslawischen Gräber- und Siedlungsfunde in Oberösterreich (A felső-ausztriai korai szláv temetők és telepek leletei keltezésének helyesbítése)	49
CECH, BRIGITTE:	Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp [NÖ] (Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik) (A Thunau am Kamp-i [Alsó-Ausztria] szláv sánc kerámialeletei /Adatok a szláv kerámia tipológiájához/)	57
SZAMEIT, ERIK:	Anmerkungen zur Chronologie des 8.—9. Jahrhunderts im Ostalpenraum (Megjegyzések a 8—9. század kronológiájához a Keleti-Alpok előterében)	73
DOSTÁL, BOŘIVOJ:	Zur Datierungsfrage des Grossmährischen Schmucks (A nagymorva ékszer keltezési kérdéséhez)	81
MĚŘÍNSKÝ, ZDENĚK:	Mähren im 10. Jahrhundert (Morvaország a 10. században)	89
STAŇA, ČENĚK:	Einige Bemerkungen zum Fortleben der grossmährischen Burgwälle im 10. Jahrhundert (Néhány megjegyzés a nagymorva földvárak 10. századi továbbélésének kérdéséhez)	95
KLANICA, ZDENĚK:	Versuch einer horizontal-stratigraphischen Interpretation der altmährischen Gräberfelder (Ómorva temetők horizontális stratigráfiai interpretációjának kísérlete)	103
KLÍMA, BOHUSLAV:	Die Anfänge und Entwicklung des grossmährischen Burgwalles Pöltenberg (Znojmo) (A pöltenbergi (Znojmo) nagymorva sánc periódusai)	107

Közlemények

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS:	Rézkori település Nagykapornakon (Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak)	113
BONDÁR MÁRIA:	A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon (Die Siedlung der Badener Kultur von Balatonmagyaród)	137
NOVÁKI GYULA— SKERLETZ IVÁN:	Várvölgy — Kis-Láz-hegy későbronzkori földvára (Der spätbronzezeitliche Burgwall von Várvölgy — Kis-Láz-Berg)	155
BERECZ KATALIN:	Római kori fibulák Zala megyéből I. (Römische Fibeln aus dem Komitat Zala I.)	163
JANKOVICH B. DÉNES:	Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976—1978 (Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976—1978).....	185
SRÁGLI LAJOS:	Adatok a Zala vármegyei ipari tevékenység és bányászkodás 19. századi kezdeteihez (Daten über die Anfänge der industriellen und bergbaulichen Tätigkeit im Komitat Zala im 19. Jh.).....	211
BALÁZS GÉZA:	Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára Mit tanultunk Barabás Jenőtől?	219

Chronologische Fragen des 7.—10. Jahrhunderts.
Archäologische Konferenz des Komitates Zala und
Niederösterreichs II.
Traismauer, 15.—16. 10. 1990

A 7—10. század kronológiai kérdései.
Zala megye és Alsó-Ausztria régészeti konferenciái II.
Traismauer, 1990. 10. 15—16.

-
- Szöke Béla Miklós MTA Régészeti Intézete, H—1014 Budapest, Úri u. 49.
- Kürti Béla Móra Ferenc Múzeum, H—6720 Szeged, Roosevelt tér 1—3.
- Wicker Erika: Thorma János Múzeum, H—6400 Kiskunhalas, Köztársaság u. 2.
- Müller Róbert Balatoni Múzeum, H—8360 Keszthely, Múzeum u. 2.
- Mader, Brigitta Instituto di Filologia Germanica, Via Cordaroli, 26, I—34135 Trieste
- Tovornik, Vlasta OÖ Landesmuseum, Aussenstelle Wegscheid, Bäckermühlweg 41, A—4020 Linz/D
- Cech, Brigitte Keldorfergasse 4, Stg. 3, A—1100 Wien
- Szameit, Erik Institut für Ur-und Frühgeschichte der Universität Wien, Franz Kleingasse 1, A—1190 Wien
- Dostál, Bořivoj Katedra archeologie filozofické fakulty MU, Arna Nováka 1, ČS—660 88 Brno
- Meřinský, Zdeněk Moravské Múzeum, nám. 25. února 6, ČS—659 37 Brno
- Stařa, Ceněk Archeologický ústav ČSAV, sady Osvobozeni 17/19, ČS—662 03 Brno
- Klanica, Zdeněk Archeologický ústav ČSAV, sady Osvobozeni 17/19, ČS—662 03 Brno
- Klíma, Bohuslav Archeologický ústav ČSAV, sady Osvobozeni 17/19, ČS—662 03 Brno

Vorwort

Die zweite der alljährlichen archäologischen Konferenzen des Komitates Zala und des Landes Niederösterreich fand vom 15.—17. Oktober 1990 in Traismauer statt und beschäftigte sich mit Chronologiefragen des 8.—10. Jhs. Es nahmen auch Kollegen aus Mähren daran teil. Wie wichtig Gespräche zu diesem Thema sind, zeigte sich einerseits in den stark divergierenden Ansichten, die in den einzelnen Referaten vertreten wurden, andererseits in den ausgiebigen Diskussionen, die noch weit in die Nacht hinein dauerten. Die Veranstalter danken allen Teilnehmern für Ihre engagierten Referate, besonders aber auch den Chairmen Univ.-Prof. Dr. István Bóna, Dir. Dr. Jaroslav Tejral und Univ.-Prof. Dr. Herwig Friesinger für ihre souveräne Diskussionsleitung.

Die nächste Konferenz wird voraussichtlich im Herbst 1991 in Brno stattfinden.

Erfreulicherweise konnte 1990 im Rahmen des Kulturabkommens zwischen dem Komitat Zala und dem Land Niederösterreich die Ausstellung „Der Häuptling von Gyenes, Awarenzeit in der Umgebung von Keszthely“ im Museum für Frühgeschichte in Traismauer gezeigt werden, die gleichzeitig auch noch nicht publiziertes Anschauungsmaterial für die Konferenzteilnehmer bot. Im Gegenzug dazu wurde im Balatoni Múzeum in Keszthely die Ausstellung „Pipeline zur Urzeit“ präsentiert.

Dr. Róbert Müller
Direktor des Balatoni Múzeums
Keszthely

Dr. Helmut Windl
Direktor des Frühge-
schichtsmuseums Traismauer

Szóke Béla Miklós:

Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn

In der Mitte Pannoniens, am Westende des Plattensees (Balaton) liegen die beiden altbekannten bedeutenden historischen Denkmäler der Spätkaiserzeit und des frühen Mittelalters Ungarns: Keszthely—Fenekpuszta und Zalavár/Mosaburg (CS. SÓS 1961.; BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966, 81—87.; BARKÓCZI 1968.; SÁGI 1970.; ERDÉLYI 1983.; MÜLLER 1987/a.; MÜLLER 1987/b. bzw. CS. SÓS 1963.; CS. SÓS 1969.; CS. SÓS 1973/a.; SZÓKE 1976.; CS. SÓS 1976.; CS. SÓS 1984.; CS. SÓS o.J.). In ihrer Umgebung, d.h. im unteren Zalatal und im Kleinen-Plattensee-Gebiet bergangen wir im Jahre 1979, parallel zu den Wasserregulierungsarbeiten mit den — in der Forschungsgeschichte dieses Gebietes — ersten ausgedehnten archäologischen Freilegungen (KIS-BALATON 1986.; SZÓKE—VÁNDOR 1987.; SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989). Fünf Jahre später nahm eine Gruppe unter meiner Leitung ebenfalls archäologische Forschungen in diesem Gebiet auf und zwar in den westlich anknüpfenden Tälern von Principális und Szévíz, um die siedlungsgeschichtlichen Verhältnisse dieser noch fast unerforschten Gegend zu rekonstruieren. Diese beiden mehrjährigen und noch jetzt laufenden Projekte boten eine ausgezeichnete Möglichkeit, die Erforschung des frühen Mittelalters in dieser historisch so wichtigen Gegend mit neuen Erkenntnissen zu bereichern. Während dieser Zeit brachten die Ausgrabungen von Á. Cs. Sós in der Zalavár/Mosaburg-Siedlungssagglomeration auch in einigen Beziehungen überraschend neue Ergebnisse.

Im folgenden möchte ich nun über unsere archäologischen Forschungen und Ergebnisse sowohl im unteren Zalatal und am Kleinen-Plattensee, als auch in den Tälern Principális und Szévíz detaillierter berichten und danach versuchen, aufgrund des archäologischen Materials und einer Überprüfung der schriftlichen Quellen ein teilweise neues Bild der Geschichte Pannoniens zu skizzieren.

Bemerkenswert ist, dass die Gräberfelder der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts im Raum des unteren Zalalats und des Kleinen-Plattensees genau auf den am Ende des 7. Jahrhunderts verlassenen Bestattungspätzen errichtet wurden. Die Gräber werden an den gleichen Plätzen, an denen früher schon die Toten begraben worden waren, gefunden [Zalakovár (SZÓKE—VÁNDOR 1983.; SZÓKE—VÁNDOR 1985.), Kehida (unpubliziert), Gyenesdiás (MÜLLER 1990.) und etwas weiter Pókaszepetk (CS. SÓS 1968.; CS. SÓS 1973/b.)]. Andere Gräberfelder in der Nähe

[Vörs, Söjtör (unpublizierte Gräberfelder) und Nagypáli (MÜLLER 1978)] wurden zu dieser Zeit jedoch neu angelegt, aber sie zählen immer nur geringe Gräber. Ausschliesslich im Falle der Keszthelyer Gräberfelder (LIPP 1884.) ist zu vermuten, dass sie seit dem 7. Jahrhundert kontinuierlich belegt wurden. Wie die Gräberfelder der früheren Phase weichen die Gräberfelder dieses Raumes in mehreren Zügen von denen ab, die sich im Inneren des Landes befinden; sie bilden eine Sondergruppe. Das auffallendste ist, dass die Mehrheit dieser Gräberfelder — wie in der frühen Phase — birituell ist, d.h. dass sowohl Brand- als auch Körpergräber vorhanden sind und sie innerhalb des Gräberfeldes in getrennten Gruppen aufzufinden sind.

Aufgrund des gleichen Bestattungsplatzes und -ritus stellt sich unvermeidlich die Frage, ob die Nachkommen dieser frühen Gemeinschaften bewusst an den Wohnplatz der Ahnen zurückkehrten und sich neben ihren Gräbern bestatten liessen. Seit der Aufgabe dieses Siedlungsplatzes zu Beginn des 8. Jahrhunderts änderten sich natürlich die Bestattungssitten, und vermutlich tauchten auch neue ethnische Elemente auf. Ausserdem vollzog sich eine kulturelle Veränderung. Die im Fundmaterial auftretenden zahlreichen westlichen Importgegenstände und deren Nachahmungen dienen als wichtige Anhaltspunkte zur genaueren Datierung. Die gemeinsamen Züge dieser Gräberfelder können folgendermassen zusammengefasst werden:

Die Brandgräber — wie die aus dem 7. Jahrhundert — fanden sich in dieser Zeitspanne meistens in abgesonderten Gräbergruppen, und sie wurden mit Vorliebe in den lehmigen Boden innerhalb des Gräberfeldes eingetieft. Die verbrannten Menschenknochen wurden 1. in Urnen, 2. in kleinen Gruben von unregelmässiger Form und 3. nachträglich in der Einfüllerde von Körpergräbern bestattet. Aber die Art der Verbrennung änderte sich: die Toten wurden nämlich sorgfältiger verbrannt. Darauf deuten die kalzinierten Menschenknochen, die nur noch in ganz kleinen Stücken vorkommen, hin. Auch die verkohlten Holzreste des Scheiterhaufens sind in grosser Menge aufzufinden. Sie wurden auf einem kleinen Haufen neben den verbrannten Menschenknochen beigesetzt. Oft kommen auch Grabkomplexe von einzelnen Familien zum Vorschein. Das hier gefundene Material ist ärmlicher als in der früheren Periode, es handelt sich um Melonenkern-, Amphoren- und mehrgliedrige Stangenperlen, Eisenschnallen, -messer, Sichelbruchstücke und Spinnwirtel (über die Urnenty-

pen in Zalakomár siehe SZÓKE—VÁNDOR 1983, Abb. 8—9).

Die Orientierung der Körpergräber ist nicht mehr so einheitlich wie im 7. Jahrhundert. Neben der West-Ost-Orientierung ist die Nord-Süd-Orientierung in einigen Gräberfeldern vorherrschend (z.B. Zalakomár). Gräber, in denen bewaffnete Krieger beigesetzt wurden, oder auch Gräber mit Pferdebestattungen kommen in geringer Zahl zum Vorschein. Das Pferd wurde immer zusammen mit dem Krieger in einer Grabkammer begraben (z.B. Grab 144 von Zalakomár; SZÓKE—VÁNDOR 1983, Abb. 1.). Es lag in der gleichen Orientierung wie der Tote, von ihm durch ein Brett getrennt, an dessen linker Seite. In einigen Gräberfeldern (Zalakomár, Söjtör) erschienen auch solche Gräber, bei denen der Sarg in eine, in die Längsseite des Grabes eingetiefte Nische gestellt wurde. Als Speisebeigaben treten meistens ein Huhn bzw. ein Ei auf. Getränke gab man in kleinen Tongefäßen (z.B. SZÓKE—VÁNDOR 1983, Abb. 7) oder in kleinen Holzheimern mit Eisenbändern bzw. Bronzeblechverzierung bei (SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989, Taf. 17).

Die Grabfunde (Trachtgegenstände, Waffen, Arbeitsgeräte usw.) veranschaulichen eine langsame Veränderung. Die traditionelle spätaurenenzeitliche Kultur entwickelte sich unter der Einwirkung der Kultur des karolingischen Westens immer mehr zu einer neuen kulturellen Formation, wobei aber die awarische Tradition in ihren Grundzügen erhalten blieb. Die Veränderungen vollzogen sich für die damals lebenden Leute fast unbemerkt, da hauptsächlich die die Tracht verzierenden Gegenstände und Schmucksachen abgelöst wurden, während die Bestattungssitten und die Hauptelemente der Tracht unverändert blieben.

Von den Männergräbern enthalten vor allem die Gräber der Krieger bedeutendes Fundmaterial. Neben den traditionellen awarischen Waffen wie Säbel, einschneidiges gerades Schwert (sog. Palaš), Bogen, Beil und Lanze erscheinen Langsaxe (SZÓKE—VÁNDOR 1985, Taf. 2.) und Tüllenpfeilspitzen mit Widerhaken; gleichzeitig taucht auch der Hakensporn auf. Die Gürtel wurden mit gegossenen Bronzebeschlägen verziert (SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989, Taf. 18), in einer für das 8. Jahrhundert kennzeichnenden Verzierungsart, d.h. sie weisen durchbrochene Greifen-Ranken-Motive auf und tragen auf den zugehörigen grossen Riemenzungen Tierkampfszenen. Später wurden die Beschläge kleiner, und die glatte Vorderseite wurde mit eingeritzten Palmettenmotiven, die sich von dem punzierten Hintergrund abheben, verziert. In der spätesten Phase der Belegung dieser Gräberfelder, d.h. schon um die Mitte des 9. Jahrhunderts wurde es Sitte, anstelle der vollständigen Gürtelgarnituren unvollständige, eventuell mit aus anderen Garnituren stammenden Beschlägen verzierte Gürtel ins Grab zu legen. Es kommt sogar vor, dass die Beschläge nach dem Muster der gegossenen Exemplare aus Bronzeblech gepresst wurden (z.B. Söjtör). Schliesslich verschwanden die Metallverzierungen, und der Gürtel wurde nur noch mit einer einfachen Eisenschnalle zusam-

mengehalten. In dieser Endphase weist auf den Rang des Toten nur die Tatsache hin, dass man bestrebt war, für ihn ein ebenso grosses und tiefes Grab auszuheben und eine Grabkammer zu bauen, wie sie den Krieger der früheren Generationen gebührt hatte. Das Pferd des Kriegers wurde erst am Anfang des 9. Jahrhunderts mit dem Toten zusammen bestattet. Die zu dem prachtvollen Pferdegeschirr gehörenden hervorragenden Stücke sind die den Riementeller des Zügels bedeckenden Phalaren, deren Eisenplatten mit vergoldeter und versilberter Kupferplattierung versehen wurden (z.B. Grab 144 von Zalakomár, SZÓKE—VÁNDOR 1985, Taf. 1. unten; Vörs, MÜLLER 1990, Abb. 14).

Die Veränderungen bei den Frauengräbern sind auffälliger. Bei den Perlenketten in den frühesten Gräbern überwiegen noch die Melonenkernperlen, die für das Fundmaterial des 8. Jahrhunderts charakteristisch waren. Allmählich wurden sie durch die amphorenförmigen Glasperlen und ähnliche Bleiperlen abgelöst. In dieser Phase traten auch die verschiedenen Bleianhänger und -lunulen häufig auf. Kurz darauf erschienen die gelbgebänderten schwarzen oder dunkelbraunen Pastenperlen, ferner die mehrgliedrigen Stangenperlen mit Silber- und Goldfolie. Die Halsketten in den spätesten Gräbern bestehen dagegen aus mehrgliedrigen Stangenperlen — unter ihnen bereits die blauen und grünen Exemplare — und die Mosaikaugenperlen (DEKÓWNA 1990.; SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989, Taf. 19 b.).

Von den verschiedenen Ohrgehängen des mit Bändern verzierten Kopfschmuckes sind die mit pyramidenförmigen Glasperlenanhängern, die im 8. Jahrhundert allgemein üblich waren, für die ganze Periode kennzeichnend. Nur in den spätesten Gräbern tauchen ihre Varianten mit Schlingenhakenverschluss auf. Die frühesten Varianten der sog. Drahtschmucksachen, so die Ohrhinge mit eingerolltem Ende bzw. mit einfachem oder mehrfachem S-Ende, ferner mit Spiralanhängern und die Kettchenohrringe traten verhältnismässig früh auf. Mit den mehrgliedrigen Stangenperlen erscheinen die verschiedenen Torques, so die mit Schlingenhakenverschluss bzw. mit S-Ende, ferner der aus dünnen Silber- und verzinneten Kupferfäden geflochtene Halsschmuck mit Schlangenkopfen (SZÓKE—VÁNDOR 1985, Taf. 3) und die Jungfernkranz- oder Mützenzierden mit Kettchenverzierung. In dieser Zeitspanne verbreiteten sich die Ohrhinge mit Schlingenhakenverschluss und die verschiedenen einfachen Bommelohrringe. Von den Fingerringen sind die Spiral- und die längsgerippten Bandfingerringe charakteristisch. In der späten Phase treten auch die Schildchenfingerringe mit kleinen Rauten- oder Ovalenkopf auf, die mit von hinten eingeschlagenen kleinen Buckeln verziert wurden.

Die besten Analogien zu diesen Schmucksachen sind, neben den anderen transdanubischen Gräberfeldern, unter den zeitgleichen Grabfunden Ober- und Niederösterreichs aufzufinden. Das weist darauf hin, dass sich das Fundmaterial unseres Gebietes parallel mit der dortigen Entwicklung veränderte. Diese gleichlaufende Entwicklung steht

vielleicht auch damit in Zusammenhang, dass die gemischte awarisch—slawische Bevölkerung unseres Gebietes im 8. Jahrhundert mit den Slawen des Oberen Donaufales in engere Verbindung trat und diese auch in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts fortgesetzt wurde (über die detaillierte typologische und chronologische Analyse der Schmucksachen siehe SZÓKE im Druck).

Um die Mitte, stellenweise am Ende des zweiten Drittels des 9. Jahrhunderts ist in der Tracht sowohl in Transdanubien, als auch im Ostalpenraum eine schärfere Veränderung festzustellen. Charakteristisch ist die Verkleinerung des Kreises der Schmucktypen, ihre Homogenisierung.

Die Gräberfelder der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts in der Umgebung von Zalavár/Mosaburg werden grob in drei grosse Gruppen eingeteilt: 1. die Gräberfelder um die Kirche im Zentrum der Zalavár/Mosaburg-Siedlungsagglomeration, 2. die Gräberfelder sowohl mit heidnischem, als auch mit christlichem Charakter am Rande des Zentrums, 3. die rein heidnischen Gräberfelder in der ferneren Umgebung von Zalavár/Mosaburg.

1. Wie bekannt ist, bekam Pribina am Anfang der 840er Jahre einen Teil Pannoniens in der Gegend des Flusses Zala als *beneficium* und er begann bei Zalavár—Vársziget (Burginsel), das die zeitgenössischen Quellen *Mosapurc*, *urbs paludarum* nennen, sein Herrschaftszentrum aufzubauen (CONVERSIO c. 11., ed. WOLFRAM 1979, 52—53.). Am Rande der Insel war eine Schanze mit Stein-Holzkonstruktion und Balkenfachwerk angelegt, die später mehrmals erneuert wurde (CS. SÓS 1973/a., 105—114.). In der Nähe des Südrandes der Insel stand eine dreischiffige Basilika mit Halbkreisapsis. Wir kennen ihren Grundriss nur von einem Stich G. Turcos aus dem 16. Jahrhundert (CS. SÓS 1963, Abb. 3), da in den vorigen Jahrhunderten die Steine der Basilika bis zu den Grundmauern weggeschleppt worden sind. Um die Kirche wurden die Gräber eines vom 9. bis 11. Jahrhundert benutzten, mehrschichtigen Gräberfeldes ausgegraben (CS. SÓS 1963.). In der untersten Schicht fand man grosse gezimmerte Holzsärgen, in denen, entsprechend dem christlichen Ritus, die Toten meistens ohne Beigaben lagen. Nur in einigen Männergräbern fand man Scramasaxe, Sporen von dalmatischem Typ, in den Frauengräbern vergoldete Silberohrringe mit beiderseitigem, traubenförmigem Anhängsel, mit Granulation verzierte Fingerringe, Perlenketten aus emhgliedrigen Stangen-, Hohl- und Mosaikaugenperlen, die Bestattungen von der Mitte des 9. Jahrhunderts bis zur Wende des 9. zum 10. Jahrhundert datieren. Wahrscheinlich ist diese Basilika mit der im Jahre 850 zu Ehren der Maria Muttergottes geweihten Kirche identisch (CONVERSIO c. 11. ed. WOLFRAM 1979, 52—53. „*Sed postquam . . . munimen aedificavit* (nämlich Pribina), *construxit infra primitus ecclesiam, quam Liuprammus archiepiscopus . . . in honore sanctae dei genitricis Mariae consecravit anno videlicet DCCCL.*“

Die von Á. Cs. Sós geleiteten Ausgrabungen der letzten Jahre haben bewiesen, dass der nordwestliche Teil der Insel noch durch eine innere Befestigung von den übrigen getrennt war (CS. SÓS o.J. Abb. 2). Durch diese Palisaden-

mauer wurde wohl der Hof von Pribina und (oder erst von) Kozel umzäunt. In diesem Areal wurde ausserdem noch eine riesige dreischiffige Kirche mit Halbkreisapsis gefunden; weitere Mauern lassen auf eine Ringkrypta schliessen. An der westlichen Seite schliesst sich eine grosse Vorhalle (Westwerk) an. Um die Kirche herum befindet sich ebenfalls ein mehrschichtiges Gräberfeld mit mehreren, aus Ziegeln gebauten Gräbern, meistens ohne Beigaben. Erwähnenswert ist noch, dass unter dem Ziegelfussboden des Ganges der Ringkrypta mehrere goldbemale und farbige Fensterglasbruchstücke gefunden wurden, die wahrscheinlich zu der ersten Bauphase der Kirche gehörten (Darlegungen in einem Vortrag der Ausgrabungsleiterin am 10. 4. 1989). Vermutlich handelt es sich bei diesem Gotteshaus um die dem hl. Hadrian geweihte Kirche, zu deren Bau der Salzburger Erzbischof Liupram die Handwerker geschickt hatte („*Postmodum vero roganti Priwinae misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurg muros et pictores, fabros et lignarios. Qui infra civitatem Priwinae honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus aedificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat.*“ CONVERSIO c. 11. ed. WOLFRAM 1979, 54—55.)

Nordöstlich der Burginsel wurden die Grundmauern der dreischiffigen Steinbasilika von Zalavár—Récéskút gefunden. Um die Kirche herum lagen ebenfalls Gräber, die aber ihrer Beigabenarmut wegen zur Datierung kaum geeignet sind. Südlich von der Kirche wurden Reste eines grösstenteils aus Holz gebauten Klosters freigelegt. Aufgrund der Pfostenlöcher, die in der und um die Kirche gefunden wurden, nimmt Á. Cs. Sós an, dass diese zu Holzkirchen gehört haben könnten, die zum Teil schon vor der Ankunft Pribinas gebaut worden wären (CS. SÓS 1969, 62—74). Dem ist entgegenzuhalten, dass diese Pfostenlöcher weder aufgrund des Grundrisses, noch der reinen stratigraphischen Verhältnisse als Holzkirche interpretiert werden können, sondern sie stammen aus einer späteren Bauphase und haben höchstwahrscheinlich als Baugerüst gedient (TÓTH 1974.; SZÓKE 1976, 76—84.; CS. SÓS 1976, 117—123). Dieses Gotteshaus könnte mit der dritten in Pribinas-civitas erwähnten, wahrscheinlich ohne Salzburger Mitwirkung gebauten Kirche identisch sein, die zu Ehren Johannes' des Täufers geweiht worden war („*Item in eadem civitate ecclesia sancti Iohannis baptistae constat dedicata.*“ CONVERSIO c. 11. ed. WOLFRAM 1979, 54—55).

Etwa 600 m südwestlich der Burginsel, an der Borjúalás-Insel von Zalaszabar entstand am Anfang der 40er Jahre des 9. Jahrhunderts eine Siedlung mit oberirdischen Bauten und mit Planken verkleideten Brunnen. An ihrem Rande wurde wahrscheinlich auch eine Schmiede betrieben. Die Siedlungsanlagen auf dem höchsten Teil der Insel wurden vielleicht zur Zeit Kozels aufgelassen; an ihrer Stelle wurde ein Herrenhof (*curtis*) mit Palisadenmauer errichtet. Im Herrenhof stand eine einschiffige, durch einen rechteckigen Chor abgeschlossene Holzkirche. Der Chor besass

einen Stampfboden, das Schiff war mit römischen Ziegeln ausgelegt (KIS-BALATON 1986, 36). Im Kirchenschiff wurden die Grundmauern eines Chorgitters gefunden, und im Westen schloss sich eine Vorhalle an. In der Vorhalle und um die Kirche wurde ein Gräberfeld mit 805 Gräbern freigelegt. An der Wende des 9. zum 10. Jahrhundert hat man, nach Abriss der Palisadenmauer auch ausserhalb von ihr bestattet. Die Mehrheit der Gräber war beigabenlos. In jenen mit Beigaben kamen meistens Schmucksachen wie Ohrringe, Fingerringe, Zierblechknöpfe hauptsächlich aus Edelmetall zum Vorschein, deren Parallelen wir aus den Gräbern in der Zalavár-Burginsel und bei den mährischen Kirchen kennen (SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989, Taf. 19 c). Die Männergräber waren ärmlicher, Messer und Feuerstahl wurden gefunden und in drei Gräbern auch Sporen dalmatischer Art bzw. Plattensporen. Weiter entfernt von der Kirche kam auch einfacherer Bronzeschmuck vor, wie Ohrringe mit Kettchen- oder Glasperlenanhänger und Pendel bzw. mit Schlingenhakenverschluss, die für die karantische Kultur des Ostalpenraums typisch waren (Köttlach I. Stufe nach GIESLER 1980). In der Nordwestecke des Herrenhofes, beim Tor war eine etwa 5x10 m² grosse Fläche freigeblichen, wo wahrscheinlich ein Fachwerkbau, das Gebäude des Herrn stand. Wahrscheinlich lässt sich dieser mit dem Wohnsitz des *Wittimar* identifizieren, und dann könnte die oben genannte Kirche jene sein, die von Erzbischof Adalwin zu Ehren des Erzmärtyrers Stephan geweiht wurde (*Ibique illo die officium celebravit (Adalwinus) ecclesiasticum sequentique die in proprietate Wittimaris dedicavit ecclesiam in honore sancti Stephani protomartyris*. CONVERSIO c. 13. ed. WOLFRAM 1979, 56—57.).

2. Eine bedeutende Siedlung mit Gräberfeld wurde auch auf den, von der Zalavár—Burginsel nördlich gelegenen Inseln Zalavár—Kövecses (CS. SÓS 1984) und Zalavár—Rezes (KIS-BALATON 1986, 22—24.) und auch südlich davon, in Garabonc—Ófalu (KIS-BALATON 1986, 15—17) und auf der Zalaszabar—Dezső-Insel (KIS-BALATON 1986, 21) gefunden. Diese Gräberfelder aber, zusammen mit jenen, am Ufer des Zala-Sumpfbereiches freigelegten Gräberfeldern in Esztergályhorváti—Alsóbáránpuszt (KIS-BALATON 1986, 12—14) und Zalaszabar—Kis-esztergály (unpubliziert, Ausgrabung von R. Müller) gehören schon zu dem zweiten Typ der Gräberfelder, die ohne Kirche, manchmal in heidnischen heiligen Auen errichtet wurden. Gräberfelder dieser Art scheinen auch in der ferneren Umgebung, d.h. in Keszthely—Fenekpuszta (CS. SÓS 1961), Balatonszentgyörgy (BAKAY 1978, 188) und Vörs (KIS-BALATON 1988, 12—13), vorzukommen. Hier wurden die Hörigen der Siedlungsagglomeration, also das einfache Volk bestattet. Die Gräber, meistens in West-Ost-Richtung, bildeten Reihen, bei Familien auch entsprechende Gruppen. Fast durchgängig war die Ausstattung mit Speise- und Getränkebeigaben für das Leben im Jenseits: einerseits wurden Geflügelknochen und Eier, seltener Rinder-, Schwein-, Schaf/Ziegenknochen gefunden; andererseits waren Getränkebeigaben in scheibengedreh-

ten Tongefässen, in gelben Flaschen mit polierter Oberfläche, und verhältnismässig oft in Holzheimern mit Eisenbändern erhalten. Kennzeichnende Funde der Männergräber waren die Bronze- und Eisenschnallen, die am Gürtel befestigten Eisenmesser und Taschen mit Feuerstahl, Feuerstein, Ahle, Schleifstein, Rasiermesser, Kamm usw. In einigen Gräberfeldern, wie in Garabonc—Ófalu und Keszthely—Fenekpuszta wurden auch Waffen neben den Militärdienstleitenden niedergelegt: zweischneidiges Schwert, Sax, Bartaxt, Flügellanzenspitze, Tüllenpfeilspitze und Sporen (meistens wieder der dalmatischen Art) wurden in ihren Gräbern gefunden. Sehr interessant ist das Schwert byzantinischer Herkunft aus dem Gräberfeld Garabonc—Ófalu I, dessen Knauf und Parierstange nach einer Beschädigung von einem hiesigen Schmied originalgetreu zu reparieren versucht wurde.

In den Frauengräbern fand man die charakteristischen Schmucksachen der Epoche: Ohrringe mit ein- und beiderseitigem Traubenanhängsel, mit Glas- und Blechperlenanhängsel, mit Schlingenhakenverschluss oder mit beiderseitiger Drahtumwicklung bzw. mit Spiralanhängsel; Perlenketten aus Stangen-, Hohl- und Mosaikaugenperlen; an der Brust Zierknöpfe aus Glas, aus Bronze gegossen oder aus Bronzeblech, an den Fingern Schildchen- oder Bandfingerringe. Selten kamen auch Gebrauchsgegenstände ins Grab: eine Nadelbüchse aus Vogelknochen oder aus Eisenblech, Sichel, Messer — manchmal mit Geweihplattengriff (SZÓKE 1982). In mehreren Gräbern wurden aus Geweih verfertigte Behälter gefunden, manche waren mit eingekratzten Phantasiewesen, einem Vogel oder Kreuz verziert. Ein Kreuz ist auch an einem kleinen Bleiknopf aus einem Mädchengrab des Gräberfeldes Garabonc—Ófalu II zu sehen, dessen Parallelen wir aus den Gräbern des letzten Drittels des 9. Jahrhunderts vom oberen Donautal und aus Mähren kennen (MÉRINSKY 1988).

Die Masse des einfachen Volkes wurde — wie diese Gräberfelder zeigen — vom Christentum nur oberflächlich berührt. Sie erfüllten wahrscheinlich nur die formalen Vorschriften: die Menschen wurden getauft, nahmen an den Gottesdiensten teil — vielleicht durften sie nur ausserhalb der Kirche stehen — und bezahlten die Steuer. Bei der Bestattung und bei wichtigen Ereignissen in ihrem Leben beharrten sie auf ihren heidnischen Bräuchen; die Priester sahen wahrscheinlich darüber hinweg.

Der anthropologischen Untersuchung nach zeigen die um die Kirche im südlichen Teil der Burginsel Bestatteten starken protoeuropiden Charakter und stehen dem mährischen anthropologischen Material nahe (CS. SÓS 1963, 66). Im Gräberfeld Garabonc—Ófalu I ruhten hingegen solche Toten, die in erster Linie mit dem anthropologischen Material von Anderten, Mannheim—Vogelstang und Nusplingen in enger Beziehung standen, bzw. mit den Gräberfeldern von Mikulčice und Rajhrad verwandtschaftliche Züge besaßen. Hier wurde auch ein Männerskelett gefunden, dessen Schädel so künstlich deformiert war, wie dies zu dieser Zeit nur bei den Donaublicharen üblich war. Im Gräberfeld Garabonc—Ófalu II war eine mit den Ethnika

des Karpatenbeckens verbundene Bevölkerung bestattet, auf der Zalaszabar—Dezső-Insel entsprach das anthropologische Material dem der spätarawischen Gräberfelder in der weiteren Umgebung (Keszthely, Kaposvár) (die Bestimmungen stammen von K. Éry).

Die osteoserologischen Untersuchungen von I. Lengyel ergaben ein noch detaillierteres Bild von den einzelnen Gemeinschaften. Es hat den Anschein, dass die Gründer der Gemeinschaft Garabonc—Ófalu I meistens männliche und weibliche Geschwister waren, die in der Hoffnung auf verlockende Möglichkeiten aus dem ostfränkischen Reichsinneren nach Pannonien übersiedelten. Die erste Generation des Gräberfeldes Garabonc—Ófalu II hingegen bestand aus Ehepaaren, die mit ihren Familien in die Mosaburger Siedlungssagglomeration übersiedelt waren.

3. Zuletzt noch einige Bemerkungen zu dem dritten Typ der Gräberfelder in der Umgebung von Zalavár/Mosaburg. Das Gräberfeld von Alsórajk im Tal Szévíz, ungefähr 20 km westlich von Mosaburg ist, für diese Zeit bereits recht ungewöhnlich, wieder ein biritueller Bestattungsort. In den Körpergräbern fanden wir die üblichen Gegenstände des gemeinen Volkes der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts. Die Brandschüttungsgräber dagegen — abgesehen von einigen Gefäßbruchstücken — waren fundleer, aber einige von ihnen wurden teilweise in die Körpergräber eingetieft. Am Rande des Gräberfeldes wurden noch zwei grosse rechteckige Gruben ausgehoben, die mit gelbem Ton eingefüllt worden waren, in denen sich die Brandgrubengräber befanden. Diese eigenartige Bestattungssitte besitzt vorläufig keine Parallele, aber die Tatsache, dass der Brandbestattungsritus noch bis weit ins 9. Jahrhundert weiterlebt, weist darauf hin, dass die alten heidnischen Traditionen den Christianisierungsbestrebungen trotzen.

Die Siedlungsfunde der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts weisen leider keine besonderen Keramiktypen auf mit deren Hilfe eine genauere Datierung möglich wäre. Darum kann man von einigen Siedlungen nur bedingt behaupten, dass sie schon in dieser Zeitspanne bestanden hätten. Der Grund dafür ist, dass die dortigen Keramikfunde ältere Züge zeigen, und dass sie aus der besonderen Zierkeramik der Spätawarenzeit, d.h. der sog. gelben Keramik und den grossen Tonpfannen zum Getreidetrocken, die typisch slawische Produkte sind, bestehen.

Über die Siedlungsverhältnisse der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts wissen wir mehr. Die Siedlungen dieser Epoche waren Haufendörfer, in denen die Häuser schon von dauerhaft begrenzten Grundstücken umgeben waren. Die im allgemeinen viereckigen, auf der Erdoberfläche oder halb eingetieft gebauten Häuser waren 9—16 m² gross und wurden mit Stein- oder Lehmöfen geheizt, die meist dem Eingang gegenüber in der Ecke standen. Neben den Grubenhäusern fanden wir an einigen Fundplätzen auch Blockhäuser mit Balkenfachwerk und kleine Pfostenhäuser mit Flechtwerk [z.B. Keszthely—Halászcserda (SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989, Abb. 22.), bzw. Zalavár—Kövecses (CS. SÓS 1984, 70—71.)]. Ausserhalb der Häuser standen Backöfen mit Heizgruben, in die Erde eingetieft

Schweinemastgruben, rund ausgehobene Vorratsgruben und andere Gruben mit heute nicht mehr bestimmbarer Funktion.

Unter den Keramikfunden der Siedlungen muss man vor allem die Zierkeramik der Epoche erwähnen. Die gelbe, rotgelbe Flasche, Becher oder Teller mit polierter Oberfläche entstand aus älteren spätarawischen Wurzeln in den Zentren des ostfränkischen Randgebietes in Mosaburg und in Mähren in der Mitte des 9. Jahrhunderts (SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989, Taf. 20). Sehr charakteristisch ist aber auch die gewöhnliche Haushaltskeramik, die ebenfalls in Töpferzentren gefertigt wurde, da sie dünnwandig ist und gleichmässig gut gebrannt wurde. Häufig kann man Bodenstempel antreffen mit Kreuz-, Stern- und anderen geometrischen Motiven.

Die Versorgung des Zalavárer Zentrums war durch spezialisierte Handwerker und Hörige gesichert. Darauf weisen neben den erwähnten Töpferzentren die zahlreichen Halbfabrikate und das Rohmaterial aus Knochen auf der Zalavár—Burginsel (CS. SÓS 1972) und auf der Zalaszabar—Borjúállás-Insel (KIS-BALATON 1986, 19.; MÜLLER 1986) hin, die als Überreste von Knochenbearbeitungswerkstätten angesehen werden können. Auf letzterer Insel wurde auch eine Schmiedewerkstatt (VALTER 1981, Fig. 4), ferner Spuren der Leder- und Textilarbeitung (MÜLLER 1986), in Balatonmagyaród—Hídvégpuszta noch mehrere Backöfen mit Heizgruben in einer Reihe (Überreste einer Bäckerei?) gefunden.

Die Siedlung der Hörigen von Balatonmagyaród—Hídvégpuszta wurde am gründlichsten untersucht. Aufgrund der Urkunden kann man auch ihren Name mit grosser Wahrscheinlichkeit bestimmen. Sie könnte mit dem Besitz *Quartinaha* identisch sein, den der Diakon Gundbato zwischen 876 und 880 dem Regensburger Kloster St. Emmeram schenkte. In der Ortsbeschreibung wird erwähnt, dass *Quartinaha* neben dem Balaton (*iuxta Bilisasseo*) und am Fluss Zala (*adfluvium Salam*) liegt; dies kann durchaus im Bereich der Mündung des Zala-Flusses gewesen sein (TRADITIONEN REGENSBURG 1943, 78—79).

Alle Inseln um die Zalavár—Burginsel herum und auch die beiden Ufer des Zala—Tales waren durch Knüppelwege unmittelbar mit der Burginsel verbunden, sie hingen organisch zusammen (CSALOG 1960). Dieser Siedlungskomplex ist die Stadt Pribinas (*civitas Pribinae, urbs paludarium*). Die Bezeichnung „Stadt“ lässt sich jedoch nicht mit dem Stadtbegriff des Hochmittelalters gleichsetzen, man vermag hier noch nicht einen Stadtkeim zu sehen, da die Einrichtungsprinzipien dieser Siedlungssagglomeration — ähnlich den mährischen Burgwällen — ganz anders waren. Es handelt sich eigentlich um ein Konglomerat von Herrenhöfen mit dazugehörigen Häusern von Handwerkern und Kaufleuten, beide bildeten jedoch keine getrennten Siedlungseinheiten, sie hatten auch keine wirtschaftliche oder rechtliche Sonderstellung. Doch als Kirchen- und Herrschaftsmittelpunkt, in dem sich eine grössere Bevölkerung konzentrierte, dazu an einer wichtigen, von der Adria bis nach Kiew führenden, internationalen Handelsstrasse

se gelegen, mit einem weiten Versorgungs- und Einzugsgebiet, konnte dieser Siedlungskomplex gewisse Funktionen der frühmittelalterlichen Stadt erfüllen und ein Zentrum des Binnen- und Fernhandels werden (SZÓKE 1976, 91—100).

Die Ergebnisse der neuesten archäologischen Forschungen in der Umgebung von Zalavár/Mosaburg zusammenfassend, und die früheren Ausgrabungen im frühmittelalterlichen Pannonien bzw. die schriftlichen Quellen neu interpretierend, könnte man die Geschichte unseres Gebietes in der Karolingerzeit in folgender Weise skizzieren.

Der Kriegszug von 791 zwischen den Armeen der Franken und Awaren wurde von beiden Seiten als entscheidend eingeschätzt; obwohl die gesamte mobilisierbare Heereskraft des karolingischen Reiches und des awarischen Kaganats aufgeboten wurde, endete er unentschieden. Grösseres Blutvergiessen hatten nur die innenawarischen Kriege von 795, bei denen sowohl der Kagan als auch der Jugurru ihr Leben liessen, zur Folge. Doch gegen 797—98 kann sich das Kaganat noch einmal aufraffen, insbesondere in den westlichen Landesteilen und Grenzgebieten, die der Tudun beherrschte. Der „treulose“ Tudun widersetzte sich erfolgreich den wiederholt angreifenden fränkischen Heeren 798 und 802 (POHL 1988). Die weitere Verstärkung seiner Macht wurde vermutlich nur durch eine erfolgreiche Palastrevolte des frankophilen Lagers an seinem Hof verhindert; der neue Tudun erschien im Jahre 803 vor Karl dem Grossen in Regensburg, nahm das Christentum an und unterwarf sich dem fränkischen König. Neuerdings dachte man wieder daran, dass ein vernichtender bulgarischer Angriff durch den Khan Krum gegen die in der Grossen Tiefebene lebenden Awaren der Auslöser für diesen Schritt des alten — oder des neuen — Tudun gewesen sein könnte (VÁCZY 1972.; BÓNA 1984, 343—346.; SZÓKE 1989). Der Hinweis im *Suda-Lexikon* unter dem Schlagwort „*Abaris*“ und „*Bulgaroi*“ der in diesem Zusammenhang zitiert wird (SUIDAE LEXIKON 1928, 4, 483—484), erfährt aber weder durch die Geschichte der awarisch—bulgarischen Beziehungen, noch durch die politischen und Machtverhältnisse dieser Periode (siehe die Kriegszüge von Khan Krum gegen Byzanz) Unterstützung. Die Realität des bulgarischen Angriffes wird dadurch in Frage gestellt, dass man in den fränkischen Reichsannalen, in denen die Ereignisse im Karpatenbecken sonst rege verfolgt wurden, darüber keine einzige Zeile lesen kann, obwohl später, als die südslawischen Stämme, die fränkische Untersützung genossen, mit den Bulgaren tatsächlich in Konflikt gerieten, über jenes Ereignis detailliert berichtet wird. Es ist also wahrscheinlicher, dass den fränkischen Hof, wegen der rasch zunehmenden Kraft und Macht des Tuduns, berechtigterweise Besorgnis überkam: er befürchtete eine Restauration des awarischen Kaganats und demzufolge wurde die altbewährte Methode angewandt, im Kreis der den Tudun unterstützenden Adligen ein frankenfreundliches Lager zu organisieren.

Der erfolgreiche Widerstand des Tuduns könnte Karl den Grossen veranlasst haben, die „awarische Frage“ mit

Hilfe der lokalen slawischen Machthaber zu lösen, indem diese die Teilung des awarischen Kaganats unterstützen. Über den Erfolg dieser Politik gibt es wenig später eine Nachricht, nämlich den Übersiedlungsantrag von Kapkhan Theodorus an Karl den Grossen (ANN. REG. FRANC. a. 805). Die Scharmützel zwischen den Awaren und Slawen hörten aber nicht auf, sondern steigerten sich in so grossem Masse, dass Karl der Grosse 811 — jetzt bereits zur Verteidigung der Awaren und zur Schlichtung der Streitigkeiten — ein Heer schicken musste. Am Ende des Jahres berief Karl der Grosse alle Interessenten, also den *canisauci*, den Tudun und die donauländischen slawischen Vornehmen und Fürsten nach Regensburg, um die Machtverhältnisse im Karpatenbecken zu ordnen (ANN. REG. FRANC. a. 811). Als Endergebnis dieser Unterhandlung wurden die, zu dieser Zeit wohl bereits ausgebildeten Machtverhältnisse festgesetzt, die in den folgenden Jahrzehnten das politische Gesicht dieses Raumes bestimmten. Zu dieser Zeit existierten vielleicht schon die Keime der späteren slawischen Fürstentümer in Mähren, im Neutraer Gebiet und zwischen der Drau und Save. Auf Pannonien erhoben nämlich die Franken selbst Anspruch, daher wurde die Macht des Tuduns weiter beschränkt; über ihn hört man im weiteren nichts mehr. Den Lebensraum des awarischen Kaganats, das in die Grosse Ungarische Tiefebene zurückgedrängt wurde, engten die Bulgaren kurze Zeit darauf zunehmend ein. Von ihnen wurden nämlich die transsylvanischen Salz- und Goldbergwerke erobert und das südlich an die Awaren angrenzende Land der Timočanen und Abodriten besetzt (COMŞA 1960.; HOREDTE 1980.; SZÓKE 1980.; FODOR 1983).

Damit schliesst diese Periode, in der sich die Awaren mit den Franken und den benachbarten, teilweise früher eroberten slawischen Stämmen in Kriegszustand befanden, endgültig ab. All diese Ereignisse haben jedoch nicht so viel Blutvergiessen gefordert, dass das Awarientum auch als Volk vernichtet worden wäre, sind doch dieser Zeit die Sachsen oder später die Mähren in viel blutigere und längere Kämpfe verwickelt gewesen und dennoch nicht verblutet. Die fränkischen Reichsannalen überliefern den letzten politischen Auftritt der Awaren aus dem Jahre 822, als awarische Gesandte am Reichstag in Frankfurt teilnahmen. Das spätere Schweigen über sie bedeutet jedoch nur, dass das awarische Kaganat als politischer Machtfaktor aufhörte zu existieren. Die Awaren entzogen sich den Kämpfen, die die sich in den 20er und 30er Jahren des 9. Jahrhunderts organisierenden slawischen Fürstentümer austrugen; sie beobachteten tatenlos die Machtkämpfe zwischen dem mährischen Fürstentum und Ostfrankenreich. Diesem wahrscheinlich bewusst gewählten Abstand folgte vermutlich eine kulturelle Isolation vom Westen, als sich das Kaganat im 8. Jahrhundert kulturell und politisch zurückzog. Nur in Richtung Osten, mit den Gebieten hinter den Karpaten mag eine gewisse lockere Verbindung entstanden sein, was in der Siedlungskeramik, mit ihrer seit dieser Zeit auftretenden Gefässform und Verzierungsweise zum Ausdruck kommt (SZÓKE 1980.; MESTERHÁZY 1985).

Im westlichen Gebiet des ehemaligen awarischen Kagans, im Gebiet von der Enns bis zum Mittellauf der Donau, begann sich ein neues Volk aus den awarischen, slawischen und anderen ethnischen Bewohnern bzw. aus den von Westen eingewanderten bayrisch-fränkischen Siedlern zu entwickeln. Nicht nur die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse dieser Völker haben sich geändert, als sie dem frühfeudalen Adel, der sich nach fränkischen Vorbildern entfaltete, unterworfen wurden, sondern auch die Christianisierung übte auf das geistige Leben dieser Völker grosse Wirkung aus. So vereinheitlichte sich ihre materielle Kultur immer mehr, unabhängig von ihrer ethnischen Herkunft oder ihren kulturellen Traditionen. Diese materielle Kultur ist zu Anfang des 9. Jahrhunderts noch sehr verschiedenartig, sie konnte sich sogar erneuern, aber gegen Mitte des 9. Jahrhunderts wird sie zunehmend homogener und entwickelt sich zu einer einheitlichen Kultur der östlichen Gebiete im Ostfränkischen Reich. Diese Vorgänge verursachen das scheinbare Aufhören der spätawarischen Kultur auf diesen Gebieten. Dieses Bild entsteht deshalb, weil die Traditionen und Elemente der awarischen Kultur inzwischen zu einem organischen Teil dieser besagten neuen Kultur geworden waren.

Zuletzt bedarf auch das eigenartig gemischte slawisch-awarische Fundmaterial, besonders die Herkunft des slawischen Anteils, in unserem engeren Forschungsgebiet eine Erklärung, die ich etwas ausführlicher beleuchten möchte.

Ich wies bereits darauf hin, dass die ersten birituellen Gräberfelder im Zalatal — und nur in diesem Gebiet — schon am Anfang des 7. Jahrhunderts erscheinen. Diese Tatsache stellt die Frage der Herkunft der slawischen Bevölkerung der Umgebung von Zalavár/Mosaburg in ein anderes Licht; denn sie waren schon lange vorher angekommen, als früher angenommen worden war (CS. SÓS 1963, 57—59; BÓNA 1968, 117—118; CS. SÓS 1973/a 84—94; CS. SÓS 1973/b). Bemerkenswert ist, dass diese Gräberfelder des 7. Jahrhunderts bereits von Anfang an birituell angelegt waren, sowohl der awarische, als auch der slawische Anteil setzen gleichzeitig ein, sodass man darauf schliessen kann, dass das Gräberfeld von Anfang an gemeinsam benutzt worden war.

Durch die Analyse der historischen und archäologischen Quellen ist mit grosser Wahrscheinlichkeit darauf zu verweisen, dass sich hier im 7. Jahrhundert eine aus dem Mittleren Dnestr-Bug-Gebiet stammende *Dudlebis*-slawische Volksgruppe ansiedelte, gemeinsam mit den Awaren, die im Kriegsdienst standen. Dieses Ereignis lässt sich vermutlich mit dem Feldzug eines gewissen *Apsich* verknüpfen, der der Führer der in Transdanubien angesiedelten Awaren war und der auf den Befehl des awarischen Kagans im Jahre 602 sein Heer gegen die *Anten* führte, deren Land sich am Unterlauf der Donau und entlang der Schwarzmeerküste erstreckte (THEOPHYLACTUS SIMOCATTA, HISTORIAE VIII. 5. 8—13.). Der awarische Feldzug, der einzige der gegen Osten geführt wurde, endete so erfolgreich, dass vom Bund der *Anten* hinfort keine Rede mehr

war. Auf seinem Rückzug berührte *Apsich* wahrscheinlich das Gebiet der *Dudleben* nördlich der *Anten* und viele von ihnen gerieten in Gefangenschaft. Der bis dahin unbewohnte und ungenutzte Teil des awarischen Siedlungsgebietes in Transdanubien zwischen den Flüssen Zala und Mur wurde daraufhin von diesen *Dudleben* besiedelt. Ein Parallelbeispiel bietet das *Keszthely-Becken*, hier wohnten die aus den Provinzen des Byzantinischen Reiches schon früher entführten und neu angesiedelten Gefangenen (ihre Kultur ist die sog. *Keszthely-Kultur* — KOVRIG 1958.; KOVRIG 1960.; KISS 1968.; SÁGI 1970.; MÜLLER 1987/a.; MÜLLER 1986/b). Die *Awaren* hatten praktische Gründe für diese Massnahme. Sie liessen ihre Gefangenen die Arbeiten ausführen, zu deren Verrichtung sie nicht imstande waren oder die ihnen unbekannt waren — Ackerbau, Rodung und gewisse Zweige des Handwerks.

Man verfügt zwar über keine schriftliche Quelle über die Aktion von *Apsich* im Lande der *Duleben*, deren Ziel die Gefangennahme des Feindes war, doch kann dieses Vorgehen als ein alltägliches Ereignis betrachtet werden. Ein Grund, warum darüber nicht berichtet wurde, könnte darin liegen, dass es zu weit, d.h. ausserhalb des Gesichtskreises der byzantinischen Geschichtsschreiber stattfand. Aus späteren Zeitabschnitten blieben jedoch mehrere mittelbare Quellen erhalten, die die skizzierten Ereignisse wahrscheinlich machen. In den Urkunden aus dem 9. Jahrhundert kommt mehrmals der Ortsname *Tudleipin* (MAGNAE MORAVIAE FONTES III. 1969. 60, No. 30) ~ *Dudleipin* (CONVERSIO c. 11. ed. WOLFRAM 1979. 54—55) *Dudleipa* (MAGNAE MORAVIAE FONTES III. 1969. 128, No. 111) vor, der an der mittleren Mur in der Umgebung von Radkersburg zu lokalisieren ist (POSCH 1961.; CS. SÓS 1973/a 38.; VÁCZY 1974, 1045). In diesen Namen ist die ursprüngliche Lautform *dudleb* zu entdecken. Die Kiewer Jahrbücher (*Povest vremennyh let*) gelten als eine andere mittelbare Quelle. Dort kann man über die für die Verfahren der *Wolynianen* gehaltenen *Duleben* folgendes lesen: „Zu dieser Zeit existierten auch die *Oboren* (*Awaren*), die gegen den Kaiser *Herakleios* einen Krieg führten und ihn beinahe gefangennahmen. Diese *Oboren* kämpften mit den *Slowenen* und fielen *dulebische Frauen* an; 5 oder 6 *dulebische Frauen* wurden von ihnen vor den Wagen eingespannt, und sie liessen sich stolz ziehen . . .“ (HODINKA 1916. 35).

Die Überlieferung dieser Geschichte in den *Kiewer Jahrbüchern* bringt P. Váczy (VÁCZY 1972, VÁCZY 1974) mit den Schülern *Method* in Verbindung. Sie könnten diese Geschichte zu der Zeit gehört haben, als *Method* und *Konstantin* mit ihnen an den Hof *Kozels* in *Mosaburg* kamen und dort eine längere Zeit verweilten. Sie wählten hier aus der örtlichen Bevölkerung 50 Schüler aus. Unter diesen befanden sich offensichtlich auch *Nachkömmlinge* der einstigen *du(d)lebis*chen Gefangenen. Die ergreifende Geschichte der *Duleben* wurde wahrscheinlich zu jener Zeit das erste Mal niedergeschrieben, als die Schüler von *Method* aus *Mähren* nach *Bulgarien* flüchten mussten. Hier am *preslawischen Hof* wurde diese Geschichte mit

weiteren Details aus anderen schriftlichen Quellen, z.B. mit einer Angabe aus der Kurzen Byzantinischen Geschichte des Patriarchen Nikephoros (NIKEPHOROSPATRIARCHA, *Opuscula Historica Constantinopolitani* 12.29—14.10, 17.16—24 – den Hinweis auf das Abenteuer des Kaisers Herakleios im Jahre 623 bei Herakleia), ferner mit einem Zitat aus dem Brief des Nikolaos Mystikos an den bulgarischen Zaren Simeon „verloren wie die Oboren, welche keine Nation und auch keine Nachkommen hatten“ — VÁCZY 1974. 1073—1074) erweitert. Daraus konnte auch der Verfasser der Kiewer Jahrbücher Auszüge machen.

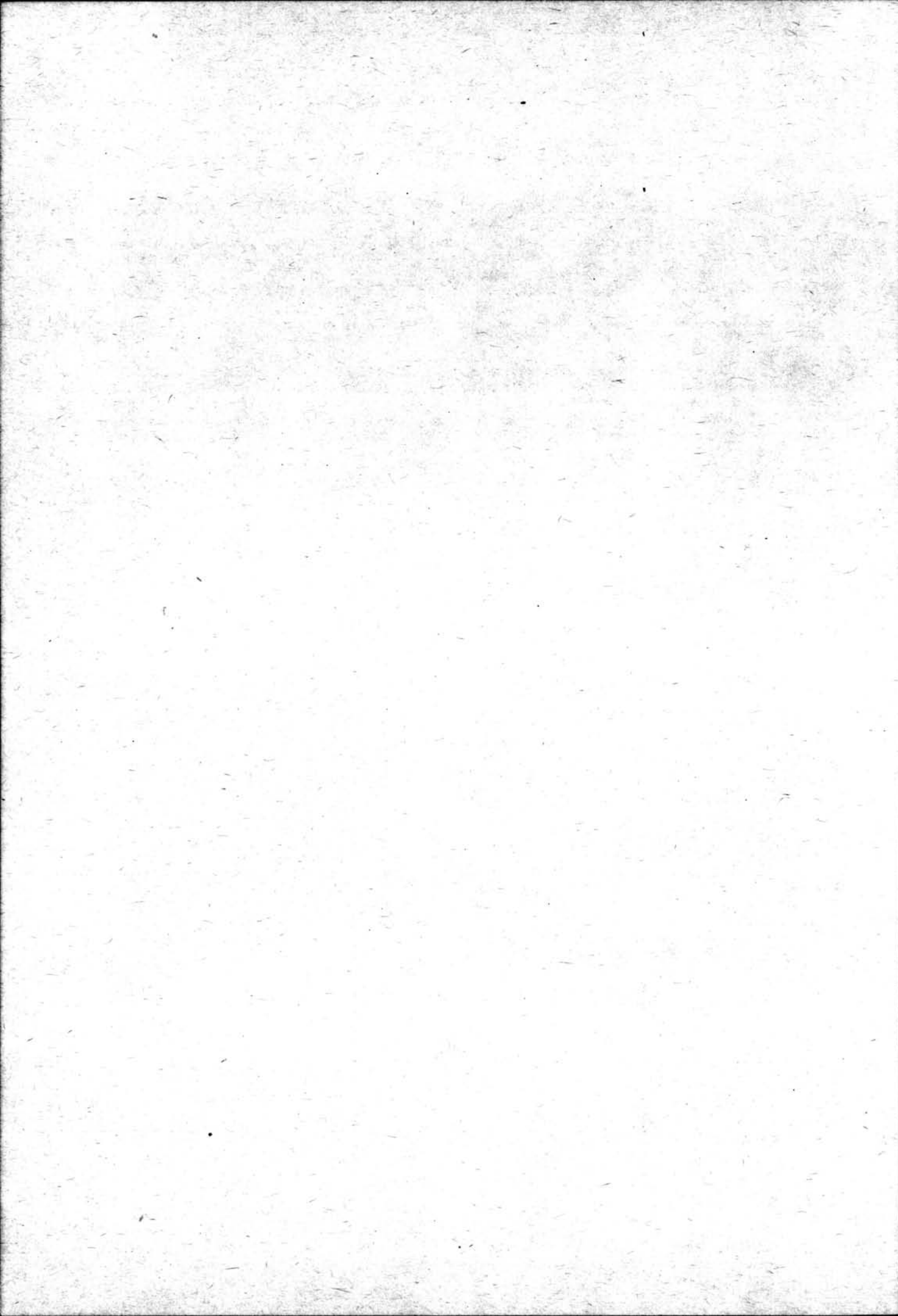
Die den Duleben durch die Awaren zugefügten Leiden waren aber übertrieben. Eine ähnliche Geschichte wird auch in Fredegars Chronik erzählt (CHRONICARUM quae dicitur FREDEGARII, MGH Script. rerum Merovingicarum II. ed. B. Krusch, Hannover 1888. IV 48.), um den vom fränkischen Händler Samo geführten slawischen Aufstand gegen die Awaren zu begründen. Die im Zala-Mur-Tal freigelegten Gräberfelder weisen darauf hin, dass die hier angesiedelten Awaren und Slawen die Gräberfelder gemeinsam anlegten und benutzten. Beide Völker bewahrten aber die eigenen Sitten und Traditionen: die Toten wurden von den Slawen in Brandgräbern und von den Awaren

in Körpergräbern bestattet. Auffallend ist aber, dass dieses Gräberfeld am Ende des 7. Jahrhunderts aufgegeben wird, die Bevölkerung siedelt ab oder wird abgesiedelt. Möglicherweise wurde die Bevölkerung zum Schutz der in dieser Zeit festgelegten neuen Westgrenze — der Enns — abgezogen. Andererseits halte ich es auch nicht für ausgeschlossen, dass sie sich vielleicht willkürlich in Richtung der Ostalpen entfernten. Die infolge der Awarenkriege veränderten Machtverhältnisse in Transdanubien könnten für diese Leute die Möglichkeit geboten haben, in die Gebiete ihrer Vorfahren zurückzukehren. So würde sich die exakte Wiederbenutzung des alten Siedlungsgebietes und der Gräberfelder nach einem Hiat von fast 100 Jahren erklären. Es besteht aber auch die Möglichkeit, dass sie von der Enns oder auch von näher gelegenen Gebieten (Steier, Karinthien) zurückzogen. Ihre früheren Verbindungen haben sie wohl auch weiterhin gepflegt, wie die zwischen dem Oberen Donautal und dem Ostalpenraum bzw. dem Zala-Mur-Tal bestehenden guten Parallelen zeigen. Ich halte es für nicht ausgeschlossen, dass das gute Verhältnis der Bevölkerung dieses Gebietes mit den westlicher gelegenen Provinzen des Ostfränkischen Reiches dazu beitrug, dass um 840 gerade hier Pribina sein *beneficium* von Ludwig dem Deutschen zugewiesen bekam.

Literatur:

- BAKAY 1978 Bakay, K.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén*. Studia Comitatusia 6 (1978)
- BAKAY—KALICZ—SÁGI 1966 Bakay, K.—Kalicz, N.—Sági K.: *Magyarország régészeti topográfiája I. Keszthelyi járás*. Budapest 1966.
- BARKÓCZI 1968 Barkóczi, L.: *A 6th century Cemetery from Keszthely—Fenékpuszta*. ActaArchHung 20 (1968) 275—311.
- BÓNA 1968 Bóna, I.: *Opponensi vélemény Cs. Sós Á.: A Dunántúl IX. századi szláv népessége c. kandidátusi értekezéséről*. ArchÉrt 95 (1968) 115—120.
- BÓNA 1984 Bóna, I.: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*. in: *Magyarország története, előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984.
- COMŞA 1960 Comşa, M.: *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jahrhunderts im Lichte der archäologischen Forschungen*. Dacia 4 (1960) 395—422.
- CONVERSIO 1979 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. ed. Wolfram, H., Wien—Köln—Graz 1979.
- CSALOG 1960 Csalog, J.: *Híd- és dorongutak Zalavár környékén* (Bohlen- und Knüppelwege in der Gegend von Zalavár) A Göcseji Múzeum Közleményei 9 (1960) 137—149.
- CS. SÓS 1961 Cs. Sós, Á.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely—Fenékpuszta*. ActaArchHung 13 (1961) 247—305.
- CS. SÓS 1963 Cs. Sós, Á.: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. ArchHung Budapest 41 (1963)
- CS. SÓS 1968 Cs. Sós, Á.: *Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszeptek, Pannonien*. in: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Festschrift H. Jankuhn, Neumünster 1968. 282—285.
- CS. SÓS 1969 Cs. Sós, Á.: *Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár—Récéskút in den Jahren 1961—63*. ActaArchHung 21 (1969) 51—103.
- CS. SÓS 1972 Cs. Sós, Á.: *Knochenbearbeitungswerkstatt im Mosaburg—Zalavár*. Časopis Moravského Múzea Brno 57 (1972) 187—194.
- CS. SÓS 1973/a Cs. Sós, Á.: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München 1973.
- CS. SÓS 1973/b Cs. Sós, Á.: *Jelentés a pókaszepteki ásatásokról*. ArchÉrt 100 (1973) 66—76.
- CS. SÓS 1976 Cs. Sós, Á.: *Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról*. Zalai Gyűjt. 6 (1976) 105—140.
- CS. SÓS 1984 Cs. Sós, Á.: *Zalavár—Kövecses, Ausgrabungen 1976—78*. Budapest 1984.
- CS. SÓS o.J. Cs. Sós, Á.: *Zalavár a középkorban*. Zalaegerszeg.
- DEKÓWNA 1990 Dekówna, M.: *Herkunft der im Friedhof Zalakomár gefundenen Glasperlen im Lichte der technologischen Untersuchungen*. Wosinsky Mór Múzeum Évk. 15 (1990) 231—242.

- ERDÉLYI 1983 Erdélyi, I.: *A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története*. Zalai Gyűjt. 18 (1983) 59—67.
- FODOR 1983 Fodor, I.: *Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon*. Honismeret 11:5 (1983) 19—23.
- GIESLER 1980 Giesler, J.: *Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert*. ArchKorrbl 10 (1980) 85—98.
- HODINKA 1916 Hodinka, A.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest 1916.
- HOREDT 1980 Horedt, K.: *Die frühgeschichtliche Siedlungslandschaft Siebenbürgens*. Aluta 10—11 (1980) 77—95.
- KIS-BALATON 1986 *Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében*. red. Vándor, L., Zalaegerszeg 1986.
- KIS-BALATON 1988 *Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásairól*. Kaposvár 1988. okt. 18—19.
- KISS 1968 Kiss, A.: *A Keszthely-kultúra helye a pannóniai kontinuitás kérdésében* (The Place of the Keszthely-Culture in the Problem of the Continuity in Pannonia) ArchÉrt 95 (1968) 93—101.
- KOVRIK 1958 Kovrig, I.: *Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez* (Remarks on the Question of the Keszthely-Culture) ArchÉrt 85 (1958) 66—72.
- KOVRIK 1960 Kovrig, I.: *Újabb kutatások a keszthelyi avarokri temetőben* (Neue Forschungen im frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely) ArchÉrt 87 (1960) 136—160.
- LIPP 1884 Lipp, V.: *A keszthelyi sírmezők*. Budapest 1884.
- MAGNAE MORAVIAE FONTES III. 1969 *Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata, Epistolae, textus historici varii*. Brno 1969.
- MĚŘÍNSKÝ 1988 Měřínský, Z.: *Kosočtverečné olovené křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury střední doby hradištní*. in: Rodná Země. Brno 1988. 122—145.
- MESTERHÁZY 1985 Mesterházy, K.: *Népvándorlás kori cserépüstök* (Völkerwanderungszeitliche Tonkessel) FolArch 36 (1985) 149—163.
- MÜLLER 1978 Müller, R.: *IX. századi strom Nagypáliból*. Zalai Gyűjt. 8 (1978) 31—45.
- MÜLLER 1986 Müller, R.: *Kora középkori szövöszék rekonstrukciója Zalaszabar—Borjúállás szigetről*. Zalai Gyűjt. 25 (1986) 37—47.
- MÜLLER 1987/a Müller, R.: *Megjegyzések Fenékpusztai történetéhez* (Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpusztai) Zalai Múzeum 1 (1987) 105—122.
- MÜLLER 1987/b Müller, R.: *Die spätromische Valcum am Plattensee*. in: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg 1987. 270—274.
- MÜLLER 1990 Müller, R.: *Der Häuptling von Gyenes. Avarzeit in der Umgebung von Keszthely* (Ausstellungskatalog) Traismauer 1990.
- POHL 1988 Pohl, W.: *Die Awarenkriege Karls des Grossen 788—803*. Militärgeschichtliche Schriftenreihe Heft 61 Wien 1988.
- POSCH 1961 Posch, F.: *Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes*. Mitt. d. Ges. f. Salz. Landeskunde 101 (1961) 255—266.
- SÁGI 1970 Sági, K.: *Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpusztai*. ActaAnthung 18 (1970) 147—199.
- SIEBEN JAHRTAUSENDE 1989 *Sieben Jahrtausende am Plattensee*. red. Müller, R. (Ausstellungskatalog) Mannheim 1989.
- SUIDAE LEXIKON 1928 *Suidae Lexikon*, ed. Adler, A. Lipsiae 1928 (Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike. Lief. 24. München 1974)
- SZÓKE 1976 Szóke, B.M.: *Zalavár*. Zalai Gyűjt. 6 (1976) 69—103.
- SZÓKE 1980 Szóke, B.M.: *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn*. ActaArchHung 32 (1980) 181—203.
- SZÓKE 1982 Szóke, B.M.: *Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff*. ActaArchHung 34 (1982) 23—39.
- SZÓKE 1989 Szóke, B.M.: *O severnoj granice pervogo bolgarskogo gosudarstva v IX veke*. in: Problemi na prabolgarskata istorija i kultura. Sofia 1989. 105—116.
- SZÓKE in Druck Szóke, B.M.: *Die Beziehungen zwischen dem Oberen Donautal und Transdanubien in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Frauentrachtzubehör und Schmuck). ArchAustr Beiheft
- SZÓKE—VÁNDOR 1983 Szóke, B.M.—Vándor, L.: *8—9. századi birtuális temető Zalakomár határában* (Ein birtuelles Gräberfeld aus dem 8—9. Jahrhundert von Zalakomár (Komitat Zala) in SW—Ungarn). Zalai Gyűjt. 18 (1983) 69—86.
- SZÓKE—VÁNDOR 1985 Szóke, B.M.—Vándor, L.: *Neue Ergebnisse der Ausgrabungen im Kisbalaton-Gebiet*. in: Die Bayern und ihre Nachbarn II. red. Friesinger, H.—Daim, F., Wien 1985. 207—212.
- SZÓKE—VÁNDOR 1987 Szóke, B.M.—Vándor, L.: *Kísérlet egy táji egység településtörténeti rekonstrukciójára. A Kis-Balaton programot kísérő régészeti leletmentő ásatások (1980—85) tapasztalatai*. (Versuch einer siedlungsgeschichtlichen Rekonstruktion einer Region. Erfahrungen aus den das Programm „Klein-Balaton“ begleitenden archäologischen Rettungsgrabungen 1980—85). Zalai Gyűjt. 26 (1987) 83—100.
- TÓTH 1974 Tóth, S.: *Régészet, műemlékvédelem, történelem. Építés-építészettudomány 5* (1974) 617—630.
- TRADITIONEN REGENSBURG 1943 *Die Traditionen des Hochstiftes Regensburg und des Klosters St. Emmeram*. ed. Widemann, J. Quellen und Erläuterungen zur bayer. Gesch. N. F. 8. München 1943.
- VÁCZY 1972 Váczy, P.: *Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren*. ActaAnthung 20 (1972) 395—420.
- VÁCZY 1974 Váczy, P.: *A frank háború és az avar nép*. Századok 108 (1974) 1041—1061.
- VALTER 1981 Valter, I.: *Árpád-kori kovácsműhely Csatáron (Zala megye)*. (Árpád period forge at Csatár) Iparrégészet, Égetőkemencék (Industrial Archaeology, Kilns and furnaces) Sopron 1981. 123—131.

Kürti Béla—Wicker Erika:

Bemerkungen zur Agraffenfrage der Awarenzeit*

In den letzten anderhalb Jahrzehnten wurden einige Ausgrabungen auf dem südöstlichen Teil der ungarischen Tiefebene durchgeführt als deren Ergebnis wir unsere Kenntnisse in Bezug der Tracht mit Agraffen durch neue authentische Beobachtungen erweitern können.

Im Jahre 1979 hat Katalin Hegedüs das awarenzezeitliche Gräberfeld von Szegvár-Szólókalja (Komitat Csongrád) freigelegt,¹ wo unter dem Schädel einer alten Frau - von der linken Schulter- in dem Grab 75 ein rundes, gepresstes Agraffenpaar (Abb. 2.6) hervorgekommen ist. Unter den sonstigen Funden haben wir Ohringe mit Glasperlenanhängern, ein Eisenmesser, eine Eisenschnalle, ein Gefäß mit Henkel und kleine Töpfe, Geflügel- und Schafknochen gefunden. Die Agraffen wurden aus dünnem Bronzeblech auf Pressmodell in guter Qualität gefertigt. Die Bronzoberfläche ist durch mitgepresste Goldfolie bedeckt. Die hintere Seite der Agraffe, die sich mit ihrem Rand nach hinten wölbt, ist durch Verstärkungsmaterial ausgefüllt, welches Zinn beinhaltet. Das hat gleichzeitig die Schlinge und den Haken fixiert, die die zwei Agraffen miteinander verbanden, bzw. die kleinen Ohren, die die Agraffen einzeln an das Kleid gebunden haben. Die zwei Agraffen sind im Grab in ineinandergelagertem Zustand hervorgekommen, die kleinen Ohren sind seitdem zunichte geworden. Die Agraffenoberfläche wird durch den sich aus ihrer Mitte herauswölbenden, kreisförmigen Buckel verziert, umfassen mit Perlenketten. Ihr Rand wird von einer gewölbten Kugelreihe bzw. Pseudogranulation bedeckt, die von Innen her wiederum von Perlen begleitet wird. Zwischen zwei Perlenreihen befinden sich fünf doppelte konzentrische Kreise; zwischen den gewölbten, dreieckförmigen Linien als Verzierung.

1980 ist in Gerla (Komitat Békés) ein awarenzezeitlicher Gräberfeldteil hervorgekommen, wobei im Grab 4 György Goldman ein gepresstes Agraffenpaar gefunden hat (Kürti 1980). Die aus ganz dünnem Bronzeblech gepressten Scheiben sind von dem zinnhaltigen Material dick ausgefüllt, das die Befestigungsschlingen gehalten hat und mit seiner Oxidation beinahe die Vernichtung des ganzen Gegenstandes verursacht hat. Das Agraffenpaar lag zusammengehängt auf dem linken Schlüsselbein. Man kann auf der vorderen beinahe ganz zerstörten Plattenmitte einen kreisförmigen Buckel, um ihn herum seinen Perlenrahmen,

dann die rund herum laufende Girlandenverzierung beobachten (Abb. 3.4). Das Grab war ärmlich, unter seinen weiteren Funden können wir nur ein Stück geschmolzene Perle und einen bikonischen Spinnwirtel erwähnen.

Im Grab 6, aus dem nur teilweise erfassten Gräberfeld — trotz mehreren jahrzehntelangen Rettungsgrabungen — in Tápé (Komitat Csongrád)² auf dem westlichen Hochufer der Theiss, hat Béla Kürti ein gepresstes, blätteriges Agraffenpaar gefunden. Wir haben bei dem auf dem Rücken liegenden Skelett eines jungen Mädchens zwei flache Silberringe, auf dem linken Schlüsselbein ein ineinandergelagertes, in situ liegendes Agraffenpaar, auf den Handgelenken je einen gegossenen Armreif mit rundem Querschnitt und breiter werdendem Ende, ein Eisenmesser, ein Eisenanhängsel, eine Eisenschnalle und ein Tongefäß mit engem Hals gefunden. Am Bein des Skelettes lagen Geflügelknochen. Aus der Anordnung der Perlen im Brustbereich herausgestellt, dass in eine herabgelassene Haarflechte eine Perlenkette geflochten worden war.

Der kreisförmige Buckel, in der Mitte der Agraffe aus Tápé, ist von einem Perlenkreis eingefasst, wozu sich von aussen acht, nach aussen breiter werdende Trapeze anschliessen (Abb. 2.4). Diese wurde von der Kugelreihe, die Agraffe umrahmt und die voneinander durch Muster mit Granulationsimitation getrennt sind, durch einen Ring getrennt, der als schmale Einkerbung geformt ist. Die zum Zusammenhängen der Agraffe dienenden Schlingen und Haken wurden in die Zinnmasse eingepasst, die die Rückenseite ausfüllt. Zur Befestigung am Kleid dienten kleine Ohren, die kaputtgegangen sind. Die Agraffe wurde durch eine auf dünne Bronzeplatte mitgepresste Silber- und Goldfolie bedeckt. Das Pressmodell muss gebraucht gewesen sein, worauf auch die verschwommenen Konturen hinweisen.

Die beste Parallele zum Agraffenpaar aus Tápé (wenn es nicht das Gegenstück ist, das auf dem gleichen Pressmodell gefertigt wurde) kennen wir aus dem Grab 286 vom Gräberfeld in Tápé³. Dieses Agraffenpaar ist in zusammengehängtem Zustand aus einem Frauengrab in Gesellschaft einer Eisenschnalle, eines Eisenmessers, Pastenperlen und Geflügelknochen ans Licht gekommen. Ausserdem ist ein mit Goldfolie bedecktes Silberblech-Agraffenpaar aus dem Grab 317 in Tápé bekannt.

Im Frauengrab 69 des Gräberfeldes in Csólyospálos (Komitat Bács-Kiskun) wurden von Erika Wicker ein herzförmiges Agraffenpaar und zwei ovale, vergoldete Ohrri-
nge mit Perlenanhänger entdeckt (Wicker 1985). Die Agraffen waren mit auf dünner Bronzeplatte mitgepresster Goldfolie bedeckt, und mit Rankenmotiven und Zellen verziert (Abb. 6.2).

Ein kurzer Überblick über die Agraffenfrage in der Fachliteratur (Kovrig 1963. 115—116, 143—144, 165—166; Szabó 1969. 47—48; Čilinská 1975. 81—82; Garam 1978, 207, 215; Garam 1980; Kiss 1984. 115—116) zeigt für uns, dass man über dieses Problem noch viel sagen kann.

Zur Zeit haben wir um 30000 freigelegte Gräber aus dem Karpatenbecken. Aus dieser Sicht gesehen scheint es interessant zu sein, dass sich die Anzahl der Gräberfelder auf 71, die Anzahl der Gräber mit Agraffen auf 154 beläuft. Wie bei jeder ähnlichen Forschung, wo die einzelnen Erscheinungen und Funde gesammelt werden, führt der grosse Unterschied zwangsmässig zu der folgenden Erkenntnis: wir halten die Tracht mit Agraffen unter den Awaren im Raum und Zeit nicht allgemein charakteristisch.

Mit besonderer Rücksicht darauf, dass es sich um einen zur Kleidungs-
tracht gehörenden Gegenstand handelt, bedeutet es ganz gewiss Abweichungen der Tracht und immer ein anderes Traditionssystem. Dieses wird noch von den Fällen betont, in denen in einem Gräberfeld mehrere Exemplare vorkommen, oder wenn die Anzahl der Funde aus den zueinander naheliegenden Gräberfeldern zunimmt. Dementsprechend zeichnen sich die Gruppen bzw. die Hiatus auf unserer Fundortkarte (Abb. 8) ab.

Wir können die Typologie, Chronologie und Verbreitung des gesammelten Fundmaterials folgendermassen kurz zusammenfassen:

Wir halten die typologische Zusammenstellung von Zlata Čilinská (1975. 81—82) auch heute noch im Grunde genommen für gültig. Trotzdem ist das Bild noch viel weiter ergänzbar.

Der Grund unserer typologischen Systematisierung wird von der Methode und Form der Herstellung gebildet — mit der Bemerkung, dass es bei einigen konkreten Stücken bestreitbar ist, in welche Gruppe sie eingeordnet werden können. Die Gruppen:

I. Zellenverzierte, mit Filigrantechnik oder Granulation ausgeformte Agraffen mit Steineinlagen und deren Imitationen (Abb. 1 und 9).

II. Pressblechagraffen (runde, viereckige und herzförmige Typen sind aufgrund der Verzierung auf der Oberfläche in weitere Untergruppen aufgeteilt — Abb. 2—6 und 10).

III. Rundspange mit Glaseinlage in Blumenblattzellen (Abb. 7 und 11).

IV. Schachtelagraffen (rund, oval, viereckig — Abb. 7 und 12).

V. vergoldete Bronzeagraffe aus Mödling.⁴

Die obige, in der ersten Annäherung mechanische Aufteilung kann eine Antwort auf zahlreiche weitere Fragen geben. Wenn wir die (in grösstem Teil aus Gold gefertigten) Gegenstände der ersten Gruppe mit den weiteren Gruppen vergleichen, können wir erkennen, dass es sich hier im wesentlichen um die Variation der mit verschiedener Technik hergestellten Nachahmung einiger Grundtypen handelt. So kann das zellenverzierte Agraffenpaar aus Ozora (Abb. 1.1) mit den Exemplaren von Tápé (Abb. 2.4) und Táp als verwandt erklärt werden; in erweitertem Sinn mit dem Typ von Knin-Biskupija (Abb. 2.1), dessen Stück mit Glaseinlage aus Dunaszekcső (Abb. 2.2) bekannt ist. Sehr eng ist der Zusammenhang zwischen den Agraffen des Types von Želovce Grab 72 (Abb. 1.5) und den ovalen Gruppen der Schachtelagraffen (Abb. 7.4), usw. Bei Überprüfung der wesentlichen Verzierungselemente der Agraffen können wir feststellen, dass das Grundmotiv aller gepressten Agraffen auf die Schmuckstücke und Kleidungsverzierung der Goldschmiedekunst von byzantinischem Charakter zurückzuführen ist, wo diese Schmuckstücken und Kleidungsverzierungen mit Kugelreihe umrahmt und mit Steineinlage in Granulationsfassung, Zellen- und Filigranverzierung versehen sind. — Man kann sogar das Vorbild der herzförmigen Agraffen (Abb. 6) auch in diesem Kreis — in dem Schlussglied der Halskette aus Zalesie (Fettich 1951. Taf. IV) — vorfinden. Es ist vielmehr eine wichtigere Parallele, weil das filigran- und zellenverzierte Goldscheibenpaar aus dem Funde von Igar—II (Fettich 1929. Taf. VII. 28—29), das als einer der Prototypen der Agraffen genommen werden kann (es wird auch von vielen so genommen), auch nichts anderes ist als ein Schlussglied einer goldenen Halskette (Garam 1978. 207).

Unsere Schachtelagraffen zitieren formmässig auch die obigen Agraffen, weil ihre Oberplatte durch Pressung gefertigt ist (natürlich mit Ausnahme des Agraffenpaares von Dunapataj — Hampel 1905. Taf. 282). Ausschliesslich hinsichtlich der Form kann man sie auch mit den Scheibenfibeln der Awarenzeit für verwandt betrachten, weil auf diesen auch ähnlich verzierte Deckplatte vorkommt. Dass ihre Genetik nicht unbedingt gemeinsam ist, zeigen die Verbreitungskarten (Abb. 12. — und Kiss 1966. Abb. 12.), wobei das Vorkommen von Schachtelagraffen im grossen und ganzen vom Verbreitungsgebiet der Scheibenfibeln abweicht.

Die Gegenüberstellung der Verbreitungskarten und der Typen weist darauf hin, dass das Vorkommen der Agraffen vom Typ I selten ist und sie auffällig im mittleren und oberen Theissgebiet auftreten (Abb. 9). Die gepressten Agraffen verbreiteten sich entlang der Donau, der Theiss und Zagyva, und einige ihrer Fundstellen erscheinen auch im Hinterland des Plattensees (Abb. 10). Ausgesprochen interessant ist die Verbreitung der Rundspangen mit Glaseinlage in Blumenblattzellen (Abb. 11): von dem Dévény-Tor entlang der Donau-Linie bis zum Komitat Baranya. Sie sind auch auf dem Donau-Theiss-Zwischenstromland und

bis zur Alattyán-Linie entlang der Theiss vorzufinden, aber mit einigen Ausnahmen fehlen sie im Inneren Transdanubiens. Mit Ausnahme der Fundstelle Halimba kann das gleiche über die Schachtelagraffen gesagt werden (Abb. 12).

Hinsichtlich der Chronologie der Tracht mit Agraffenpaaren scheint es so, als ob die Festlegungen von Zlatá Či-linská (1975. 81—82) und Éva Garam (1978. 215) — mit weniger Ergänzung — auch heute noch zutreffend wären. In Kenntnis des gesamten Materials scheint es für uns so, als ob die Tracht der unterschiedlichen Agraffentypen (Gruppe I—II—Abb. 1—6) chronologisch auf einen kleineren Zeitraum beschränkt werden kann, als wir das bis jetzt vermuteten. Die meisten davon sind im letzten Drittel des VII. Jahrhunderts und ganz am Anfang des VIII. Jh. in die Erde gelangt. Von den gepressten Agraffen sind nur einige als Ausnahme in die Mitte des VII. Jh. datierbar. Die Verwendung von zellenverzierten Agraffen (Gruppe III. — Abb. 7.1—2) umfasst das ganze VIII. Jahrhundert, während die Schachtelagraffen (Gruppe IV. — Abb. 7.3—6) und das Exemplar aus Mödling auf das Ende des Jahrhunderts zu datieren sind.

Hinsichtlich der Herkunft zeigen die obigen Gegenstandstypen bzw. ihre technischen Merkmale — worauf Éva Garam verwiesen hat (1980) — nach Byzanz. Trotzdem sind wir der Meinung, dass die konsequente Trachtweise, die wir von den in situ freigelegten Agraffen ablesen können, im grossen Masse von derjenigen abweicht, die wir mit dem Namen „spätromisch“ oder „byzantinisch“ bezeichnen. Während die technisch verwandten Scheibenfibeln und die Goldscheiben mit Steineinlagen in der byzantinischen Tracht immer einzeln — oder wenn paarweise, dann auf zwei Schultern (oder wenn mehrfach, dann als Teil der Halskette oder der Brustverzierung) — vorkommen, dienen die Agraffen zum Schliessen der Oberbekleidung. Das Material der in Raum und Zeit in Frage kommenden Gebiete untersuchend haben wir nur einen einzigen Ort gefunden, wo wir dazu entsprechende Parallelen finden können: das ist Mittelasien.

Für uns ist die beste bekannte aber hinsichtlich der Herstellungszeit frühere Parallele die Silberschüssel, mit der Jagdszene des Sapur II. (309—379). (Hinsichtlich unserer Themen ist es nicht nebensächlich, dass diese Schüssel aus dem Fund von Malaya Pereščepina stammt.) (Werner 1984. Taf. 6.) — Alle weiteren Parallelen stammen von dem gut bekannten Fresko von Pendjikent und in jedem Falle bilden sie Zubehör der Damenbekleidung!, so wie bei dem von A. M. Belenizki vorgelegten Ehepaar von der westlichen Wand des 3. Raumes von Objekt XXI, wo die Schulter der weiblichen Figur mit schleierartiger Hülle bedeckt wird, an deren beiden oberen Ecken Agraffen befestigt wurden (Belenizki 1980. 118). — Im Teil „B“ an der westlichen Wand im Raum 1 von Objekt XXII, das von der Expedition 1967 freigelegt wurde, sind zwei weibliche Gestalten zu sehen, die auf ihren Fersen sitzen. Die linke von ihnen trägt eine mit einem Gürtel umspannte kaftanmässige Oberbekleidung mit Ärmeln. Das Kleid ist in der Mitte offen und auf der herunterhängenden oberen rechten Ecke ist eine Agraffe zu sehen. — Von der südlichen Wand im Raum 7 von Objekt XXIV, das von der Expedition 1971 entdeckt wurde, kennen wir einen sehr schönen weiblichen Kopf, der nicht nur wegen der langen Haarflechte und der Ohrringe mit grosser Kugel an die weibliche Awarentracht erinnert, sondern auch mit dem Kaftan, der am Hals umgeschlagen und an seinem Rand mit Agraffen verziert ist. (Es ist zu bemerken, dass in allen diesen drei Fällen die Agraffen auf der linken Schulter zusammengehängt sind.)⁵

Wir können die obige Reihe mit einem goldenen Agraffenpaar aus Romanovskaja Stanitzja ergänzen, was eine Verbindung zwischen Mittelasien und Karpatenbecken sein kann.⁶

Für uns scheint es im Moment so, dass wir die Abstammung des oben untersuchten Elementes dort suchen sollten, wohin auch die einzelnen Fäden der awarischen Abstammung zurückgreifen. In dieser Beziehung ist es vielleicht auch nicht Nebensache, dass die Anzahl der Gräber auffallend gross ist, in denen neben Agraffentracht auch die gelbe Keramik vorkommt, deren Abstammung ebenfalls aus Mittelasien erklärt wird.

Anmerkungen:

* Die sich auf diese Frage beziehende Materialsammlung und Analyse sind noch weit nicht vollkommen; so soll man den folgenden Bericht als Arbeitszustand; unsere Vermutung als Arbeitshypothese annehmen.

¹ Hegedüs 1979. — Das Material des Gräberfeldes wird von Gábor Lőrinczy publiziert. Ich danke für die Möglichkeit der Aufarbeit des Agraffenpaars.

² Über den Fundort siehe: Kürti 1983. 197.

³ Unpubliziertes Material aus der Ausgrabung von Péter Tomka. Ich danke für seine Hilfe.

⁴ Daim 1977. 12—14. und Seite 21.

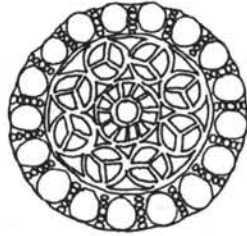
⁵ Die letzten zwei Parallelen kann man im Fotoarchiv LOIA in Leningrad, bei Prof. W. I. Raspopova anschauen.

⁶ Treasure of Khan Kubrat. Katalog. Sofia, 1989. Kat. Nr. 108.

Literatur:

- BELENIZKI 1980: Belenizki, A. M.: Mittelasien. Kunst der Sogden. Leipzig.
- ČILINSKÁ 1975: Zlata Čilinská: Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jahrhundert im Karpatenbecken. S1A XXIII (1975) 63—96.
- DAIM 1977: Falko Daim: Der Awarenfriedhof in Mödling „An der Goldenen Stiege“. Mödling.
- FETTICH 1929: Fettich, Nándor: Adatok az ősgermán állatnamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. Arch. Ért. 68—110, 328—358.
- FETTICH 1951: Fettich, Nándor: Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. AH XXXI Bp.
- GARAM 1978: Garam, Éva: A középavarkorsírobulussal keltezhető leletköre. AÉ 206—216.
- GARAM 1980: Garam, Éva: VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. FA 157—173.
- HAMPEL 1905: Hampel, Joseph: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, III. Braunschweig.
- HEGEDŰS 1979: Hegedűs, Katalin: A Szegvár-szőlőkaljai leletmentő ásatás. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged. 59—66.
- KISS 1966: Kiss, Attila: Pannonia római kori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. JPMÉ 1965 (1966) 81—120.
- KISS 1984: Kiss, Gábor: A gerjeni temető. = Kiss Gábor—Somogyi Péter: Tolna megyei avar temetők. Diss. Pann. III. 2. Bp. 103—118.
- KOVRIG 1963: Kovrig, Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alatyán. AH XL. Bp.
- KÜRTI 1980: Kürti, Béla: Avar kori sírleletek a Békés megyei Gerláról. = Múzeumi kutatások Csongrád megyében, Szeged. 145—152.
- KÜRTI 1983: Kürti, Béla: Az avarok kora. = Szeged története 1. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 162—208.
- SZABÓ 1969: Szabó, János Győző: Az egri múzeum avar kori emlékényaga III. Sírleletek Nagyréde—Ragyogóparton. EMÉ VI. 29—67.
- WERNER 1984: Werner, Joachim: Der Grabfund von Malaja Perščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München.
- WICKER 1985: Wicker, Erika: Aranyozott ékszerek a csólyosi avar kori temető 69. sírjában. = Halasi Músor, Kiskunhalas, 1985. nov. 15—19.

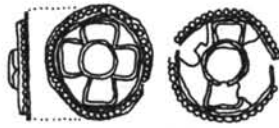
1.1.

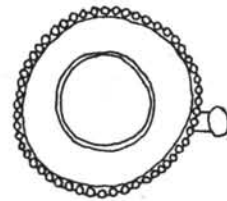
1. OZORA

2. IGAR-II.

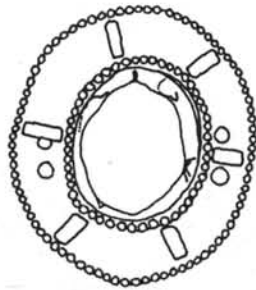

3. HOMOKMÉGY-HALOM

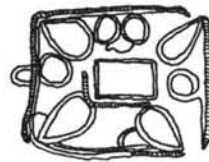
4. KECEL

1.2.

5. ZSÉLY

1.3.

6. GYÖR

Abb. 1.

11.1. a.

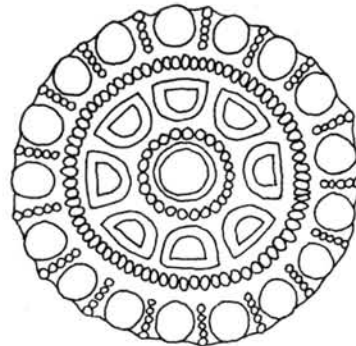
1. BISKUPIJA

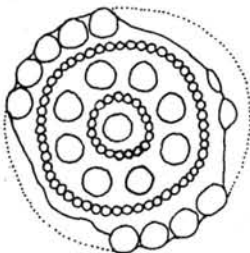
2. DUNASZEKCSŐ

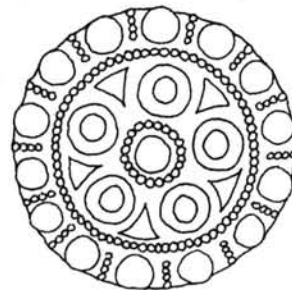
3. GERJEN

4. TÁPE

5. HALIMBA

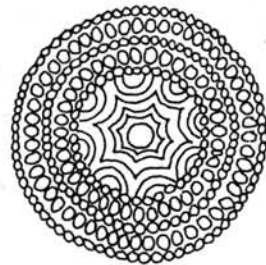

6. SZEGVÁR

II.1. b.

1. KISKÖRÖS

2. SOMMEREIN

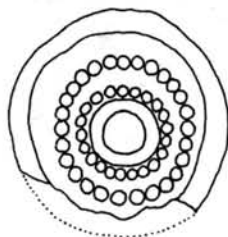
3. DUNAPENTELE

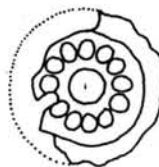
4. GERLA

Abb. 3.

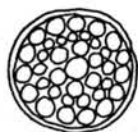
11.1.c.

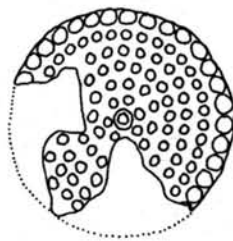
1. ALATTYÁN

2. DESZK

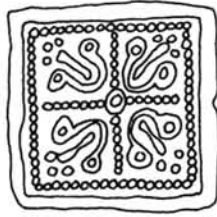

3. SZEGED-MAKKOSERDŐ

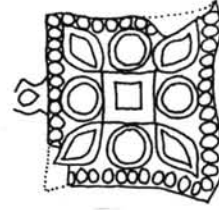

4. ABONY

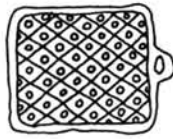
Abb. 4.

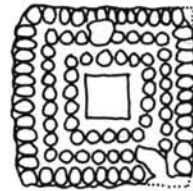
1. ALATTYÁN

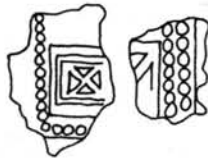
2. KÉKESD

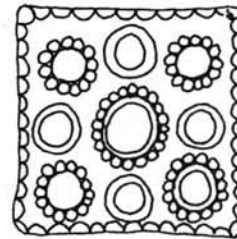
3. KISKÖRÖS

4. ÜLLŐ

5. ALATTYÁN

6. ZSÉLY

Abb. 5.

11.3.

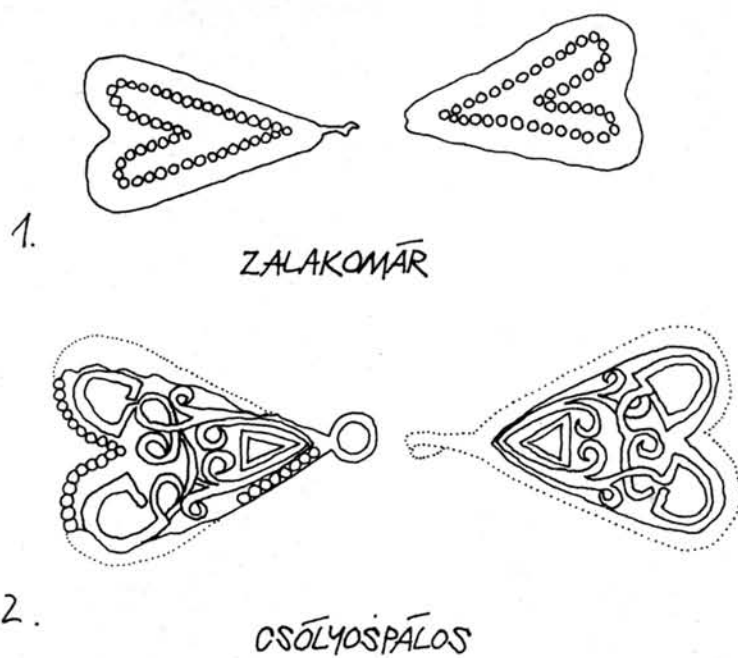
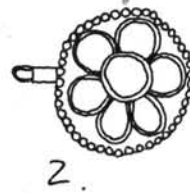
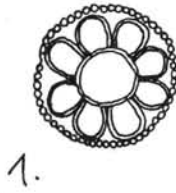
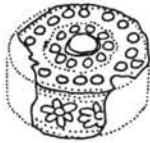

Abb. 6.

III.

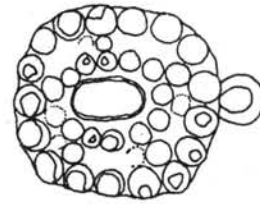

IV. 1.

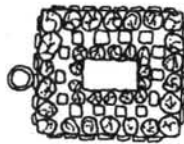
3. SZEBÉNY

IV. 2.

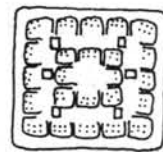
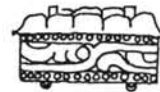

4. ÜLLŐ-1.

IV. 3.

5. DUNAPATAU

6. ABONY

Abb. 7.

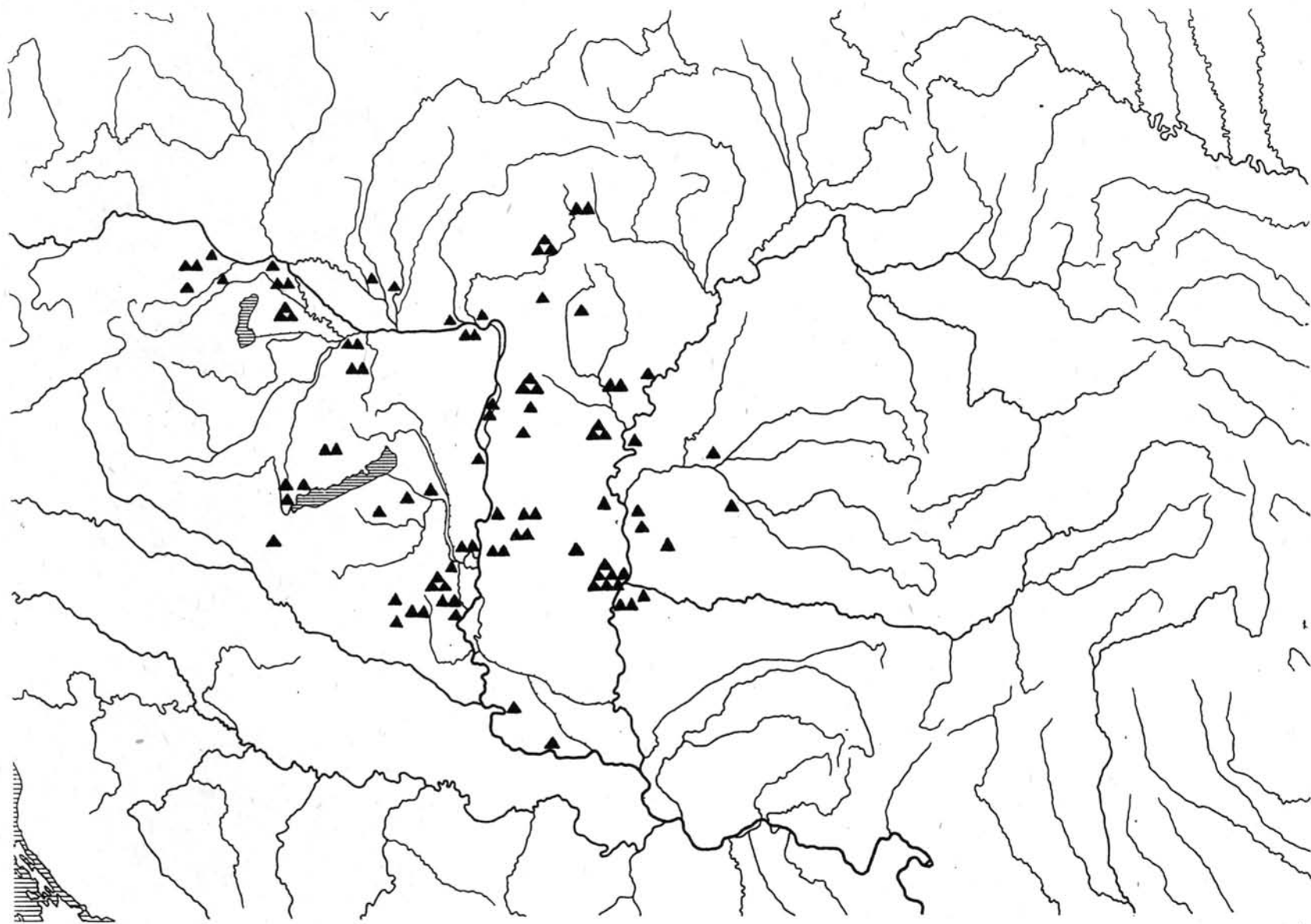

Abb. 8.

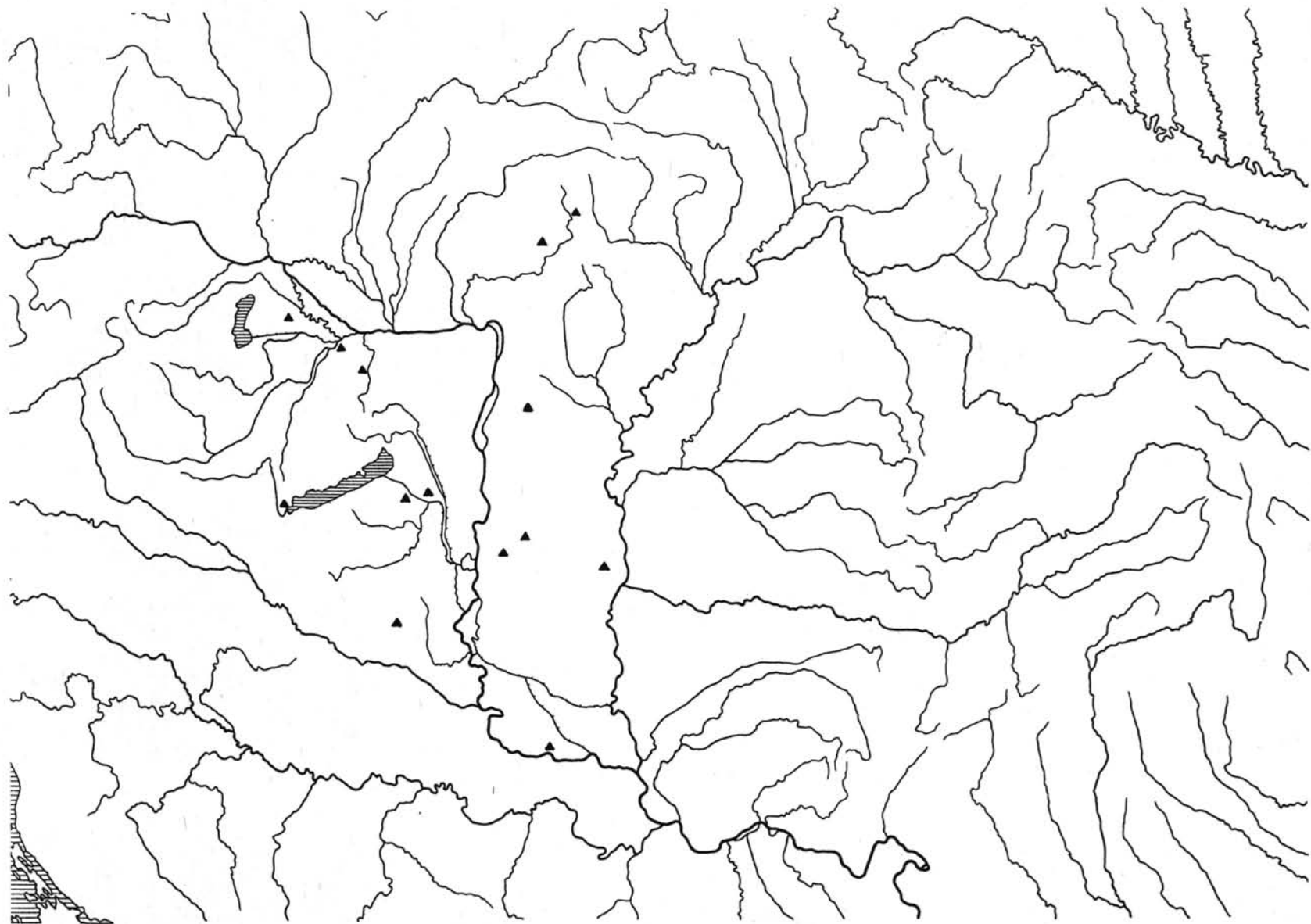

Abb. 9.

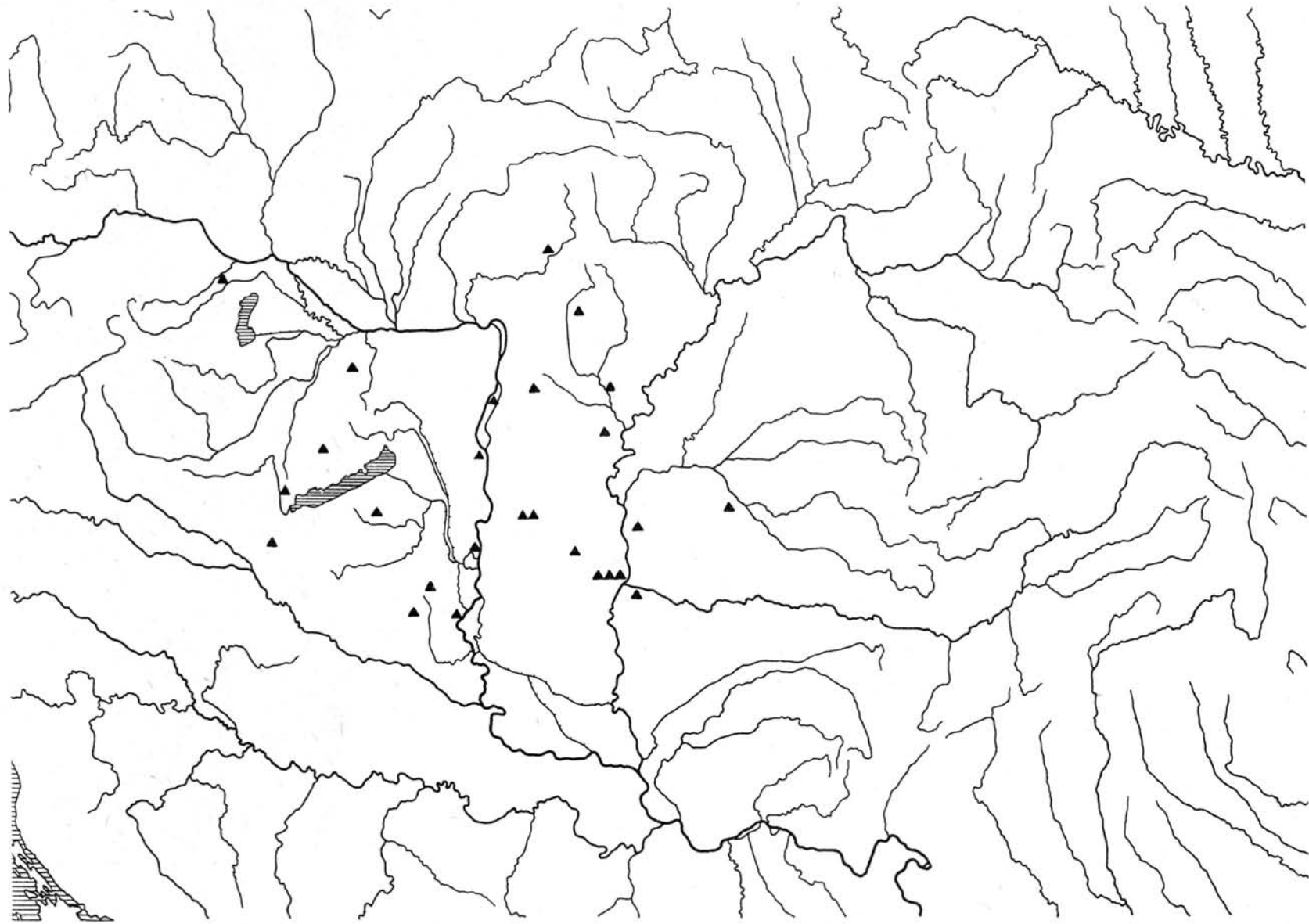

Abb. 10.

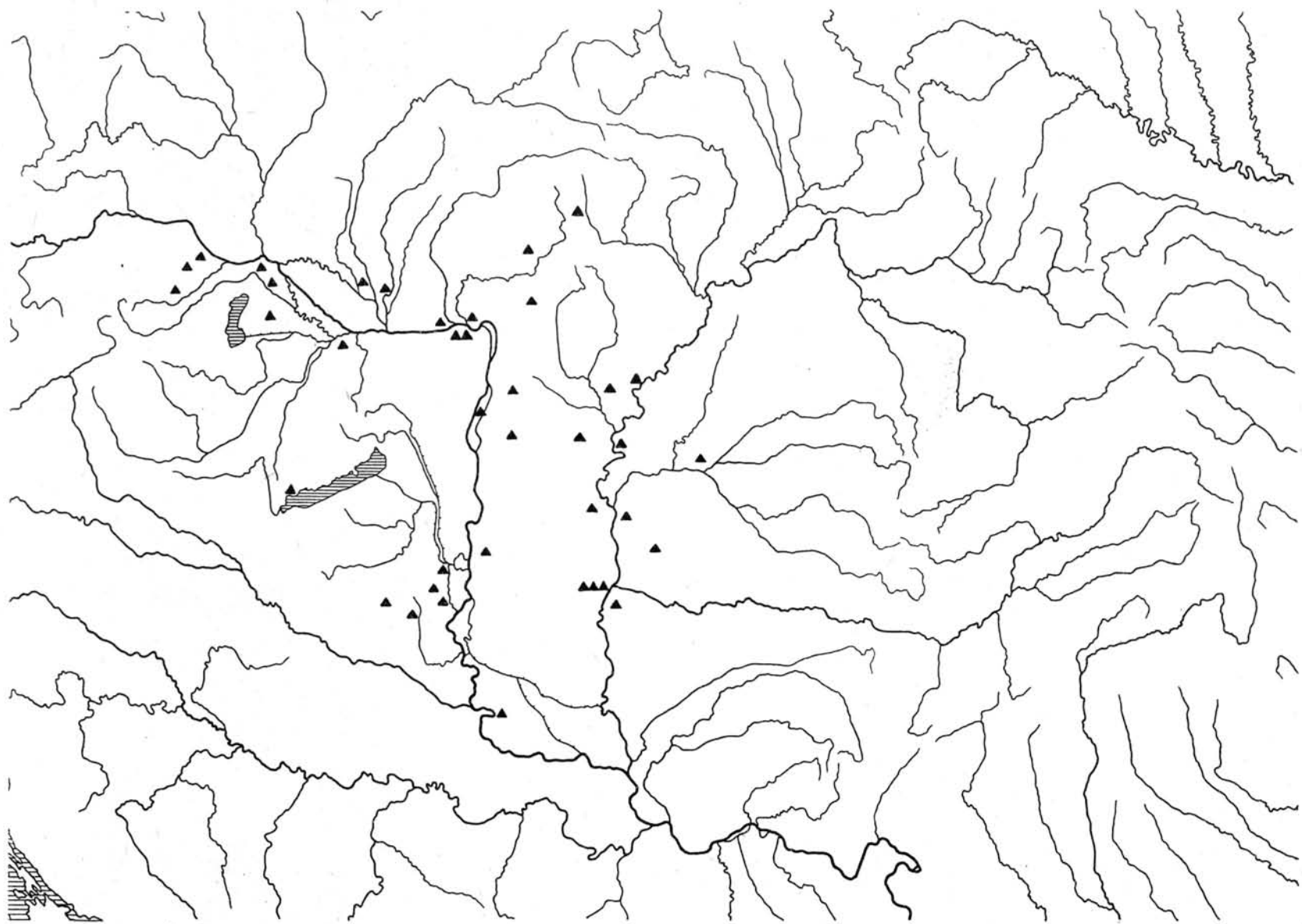
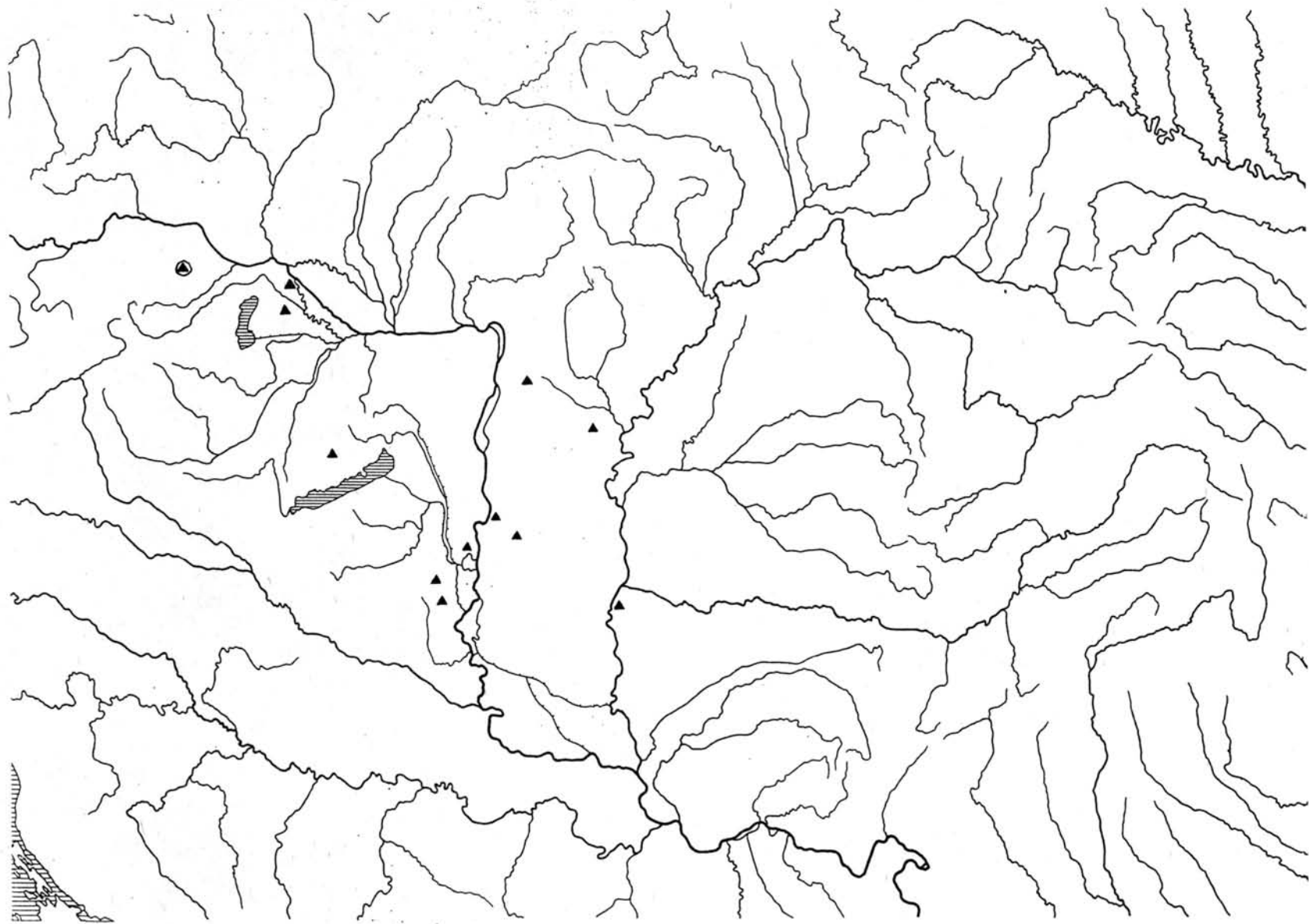

Abb. 11.

Müller Róbert:

Chronologische Fragen des Gräberfeldes Gyenesdiás

Das Gräberfeld von Gyenesdiás ist seit 1963 bekannt. Das erste Grab wurde bei einem Hausbau entdeckt und im Laufe der Notgrabung haben K. Sági und A. Kralovánszky 43 Gräber erschlossen. Sie bezeichneten den Gräberfeldabschnitt als spätvölkerwanderungszeitlich bzw. datierten es in das 9. Jahrhundert.¹ Wegen Strassenbauarbeiten haben wir die Notgrabung in den Jahren 1982, 1983 fortgesetzt und weitere 23 bzw. 15 Gräber gefunden. Neben den spätawarischen Gräbern kamen auch Bestattungen aus dem 7. Jahrhundert ans Tageslicht.² 1987 haben wir in einem Wasserleitungsgraben weitere 4 Gräber gefunden.³ Die Rodung des Weingartens an beiden Seiten der Hámán K. Strasse ermöglichte die regelmässige Erschliessung der östlichen Hälfte des Gräberfeldes. Die Arbeit begann im vorigen Jahr und ergab 80 Gräber im nordöstlichen Gräberfeldabschnitt, darunter ein mittelawarenzeitliches Häuptlingsgrab.⁴ Heuer im Frühjahr haben wir 42 Gräber erschlossen. Die Ausgrabung ist noch nicht beendet, wir rechnen damit, dass wir im nächsten Jahr die Erschliessung des südöstlichen Abschnittes abschliessen können. Die Arbeit ist also noch im Gange, doch das Material wirft interessante chronologische und historische Fragen auf, auf die wir im Besitz des bisherigen Materials Antwort suchen möchten.

Bis jetzt sind mindestens 3 frühawarische Gräber bekannt. In einem Mädchengrab fanden wir ein silbernes Kolbenarmbandpaar mit eingestempelter Verzierung, in zwei Männergräbern Überreste von gepressten Gürtelgarnituren. In einem Kindergrab fanden wir doppelkonische Pastenperlen. Dieser Perlentyp ist allgemein bekannt in den frühawarischen Fundinventaren aber auch in manchen mittelawarenzeitlichen Gräberfeldabschnitten.⁵ Da auch die Keramik des Grabes mit seiner länglichen Form atypisch ist, zählten wir das Grab provisorisch zu den mittelawarenzeitlichen Bestattungen. Jünger kann es nicht sein.

17 Gräber haben wir als mittelawarenzeitlich bestimmt. 11 beinhalteten charakteristische Funde des letzten Drittels des 7. Jahrhunderts: vor allem das Häuptlingsgrab unter anderem mit gepresster, bronzevergoldeter Gürtelgarnitur, Prunksäbel mit Goldknöpfe verziert und eine Goldmünze, ein Solidus, gemeinsame Prägung des Constans II. und Constantinus IV. aus den Jahren 654—659. In einem anderen Reitergrab war eine silbertauschierte Gürtelgarnitur.

Die streifenplattierten Garnituren können wir in die selbe Zeit datieren,⁶ wie auch die kleine Riemenzunge mit Flechtbandornamentik. Aus einem beraubten Reitergrab blieben nur vier, aus Silberblech gepresste Rosetten des Gürtels übrig.⁷ Das Grab könnte auch frühawarisch, aber nicht jünger als die Mittelawarenzeit sein. Für die mittelawarenzeitlichen Frauen- und Kindergräber sind die Ohringe ua. mit zylindrischem oder mit schwingendem Anhänger, die aus zwei Halbkugeln hergestellt wurden, hohlen Silber- und Goldperlen⁸ und die Bulle charakteristisch.⁹ Die Keramik der früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber zeigen gewisse gemeinsame Züge. Nach dem Material und Formausbildung sind sie ziemlich abwechslungsreich. Wir finden längliche Formen mit kurzem, kaum ausladendem Rand, schwächer gebrannte, unverzierte Exemplare auch mit leicht ausladendem Rand, eher kugelförmige Stücke mit längerem ausladendem Rand. Einige sind Unikate, aber es kommt auch die gedrückte Kugelform mit stärker ausladendem und schräg abgeschnittenem Rand vor, die viel Ähnlichkeit mit einem Typ der Spätphase zeigt. Vier Gräber liessen sich durch die Keramik zu den mittelawarenzeitlichen Gräbern einreihen.

Aufgrund der Garnitur des Fönlak-Typs wäre vorstellbar, dass zwischen den frühawarenzeitlichen und den mittelawarenzeitlichen Bestattungen ein Hiatus bestand. Aber nicht nur die Keramik zeigt Verwandtschaft, die Mehrheit beider Gruppen, 16 von insgesamt 20 Gräbern bilden eine Reihe und auch im Ritus sind gemeinsame Züge zu beobachten. Wir sind also der Meinung, dass zwischen den früh- und mittelawarenzeitlichen Bestattungen keine Lücke war, das Gräberfeld von Gyenesdiás ist die Ruhestätte einer kleinen, sehr vornehmen Gemeinschaft. Wahrscheinlich ist es kein Zufall, dass eben das Häuptlingsgrab und der mit streifenplattierter Garnitur bestattete Tote nicht in die Grabreihe bestattet wurden.

Viel schwerer ist die Beurteilung der spätawarischen Phase. Bis jetzt konnte keine horizontale oder vertikale Stratigraphie beobachtet werden, genauso wie im Gräberfeld Nové Zámky.¹⁰ In 8 Gräbern haben wir bis jetzt Gürtelgarnituren gefunden.¹¹ Die eine Garnitur besteht aus einer Hauptriemenzunge aus dünnem Blech, aus einer bronzevergoldeten, gegossenen, rankenverzierten Gürtelschnalle, aus 7 grösseren und 4 kleineren rechteckigen

Blechbeschlägen, die ersteren mit Punktkreisverzierung, aus einem durchbrochenen, gegossenen Propellerbeschlag und aus einer Riemenschlaufe aus Eisen. Die Garnituren mit Blechbeschlägen waren im ganzen Awarenreich verbreitet und werden allgemein in die erste Periode der Spätawarenzeit datiert.¹² Wir kennen aber diese Beschläge auch mit den spätesten Riemenzungen vergesellschaftet.¹³ In einem anderen Grab liessen die Räuber nur kleine rechteckige Blechbeschläge, gegossene, rankenverzierte Scharnierbeschläge und einen Lochkranzbeschlag aus Blech zurück. Diese kleinen Blechbeschläge kommen mit fast allen Beschlagtypen der Spätawarenzeit zusammen vor.¹⁴ Ähnliche Scharnierbeschläge kennen wir aus einem anderen Grab — in der Nähe des Grabes mit der blechernen Gürtelgarnitur — dieses Grab datiert aber der Steigbügel in die letzte Phase der Spätawarenzeit.¹⁵ In den übrigen Gräbern fanden wir Gürtelgarnituren, die für die letzte Phase der Spätawarenzeit charakteristisch sind. Z. B. gegossene, durchbrochene Riemenzungen mit Lilienverzierung und schmale, längliche Scharnierbeschläge. Die eine Garnitur wurde nicht aus Bronze, sondern aus Blei hergestellt.¹⁶ Die Mehrheit der Gürtelgarnituren stammt also bestimmt aus der letzten Phase der Spätawarenzeit. Bis jetzt fehlen aus unserem Gräberfeld die charakteristischen Gürtelgarnituren der frühen und der mittleren Phase der Spätawarenzeit.

Die Gräber mit blechernen Gürtelgarnituren fanden wir im Gräberfeld in der Nähe des westlichen und nördlichen Randes und die jüngsten Formen im Gräberfeldinneren. Die anderen Funde lassen die Annahme nicht zu, dass das Gräberfeld vom Nordwesten her in die Richtung Südwesten belegt wurde.

80 Gräber können wir mit Sicherheit in die Spätawarenzeit datieren aufgrund der charakteristischen Ohrringtypen, Perlen, Armbänder, Brustspangen und des Pferdegessirres. Die Keramik in diesen Gräbern ist ziemlich einheitlich. Die charakteristischste Form ist eine Kugel- oder gedrückte Kugelform mit kurz ausladendem, manchmal abgerundet verdicktem Rand. Eine Variante ist mit Sand stärker gemagert und der Rand ist profiliert oder schräg abgeschnitten. Einige Stücke sind länglich, eventuell mit betonter Schulter. Bis jetzt kennen wir nur eine gelbe Keramik. Bei zwei Stücken ist die Kante bzw. die Innenseite des Randes auch mit Wellenlinien verziert. Bodenstempel fanden wir keine. Die Verzierung ist die Linie, das Linienband, die Wellenlinie und das Wellenlinienband abwechslungsreich variiert. Aufgrund der Keramik konnten wir weitere 60 Gräber in die Spätawarenzeit datieren.

Die jüngsten Bestattungen — dazu zählten wir diese 17 Gräber, die Drahtohrringe mit mehrfachem S-Ende oder mit Spiralanhänger,¹⁷ die der Länge nach durchbohrten Amphorenperlen,¹⁸ die Millefiori- oder mehrteiligen Folienperlen,¹⁹ die Pfeilspitze mit Tülle²⁰ und die Messer mit Knochengriff²¹ beinhalteten — zeigen eine gleichmässige Verteilung im Gräberfeld und fehlen eben an den Rändern. Das gleiche ist zu beobachten, wenn wir die verschiedenen, in den anderen Gräberfeldern meistens chronologisch gut

trennbaren Schmucktypen am Gräberfeldplan kartieren. Es ist keine Sonderheit, dass die Verbreitung der einfachen Ohrringe und der mit angelöteten Kugelchen verzierten Ohrringe dieses Bild zeigen. Diese Ohrringtypen erschienen in der Mittelawarenzeit — wie das auch bei uns der Fall ist — und blieben bis zum Ende der Awarenzeit im Gebrauch.²² Die viele Varianten zeigenden Ohrringe mit Pastenperlenanhänger konnte man in mehreren Gräberfeldern auch chronologisch gut trennen.²³ Im Gräberfeld Gyenesdiás fehlen bis jetzt aus dem Südtel die Ohrringe mit Perlenanhänger. In der Mitte und im nordöstlichen Teil finden wir diese Ohrringe mit rundem aber auch mit ovalem Ring ganz gemischt, im westlichen Abschnitt — wo übrigens die eine Gürtelgarnitur mit Blechbeschlägen zu finden war — sind nur die mit ovalem Ring vertreten. Aus dieser Verbreitung kann man keine chronologischen Schlüsse ziehen. Erwartungsgemäss zeigt auch die melonenkernförmige Perle eine gleichmässige Verbreitung.

Die spätawarischen Gräber des Gräberfeldes von Gyenesdiás beinhalten solche Funde, die in der ganzen Epoche im Gebrauch waren, solche, die in manchen Gräberfeldern bis zur Spätphase der Spätawarenzeit im Gebrauch blieben bzw. solche Funde, die nur für die Spätphase der Spätawarenzeit kennzeichnend sind. Die Verbreitung der einzelnen Typen zeigt keine eindeutige innere Chronologie und lässt keinen Belegungsablauf bestimmen. Eine Erklärung dafür könnte sein, dass die Toten in mehreren Grossfamilien-Gruppen bestattet wurden und die Gruppen zur Zeit nicht zu erkennen sind, da wir die Ausgrabung noch nicht beendet haben. Eine andere Möglichkeit wäre — eben weil die eindeutig nur für die erste Hälfte der Spätawarenzeit charakteristischen Funde fehlen — die Annahme, dass die spätawarischen Gräber alle in der letzten Phase der Spätawarenzeit, also am Ende des 8. und in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts entstanden sind. Das würde bedeuten, dass zwischen den Bestattungen der Mittelawaren-, vielleicht beginnenden Spätawarenzeit und der Mehrheit der Gräber ein längerer Zeitabschnitt, fast ein Jahrhundert ausfällt.

Zwischen den früh- und mittelawarenzeitlichen bzw. den spätawarenzeitlichen Bestattungen finden wir im Material und im Ritus solche Verwandtschaftszüge und Tendenzen, dass wir voraussetzen können, dass die spätawarische Bevölkerung teilweise die Abkommenschaft der früh- und mittelawarenzeitlichen Bevölkerung war. Dies spricht gegen einen Hiatus, aber auch in diesem Fall müssen wir damit rechnen, dass in der letzten Phase der Spätawarenzeit durch Zuwanderung die Bewohnerschaft vervielfacht wurde. In der Keramik ist ein Typ, den wir schon in der Mittelawarenzeit vorfinden und der in der Spätphase die häufigste Form wurde. Die einfachen, offenen Drahtohrringe und die Ohrringe mit angelöteten Kugelchen zeigen eine ganz gleichmässige Verteilung im Gräberfeld, sie blieben von der Mittelawarenzeit bis zur Auflassung des Gräberfeldes in der Mode. Als eine genauso charakteristische Erscheinung können wir betrachten, dass wir bis jetzt keine Zopfspangen gefunden haben, obgleich diese von der Mittelawarenzeit an im ganzen Reich allgemein beliebt waren.

Genauso kennen wir noch keine Nadelbehälter, Feuer-schläger und Sichel.

In der Orientierung ist eine Wandlung von der O—W-zu der W—O-Orientierung zu beobachten. Alle drei frühawarenzeitliche Gräber sind O—W orientiert, von den 17 mittelawarenzeitlichen sind es nur mehr 8 (47%), von den übrigen 188 nur noch 23 (12,2%) und davon in den 17 jüngsten Gräbern nur ein einziges verkehrt orientiert. Von der Karte ist abzulesen, dass die O—W-Orientierung im westlichen und nordöstlichen Abschnitt fehlt. Umgekehrt war die Vorliebe eine Rindskeule (femur) als Beigabe ins Grab zu legen. Bei den frühawarenzeitlichen Bestattungen kommt dies noch nicht vor, von den 17 mittelawarenzeitlichen beinhalteten drei Gräber (18%) von den übrigen 188 schon 68 (36,2%) ein Rinds-femur. Die Verteilung ist im Gräberfeld gleichmässig.

Eine sehr interessante rituelle Erscheinung ist die Beigabe von Schaf- oder Ziegenschädel. Szóke B. M. bewies, dass diese als symbolische Fleischbeigabe ins Grab gelegt wurden.²⁴ In der Früh- und Mittelawarenzeit ist es eine Seltenheit, dass man Rind, Schaf oder Ziege als Beigabe dem Toten gab, aber schon damals waren alle drei Formen — nur Schädel, partielle Bestattung und Bestattung des ganzen Tieres — bekannt.²⁵ In Gyenesdiás wurde schon in einem frühawarischen Grab ein partielles Schaf/Ziegenskelett gelegt und die Mehrheit der mittelawarenzeitlichen Gräber beinhalteten auch eines, 11 von 17 Gräbern (64%). In den übrigen 188 Gräbern fanden wir in 71 Fällen Schaf/Ziegenschädel im Grab (37,8%), was auch noch ein aussergewöhnlich hohes Verhältnis ist.²⁶ Die Beobachtungsbedingungen sind in Gyenesdiás nicht ideal, aber es steht fest, dass schon in der Mittelawarenzeit die Bestattung nur eines Schädels bekannt war, daneben finden wir häufig, dass die Reste der abgeschundenen Schafe oder Ziegen zusammen ins Grab gelegt wurden — meistens etwas höher als die Grabsole — es kommt aber auch vor, dass ein Teil des Grabes damit überdeckt wurde. In der Spätphase wächst die Zahl der Gräber, in denen nur Schaf/Ziegenschädel gefun-

den wurden. Im Gegensatz zu den meisten Gräberfeldern mit diesem Ritus finden wir in Gyenesdiás diese Erscheinung im ganzen Gräberfeld gleichmässig verteilt. Wir müssen noch bemerken, dass bis jetzt kein Rinderschädel gefunden wurde, wo doch diese Gemeinschaft aufgrund der vielen ins Grab gelegten Rind-femara zahlreiche Rinder besass.

Als rituelle Eigenartigkeit ist auch zu betrachten, dass man den meisten Toten auch Flüssigkeit ins Grab mitgab. Einen hohen Prozentsatz der Keramik kennen wir nur aus dem Gräberfeld Nové Zámky.²⁷ Im Gräberfeld Gyenesdiás ist dieses Verhältnis noch höher, von 208 Gräbern fanden wir in 159 (76,4%) insgesamt 168 Keramiken.²⁸

Die Entstehung des Gräberfeldes von Gyenesdiás — ungefähr um 630 — könnte damit in Zusammenhang gebracht werden, dass die christliche Bevölkerung der Umgebung, die sog. Keszthely-Kultur unter awarische Militärkontrolle gestellt wurde. Gyenesdiás liegt beinahe im geographischen Mittelpunkt des Gebietes der Keszthely-Kultur, deshalb könnte man voraussetzen, dass die vornehme, mittelawarische Person, deren Grab wir im Vorjahr gefunden haben, der Militärleiter eben dieses Gebietes war.

Es wäre möglich, dass unser Gräberfeld — wie dies bei mehreren Gräberfeldern des Komitates Zala zu beobachten war — am Ende des 7. oder am Anfang des 8. Jahrhunderts aufgelassen wurde. Vielleicht ist dies damit in Zusammenhang, dass vom Ende des 7. Jahrhunderts — auch durch die Franken anerkannt — die Grenzen des Awarereiches fest an der Enns waren und aus dem Reichsinneren neue Gemeinden an die Innenseite des westlichen Grenzödlandes umgesiedelt wurden. Wir kennen ja in Niederösterreich ein awarisches Gräberfeld, in welchem eben in der Spätawarenzeit ein Bevölkerungszuwachs zu beobachten war.²⁹ Der fränkisch-awarische Krieg 791 könnte eine Erklärung geben, wieso am Ende des 8. Jahrhunderts unser Gräberfeld wieder in Gebrauch genommen wurde.³⁰ Wir hoffen, dass wir nach Abschluss der Ausgrabung eine endgültige Antwort auf diese Fragen geben können.

Anmerkungen:

¹ RégFüz 1617 (1964) 51.; MRT 1. 56. Fo. 13/3. Aus dem Material wurden bis jetzt nur die Tierknochen veröffentlicht; MATOLCSI, 1967.

² RégFüz I/36 (1983) 61.; RégFüz I/37 (1984) 71.

³ RégFüz I/41 (1988) 51.

⁴ MÜLLER, 1990.; MÜLLER, 1991.

⁵ Auch aus mittelawarenzeitlichen Gräbern kennen wir z. B. aus Alattyán (KOVRIK, 1963. 112. und 143.) und aus Sommerein (DAIM, 1984. 78.), hingegen kommt dieser Perlentyp in den mittelawarenzeitlichen Gräbern von Kisköre und Leobersdorf nicht vor.

⁶ KOVRIG, 1963. 135—136.; DAIM, 1984. 74., 86—87.

⁷ Im II. Gräberfeld von Üllő kennen wir aus den Gräbern 72. und

73. rosettenförmige Beschläge in mittelawarenzeitlicher Umgebung (SÓS, 1955. LXIII. T. 10.13, LXIV. T. 1—3. (in das 8. Jahrhundert datiert). Die rosettenförmigen Beschläge besprach I. Kovrig bei der II. chronologischen Gruppe, also in der Mittelawarenzeit, aber aufgrund der Analogien datierte sie diese Beschläge in die Zeit vom Ende des 6. Jahrhunderts bis zur Mitte des 7. Jahrhunderts (KOVRIK, 1963. 134—135.) Mehrere Angaben deuten darauf hin, dass mit rosettenförmigen Beschlägen diese Waffengürtel verziert waren, an denen der Köcher befestigt war. Manchmal fand man diese Gürtel neben dem Toten, sogar ausserhalb des Sarges (Reitergrab von Hajdúdorog). Vielleicht blieben auch unsere Beschläge deshalb nach dem Raub in der Grabgrube zurück.

- ⁸ Die hohlen, zweiteiligen Silber- und Goldperlen kommen in den awarenzeitlichen Grabinventaren verhältnismäßig selten vor. Im Gräberfeld Želovce fand man sie in 13 Gräbern, meistens mit doppelkonischen Pastenperlen und Hirsekornperlen, Bommelohrringen, Bulle, mit mittelawarenzeitlicher Brustspange und nur in einem Fall mit hellgrünen melonenkernförmigen Glasperlen (ČILINSKÁ, 1973. Grab 241., 269., 380., 396., 447., 461., 478., 577., 606., 617., 628., 666. und 692.). Im Gräberfeld von Nové Zámky fand man sie in vier Gräbern, aber nie mit melonenkernförmigen Glasperlen zusammen (Čilinská, 1966. Grab 276., 491., 499. und 510.)
- ⁹ PÁSZTOR, 1986. 129–133.
- ¹⁰ ČILINSKÁ, 1966. 201.
- ¹¹ Wir zählten nicht hierher die 3 Gräber, in denen nur rankenverzierte, aus Bronze gegossene Gürtelschnallen, in einem mit Propellerbeschlag und die zwei Gräber, in denen nur ein Scharnierbeschlag bzw. ein unvollkommener Propellerbeschlag gefunden wurde.
- ¹² Die Blechbeschläge erscheinen in den Gräberfeldern im allgemeinen ausserhalb des Kreises der mittelawarenzeitlichen Gürtelgarnituren (GARAM, 1979. 74–75.), meistens mit Frühformen der gegossenen Hauptriemenzungen, aber seltener auch mit Hauptriemenzungen aus Blech, wie in Gyenesdiás (KOVRIK, 1963. 152.; GARAM, 1979. 74–75.; DAIM, 1987. 143.)
- ¹³ ČILINSKÁ, 1966. 167–168. Bis jetzt kennen wir nicht die Blechbeschläge mit rankenverzierter, gegossener Gürtelschnalle wie in Gyenesdiás (KOVRIK, 1963. 153.). Im Grab 682. von Želovce kamen die Blechbeschläge mit doppelten, gegossenen Haupt- und Nebenriemenzungen mit flacher Kreislappenzier zusammen vor (ČILINSKÁ, 1973. CVI. T.)
- ¹⁴ Mit rankenverzierten Scharnierbeschlägen z. B. Bugyi, Grab 20. (MAROSI-FETTICH, 1936, 80. Abb. 33.), Alattyán, Grab 267. (KOVRIK, 1963. T. XX. 71–86.), Nové Zámky, Grab 92., 503. (Čilinská, 1966. T. XXVII. 1–17., T. LXXIV. 1–11.). Im selben Gräberfeld, im Grab 44. fand man rechteckige Beschläge mit Greifen, Hauptriemenzunge mit Perlandverzierung und mit einer Gürtelschnalle mit flacher Kreislappenzier (ČILINSKÁ, 1966. T. XXII. 2–23.). Den Lochkranzbeschlag kennen wir z. B. aus Abony, Grab 112. mit Blechbeschlägen (HAMPEL, 1905. III. T. 471.) und aus Alattyán, Grab 395. ua. mit einer Frühform der gegossenen Hauptriemenzungen (KOVRIK, 1963. T. XXVI. 56–64.).
- ¹⁵ ČILINSKÁ, 1966. 190–192. Typ IV. Der untere, breitwerdende Bügelteil ist durchlocht wie im Gräberfeld Brodski Drenovac (VINSKI—GASPARINI—ERCEGOVIĆ, 1958.)
- ¹⁶ Wenn auch ziemlich selten, aber die aus Blei hergestellten Gürtelgarnituren kommen auch in anderen awarischen Gräberfeldern vor. Manche wurden nicht dem Toten um den Leib geschnallt, darum wurde angenommen, dass eventuell die Bleigarnituren nur zur Bestattung angefertigte Gürtel waren (KOVRIK, 1963. 154–155. Im Grab 542. war kein Dorn an der Schnalle und die Hauptriemenzunge konnte man nicht durch den Schnallenring ziehen). Wir kennen aber auch richtige Gürtelgarnituren aus Blei (GARAM, 1979. 76. Grab 53. und 94. aus der Frühphase der Spätawarenzeit). Auch der Tote von Gyenesdiás trug seinen Gürtel um den Leib, die mit dem Gittermuster der Hauptriemenzunge und mit den länglichen Scharnierbeschlägen zu den spätesten Formen der Gürtelgarnituren angehört.
- ¹⁷ SZÓKE, 1982. 26–30. Unserer Meinung nach etwas zu spät datiert, die Ohringe mit mehrfachem S-Ende oder mit Spiralanhänger verbreiteten sich schon am Ende des 8. bzw. am Anfang des 9. Jahrhunderts.
- ¹⁸ DAIM, 1987. 137. Quer durchlochte Amphorenperlen kennen wir aus einem Grab, dieser Typ kommt aber schon von der Frühawarenzeit an vor, ist näher nicht datierbar (KOVRIK, 1963. 113., 143., 165.; SZABÓ, 1975. 270–271.).
- ¹⁹ SZÓKE, 1982. 30–31.; KOVRIG, 1963. 165.
- ²⁰ DAIM, 1987. 152.
- ²¹ SZÓKE, 1982. 31–32.
- ²² Einfache, offene Ohringe waren von der Mittelawarenzeit an allgemein in Gebrauch (KOVRIK, 1963. 137., 143., 147., 164. und 172.; GARAM, 1979. 65.; DAIM, 1984. 50. Karte 8.) genauso wie der Typ mit angelöteten Kugelchen (KOVRIK, 1963. 136–137., 143. und 163.; ČILINSKÁ, 1966. 148–149.). Im Gräberfeld Kisköre war er unbekannt, im Gräberfeld Sommerein verbreitete sich dieser Typ hingegen erst in der Spätphase der Spätawarenzeit (DAIM, 1984. 99.).
- ²³ Z. B. im Gräberfeld Alattyán bilden die ovalen Ohringe mit länglichem Anhänger eine extra Gruppe am Nordrand des Gräberfeldes (KOVRIK, 1963. 163–164.). Im Gräberfeld Kisköre waren die runden für die Mittelawarenzeit, die ovalen mit länglichen Anhängern für die Spätawarenzeit charakteristisch (GARAM, 1979. 65–66., 79–80.). Im Gräberfeld Sommerein fehlen die ovalen Ohringe und die runden erscheinen am Ende der Mittelawarenzeit, aber sie blieben nicht bis zum Ende der Awarzeit in Gebrauch (DAIM, 1984. 79.). Im Gräberfeld Leobersdorf erschienen die runden Ohringe im Mittelawarenzeit, und bleiben bis Ende in Gebrauch, die ovalen finden wir mit einer Ausnahme nur in der dritten Phase der Spätawarenzeit (DAIM, 1987. 136. und Karte 7. und 10.). Im Gräberfeld Nové Zámky gehen die runden Ohringe mit Ausnahme einer Variante aus der Mode, als die ovalen Ohringe erschienen (ČILINSKÁ, 1966. 145. Abb. 11.). Wie auch das Grab 8. von Mártély zeigt, an manchen Fundorten kann man bis zur Spätphase der Spätawarenzeit mit den runden Ohringen rechnen, genauso das Grab 5. von Szob (HAMPEL, 1905. II. 111. und III. T. 90.; KOVRIG, 1975. 172.).
- ²⁴ SZÓKE, 1979. 102–103. mit Kritik der früheren Vorstellungen, dass die Schaf-, Ziegen- oder Rindschädel als Masken ins Grab gelegt wurden bzw. eine apotropäisch-symbolische Bedeutung hatten.
- ²⁵ SZÓKE, 1979. 94.
- ²⁶ In den meisten Gräberfeldern erreicht dieses Verhältnis nur etwa 1/5 der gesamten Gräber und es hat den Anschein, dass die Rind/Schaf/Ziegenschädel in gewissen Gräbergruppen häufiger vorkommen, also dieser Ritus konnte für eine Volksgruppe kennzeichnend gewesen sein (SZÓKE, 1979. 86–93., 103.).
- ²⁷ ČILINSKÁ, 1966. 128. Von 514 Gräbern beinhalteten 375 (73%) eine Keramik.
- ²⁸ In 7 Gräbern waren zwei Keramiken, in einem sogar drei. Ausserdem waren in zwei Gräbern neben der Keramik auch noch Holzeimer.
- ²⁹ Im Gräberfeld Leobersdorf waren neben 26 mittelawarenzeitlichen Gräbern 100 spätawarische. In der II. Phase der Spätawarenzeit gelang auch anthropologisch die Zuwanderung zu beweisen. Aber in Leobersdorf wurden bestimmt nicht Mitglieder der Gemeinschaft von Gyenesdiás bestattet, da der Ritus ganz anders ist und dieses Gräberfeld wurde auch noch in der Spätawarenzeit IIIb — also nach 800 — benutzt (DAIM, 1987. 49., 159., 162.).
- ³⁰ Die anthropologischen Untersuchungen könnten unsere Annahme bekräftigen, dass die früh- und mittelawarenzeitliche bzw. die spätawarenzeitliche Bevölkerung mit einander verwandt war.

Literatur:

- ČILINSKÁ, 1966. Čilinská, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava, 1966.
- ČILINSKÁ, 1973. Čilinská, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava, 1973.
- DAIM, 1984. Daim, F.: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Wien, 1984.
- DAIM, 1987. Daim, F.: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Wien, 1987.
- GARAM, 1979. Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Budapest, 1979.
- HAMPEL, 1905. Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. I—III.
- KOVRIG, 1963. Kovrig, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest, 1963.
- KOVRIG, 1975. Kovrig, I.: The Szob Cemetery. in: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Ed. I. Kovrig, Budapest, 1975. 157—208.
- MAROSI—FETTICH, 1936. Marosi, A.—Fettich, N.: Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailles avars de Dunapentele. Budapest, 1936.
- MATOLCSI, 1967. Matolcsi, J.: Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. Überbleibsel von awarenzeitlichen Haustieren in Gyenesdiás. Magyar Mezőgazd. Múz. Közleményei, 1967. 85—124.
- MRT Bakay, K.—Kalicz, N.—Sági, K.: Magyarország Régészeti Topográfiája, 1. A keszthelyi és a tapolcai járás. Budapest, 1966.
- MÜLLER, 1990. Müller, R.: Der Häupling von Gyenes. Ausstellungskatalog. Traismauer, 1990.
- MÜLLER, 1991. Müller, R.: Vorbericht über die Erschließung des Grabes einer vornehmen mittelawarenzeitlichen Person in Gyenesdiás. ComArchHung 1991 im Druck.
- PÁSZTOR 1986. Pásztor, A.: Adatok a közép-avarkori ékszerek kérdéséhez. Beiträge zur Frage der mittelawarenzeitlichen Schmucke. ArchÉrt. 113 (1986) 113—134. RégFüz. Ser. I.
- SÓS, 1955. Sós, Á. Cs.: Le deuxième cimetière avare d'Üllő. ActaArchHung 6 (1955) 193—227.
- SZABÓ, 1975. Szabó, J. Gy.: The Pilismarót Cemetery. in: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Ed.: I. Kovrig. Budapest, 1975.
- SZÓKE, 1979. Szóke, B. M.: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. ActaArchHung 31 (1979) 51—103.
- SZÓKE, 1982. Szóke, B. M.: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff. ActaArchHung 34 (1982) 23—39.
- VINSKI—GASPARINI—ERCEGOVIĆ, 1958. Vinski—Gasparini, K.—Ercegović, S.: Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. Vjesnik Arch. Muz. u Zagrebu. Treće serije I. Zagreb, 1958. 129—161.

Mader, Brigitta:

Die frühmittelalterliche Fundsituation in Friaul (Aspekte zur slawischen Siedlungschronologie)

Vor nahezu 100 Jahren bemerkte MUCH (1898, 130) in seinem Artikel „Die frühgeschichtlichen Funde aus den österreichischen Alpenländern“ in der Abhandlung über die Emailfibeln von Perau und verwandte Erscheinungen: „Auch jenseits der südlichen Gränze treffen wir, freilich noch seltener, auf verwandte Erscheinungen. Dort fand Tischler im Museum zu Udine ein Schildohrgehänge mit grünem und weissem Email, welches aus Caporiaco, also aus dem Gebiet des einstigen langobardischen Herzogthums Forum Julii (Cividale) stammt“, und er meint weiter: „Mit dieser Aufzählung der bis jetzt bekannten emaillierten Scheibenfibeln und Ohrgehänge sind die Funde dieser Art offenbar keineswegs erschöpft; wahrscheinlich liegen noch manche, unscheinbar wie sie sind, in öffentlichen und persönlichen Sammlungen, andere wird der Erdboden noch herausgeben...“

Und tatsächlich ist es nicht bei diesem einen erwähnten Fund aus Caporiaco nordwestlich von Udine auf halbem Weg nach San Daniele del Friuli geblieben. Inzwischen sind auf Friauler Gebiet mehrere Fundstellen mit frühmittelalterlichem Material, das, nachdem es von DINKLAGE (1943, 3 ff.) als frühdeutsch und von SOMEDA DE MARCO (1955, 20) als langobardisch angesehen wurde, heute allgemein als slawisch gilt und zur sogenannten „Köttlacher Kultur“ bzw. dem Karantanisch-Köttlacher Kulturkreis gezählt wird, bekannt geworden.

Schon PAULUS DIACONUS berichtet in seiner *Storia Langobardorum* von slawischen Vorstößen in das frühmittelalterliche Friaul, das im Norden an das alpenlawische Fürstentum Karantanien und im Osten an die, ebenfalls von P. DIACONUS ganz selbstverständlich als „*patria Sclavorum*“ bezeichnete Carniola (P. DIACONUS, Buch VI, Kap. 51) grenzte.

Da hören wir von zahlreichen kriegerischen Auseinandersetzungen zwischen Langobarden und Slawen, so, als in den sechziger Jahren des 7. Jh. Arnefrit, der Sohn des gegen die Awaren gefallenen Herzogs Lupo, mit slawischer Hilfe die Macht über Friaul wiedererlangen wollte, aber bei Nemas (Nimis) scheiterte; als kurz darauf die Slawen in einem neuerlichen Überfall auf Cividale zogen und von Herzog Wechtari bei Broxas (Brischis) an der Natisone

Brücke geschlagen wurden; als um 700 Räuberbanden und schliesslich ein ganzes Slawenheer auf Veranlassung und gegen Bezahlung des ruhmstüchtigen Herzogs Ferdulf in Friaul einbrachen und als Herzog Pemmo in den dreissiger Jahren des 8. Jhs. den Slawen, die in ungeheurer Zahl erschienen waren, in Lauriana eine blutige Niederlage bereitete, mit ihnen aber danach noch am Schlachtfeld Frieden schloss (P. DIACONUS Buch V, Kap. 22, 23; Buch VI, Kap. 24, 44).

Da hören wir aber auch von Tributzahlungen der Slawen an die Langobarden, die etwa ein Jahrhundert lang bis in die Zeit von Herzog Ratchis (739—744) das Land der Slawen, das Zellia genannt wird, bis zum Orte Meclaria besaßen (P. DIACONUS Buch IV, Kap. 39.)

Trotzdem es nicht gelungen ist, alle bei Paulus Diaconus genannten geographischen Angaben zu lokalisieren — sowohl Lauriana, das an der Grenze zu Karantanien (MENIS 1969, 148) vermutet wird, als auch Zellia und Meclaria, die sich höchstwahrscheinlich auf das untere Gailtal und Thörl Maglern beziehen (WOLFRAM 1979, 76 u. Anm. 9.), konnten nicht mit Sicherheit identifiziert werden — kann jedoch aufgrund der eindeutigen Lokalisierung der übrigen Örtlichkeiten angenommen werden, dass die Slawen nur bis an die, von der slowenischen Forschung als langobardischer Limes bezeichneten Linie (KOS 1932, 31., GRAFENAUER 1956, 241. ff.), die sich von Invillino über Gemona, Ragogna, Artegna, Osopo und Nimis bis nach Cormons erstreckt, vorgestossen sind.

Wie aber zeigt sich dieser östlich des sogenannten Langobardischen Limes liegende Bereich Friauls aus archäologischer Sicht? Lassen sich die genannten slawischen Einbrüche anhand von Bodenfunden nachvollziehen bzw. Hinweise auf eine in der Folge stattgefundene slawische Besiedlung ableiten?

Der Vergleich des für den betreffenden Zeitraum — also des 7. und vor allem 8. Jhs. — in Frage kommenden typischen Materials des Karantanisch-Köttlacher Kulturkreises, d.h. von Formen, die laut P. KOROŠEC (1975, 9 ff 1977, 79 ff u. 1979) der Kulturgruppe mit Keramik und der Karantanischen Kulturgruppe, datiert vom Ende des 6. bzw. Beginn des 7. bis ins 8. Jh., und nach VINSKI (1966,

632 f.) der älteren Phase der Köttlacher Kultur von der zweiten Hälfte des 8. Jhs. bis Mitte des 9. Jhs. angehören, von GIESLER (1980, 85 ff.) jedoch zum Vorköttlach-Horizont, den er erst in die Mitte des 9. Jhs. stellt, gerechnet werden, mit den für Friaul vorliegenden frühmittelalterlichen Funden, die in der italienischen Terminologie unter dem weitgefassten Begriff „altomedievale“, der den Zeitraum vom Fall des Imperium Romanum bis zum 10. Jh. umspannt, fallen, zeigt jedoch in Hinblick auf mögliche slawische Spuren nur recht bescheidene Resultate.

Es kann nämlich in diesem Zusammenhang lediglich ein Typ, und zwar jener des einfachen Schläfenringes aus Bronzedraht mit 3 Schlaufen am Bogengrund in Betracht gezogen werden. Leider aber sind derartige Kopfschmuckringe, sieht man von Muggia Vecchia bei Triest, das heute zur Region Friaul gehört, im Grunde aber schon zu Istrien zählt, ab, nur an 4 Stellen, nämlich in Gorizia, Godo bei Gemona, Pradamano im Süden von Udine und Invillino bekannt. Darüber hinaus stammt einzig das Exemplar von Invillino aus langjährigen, systematischen Grabungen im Bereich der Burganlage am Monte Santino, wo es sich in einem Grab einer innerhalb der Kastellmauern angelegten Friedhofsanlage des 8. Jhs. fand (FINGERLIN, GARBSCH, WERNER 1968, 122 u. Fig. 6/23).

Die anderen 5 Schläfenringe traten hingegen zufällig zu Tage. In Godo 1876 als Streufund (BROZZI 1963, 70 und 1989, 57 f.), in Gorizia, mündlichen Überlieferungen zufolge, angeblich in zwei Gräbern in unmittelbarer Nähe der Stadt (KOROŠEC 1956, 462 und Taf. II; SVOLJŠAK-KNIEIC 1976, 21 und Taf. 11/1—4; BROZZI 1989, 68) und in Pradamano 1987 anlässlich einer Notgrabung, wobei in ca. 1 m Tiefe 19 Gräber, die vorwiegend spätromisches Material enthielten, aufgedeckt wurden (BUORA 1988, 387 f.).

Aus der bereits erwähnten, an Beigaben eher armen und in autochton-romanische Richtung deutenden Nekropole von Invillino (BROZZI 1989, 55 f. u. Abb. 10/8) stammt auch ein Ohrgehänge aus Eisen, das seiner Form und punktförmigen Verzierung nach an die geschmiedeten, halbmondförmigen Ohrhänge aus Mossa, Andrazza, Luincis und Clavais erinnert, die üblicherweise ebenfalls ins 8. Jh. datiert werden. ŠRIBAR sieht in diesen Ohrgehängen, die er als slowenisch anspricht, eine typologische Sondergruppe (Gruppe E im Katalog der Ausstellung „Der Karantanisch-Köttlacher Kulturkreis“ und bei ŠRIBAR 1976, 462 ff.), die an ähnliche Beispiele aus Kärnten, Krain, der Steiermark, dem slowenischen Küstenland und Istrien anknüpft und den Ausgangspunkt zur Entstehung und Entwicklung der späteren klassischen Köttlacher Lunulaohrgehänge bildet (ŠRIBAR 1976, 480, u. 1973, 110 ff.). Auch V. STARE (1983, 505) stellt die genannten Ohrhänge in die Übergangszeit zur Karantanisch-Köttlacher Kultur, also ins 8. Jh., und vermutet, wie auch ŠRIBAR (1974, 477), Zusammenhänge mit 774, dem Fall des Langobardenreiches und der damit verbundenen Eingliederung Friauls ins Frankenreich, unter dessen Oberherrschaft auch Karantanien

wenige Jahre später (788) durch den Sturz der Agilolfinger kam.

Vergegenwärtigen wir uns jedoch wieder die Umstände, unter denen diese ohnehin kargen Funde getätigt wurden:

1880 trat in Luincis zufällig eine W—O orientierte, weibliche Bestattung mit einem Paar Bronzeohrringe zu Tage (BROZZI 163, 68 und 1989, 53 u. Taf. 10/1; ŠRIBAR 1973, 110 ff. u. Taf. 2/3, ŠRIBAR—STARE 1974, 462 ff. u. Taf. 1/3), im benachbarten Clavais wurden 1897 anlässlich von Feldarbeiten in ca. 90 cm Tiefe zahlreiche ebenfalls W—O orientierte Skelette aufgedeckt, wobei eine Bestattung ein weiteres Paar Lunulaohrgehänge erbrachte (BROZZI 1963, 70 und 1989, 32, 35 u. Taf. 10/2; ŠRIBAR 1973, 114 ff. u. Taf. 2/1 und ŠRIBAR—STARE 1974, 462 ff. u. Taf. 1/1) und in Andrazza am Ursprung des Tagliamento stiess man wieder zufällig 1890 auf ein Grab, das neben einer kleinen, durchlocherten Scheibe, möglicherweise einer Münze als Anhänger, und einer Nadel, einen mit Pünktchen und einer Zick-Zacklinie verzierten Lunulaohrring, von dem nur mehr eine Photographie existiert, enthielt (BROZZI 1963, 70 und 1989, 32 ff. u. Taf. 10/3; ŠRIBAR 1973, 111 ff. u. Taf. 2/2; ŠRIBAR—STARE 1974, 462 ff. u. Taf. 1/2). Hier angeschlossene Grabungen ergaben weitere Bestattungen mit autochton-romanischem und langobardischem Material (BROZZI 1981, 62 und 1989, 54 f.; BIERBRAUER 1986, 293 f.). Der Lunulaohrring aus Mossa, unweit von Gorizia, der 1960 ebenfalls in romanisch—langobardischem Milieu zum Vorschein kam, stellt wieder einen Zufallsfund dar (BROZZI 1963, 68 ff., ŠRIBAR 1973, 111 ff. u. Taf. 2/4).

Trotzdem aber veranlassten gerade diese Funde die slowenische Forschung zur Annahme einer älteren, ins 8. Jh. zu setzenden, slawischen Siedlungsschicht im nördlichen Friaul (Karnien) und die Ohrhänge von Mossa und Buja südlich von Gemona, wo ŠRIBARs (1987, 309) Angaben zufolge in jüngster Zeit ein weiteres Exemplar dieser geschmiedeten Halbmondohrhänge anlässlich von Notgrabungen infolge des Erdbebens von 1976 im Bereich der Kirche San Lorenzo in Monte gefunden wurde (MENIS 1982, 17 ff.), werden in Zusammenhang mit dem sogenannten Langobardischen Limes und einer ersten noch in langobardische Zeit zurückgehende slawische Besiedlung, die den Osten Friauls erfasste, gesehen (ŠRIBAR 1974, 481 und 1984—85, 55 f.; GRAFENAUER 1987, 5 f.).

Angesichts der vorliegenden archäologischen Situation und in der Hoffnung auf planmässige Grabungen scheint es mir im Moment aber sinnvoller den Ausführungen des slowenischen Historikers PLETERSKI zu folgen, der das langobardisch—slawische Verhältnis eher friedlich sieht, aufgrund der topographischen Gegebenheiten — jeder kann sich selbst vom unwegsam gebirgigen Ostrand Friauls überzeugen — nur wenig Kontakte vermutet und erst ab Beginn des 9. Jhs., nachdem auch Istrien dem Frankenreich angehörte, mit slawischen Ansiedlungen in Friaul und Istrien rechnet (PLETERSKI 1985, 351 ff.).

Demnach hätte es kaum die Notwendigkeit einer befestigten Militärgrenze gegen die benachbarten Slawen gege-

ben. Dies deckt sich aber auch ganz mit den Grabungsergebnissen von Invillino.

Die Forschungen im castrum Ibligo ergaben nämlich, dass hier im 5.—7. Jh. eine romanisch—autochthone Bevölkerungsgruppe siedelte, die wahrscheinlich den Mittelpunkt von mehreren romanischen Siedlungen im oberen Tagliamentotal — wo sich übrigens auch Luincis, Clavais und Andrazza befinden — bildete, während die langobardische Komponente im castrum schwach vertreten ist. (BIERBRAUER 1985, 19).

Laut BIERBRAUER scheint eine Überinterpretation der bei PAULUS DIACONUS erwähnten Fakten und Ereignisse vorzuliegen, denn im Grunde spricht jener nur vom Rückzug der Langobarden angesichts des Awarensturms, nicht aber von langobardischen Militärlagern. Ebenso wenig berichtet er auch von slawischen Ansiedlungen, sondern lediglich von deren Vorstößen und kriegerischen Auseinandersetzungen mit den Langobarden.

Zieht man in diesem Zusammenhang in Betracht, dass sich die halbmondförmigen Ohrgehänge aus Andrazza, Luincis, Clavais und Mossa keineswegs eindeutig gleichen, sondern vielmehr eher als „weitschichtig“ verwandt bezeichnet werden können — ŠRIBAR selbst bemerkte, dass eigentlich nur die Schmiedetechnik deren einziges gemeinsames Merkmal wäre (1973, 110) — und trägt weiters dem Umstand Rechnung, dass ähnliche, aus romanisch—autochthonen Fundstellen stammende, Lunulaohrringe in Ficmano, südlich von Cividale (BROZZI 1971, 71 ff. und 1989, 65 f. u. Taf. 8/1) und Mainizza bei Farra d'Isonzo (BROZZI 1989, 70 u. Taf. 10/4; BUORA 1981, 32 ff.) vorliegen, so finden die von Brozzi jüngst geäußerten Zweifel an der slawischen Herkunft dieser halbmondförmigen, geschmiedeten Ohrringe, die er lieber als autochthon—romanisch einstufen würde, immer mehr Berichtigung. Und eigentlich weist auch schon ŠRIBAR (1974, 480) indirekt in diese Richtung, wenn er meint: „Obwohl wir diese Ohrringe als slowenisch bezeichnen, müssen wir doch die Möglichkeit zulassen, dass bei ihrer Gestaltung und Anwendungsweise auch das ethnische Element der Ursiedler zum Ausdruck kam.“

Vielleicht sollte man sich daher überhaupt zur Ausgliederung dieser Fundstücke aus dem Karantanisch—Köttlacher Material Friauls entschließen.

Ganz sicher aber sind diese Ohrgehänge nicht als slowenisch anzusehen, denn zu diesem frühen Zeitpunkt kann von slowenisch noch nicht die Rede sein. Linguistisch gesehen scheint sich das Slowenische nämlich erst im Laufe des 10. Jhs. herauszubilden, denn die Freisinger Denkmäler, die allgemein bereits als slowenischer Text angesehen werden, zeigen immer noch ziemlich alttertümliche Züge, die mit dem Alpenlawischen übereinstimmen (POHL 1974, 9), also mit jenem archaischen Slawisch, das sich in der seit Ende des 6. Jhs. den Ostalpenraum besiedelnden slawischen Bevölkerung entwickelte.

Da die Slowenen als Nachfolger der Alpenlawen angesehen werden, dürfte an dieser Stelle nur der Terminus „alpenlawisch“ Anwendung finden. Und Alpenlawen müssen

es auch gewesen sein, die in der Folge der bei Paulus Diaconus geschilderten Slaweneinbrüche im Osten Friauls ansässig wurden.

In diesem Fall jedoch sollten sich hier Ortsnamen finden, die für das Alpenlawische typische phonetische und morphologische Merkmale aufweisen und somit die Anwesenheit jener frühmittelalterlichen Slawen bezeugen würden.

Leider aber ist meine Suche nach derartigen Toponymen in Friaul negativ verlaufen. Sämtliche Ortsnamen slawischer Herkunft wie z. B.: Platischis (1206 Platischis, aus blatišče zu blato „Sumpf“), Gradisca (mehrfach in Friaul vertreten) aus: gradišče zu grad „Burg“), Prapotschis (aus: prapotsice zu praprot „Farnkraut“), Sella (aus: selo „Dorf“), Mocilo oder Mocila („feuchte Gegend“), Le Loché di Trivignano (aus loka „Wiese“), Podpec (ital. Bordon, 1534 Popechni, aus: pod „unter“ und peč „Fels“, in slowenischen Dialekten auch „Höhle“), Ravne (1632, 1642 Raunia, zu raven „eben, flach“), Debel(l)is (zu debel „dick, dicht“), Visocco (zu visok „hoch“), Rupa (zu rupa „Loch, Grube“), Patocco (zu potok „Bach“), Dolegna (aus: dolenjane zu dol „Tal“) zeigen nämlich bereits viel jüngere bzw. schon dem Slowenischen zuzuordnende Merkmale. Es fehlen auch Hydronyme auf — ika (Bagni di Lusnizza aus lužnica; Ugovizza zu slow. ukati „brausen, tosen“; Stermizza aus strmica zu strm „schriff, steil“), ebenso wie Ortsnamen aus Personennamen auf — iki und Toponyme, die aus alten Personennamen gebildet sind (Perovizza zu Pero) (DESINAN 1977, 1982; FRAU 1978; ZUANELLA 1980 ff.; MADER 1988, 38).

Es lassen sich daher auch aus dem vorliegenden Ortsnamenmaterial keinerlei Hinweise auf eine frühe slawische Einwanderungsphase ableiten.

Allerdings könnte es hier, wo heute ebenfalls eine slowenischsprachige Minderheit ansässig ist, durchaus zu einer ähnlichen Erscheinung wie in Kärnten gekommen sein, da wir es auch dort von alters her mit einer gemischtsprachigen Situation (romanisch—slawisch bzw. deutsch—slawisch) zu tun haben. In Kärnten unterlag nämlich das alpenlawische Namengut im Laufe der Zeit phonetischen Veränderungen, die durch die sprachliche Weiterentwicklung und späteren Zuzug slowenisch sprechender Bevölkerungsgruppen verursacht wurden. Alttertümliche, alpenlawische Namenformen aber konnten nur durch eine „rechtzeitig“ erfolgte Entlehnung ins Deutsche bewahrt werden. Ohne diese Übernahme hätten wir heute beispielsweise nur mehr die slowenische Bezeichnung Peče (1854 Pecani, Pece), aus der eingedeutschten Form Pöckau aber, die auf Pekt'jane (1238 Peccah) zurückgeht, wissen wir um die alpenlawischen Wurzeln dieses Toponyms. Genauso verhält es sich auch mit Jesenice in Slowenien, das im Deutschen Assling heisst.

Derartige Beispiele für Entlehnungen aus dem Slawischen ins Italienische bzw. Friaulische, die geeignet wären, die alpenlawische Herkunft der Toponyme zu dokumentieren, fehlen jedoch in Friaul ebenfalls (MADER 1988, 39.).

Umgekehrt aber deuten die slowenischen Bezeichnungen für Aquileia — Oglej, Grado — Gradež, Udine — Videm und Cividale — Cedad auf eine sehr früh stattgefunden Entlehnung hin, da jene den gleichen Lautgesetzen folgend aus dem Lateinischen bzw. Vulgärlateinischen abgeleitet wurden, wie sonst slowenische Formen über das Urslawische aus dem Indogermanischen stammen (KATIČIĆ 1980, 28 f.).

Aber so gut auch jene zur ältesten slawischen Entlehnungsschicht gehörenden Toponyme zu den bei Paulus Diaconus in Bezug auf die Slawen erwähnten historischen Ereignisse passen würden, bezeugen sie doch nur, dass schon sehr früh romanisch—slawische Kontakte bestanden haben. Sie sagen aber nichts über eine frühe, also schon im 7. Jh. einsetzende slawische Besiedlung des Friauler Ostens aus.

Es zeigt sich also, dass weder aufgrund des archäologischen, noch des toponomastischen Materials eine in langobardische Zeit zurückgehende, erste slawische Besiedlungswelle nachgewiesen werden kann.

Die Vorfahren der heute im Osten Friauls ansässigen Slowenen scheinen erst auf wesentlich spätere, sicher nicht vor dem 10. Jh. anzusetzende Besiedlungsphasen zurückzugehen. Das deckt sich aber einerseits auch mit den historischen Fakten, die von einer slowenischen Besiedlung der Täler des Isonzo, Natisone und Torre im 12. und 13. Jh. sprechen (LEICHT 1923, 77) und andererseits mit den ältesten urkundlichen Belegen slawischer Ortsnamen, die aus dem 11. (Canale del Ferro), 12. (Torre- und Natisone-tal) und 14. Jh. (Resia- und Kanaltal) stammen (DESINAN 1982, 39).

Einer völlig anderen Situation stehen wir hingegen im Falle des, aus dem Zentralbereich Friauls stammenden, frühmittelalterlichen Fundmaterials gegenüber. Trotzdem auch hier nicht immer Fundberichte bzw. -umstände in ausreichender Form zur Verfügung stehen, sind wir doch, vor allem unterstützt durch die historische Quellen aber auch die Ergebnisse der Ortsnamenforschung in den betreffenden Gebieten imstande, das gesamte zu Tage getretene archäologische Material nicht nur in ethnischer, sondern auch chronologischer Hinsicht eindeutig zuzuordnen.

Diesen Umstand verdanken wir den Einbrüchen der Ungarn, die von 899 bis 952 mehrmals über die strada alta, die von der Isonzonrücke bei Savogna nach Codroipo führt und später in historischen Dokumenten auch als „strada Hungarorum“ bezeichnet wird, in Italien einfielen und weite Teile Friauls verwüsteten und entvölkerten. Besonders von dieser Invasion betroffen war die Friauler Ebene (Bassa Friulana) zwischen den Flüssen Torre und Tagliamento (ŠTIH 1983, 192., PASCHINI 1934, 185).

In der Folge waren es dann vor allem die Patriarchen von Aquileia, nämlich Roduald und Johannes (MENIS 1969, 183), die sich um die Repopulation der verheerten Gebiete bemühten, und zu diesem Zweck slawische Bauern in der sogenannten „Vastata Hungarorum“ ansiedelten (MENIS 1969, 185).

Erstmals urkundlich werden die neuen Siedler im Jahre 1031 in Verbindung mit der Ortschaft Mereto di Capitulo

bei Palmanova genannt, die als „villa Sclavorum“ bezeichnet wird (DESINAN 1977, 146). Die Neugründungen werden Aquileia aber schon 1001 in einem Diplom von Otto III. ausdrücklich zuerkannt (KOS 1915, IV, 1). Leider werden in dieser Urkunde die betreffenden Ortschaften nicht namentlich genannt, doch wird als sicher angenommen, dass jene mit den zahlreichen Ortsnamen slawischer Herkunft, wie z. B. Gradisca, Gradiscutta, Goricizza, Gorizzo, Belgrado, Sella, Lonca, Glaunicco, Lestizza oder Santa Marizza, die im wesentlichen im Bereich zwischen Torre und Tagliamento bzw. Palmanova, Udine, Spilimbergo und Latisana mit einer auffallenden Konzentration um Codroipo auftreten, in Verbindung zu setzen sind. Darüber hinaus geben die mit slawisch pust „öde, leer, verlassen“ gebildeten Toponyme, wie Pustotta, Pustotis, Pustote usw., die besonders auf mittelalterlichen Landkarten zu finden sind (PELLEGRINI 1972, 74) ebenso wie die häufigen, vom Ethnikon Slav- abzuleitende Ortsnamen wie Sclavons, Sclaunicco oder Sclavagnostis (DESINAN 1977, 148) Aufschluss über Ausmass und Verbreitung dieser in der zweiten Hälfte des 10. Jhs. stattgefundenen slawischen Besiedlung.

Vergegenwärtigen wir uns nun das archäologische Material dieser Zone, so zeigen sich klare Übereinstimmungen mit den eben angeführten historischen Gegebenheiten und linguistischen Resultaten (MADER 1988, 40).

Praktisch das gesamte Fundgut — in Aquileia vier Lunulaohrgehänge, drei geschmiedete mit Tremolierstichverzierung und einer mit schwarz-weissem Grubenemail, sowie eine bronzene Emailscheibenfibel mit Agnus Dei-Motiv; alle angeblich Grabfunde aus dem unmittelbaren Bereich von Aquileia (KOROŠEC 1956, 459 ff. u. Taf. 1/1—8; ŠRIBAR 1973, 119 u. 121; BROZZI 1963, 68 u. 71); in Caporiacco der eingangs erwähnte halbmondförmige Ohrring mit Emailleinlage, der 1889 anlässlich von Feldarbeiten zufällig zum Vorschein kam (KOROŠEC 1955, 247 ff. u. Taf. 3/5; ŠRIBAR 1973, 119 u. 121; BROZZI 1963, 68); in Turrida vor allem wieder Lunulaohrgehänge aus Bronze sowohl mit Email- als auch Tremolierstichverzierung, aber auch ein einfacher Kopfschmuckring aus Draht mit drei aufgeschobenen Blechbeeren (eine davon nur mehr zur Hälfte vorhanden) und Drahtwicklung, weiters eine Scheiben- und eine gleicharmige Bügelfibele, die aus einer 30 Gräber umfassenden Nekropole stammen, die 1923 unweit der Pfarrkirche San Odorico in 60 cm Tiefe aufgedeckt wurde (KOROŠEC 1955, 247 ff. und Taf. I, II; ŠRIBAR 1973, 110 ff. u. Taf. I, II; BROZZI 1963, 66 u. 68; SIVCO 1975, 72 u. 75 u. Taf. 1/11); und vermutlich aus Tarcento ein fast identisches Gegenstück zu einem der gravierten, geschmiedeten Halbmondohrringe von Turrida (KOROŠEC 1955, 252; ŠRIBAR 1974, 110 u. 118 u. Taf. 2/6) — kann der von GIESLER (1980, 94) vorgeschlagenen Spätphase der Köttlacher Kultur, mit der jener von der zweiten Hälfte des 10. Jhs. bis etwa zur Mitte des 11. Jhs. rechnet, zugeordnet werden.

Als zeitgleich sind ebenfalls die Lunulaohrgehänge mit Emailleinlage aus Corno di Rosazzo auf halbem Weg von

Gorizia nach Cividale, anzusehen, wo man 1951 im Hof des Pfarrhauses durch Zufall auf 7 W—O orientierte Bestattungen in 70 cm Tiefe stieß (BROZZI 1963, 68 u. 70; KOROSEC 1955, 250 ff. u. Taf. 3/1—3; SRIBAR 1974, 109, 119 u. 121).

Ein weiterer Beweis für die in ottonischer Zeit stattgefundene slawische Besiedlung wurde vor wenigen Jahren auch für Pordenone, wo übrigens heute noch ein Stadtteil den Namen Sclavons trägt, erbracht.

Hier wurden anlässlich von Restaurierungsarbeiten im Laubengang des Palazzo Richieri (Corso Vittoria) 1985 Reste von menschlichen Bestattungen entdeckt. Die angeschlossene Grabung ergab 11 W—O orientierte Bestattungen, wovon 5 Beigaben, darunter Kopfschmuckringe aus Bronze mit Knöpfchen- und S förmigen Enden, zwei gleicharmige Bügelfibeln, wie auch schon in Turrída, zwei Eisenmesser und einen einfachen, offenen Fingerring aus Bronze (BROZZI 1987, 222 ff. u. Fig. 1—11), enthielten.

Zum Abschluss sei mir noch ein kurzer Exkurs über die mögliche Herkunft dieser slawischen Siedler in Friaul gestattet.

Zieht man die historisch — politische Situation, die Bildung Grosskarantaniens 976 und die Ausbreitung des Patriarchats von Aquileia ab Mitte des 10. Jhs. in Betracht, so könnten die slawischen Siedler sowohl aus Karantaniens als auch Krain in die Friauler Ebene gekommen sein.

Linguistisch gesehen stellen die früher angeführten Beispiele der slawischen Ortsnamen in der „Vastata Hungarorum“ junge, in phonetischer wie morphologischer Hinsicht, bereits dem Slowenischen nahestehende Bildungen dar. Allerdings mit einer Ausnahme: in Lonca ist der alte Nasal oN erhalten! Da alle mit „loNka“ („Wiese“) gebildeten Toponyme den Nasal und noch nicht dessen slowenische Entsprechung o („loka“) aufweisen (vg. DESINAN 1982, 302), haben die von Aquileia angesiedelten Bauern damals offenbar noch das nasale oN gesprochen. Dieser Umstand allein ist jedoch keineswegs so ungewöhnlich, da der Prozess der Denasalisierung nicht überall gleichzeitig zum Abschluss kam. Beispiele aus abgeschiedenen Alpentälern zeugen bis ins 14. Jh. hinein von Nasalen. Gerade diese Beobachtung aber scheint in Verbindung mit den

für die „Vastata Hungarorum“ urkundlich genannten slawischen Personennamen, die ebenfalls zum Teil altertümlich sind, von Interesse zu sein.

Wir finden nämlich 1170 und 1390 den im Alpenlawischen vertretenen Namen Prědigoj6 (DESINAN 1977, 204; MADER 1986, 76) und stossen im Inventarverzeichnis des Klosters Santa Maria von Aquileia aus dem Jahre 1181 unter anderem auf Stojan6, Stanislav7, Vitigoj6, Dobrogoj6, Stan7 sowie mit -gost6, -bor7 und -goj6 gebildete Personennamen, die ebenfalls bereits im Alpenlawischen belegt sind, wobei -goj6 als ein für das Alpenlawische besonders typischer Wortstamm gilt (KRONSTEINER 1981, 25 ff. u. 108).

Vor allem dieser schon im Alpenlawischen vertretenen Personennamen wegen, aber auch aufgrund des Nasalvorkommens, wäre man vielleicht geneigt, Karantaniens, wo ähnliche Alpenlawismen noch bis ins 13. und 14. Jh. fassbar sind (KRONSTEINER 1981, 114 u. Karte 7), als Herkunftsgebiet den Vorzug zu geben.

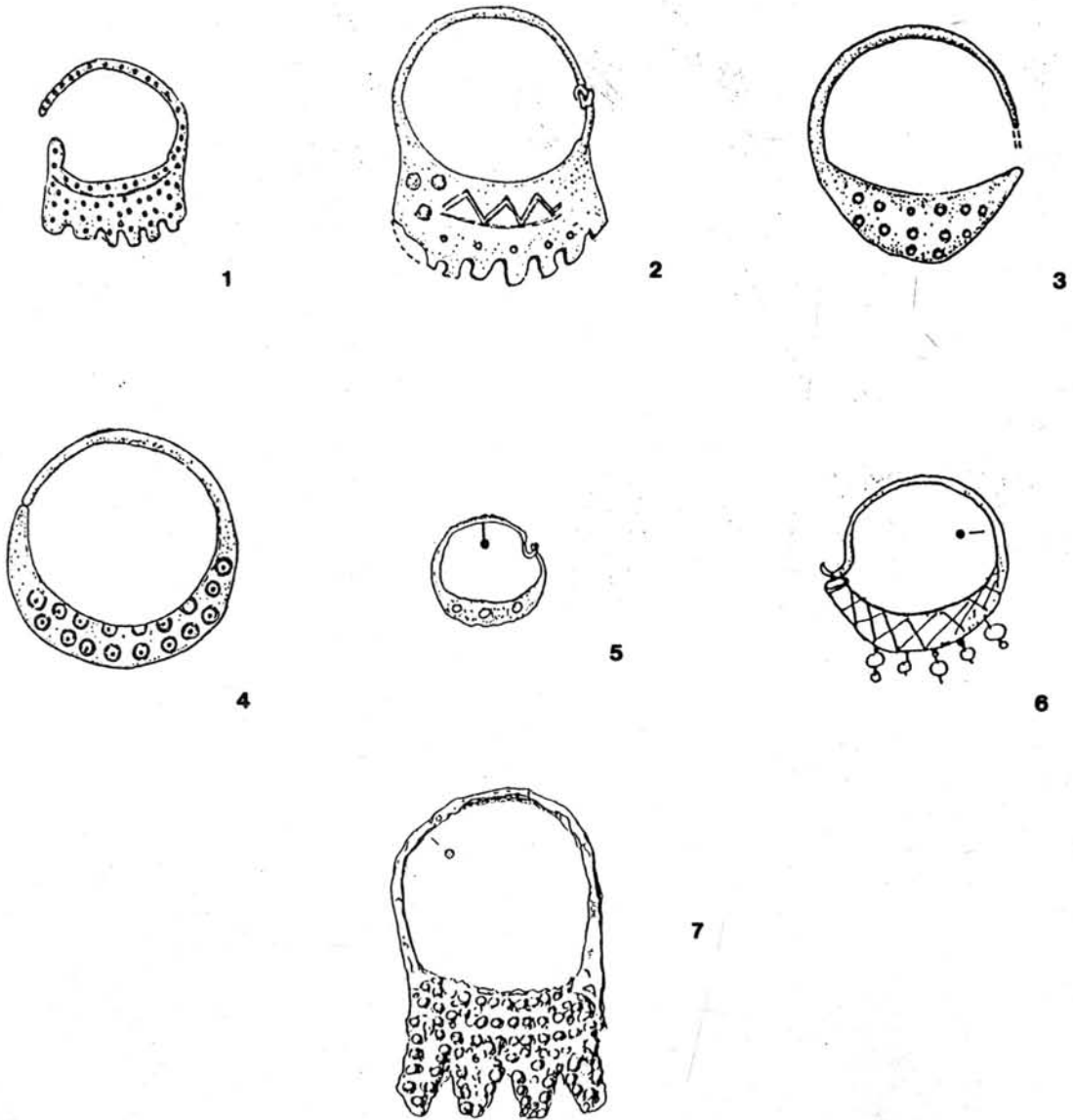
Dieser Gedanke findet bis zu einem gewissen Grad auch von archäologischer Seite Unterstützung, da die auf Friauler Boden zutage getretene Funde in typologischer Hinsicht zum Teil Zusammenhänge mit dem aus der Gegend von Villach stammenden Fundmaterial aufweisen (SRIBAR—STARE 1974, 480). Gleichzeitig aber spricht gerade das Beigabematerial aus dem Gräberfeld von Turrída, wieder mehr für eine Verbindung mit Krain (SRIBAR—STARE 1974, 480). Allerdings stellt man sich den Weg der Migration aus Krain in die Friauler Ebene über den Norden durch das Kanaltal und den Tagliamento entlang vor (SRIBAR—STARE 1974, Abb. 1.).

Es wäre daher nicht völlig undenkbar, dass möglicherweise einzelne, spätalpenlawische Gruppen aus Karantaniens an der Wiederbesiedlung der von den Ungarn verwüsteten Gebiete Friauls beteiligt waren (MADER 1988, 41).

Woher aber die slawischen Siedler immer auch stammen mögen, so scheint doch die vorliegende archäologische Situation in Friaul dafür zu sprechen, dass jene Siedler, die in ottonischer Zeit im Anschluss an den Ungarnsturm ihre neuen Wohnsitze bezogen, sicherlich der ersten massiven slawischen Besiedlungswelle angehörten.

Literatur:

- BRIERBRAUER V., Die germanische Ansiedlung des östlichen und mittleren Alpengebietes im 6. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. in: Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum, Nationes 5. Sigmaringen 1985, 9—47.
- BROZZI M., Stanziamenti paleoslavi del IX—X secolo in Friuli. *Ce fastu?* 39 (1963) 63—71.
- DERS., La necropoli tardoantica-altomedievale di Firmano, *Aquileia Nostra XLIII* (1971) 71—100.
- DERS., La popolazione romana nel Friuli longobardo (VI—VIII sec.) Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli 19, Udine 1989.
- BROZZI M., TONON M., Necropoli di Palazzo Ricchieri (Pordenone—Scavo 1985), *Aquileia Nostra LVIII* (1987) 222—231.
- BUORA M., Pradamano scavi, *Notiziario Archeologico, Aquileia Nostra LIX* (1988) 387 ff.
- DERS., Notizie su tre sepolcreti di età longobarda nelle lettere di Girolamo Asquini, *Forum Iulii V* (1981) 29—37.
- DESINAN C. C., *Problemi di Toponomastica Friulana*. Udine 1977.
- DERS., *Agricoltura e vita rurale nelle toponomastica del Friuli-Venezia Giulia*. Pordenone 1982.
- DIACONUS P., *Geschichte der Langobarden*. Berlin 1849.
- DINKLAGE K., Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken. *Kleine Schriften des Instituts für Kärntner Landeskunde*, Heft 3 (1943) 3—14.
- FINGERLIN G., GARBSCH J., WERNER J., Gli scavi nel castello longobardo di Ibligo—Invillino (Friuli), *Aquileia Nostra XXXIX* (1968) 57—135.
- FRAU G., *Dizionario Toponomastico del Friuli—Venezia Giulia*. Udine 1978.
- GIESLER J., Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10 (1980) 85—98.
- GRAFENAUER B., *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana 1954.
- DERS., *Slovensko—romanska meja — Ločnica in povezava*, *Zgodovinski Časopis* 41 (1987) 5—18.
- KATALOG: Der Karantanisch—Köttlacher Kulturkreis, *Schild von Steier*, *Kleine Schriften* 16 (1975).
- KATIČIĆ R., *Slavica Foroiuliensia*, *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 26 (1980) 28—32.
- KOROŠEC P., *Slovenska najdišča v vzhodni Furlaniji*, *Arheološki Vestnik VI/2* (1955) 247—257.
- DIES., *Se nekaj slovanskih najdišč v vzhodni Furlaniji*, *Arheološki Vestnik VII/1—2* (1956) 459—463.
- DIES., *Herkunft der karantanisch—köttlacher Schmuckgegenstände mit besonderem Akzent auf der Scheibenfibel*, *Balcanoslavica 4*, (1975) 9—21.
- DIES., *Das Problem der Kulturgruppe „mit Keramik“ im frühslawischen Horizont auf dem Gebiet der Südostalpen*, *Balcanoslavica 6* (1977) 79—89.
- DIES., *Zgodnjesrednjevska arheološka slika Karantanskih slovanov*. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, *Dela* 22/1. Ljubljana 1979.
- KOS F., *Gradivo za zgodovino Slovanov (I—IV)*. Ljubljana 1902 ff.
- KRONSTEINER O., *Die alpenlawischen Personennamen, Österreichische Namenforschung—Sonderreihe 2*, Wien 1981.
- LEICHT P. S., *Storia del Friuli*. Udine 1923.
- MADER B., *Die Alpenlawen in der Steiermark*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Schriften der Balkankommission* 31, Wien 1986.
- DIES., *Die frühmittelalterlichen Slawen in Friaul aus der Sicht der Toponyme*, *Cultura in Friuli 1*, Società Filologica Friulana, Udine 1988. 35—42.
- MENIS G. C., *Storia del Friuli*. Udine 1969.
- DERS., *Ricerche archeologiche nella pieve di Buja (Friuli) Aquileia Nostra LIII* (1982) 17—100.
- MUCH M., Frühgeschichtliche Funde aus den österreichischen Alpenländern. *Mitteilungen der Zentralkommission Bd. XXIV, N. F.* (1898) 125—142.
- PASCHINI P., *Storia del Friuli*. Udine 1934.
- PELLEGRINI G. B., *Introduzione all'Atlante storico—linguistico—etnografico friulano (ASLEF) Padova—Udine* 1972.
- PLETERSKI A., *Karantanski slovanji in neslovani*, *Arheološki Vestnik* 36 (1985) 351—358.
- POHL H. D., *Die Sprache der Alpenlawen*. in: *Die slowenischen Namen Kärntens*. Österreichische Namenforschung, *Sonderreihe 1*, Wien 1974, 9.
- SIVEC—RAJTERIĆ I., *Gleicharmige Bügelfibeln in dem altsässigen und karantanisch—köttlacher Kulturkreis*, *Balcanoslavica 4* (1975) 67—79.
- SOMEDA de MARCO C., *Reperti archeologici in Friuli*. *Accademia scienze lettere e Arti di Udine*. Udine 1955.
- ŠRIBAR V., *Slawen in Ostfriaul (Italien)*, *Balcanoslavica 2* (1973) 109—123.
- DERS., *Existierte der langobardische Limes und sein Verhältnis zum slowenischen ethnischen Raum?* *Balcanoslavica 11—12* (1984—85) 47—59.
- DERS., *Rezultati arheoloških izkopavanj in topografskih raziskav zgodnjega srednjega veka v Furlaniji*, *Zgodovinski Časopis* 41 (1987) 309—312.
- ŠRIBAR V., STARE V., *Od kod ketlaške najdbe v Furlaniji?* *Arheološki Vestnik XXV* (1974) 462—482.
- STARE V., *Die Kulturkontakte zwischen den Alpenlawen und Friaul im 9. und 10. Jahrhundert*, in: *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen*. Udine 1983, 499—507.
- STIH P., *Madžari in slovenska zgodovina*, *Zgodovinski Časopis* 37 (1983) 171—201.
- SVOLJSAK D., KNIFIC T., *Vipavska Dolina — zgodnjesrednjevska najdišča*, *Situla* 17 (1976).
- VINSKI Z., *Köttlacher Kultur*, in: *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I*. Prag 1966. 632 f.
- WOLFRAM H., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Wien—Köln—Graz 1979.
- ZUANELLA B., *Toponomastica delle Valli del Natisone*, *Dom. Cividale* 1980 ff.

- 1 Clavais
- 2 Andrazza
- 3 Luincis
- 4 Mossa
- 5 Firmano
- 6 Mainizza
- 7 Invillino

1—4 (ŠRIBAR 1973, 117)

5—7 (BROZZI 1989, 81)

Abb. 1.

Tovornik, Vlasta:

Datierungskorrekturen der altslawischen Gräber- und Siedlungsfunde in Oberösterreich

Im Zuge der 8-jährigen (1981—1988) Ausgrabungen auf hallstattzeitlichen Grabhügeln in Lehen bei Mitterkirchen (im Machland) am nördlichen Donauufer in Oberösterreich, entdeckte man Objekte einer frühmittelalterlichen Siedlung.¹ Entlang der Donau-Uferterrasse, auf deren Rand die Bundesstrasse Naarn-Grein in WO-Richtung verläuft, konnten in einer Längsausdehnung von 120 m Siedlungsreste beobachtet werden. Es handelt sich ausschliesslich um eingetiefte Grubenobjekte und wenige Pfostenverfärbungen. Bemerkenswert ist, dass die Siedlungsobjekte innerhalb einer Breite von höchstens 50 m den Terrassenrand begleiten. Das bestätigt, dass zu dieser Zeit die hallstattzeitlichen Grabhügel noch deutlich sichtbar und einer Siedlungstätigkeit hinderlich waren.

Im Siedlungsareal sind horizontalstratigraphisch zwei Objekthäufungen erkennbar: eine Wohnanlage im Osten und ein Werkstättenbezirk im Westen.

In der Wohnanlage konnten einige Grubengruppen, darunter ein Speicher (Obj. XXIV) und zwei Backöfen² (Obj. XII und XXII) freigelegt werden (Abb. 1.). Östlich davon wurde in den früheren Grabungsjahren ein zweimal benützter Kohlenmeiler (Obj. X) und später noch die Aschengrube (Obj. XIV) entdeckt. Ein Pfostengrundriss lässt ein Haus im Ausmass von 5x4,5 m mit einem Dachvorsprung auf der Westseite in einer zentralen Lage erkennen.

Die länglichen oder ovalen Gruben, im Durchschnittsausmass von 1,30x0,9 m, beinhalten hauptsächlich den Ofenabfall: reichlich Asche, im Feuer gerötete und zersprungene Steine und rotgebrannte Lehmbröckchen der Herdverkleidung, viele Tierknochen als Speiseabfall. In manchen Gruben war Bruchkeramik von Wellenbandtöpfen reichlich vorhanden, oft ganze Gefässpartien, woraus einige Töpfe ergänzt werden konnten (Abb. 2.). Das Objekt XXI (Abb. 3.) eine sackförmige, ab ihrer sichtbaren Verfärbung 35 cm tiefe runde Grube, von zwei Pfosten in NO-SW-Achse flankiert, ergab neben der üblichen aschehaltigen Erdfüllung, Keramikbruchstücke, Tierknochen und zerbröselnde Gneisbröckchen, auch zwei Spinnwirtel aus Ton. Möglicherweise handelt es sich bei diesem Objekt um einen überdachten Arbeitsplatz.³ Wie es sich mit dem in un-

mittelbarer Nähe befindlichen Kuppelöfen, Obj. XXII und der Speichergrube (Obj. XXIV) baumässig verhält, entzieht sich in Ermangelung weiterer Pfostenverfärbungen der Vorstellung. Auffallend ist, dass die Objekte gruppiert sind und jede Objektgruppe einen Backofen aufweist. Grundsätzlich ist jedoch anzumerken, dass sich im heute zunehmend tief gepflügten Ackerboden ausschliesslich die Spuren gut eingetiefter Standpfosten zeigen können, nicht jedoch Nachweise der Blockbautechnik mit deren Anwendung aber jedenfalls zu rechnen ist.

Von einer fundleeren Zone unterbrochen wurde im Westteil des Siedlungsareals ein Werkstättenbezirk mit Schmiede, Renn- und Röstfeuer, sowie einigen Aschengruben ergraben (Abb. 4.). Die Grubenobjekte ergaben zahlreiche Eisenschlackenklötze und Roheisenlupen, welche noch rotgebrannte Lehmanhaftungen an ihrer Unterseite aufweisen. Sie stammen aus den dort festgestellten Reduktionsöfen (fe). Diese Objekte, sowie angeröstetes Steinmaterial, das sich in den Gruben und in situ auf einem rotgebrannten Lehmeistrich des Röstfeuers (Obj. VIII) fand, bestätigen auch eine Verhüttung örtlicher Erzaufsammlungen. Die Objekte VII und VIII wurden im letzten Grabungsjahr vollständig ausgegraben, wobei sich das Objekt VIII als eine Röstfeueranlage mit einem überdachten Arbeitsplatz, ähnlich wie Objekt XXI, erwies (Abb. 5.). Einige Bronzeblechfragmente, bearbeitete Eisenbruchstücke, gebrochene Messerklingen und der beschädigte Dorn einer Schilddornschnalle verweisen auf Aufsammlung und Wiederverwendung von Almetallen in der Schmiedewerkstätte. Daneben waren auch Funde von Schleif- und Poliersteinen sowie interessanterweise auch ein Beinbeschlag eines Reflexbogens zu registrieren. Durchgeglühte und verzogene Tongefässpartien könnten auf Fehlbrände aus einem Töpferofen deuten. Es ist wahrscheinlich, dass hier Geschirr für den eigenen Hausbedarf gebrannt wurde.

Aufgrund der vorgelegten Befunde kann gesagt werden, dass es sich hier um eine Niederlassung, vermutlich aus einigen Gehöften bestehend, handelte. Die Schmiede arbeiteten hier nur eine kurze Zeit und zogen bald wieder ab. Vermutlich zogen sie arbeitsuchend weiter, ähnlich wie es auch für die Töpfer der damaligen Zeit angenommen wird. Darauf verweist nicht zuletzt auch die Auffüllung von Gru-

benobjekten des Schmiedewerkplatzes mittels Küchenabfällen, also noch während des Bestandes der Siedlung.

Solche kleine Gehöftgruppen, wie wohl noch mehrere im näheren Bereich zu erwarten sind, bewohnten Bevölkerungsgruppen, deren Bestattungsorte wir im unteren Mühlviertel durch bereits zahlreiche Fundplätze kennen. So z.B. Auhof b. Perg, Arbing, Gusen) Berglitzl, Luftenberg, Windegg b. Steyregg, Gallneukirchner-Becken.

Bei der Untersuchung des Gräberfeldes von Gusen,⁴ das wegen der grösseren Gräberanzahl (187) die Möglichkeit für bessere Beobachtungen bot, wurde eine gewisse Gruppierung der Gräber bemerkt. Da sich die Gräbergruppen auch durch Beigaben und Bestattungssitten unterschieden, wurden sie als getrennte Familien-Bestattungsgruppen innerhalb des Gräberfeldes angesehen. Im ältesten Teil des Gräberfeldes (Gruppe A) fielen zwei Männerbestattungen auf, die wegen ihrer spezifischen Beigaben als Handwerker erkannt wurden. Bei einem befanden sich zu Füssen, offensichtlich in einem Sack gehalten, Eisenrohlinge und zerbrochene Eisenbeschläge eines Holzheimers, beim anderen mehrere Schleif- und Poliersteine mit starken Abnutzungsspuren, wobei wir wenigstens im ersten Fall auf einen Schmied schliessen dürfen.

Ethnisch gesehen waren diese Siedlungsgruppen Slawen, welche aus den von Awaren bedrohten Gebieten sicherlich schon im 8. Jhd. in die Regionen nördlich der Donau und in den noch kaum besiedelten Bereich des Unterlaufes der Flüsse Traun und Enns einsickerten. Eben jene Slawen, die in der Gründungsurkunde von Kremsmünster (777) vom Baiernherzog Tassilo als slawische Siedler an der Dietach und bei Sierning erwähnt werden und in der Puchener Urkunde (827) für das Gebiet nördlich der Donau, ja sogar namentlich angeführt sind.⁵

Zur Datierungskorrektur:

Die bisherige Datierung der slawischen Funde nördlich der Donau und an der Enns, ausschliesslich in das 9. Jhd., erscheint heute als entschieden zu hoch.

Westlich der Traun werden die bayerischen Gräberfelder ab dem 1. Drittel des 8. Jhdts. nicht mehr benützt, da die Baiern zu dieser Zeit ihre Toten bereits auf Kirchenfriedhöfen bestatten. Hingegen wird der Beginn der slawischen Siedlung frühestens „um 800“ angesetzt. Somit entsteht eine zeitliche Kluft von zumindest 70 Jahren.⁶

In den betreffenden Regionen bestatten die Slawen zwar noch in heidnischem Ritus, dennoch wird das allmählich über die bayerische Mission wirksam werdende Christentum erkennbar (wie etwa in einzelnen Gräbern von Auhof und Windegg).

Die Urkunde von Kremsmünster berichtet von hier angetroffenen Slawen, die ohne herzogliche Erlaubnis Land gerodet und in Besitz genommen hatten.

Es ist beim heutigen Forschungsstand einfach nicht mehr glaubhaft, dass von namentlich bekannten Anführern (Županen) geleistete und für das 8. Jhd. erwähnte, im bayerischen Grenzgebiet ansässige Slawengruppen existierten, ohne dass diese Anwesenheit irgendeinen archäologischen Niederschlag gefunden hätte.⁷ Während andererseits archäologisch bestätigte slawische Begräbnisplätze heidnischer Prägung „aus dem 9. Jhd.“ vorliegen. Es ist offenbar nur die zu späte Datierung, die einen scheinbaren zeitlichen Hiatus verursacht. In Wahrheit war für das 8. Jhd. wohl weniger ein zeitlicher Unterschied in der bayerischen bzw. slawischen Siedlung gegeben, als vielmehr im Christianisierungsprozess der Baiern gegenüber den Slawen. Nur so erhält eine (von bereits christlichen Baiern geführte) Slawenmission ihren wahren Sinn und damit auch die Gründung des Klosters Kremsmünster „im Slawenlande“ und „zur Slawenbekehrung“.

Anmerkungen:

¹ Vorbericht in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6—10. Jhd., Symposium Nové Vozokany 3.—7. Okt. 1983, Nitra 1984, 267—272.

² J. Fodor, Ostparallelen zu den Öfen in altmadjarischen Siedlungen (in russischer Sprache) in: Acta archaeologica Acad. Scient. Hungaricae, Tom. XXXVIII, Budapest 1986, 185—193. Der Vf. sieht das Vorbild für die eingetieften Kuppelöfen in der Černjahower-Kultur (II—IV. Jhd.), danach, so Vf. stehen solche Öfen in den altslawischen Siedlungen (V—VI. Jhd.) im Gebiet der Ukraine, Moldawiens und im nordöstlichen Bulgarien als Erbe der Černjahower-Kultur in Verwendung. Im VII. Jhd. verwenden auch die Awaren solche Kuppelöfen, wobei diese als Tradition im Karpatenbecken bis in das XIII. Jhd. verfolgt werden kann. Eingetiefte Kuppelöfen sind aber im danubischen Raum schon aus der jüngeren Eisen-

zeit bekannt, siehe J. Petrović, Gomolava, archäologische Fundstätte, Novi Sad 1984, S 48, Abb. XIX.

³ Eine Rekonstruktion der Überdachung eines Arbeitsplatzes mit eingetieftem Kuppelofen zeigt J. Fodor in seinem Beitrag, Anm. 2.

⁴ V. Tovornik, Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof b. Perg in Oberösterreich, in: Archäologia Austriaca 69/1985 und 70/1986 (I. u. II. Teil).

⁵ H. Wolfram, Die Gründungsurkunde Kremsmünster, in: Die Anfänge des Klosters Kremsmünster, Symposium 15.—18. Mai 1977, 51 ff.

Derselbe, Überlegungen zur politischen Situation der Slawen im heutigen Oberösterreich (8—10. Jhd.), in: Baiern und Slawen in Oberösterreich, Schriftenreihe des OÖ. Musealvereins-Gesellschaft für Landeskunde, Bd. 10, Symposium 16. Nov. 1978, Linz 1980, S. 17—24.

- ⁶ Der zeitliche Hiatus wurde schon in den 70er Jahren bemerkt. In Diskussion stand damals in erster Linie das Ethnikum dieser Bevölkerungsgruppen im Gebiet nördlich der Donau und an der Enns, siehe J. Reitinger, Das Slawenproblem aus archäologischer Sicht, in: *Baiern und Slawen in Oberösterreich*, Schriftenreihe des OÖ. Musealvereins-Gesellschaft für Landeskunde, Bd. 10, Linz 1980, S. 25—41.
- ⁷ Vortreffliche Arbeiten wurden damals von Manfred Pertlwieser geliefert: Zu ethnischer Zugehörigkeit der beigabenführenden

den Gräberfelder des 9. Jhdts. im östlichen Oberösterreich, in: *Jahrbuch des OÖ. Musealvereins*, Bd. 122—I, Linz 1977, S. 61—82.

Derselbe, Die frühmittelalterlichen Gräberfeldgrabungen des OÖ. Landesmuseums, in: *Baiern und Slawen in Oberösterreich*, Symposium 16. Nov. 1978, Schriftenreihe des OÖ. Musealvereins-Gesellschaft für Landeskunde, Bd. 10, Linz 1980, S. 43—80.

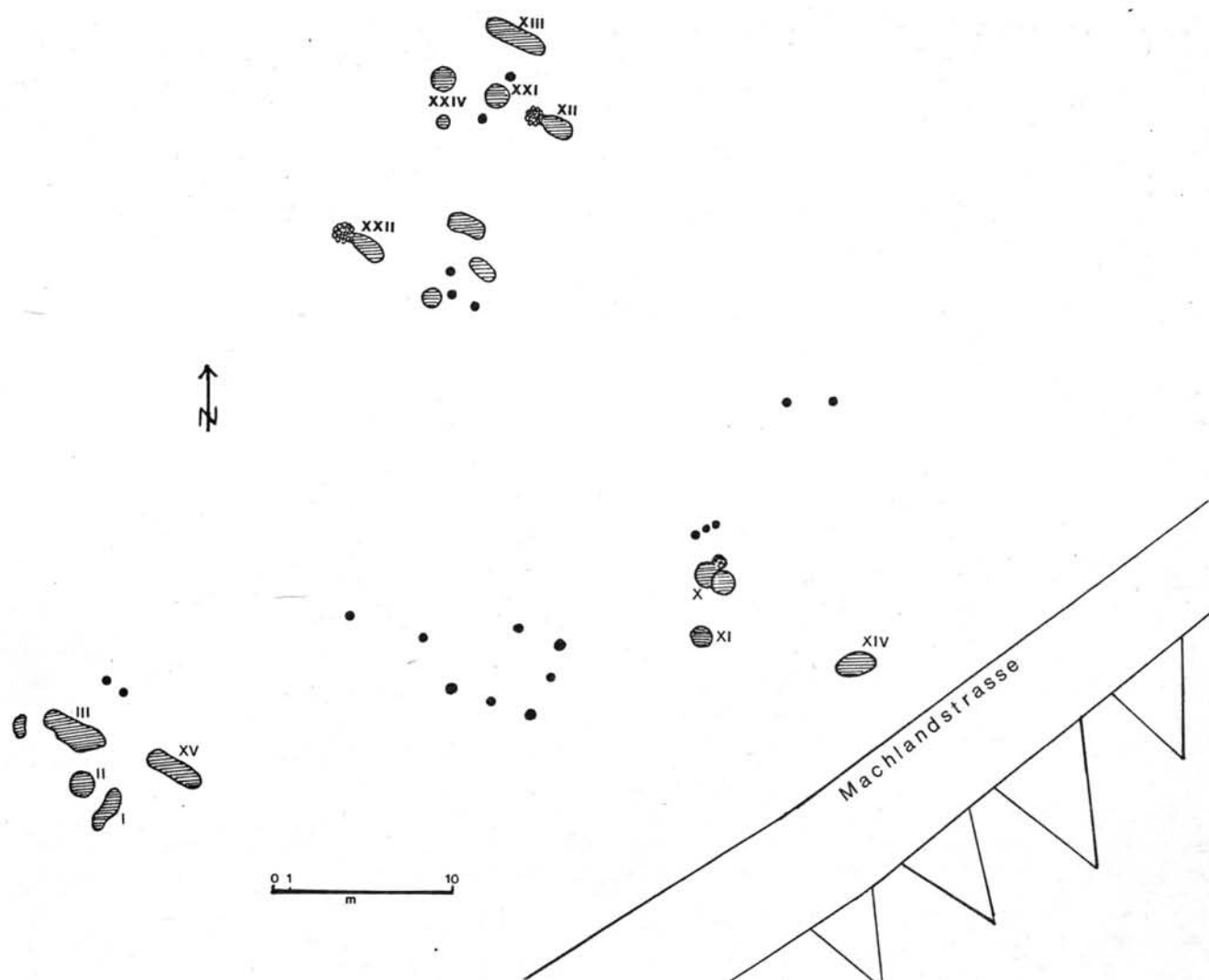

Abb. 1. Mitterkirchen, Wohn- und Wirtschaftsobjekte im Osten der Siedlungsanlage.

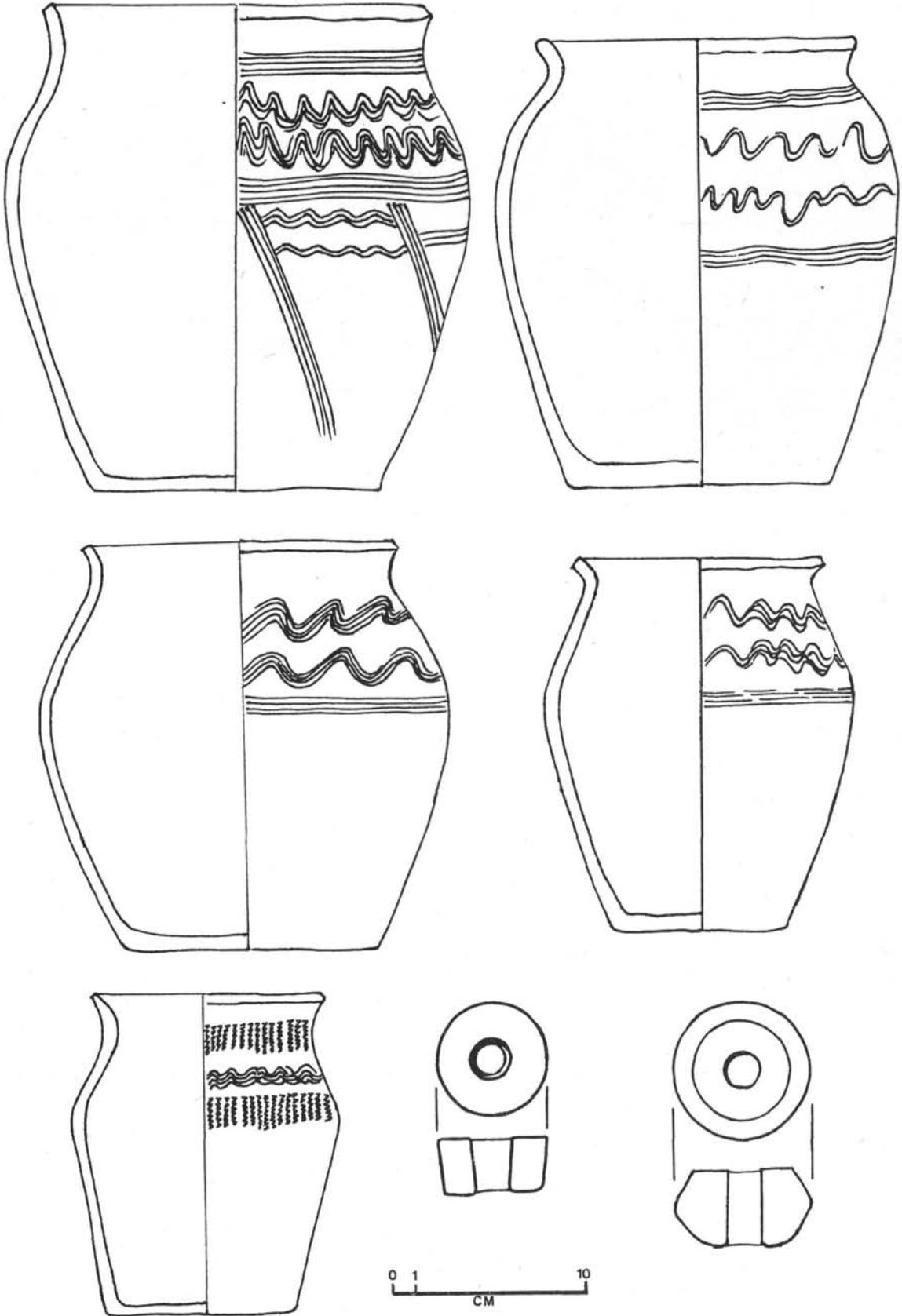

Abb. 2. Mitterkirchen, Wellenbandkeramik und Spinnwirtel aus den Siedlungsobjekten.

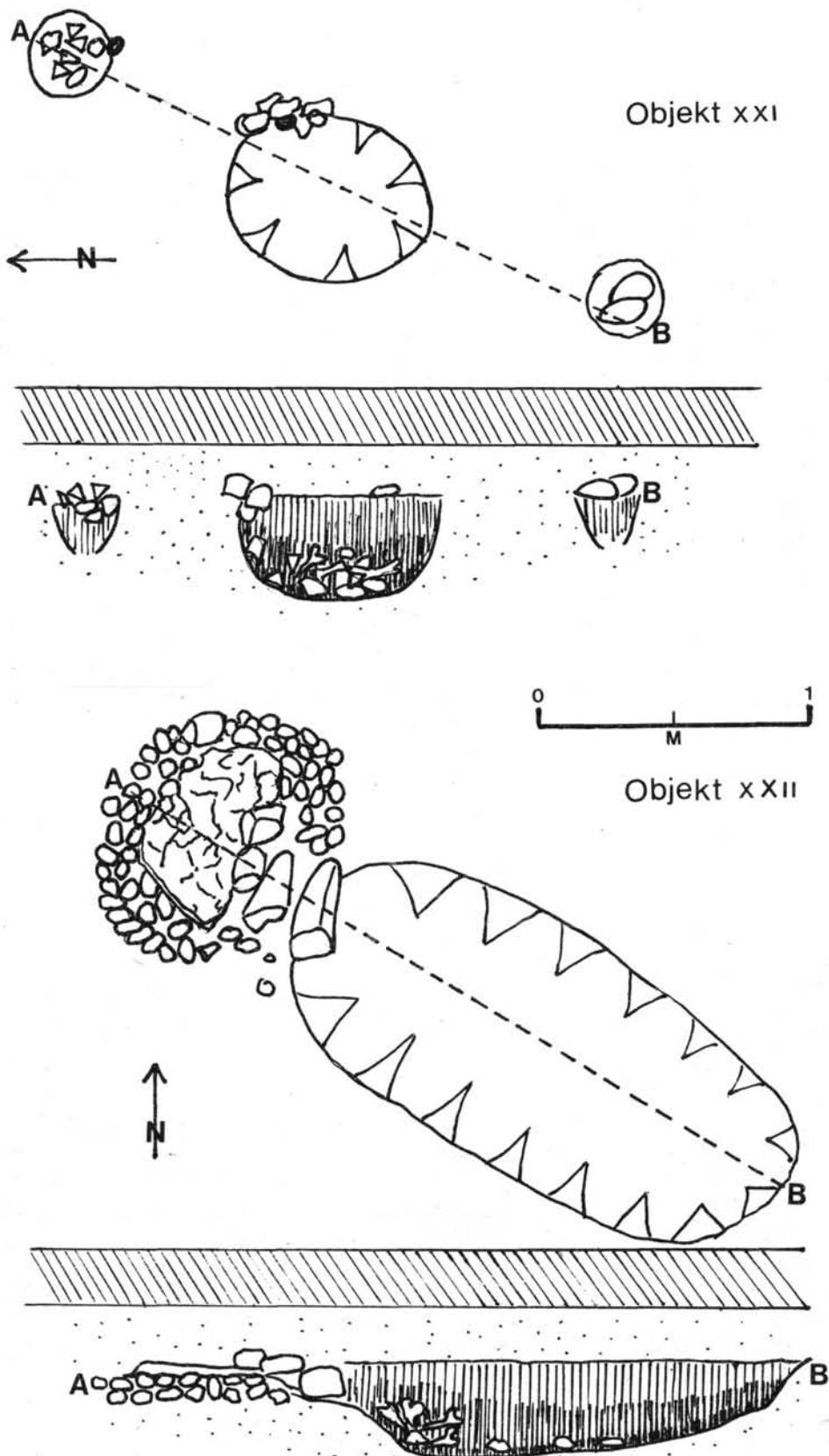

Abb. 3. Mitterkirchen, Siedlungsobjekte XXI und XXII (Kuppelofen mit Aschengrube).

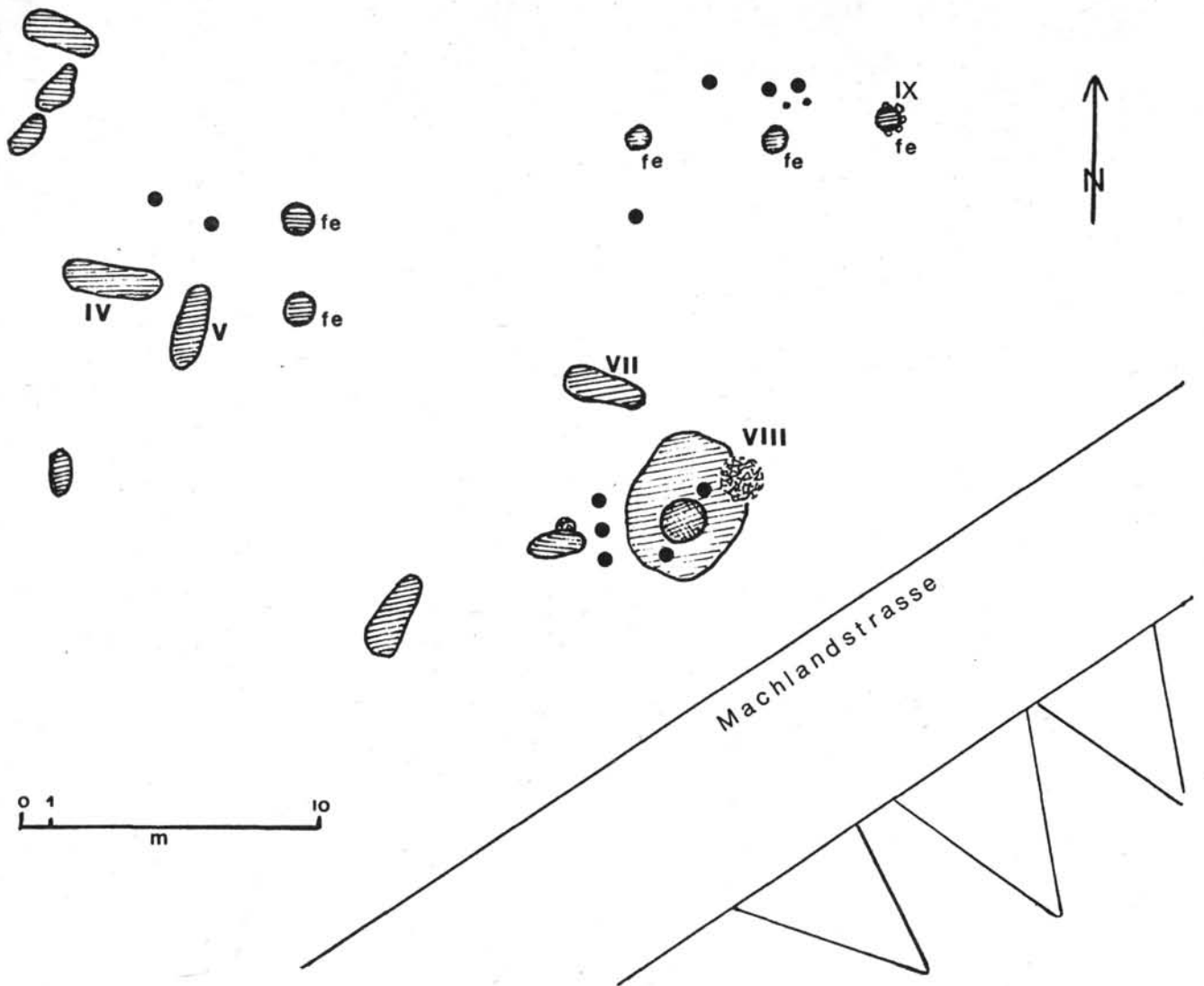

Abb. 4. Mitterkirchen, Werkstättenbezirk im Westen der Siedlungsanlage.

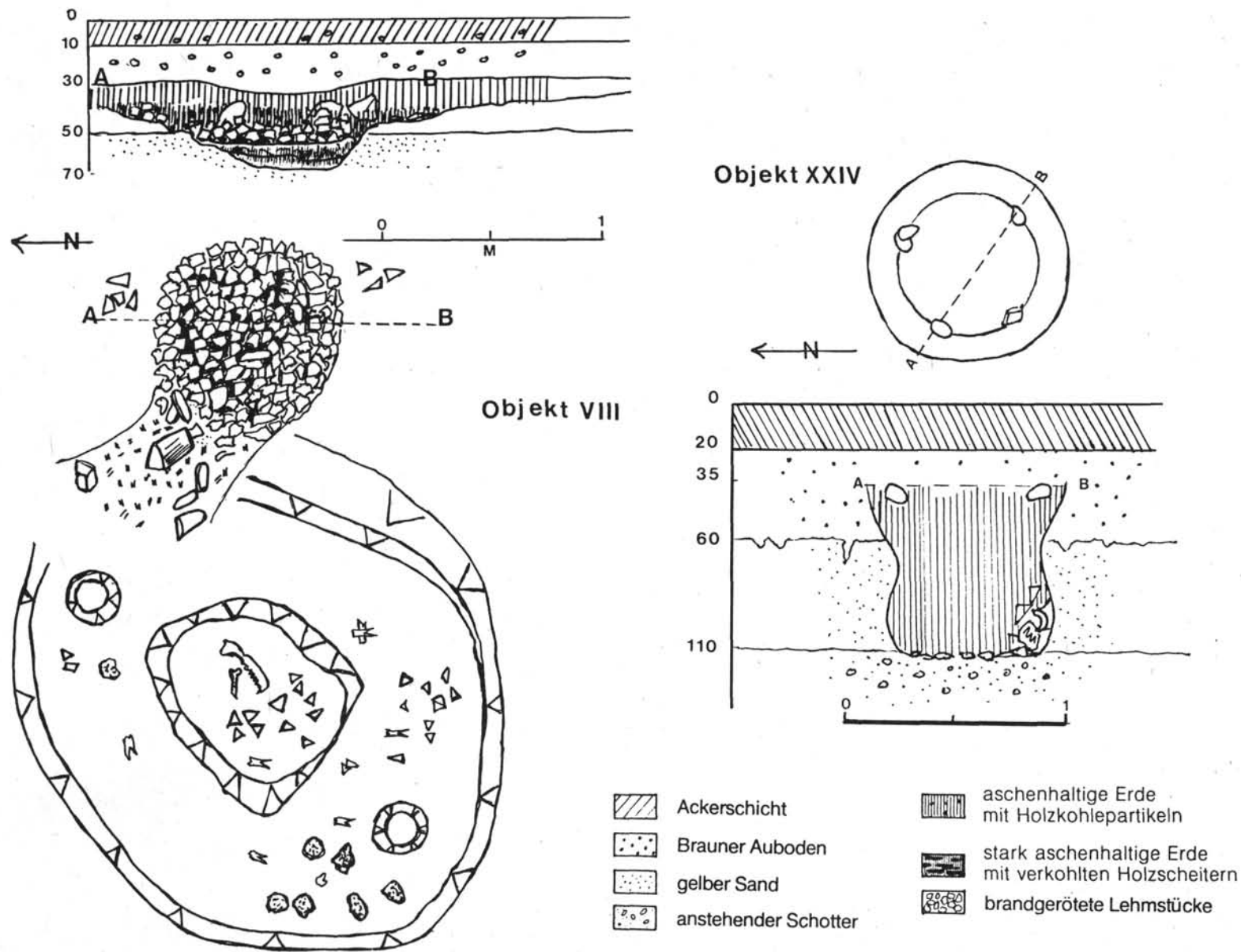

Abb. 5. Mitterkirchen, Objekt VIII (Röstfeueranlage mit überdachtem Arbeitsplatz) und Objekt XXIV (Speicher).

Cech, Brigitte:

Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ) (Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik)

Auf dem Höhenrücken westlich der KG Thunau am Kamp, OG Gars am Kamp, VB Horn, NÖ, liegt eine ausgedehnte, aus zwei Teilen bestehende Befestigungsanlage. Der westliche, von einem Wall umgebene Teil trägt den Flurnamen „Schanzberg“, heute „Schanze“ genannt. Daran schliesst eine, durch einen schmalen Rücken mit der „Schanze“ verbundene, in verschieden steilen Terrassen gegen Norden und Osten zu abfallende Hochfläche an, die obere und untere „Holzwiese“ genannt wird. Ihre Südseite ist durch einen teilweise noch deutlich sichtbaren Wall geschützt. Im Norden wird die obere „Holzwiese“ durch einen Wall von den unbefestigten Siedlungsterrassen der unteren „Holzwiese“ abgegrenzt. An der Südostecke der „Holzwiese“ liegt auf einem senkrecht zum Kamp abfallenden Felsen eine durch drei Halsgräben vom Hinterland getrennte mittelalterliche Burgruine, die „Schimmelprung“ genannt wird (Abb. 1.). Die Fundstelle ist seit der 2. Hälfte des 19. Jhs bekannt. Erste Untersuchungen wurden von Johann Krahuletz und später von Josef Höbarth durchgeführt. Von 1965 bis 1990 fanden jährlich unter der Leitung von Univ.-Prof. Dr. Herwig Friesinger ausgedehnte archäologische Untersuchungen statt.

Im Rahmen eines Projektes des Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung „Neue Wege der Frühgeschichte“¹ wurde ich mit der Aufgabe betraut, die slawische Keramik aus den Grabungsjahren 1965—1986 zu bearbeiten.² Das Ziel dieser Arbeit war die Vorlage des gesamten slawischen Keramikinventars. Sämtliche Rand- und Bodenstücke, deren Grösse eine korrekte Orientierung ermöglicht und Wandstücke mit seltenen Verzierungsmotiven wurden katalogmässig erfasst. Auf Grund dieses Keramikataloges wurde mittels eines Statistikprogrammes versucht, die slawischen Töpfe in Formgruppen zu gliedern. Als Vergleichsmaterial wurden Gefässbeigaben aus niederösterreichischen Grabfunden herangezogen.³

TÖPFE

Der Grossteil des keramischen Fundgutes aus Thunau besteht aus Töpfen. Die früheste Keramik stammt aus den

von den Wällen überlagerten Gräbern (Abb. 2.) und Siedlungsschichten (Abb. 3.). Die Gefässe sind entweder klein und gedrungen oder hoch und schlank. Bei beiden Formen ist der Übergang zwischen Hals- und Schulterpartie fließend; der Unterteil kann im Bereich des Bodens leicht eingezogen sein. Die Ränder sind steil ausladend und schräg abgestrichen oder gerundet. Vereinzelt sind sie bereits leicht verdickt, was als Vorstufe der späteren Keulenränder angesehen werden kann. An Verzierungen finden wir ein- bis mehrfache Wellen- und Linienbänder, kreuzförmige Kerben und Kammstiche. Zu diesen Gefässen gibt es aus den niederösterreichischen Gräberfeldern gute, durch Waffen- und Schmuckfunde von der 2. Hälfte des 8. Jhs bis ins beginnende 9. Jh. zu datierende Vergleichsbeispiele.⁴ Es sind dies die kleinen, gedrungenen Gefässe aus den Gräbern XLVIII, IL und XCIII aus Pitten⁵, Grab 4 aus Hausmenning⁶ und Hügel 12 aus Wimm.⁷ Zu den hohen, schlanken Gefässen gibt es Entsprechungen aus Pitten, Grab XXXII und Grab LXXXIII⁸, St. Andrá an der Traisen, Grab 1⁹ und Wimm, Hügel 11.¹⁰ Vergleichsstücke gibt es auch aus slawischen Siedlungen in Mähren, so z. B. aus den Burgwällen von Břeclav-Pohansko¹¹ und Staré Kouřim.¹²

Die Grundform der slawischen Töpfe bleibt während der folgenden Jahrhunderte gleich. Die Gefässe werden lediglich stärker profiliert; der Hals ist scharf eingezogen, die Schulter deutlich ausgeprägt, bzw. durch einen Ansatz hervorgehoben und die Ränder sind weit ausladend und werden durch leichte Verdickung zu Keulenrändern. Als Verzierung finden wir neben den üblichen Wellen- und Linienbändern auch Kammstiche. Vereinzelt treten noch die für den Übergang vom 8. zum 9. Jh. üblichen Verzierungen am Randinneren auf. Dazu kommen im Schulterbereich oder in der Gefässmitte angebrachte umlaufende Leisten. Zu den Töpfen der 1. Hälfte des 9. Jhs gibt es gut datierte Entsprechungen aus Gräberfeldern, so z. B. aus den Gräberfeldern von Steinabrunn¹³ und Neumarkt an der Ybbs¹⁴, die in die 1. Hälfte des 9. Jhs gestellt werden. Mit dem Aufhören der Beigabensitte im 10. Jh. sind wir bei der Datierung der slawischen Keramik einzig auf Vergleichsbeispiele aus den slawischen Burgwällen in Mähren angewiesen.

Im 10. Jh. werden die Ränder immer kantiger; im 11. und 12. Jh. erfolgt eine Weiterentwicklung zu den Kragen- und dachförmig umgeklappten Rändern des Hochmittelalters.¹⁵ Auch die Form der Gefässe ändert sich: zu den hohen, schlanken und den kleinen gedrungenen Gefässen kommt eine Gruppe von Töpfen, deren Bauchumbruch im oberen Gefässdrittel liegt. Die Verzierungen werden immer einfacher; es überwiegen Wellen- und Linienbänder, die fast den ganzen Gefässkörper bedecken. (Abb. 4)

Graphittonkeramik

Nach der gängigen Forschungsmeinung tritt graphitgemagerte Keramik erstmals im Laufe des 9. Jhs auf und findet im 10. und 11. Jh. weite Verbreitung.¹⁶ Bei der Betrachtung der Gefässbeigaben aus niederösterreichischen Gräbern und der Siedlungsfunde aus Thunau zeigt sich jedoch ein etwas anderes Bild. Nach der Literatur ist aus folgenden niederösterreichischen Gräberfeldern Graphittonkeramik bekannt: Absdorf, Grab 2,¹⁷ Egelsee,¹⁸ Ornding, Grab 2,¹⁹ Ritzersdorf, Grab 3,²⁰ Steinabrunn, Grab 4, 39, 54, 64 und 81,²¹ Wetzelsdorf²² und Wimm, Hügel 23, 34 und 48.²³ Graphittongefässe, die für das späte 8. und beginnende 9. Jh. kennzeichnende Formen haben, finden sich in den Hügeln 34 und 48 aus Wimm und in Grab 81 aus Steinabrunn. Beides sind Gräberfelder, die in die 2. Hälfte des 8. bis ins beginnende 9. Jh. datiert werden. Weitere Entsprechungen finden sich in den Gräbern von Absdorf, Ornding und Ritzersdorf, die aber auf Grund des Fehlens von Waffen- und Schmuckbeigaben feinchronologisch nicht exakt eingeordnet werden können.

Bei der Betrachtung der keramischen Funde aus Thunau zeigt sich, dass die Formen sowohl der Graphittonkeramik als auch die der nichtgraphitgemagerten Keramik einander in allen Zeitstufen sehr ähnlich sind. Die Graphittonware ist lediglich dickwandiger und die Ränder sind nicht so fein ausgeformt. Auch aus dem Stadtbereich von Tulln ist aus der Siedlungsware frühe Graphittonkeramik bekannt.²⁴ Auch sie hat bereits dieselbe Form wie die zeitgleiche

nichtgraphitgemagerte Keramik und sollte daher wie diese datiert werden.

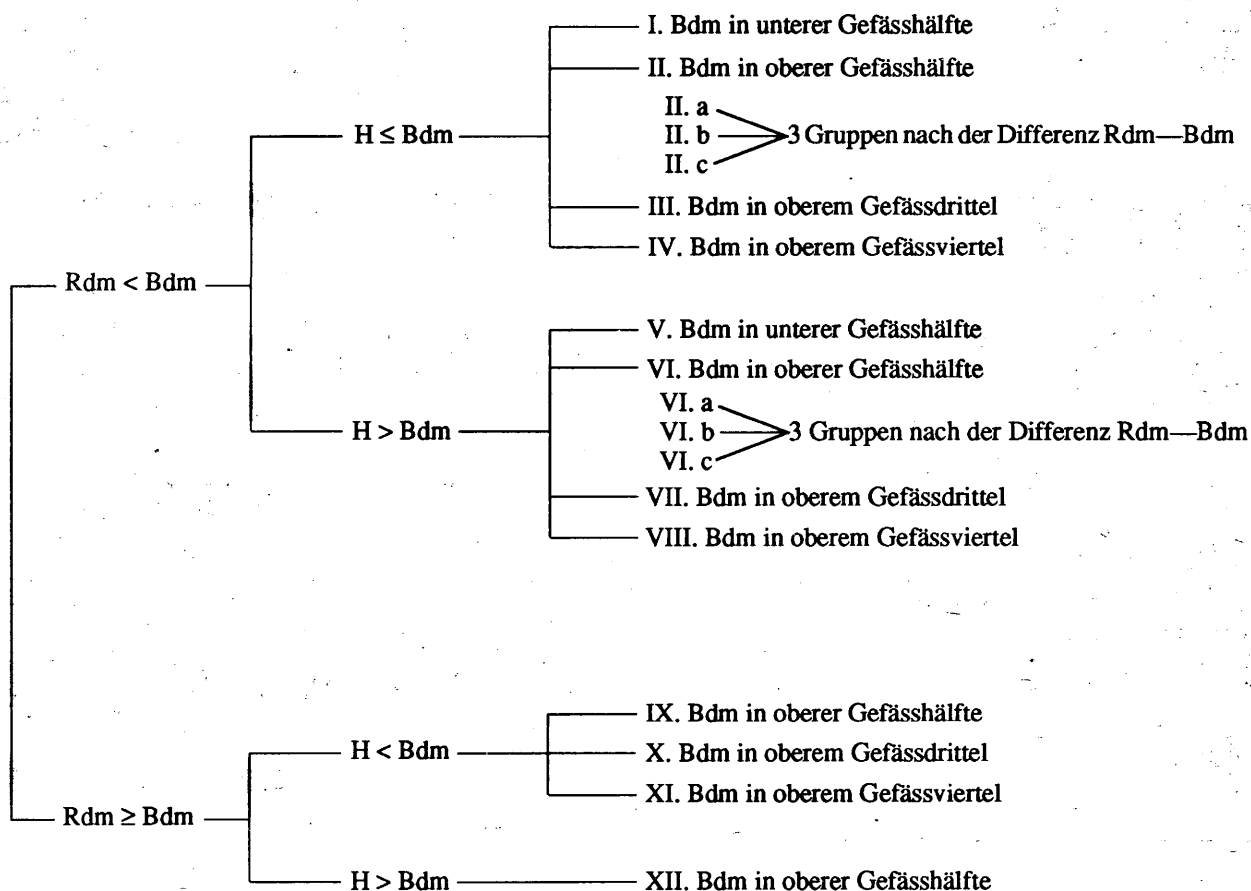
Rechnergestützte Klassifikation der Topfformen

Zur Untersuchung wurden 40 Töpfe aus Thunau, 21 aus dem Gräberfeld Wimm,²⁵ 3 aus der Siedlung von Sommerein,²⁶ 95 aus weiteren niederösterreichischen Gräberfeldern,²⁷ sowie 48 aus dem Gräberfeld Pitten²⁸ herangezogen.

Die Form dieser Gefässgattung ist sehr einheitlich und eine Einteilung nach Formgruppen ist visuell nicht möglich. Es wurde nun versucht, mit Hilfe eines Rechnerprogrammes sinnvolle typologische Gruppen herauszuarbeiten. Als methodische Grundlage zu diesem Thema wurde U. Kampffmeyer, P. Zamperoni, W.-R. Teegen, L. Graça, Untersuchungen zur rechnergestützten Klassifikation der Form von Keramik. Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen, Bd. 11 (1987) gewählt.

Die Analyse der Gefässformen wurde am Rechenzentrum der Universität Wien unter Verwendung des Programmpaketes SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) in der Version X3.1 durchgeführt. Es wurde versucht, die 216 erfassten Gefässe mit Hilfe des Verfahrens der Clusteranalyse in Formgruppen zu gliedern. Als Clusterverfahren wurde Ward's Method unter Verwendung der Euklidischen Distanzfunktion gewählt. Von grosser Bedeutung für das Ergebnis der Analyse ist die Wahl der miteinander zu kombinierenden Merkmale. Ein wichtiges Kriterium für die Definition von Gefässformen sind die Proportionen. Aus absoluten Gefässmassen (Höhe, Raddurchmesser, Bauchdurchmesser, Bodendurchmesser und Bauchhöhe von oben) wurden folgende Gefässproportionen errechnet: $Q1=H:Rdm$, $Q2=H:Bdm$, $Q3=H:Bh$, $Q4=Rdm:Bdm$, $Q5=Bdm:Bodm$. Diese fünf Merkmale charakterisieren die Gefässe im Hinblick auf ihre Form. Die Quotienten stellen Indizes dar, die miteinander verglichen werden können.

Zunächst wurden die 216 aufgenommenen Töpfe in folgende Gruppen unterteilt:

Mit jeder dieser Gruppen wurde nun eine Clusteranalyse durchgeführt. Die dabei entstandene Gliederung in 16 Hauptgruppen und zahlreiche Nebengruppen spiegelt die Formenvielfalt deutlich wider. (Abb. 5. und 6.) Für die Zeit von 700 bis zur 1. Hälfte des 9. Jhs stehen durch Waffen- und Schmuckfunde datierte Gefäßbeigaben zur Verfügung. Die Formgruppen II. a—II. c, die bauchige Formen umfassen, beinhalten ebenso wie die Formgruppen VI. a—VI. c, die hohe, schlanke Formen umfassen, datierte Gefäße des gesamten Untersuchungszeitraumes. Zu den restlichen Formgruppen gibt es nur vereinzelt Beispiele aus datierten Gräbern. Die Entwicklung slawischer Topfformen geht sehr langsam vor sich und die Übergänge zwischen den einzelnen Zeitstufen sind fließend. Für die Datierung von Töpfen ist zudem nicht nur die Form des Gefäßes relevant, sondern auch die Verzierung, die Randform und der Ton. So können die Gruppen II und VI vom späten 8. bis zum beginnenden 11. Jh. vorkommen. Bei einem Vergleich der Siedlungsmaterialien untereinander zeigt sich aber, dass Gefäße der Gruppen II und VII, deren grösster Durchmesser im oberen Gefäßsdrittel liegt, ab der Mitte des 9. Jhs immer häufiger vorkommen. Die übrigen Gruppen kommen nur vereinzelt im Thunauer Fundmaterial vor.

SONSTIGE KERAMISCHE FORMEN

Flaschen

Flaschen machen nur einen sehr geringen Anteil des Fundmaterials aus.

Sie können in 4 Gruppen unterteilt werden (Abb. 7.):

1. hohe, sehr bauchige Flaschen mit engem Hals und enger Mündung
2. niedrige, bauchige Flaschen mit weiter Mündung
3. niedrige, bauchige Flaschen mit enger Mündung
4. Flaschen mit hoher, zylindrischer Mündung

Flaschen der Gruppe 1 stellen die im March-Thaya- Gebiet am häufigsten vorkommende Flaschenform dar. Sie werden ins 9. Jh. datiert.²⁹ Für die Gruppe 2, die im Thunauer Fundmaterial nur durch ein Exemplar vertreten ist, kann auf Grund von Vergleichsbeispielen eine Datierung ins 10. Jh. vorgenommen werden.³⁰

Flaschen der Gruppe 3 sind denen der Gruppe 2 sehr ähnlich. Sie sind lediglich kleiner und gedrungener und die Mündung ist etwas enger. Auf Grund von Vergleichsfunden sind Flaschen dieser Gruppe ins 9. Jh. zu datieren.³¹

Eine Sonderform stellt das Bruchstück einer Flasche der

Gruppe 4 dar, die aus Graphitton hergestellt wurde. Es ist dies die einheimische Imitation einer Flasche vom Typ Zalavár—Keszthely. Flaschen dieses Typs bestehen aus feinem, gelblich-rötlichem poliertem Ton. Sie sind vor allem in der Gegend des südlichen und westlichen Plattensees verbreitet, kommen vereinzelt aber auch in Mähren vor.³² Ihre Form kann aus der spätrömischen Töpfertradition hergeleitet werden. Flaschen dieses Typs werden ins 9. Jh. datiert.

Schalen

Im Thunauer Fundmaterial kommen zwei Arten von Schalen vor (Abb. 8.):

1. Schalen mit eingezogenem Rand
2. Schalen mit ausladendem Rand

Schalen machen ebenso wie Flaschen nur einen kleinen Teil des keramischen Fundgutes aus. Schalen mit eingezogenem Rand sind ins 9. und 10. Jh. zu datieren.³³

Die Gruppe 2 ist nur mit einem Exemplar vertreten. Das Stück ist klein, hat eine ausladende Wandung und eine zentrische Bohrung des Bodens, deren Funktion ungeklärt ist.

Teller

Wir können zwei Tellerarten unterscheiden (Abb. 9.):

1. Teller mit flachem Boden
2. Teller mit gewölbtem Boden

Der Grund für das seltene Vorkommen von Keramiktellern im slawischen Fundmaterial liegt wahrscheinlich in der Tatsache, dass Teller bevorzugt aus Holz hergestellt wurden.

Die Teller mit gewölbtem Boden bestehen zum Großteil aus graphitgemagertem Ton. Wahrscheinlich waren es Backteller. Dafür spricht nicht nur ihre Form, die der eines Brotlaibes entspricht, sondern auch das Überwiegen des graphitgemagerten Tones, der sich durch grosse Hitzebeständigkeit auszeichnet.

Spielsteine, Schwungmassen und Spinnwirtel (Abb. 10.) stellen Sonderformen im Keramikinventar der slawischen Siedlung von Thunau dar.

Flaschen vom Typ Zalavár—Keszthely

Zwei in Thunau gefundene Bodenstücke und zwei unverzierte Wandscherben bestehen aus gelblich-rötlichem, sehr feinem, poliertem Ton. Auf Grund des Tones und der Machart sind sie der Gruppe der Flaschen vom Typ Zalavár—Keszthely zuzuordnen.³⁴

CHRONOLOGIE DER THUNAUER ANLAGE

Zur Chronologie der Thunauer Anlage können auf Grund des keramischen Fundmaterials folgende Aussagen getroffen werden: Der früheste Nachweis einer Besiedlung durch Slawen fällt in die 2. Hälfte des 8. Jhs. Dazu gehören die unter den Wällen liegenden Gräber im Norden der Schanze und im Südwesten der oberen Holzweise. Die dazugehöri-

ge Siedlung wurde ebenfalls unter den Wällen der Schanze und der oberen Holzweise angeschnitten. In der 1. Hälfte des 9. Jhs wurde die Siedlung ausgebaut und die Befestigungsanlage auf der Schanze errichtet. Dieser Phase sind auch die Hügelgräber im Nordwesten der Schanze zuzuordnen. Mit dem beginnenden 10. Jh. endet die Besiedlung der Schanze. Die Wälle auf der oberen Holzweise wurden etwas später, vermutlich um die Mitte des 9. Jhs errichtet. Auf der oberen Holzweise ist eine Besiedlung bis zur Mitte des 10. Jhs nachgewiesen. Die in der Umgebung der im Osten der oberen Holzweise freigelegten Kirche gefundenen Keramikfragmente sind vom Ende des 9. Jhs bis ins 11. Jh. zu datieren. Gegen Mitte des 10. Jhs ist auf Grund der keramischen Funde eine Verlagerung der Siedlung auf die unbefestigte untere Holzweise festzustellen. Mitte des 11. Jhs beendet das Vordringen der Babenberger und die Errichtung der Garser Burg die jahrhundertlange slawische Siedlungstätigkeit auf der Schanze und der Holzweise von Thunau.

ZU DEN MIKROSKOPISCHEN UNTERSUCHUNGEN AN SLAWISCHER KERAMIK VON THUNAU³⁵

Mit Hilfe mikroskopischer Untersuchungen an Keramikproben aus Thunau können mehrere Tonarten unterschieden werden. Die Gruppe A umfasst graphitgemagerte Tone. Als Herkunftsort des Graphits wird vom Bearbeiter Röhrenbach angenommen. Der Fund von Rohgraphit im Grabungsareal lässt auf Handel mit Rohstoff und auf Erzeugung von graphitgemageter Keramik in Thunau schliessen. Es kann aber nicht ausgeschlossen werden, dass auch fertige Gefässe nach Thunau verhandelt wurden. Die Gruppe B beinhaltet Keramik aus Ton, der aus einem Vorkommen auf der Schanze gewonnen wurde. Die Gruppen C und D umfassen Gefässe aus Tonen, die aus Lagerstätten am Manhartsberg stammen. Die Gruppen E und F sind Importware aus dem Donauraum und Gruppe IV umfasst Proben unsicherer Zuordnung.

Die einzelnen Gruppen sind bis auf Gruppe A (Graphitton) und Gruppe F (Gefässe vom Typ Zalavár—Keszthely) auf Grund herkömmlicher archäologischer Kriterien nicht voneinander zu unterscheiden. Besonders auffallend sticht diese Beobachtung beim Vergleich der Gefässe der Gruppen B, C und D in die Augen. Die Herkunft der Tone C und D vom Manhartsberg ist nur mit naturwissenschaftlichen Methoden nachweisbar. Es muss daraus der Schluss gezogen werden, dass die Bewohner von Thunau Kontakte mit slawischen Siedlungen am Manhartsberg hatten und mit Gefässen, bzw. Waren, die in Gefässen verhandelt wurden oder mit Ton Handel trieben.

Diese äusserst überraschenden Ergebnisse der Tonuntersuchungen sind ein gutes Beispiel für die Wichtigkeit der Zusammenarbeit zwischen Archäologie und Naturwissenschaften. Für eine Beurteilung der unterschiedlichen Handelsströme innerhalb des slawischen Gebietes wären umfangreiche, auch über Thunau hinausgehende Tonuntersuchungen notwendig und wünschenswert.

Anmerkungen:

- ¹ An dieser Stelle möchte ich Herrn Univ.-Prof. Dr. Herwig Friesinger für die Überantwortung des Materials und für sein reges Interesse am Fortgang meiner Arbeit meinen herzlichen Dank aussprechen.
- ² Brigitte Cech, Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp, NÖ. Wien 1990. unveröffentlichtes Manuskript.
- ³ Herwig Friesinger, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 15—16 (1971—1974)
Herwig Friesinger, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 17—18 (1975—1977)
Herwig Friesinger, Erik Szameit, Peter Stadler, Das slawische Gräberfeld von Wimm, gem. Maria Taferl, NÖ. ArchA 68 (1984) 203ff.
- ⁴ Für Hinweise zur Datierung der beigabeführenden Gräber danke ich meinem Kollegen Dr. Erik Szameit.
- ⁵ H. Friesinger 1975—1977 (wie Anm.3) Taf.25 und Taf.43
- ⁶ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.21
- ⁷ H. Friesinger, E. Szameit, P. Stadler 1984 (wie Anm.3) Taf.29
- ⁸ H. Friesinger 1975—1977 (wie Anm.3) Taf.18 und Taf.39
- ⁹ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.18
- ¹⁰ H. Friesinger, E. Szameit, P. Stadler 1984 (wie Anm.3) Taf.28
- ¹¹ Bořivoj Dostál, Břeclav—Pohansko, Velkomoravský velmóžský dvorec IV (1975) Abb.14 und 16
- ¹² Milos Šolle, Zur Entwicklung der frühmittelalterlichen Keramik im Bereiche Ostböhmens. Vznik a počátky Slovanů VII (1972) Abb.1
- ¹³ Herwig Friesinger, Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9.—11. Jh. ArchA 37 (1965) Taf.18 und 19. Karl Krenn, Das frühdeutsche Gräberfeld von Steinabrunn. Praehistorica 6 (1939) Taf.III und IV.
- ¹⁴ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.8
- ¹⁵ B. Dostál 1975 (wie Anm.11) Abb.16
- ¹⁶ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) 40
- ¹⁷ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.9
- ¹⁸ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.3
- ¹⁹ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.9
- ²⁰ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.17
- ²¹ Herbert Mitscha-Märheim, Das karolingische Gräberfeld von Sieghartskirchen, NÖ und seine Bedeutung für die mittelalterliche Siedlungsgeschichte. ArchA 13 (1953) 30.
H. Friesinger 1965 (wie Anm.13) Taf.19
K. Krenn 1939 (wie Anm.13) Taf.III/15, 4 und Taf.IV/46, 46a, 50
- ²² H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3) Taf.21
- ²³ H. Friesinger, E. Szameit, P. Stadler 1984 (wie Anm.3) Taf.30, Taf.33, Taf.38
- ²⁴ Brigitte Cech, Vom Kastell zur Stadt. 2000 Jahre Leben in Tulln. Tulln 1989. 32, Abb.40/1, 2
- ²⁵ H. Friesinger, E. Szameit, P. Stadler 1984 (wie Anm.3)
- ²⁶ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3)
- ²⁷ H. Friesinger 1971—1974 (wie Anm.3)
H. Friesinger 1975—1977 (wie Anm.3)
- ²⁸ H. Friesinger 1975—1977 (wie Anm.3)
- ²⁹ Milos Šolle, Staré Kouřim-a projevy velkomoravské hmotné kultury v Cechách. Monumenta Archaeologica 15 (1966) 310, abb.61/8—22
- ³⁰ V. Sakař, Výzkum v Nučicích n Berouna. AR 15 (1963) 177.
- ³¹ Jiří Slama, Mittelböhmen im frühen Mittelalter. Praehistorica 5 (1977) Taf.16/2
- ³² Ágnes Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jh. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22 (1973) 136ff.
- ³³ Zdenek Váňa, Mísy v zápodoslovanské keramice. PA 49 (1958) 244ff.
- ³⁴ Á.Sós 1973 (wie Anm.32) 134ff.
- ³⁵ Rudolf Dell'mour, Mikroskopische Untersuchungen an slawischer Keramik von Thunau/Kamp, NÖ. Wien 1990. unveröffentlichtes Manuskript.

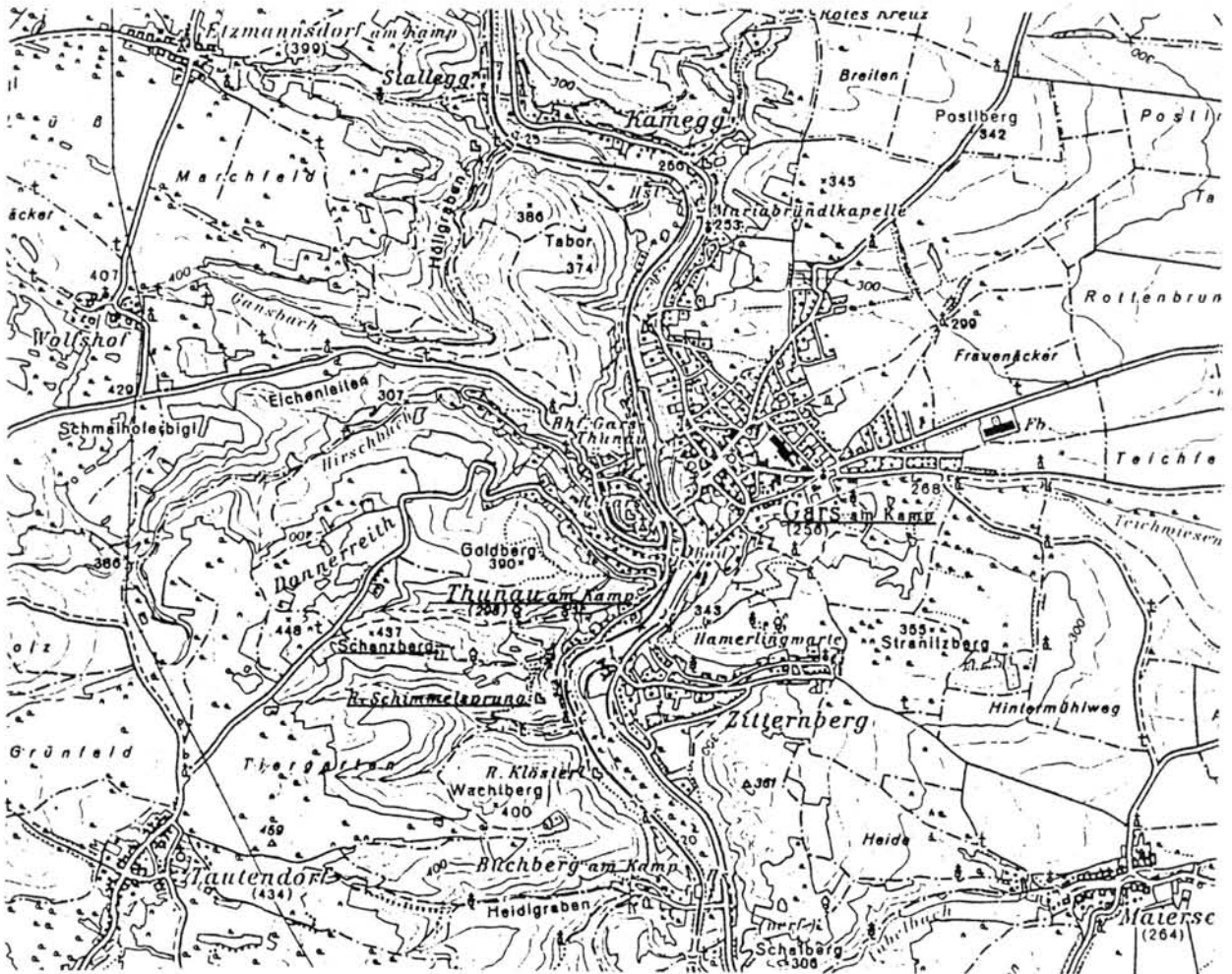

Abb.1. Ausschnitt aus der ÖK 21 — Horn; Lage der Fundstelle

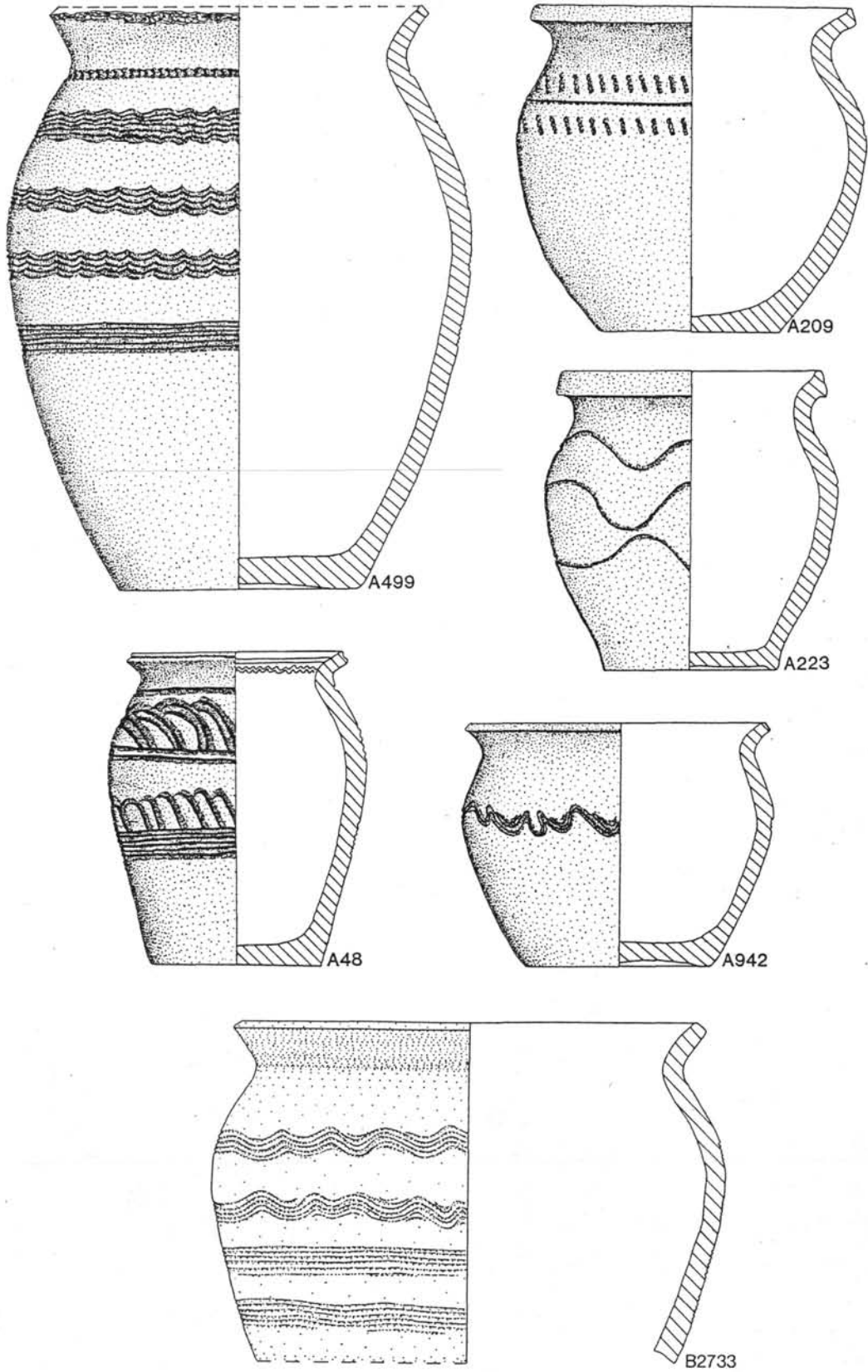

Abb.2. Grabfunde der Zeit vor 800

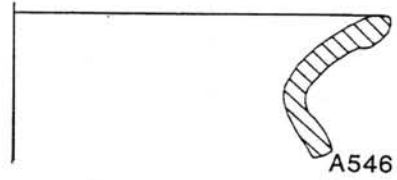
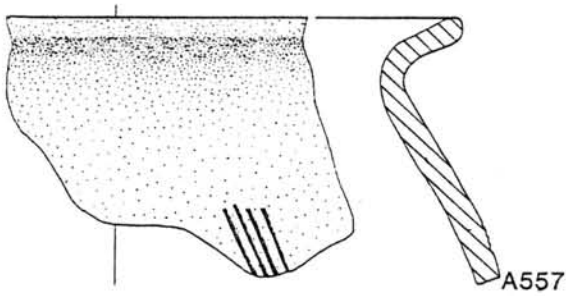
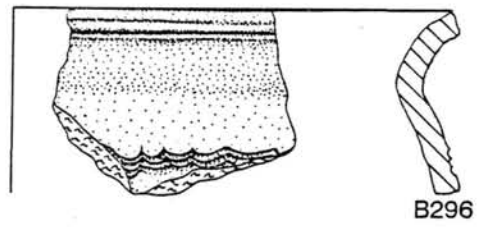
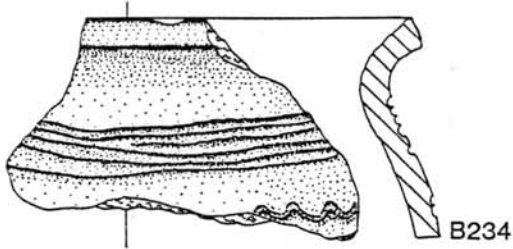
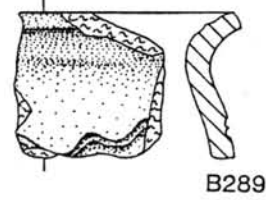
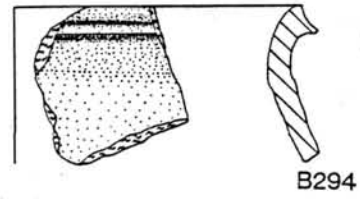
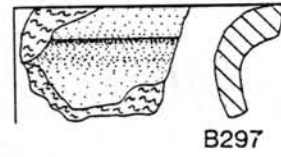
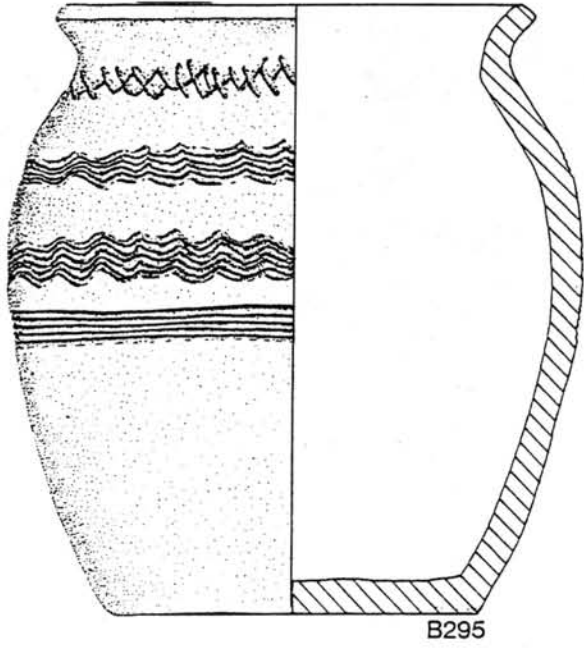

Abb.3. Siedlungsfunde der Zeit vor 800

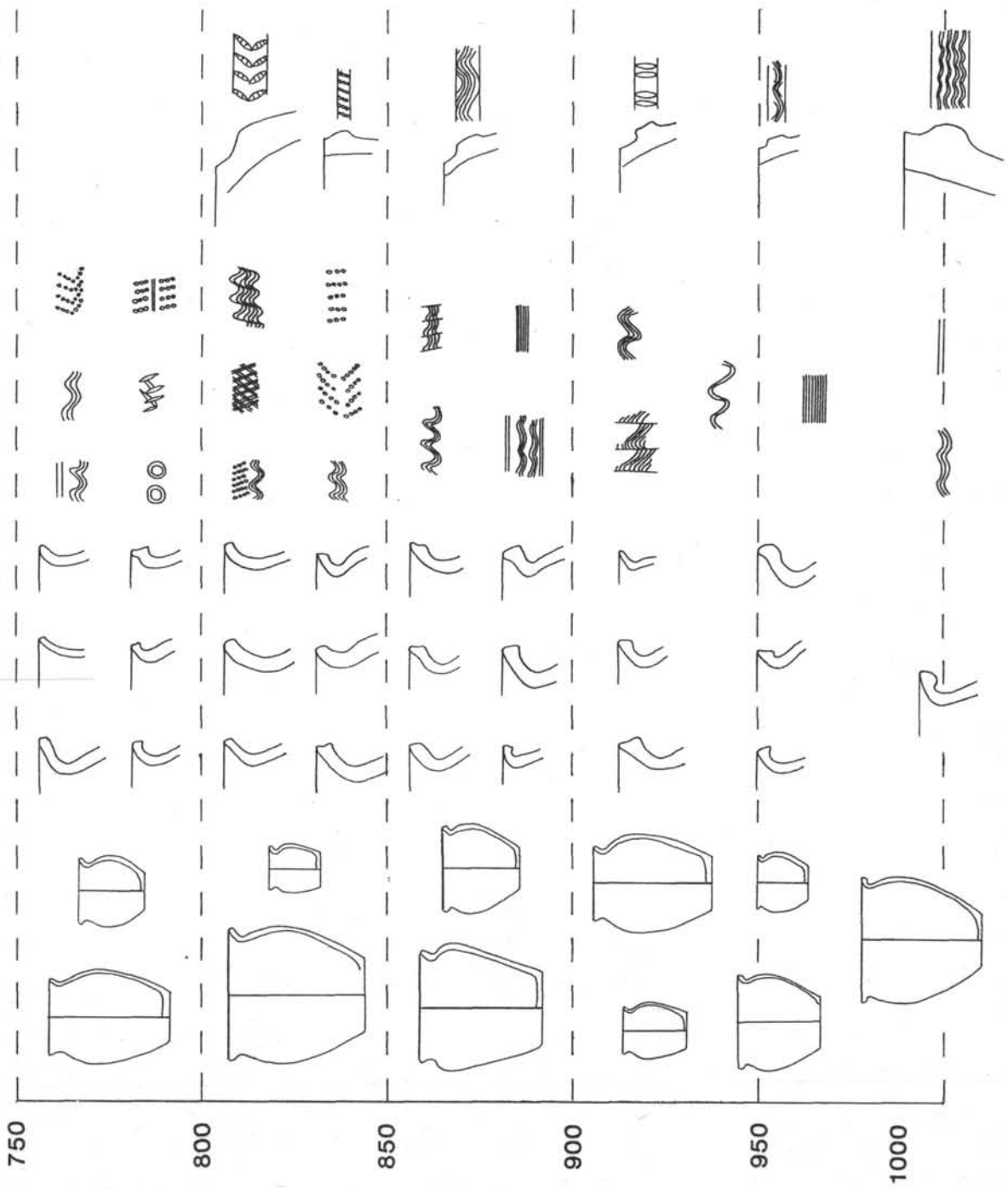

Abb. 4. Übersicht über die Entwicklung slawischer Töpfe anhand des Siedlungsmaterials aus Thunau 750 bis 1000 n. Chr.

* Abb. 5.a, 5.b, 6.a, 6.b s. beigelegt!

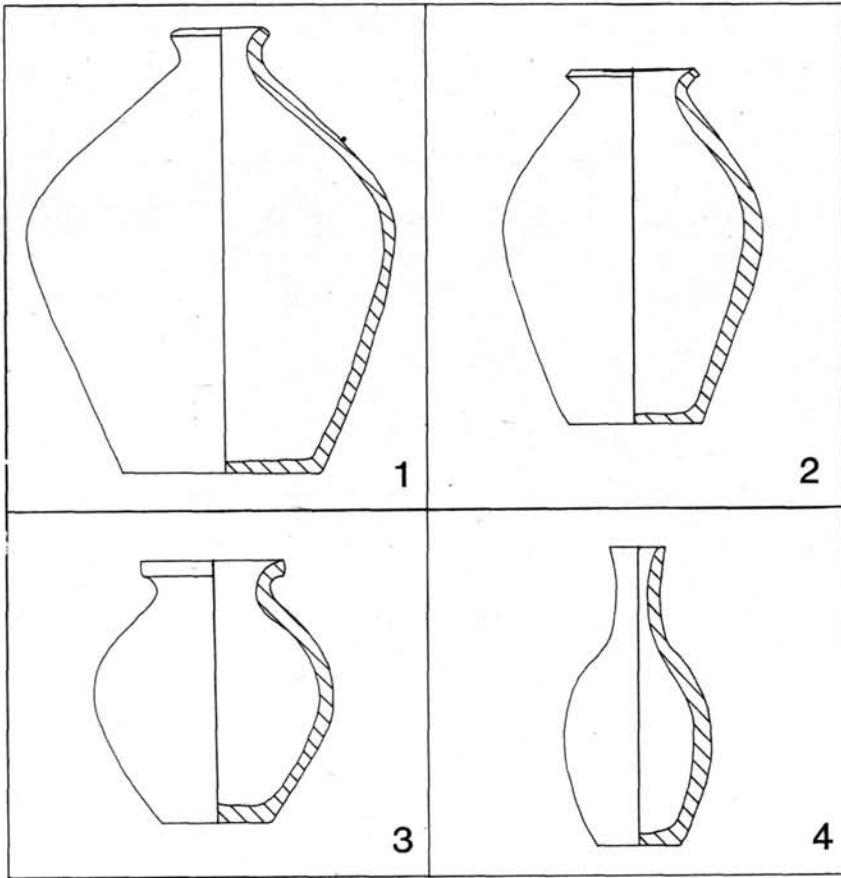

Abb.7. Flaschenformen

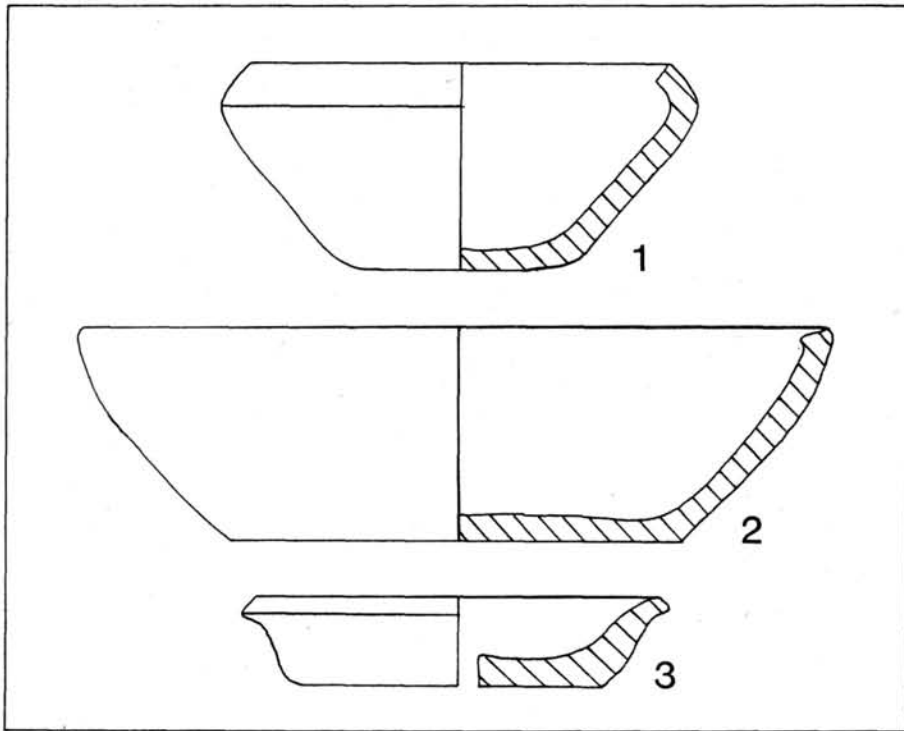

Abb.8. Schalenformen

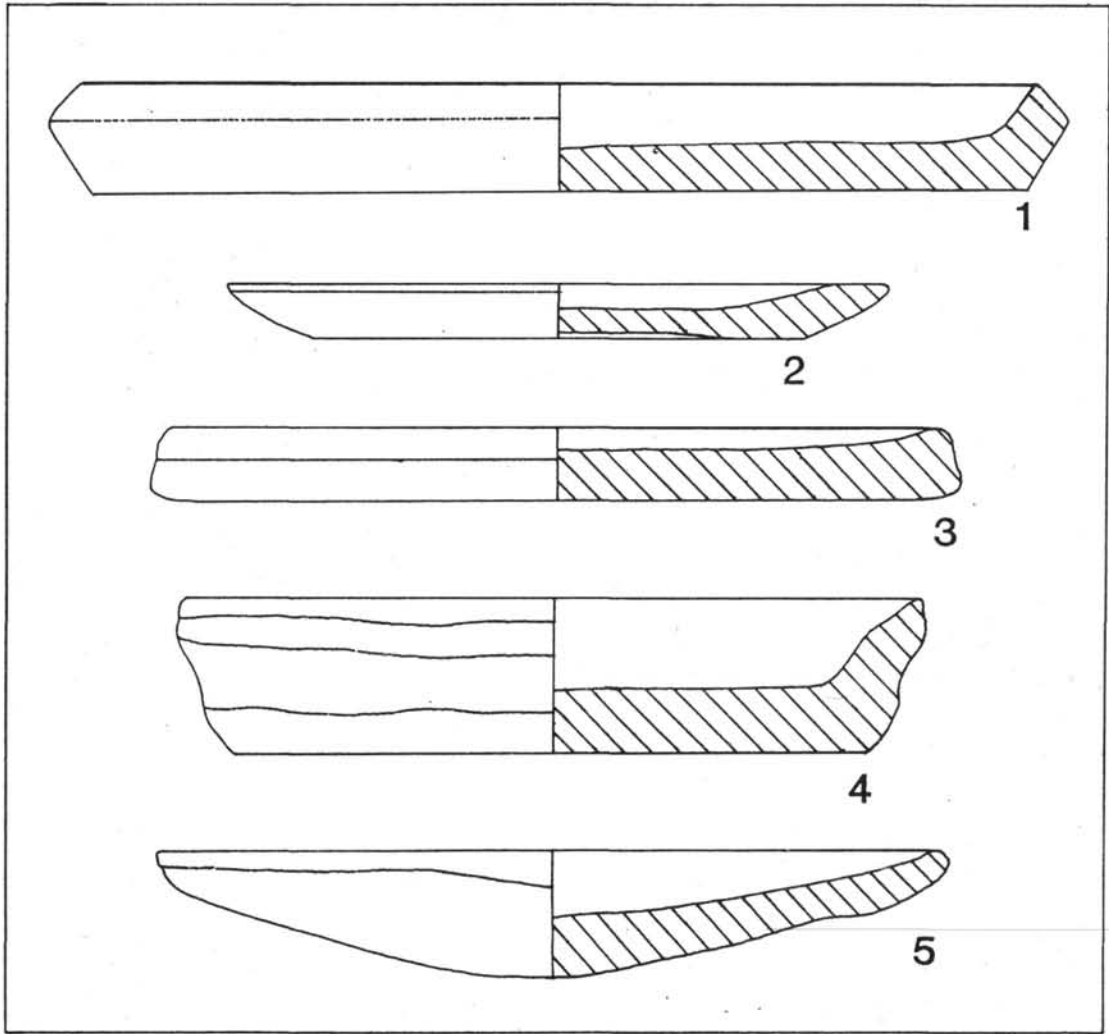

Abb.9. Tellerformen

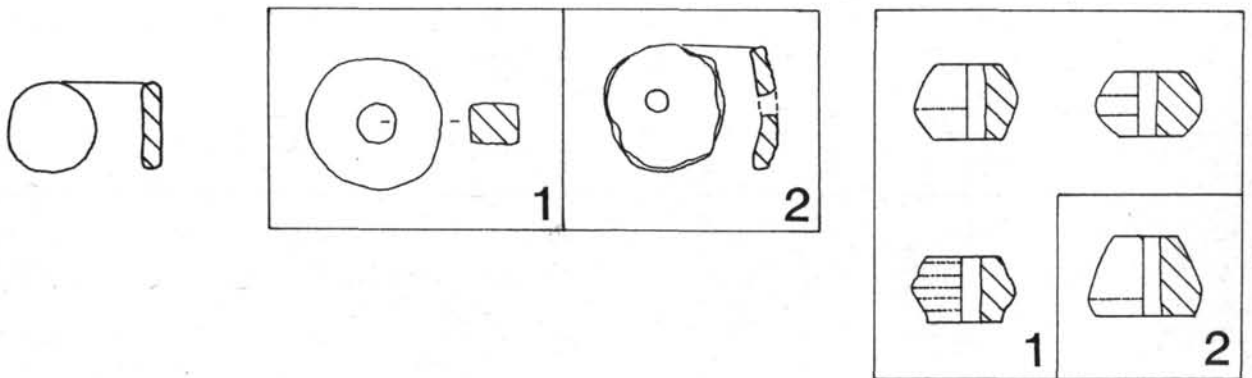

Abb.10. Spielstein, Schwungmassen und Spinnwirtel

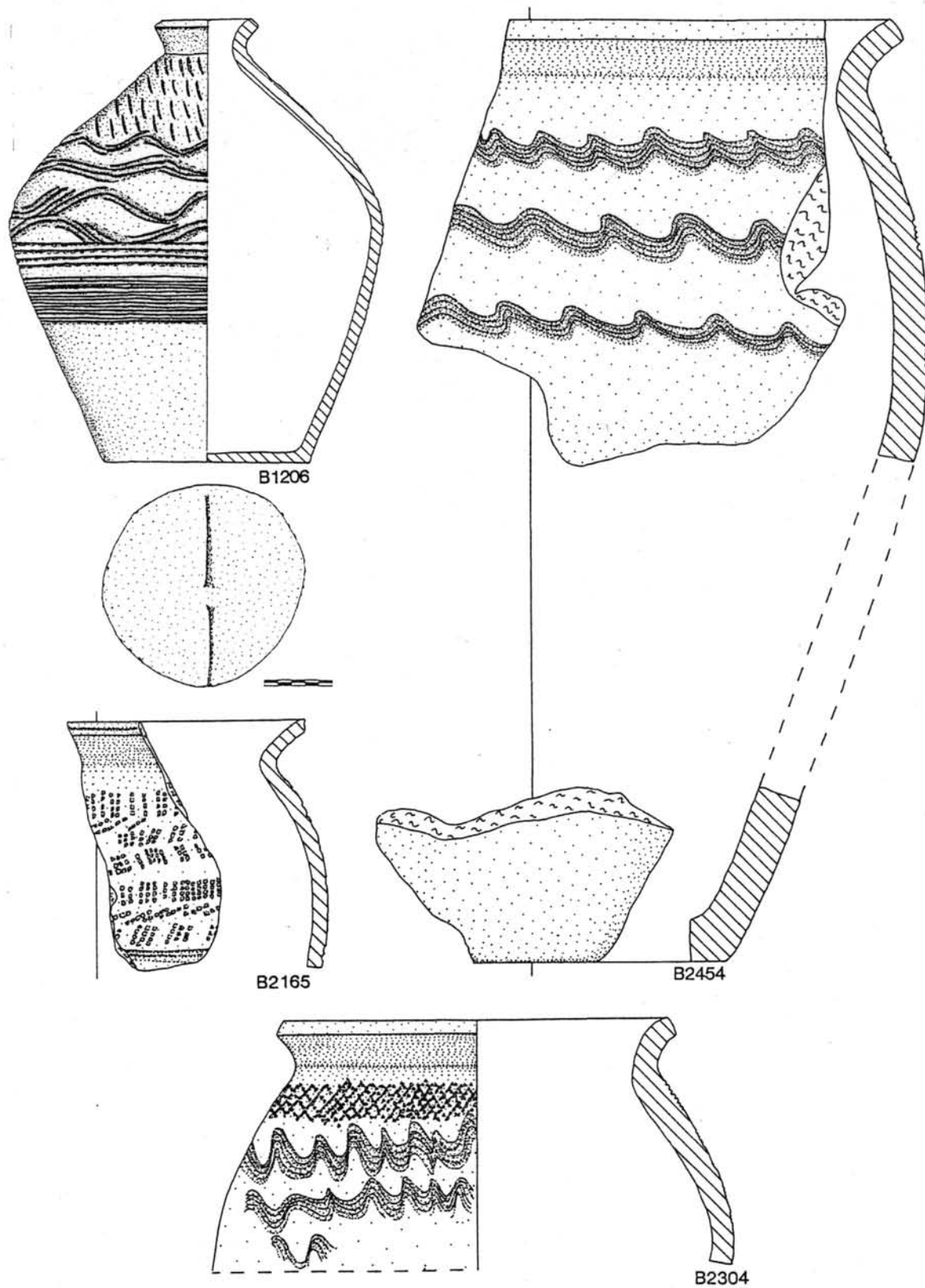

Abb.11. Keramik der 1. Hälfte des 9. Jhs

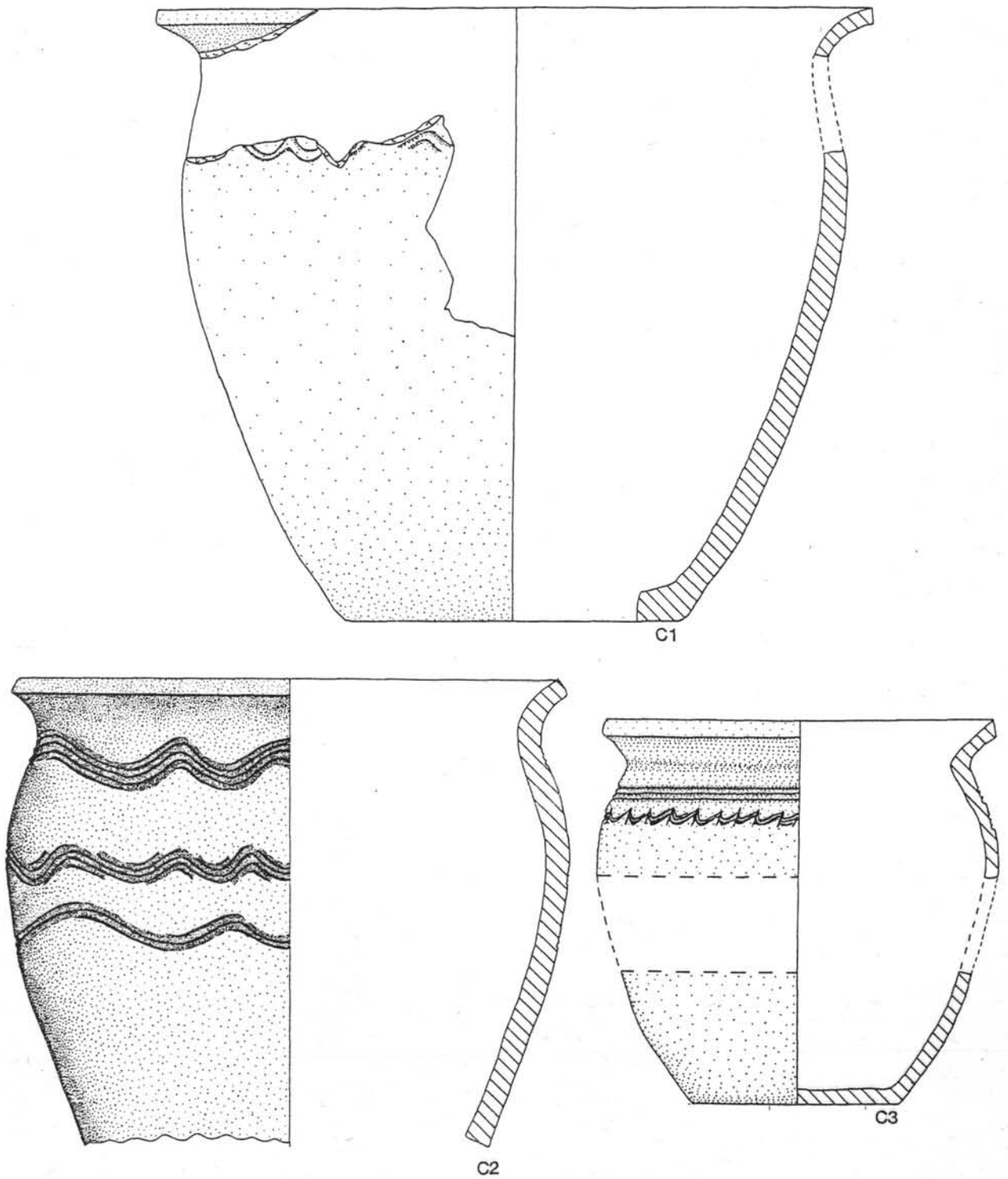

Abb.12. Keramik der 1. Hälfte des 9. Jhs aus den Hügelgräbern

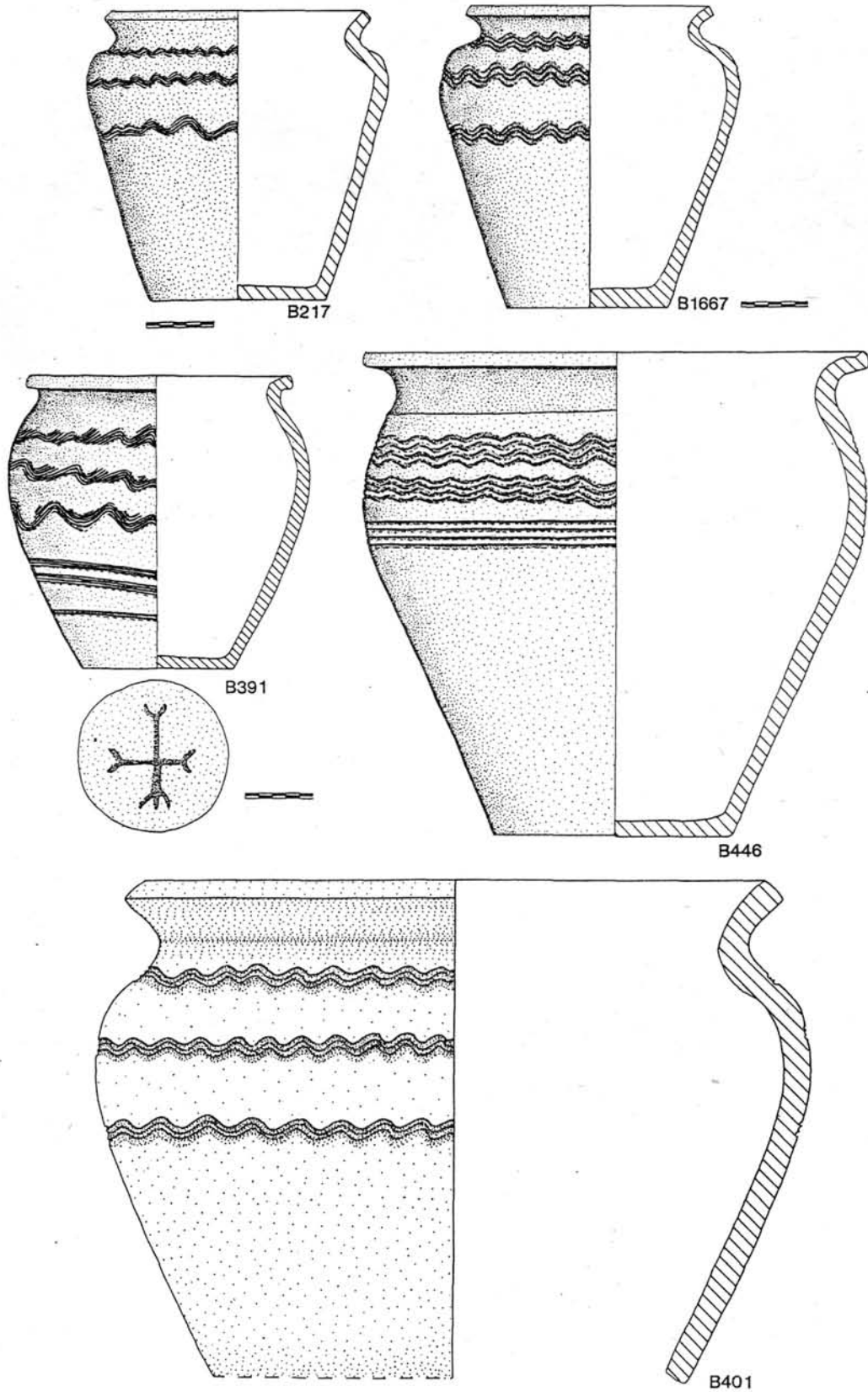

Abb.13. Keramik der 2. Hälfte des 9. Jhs

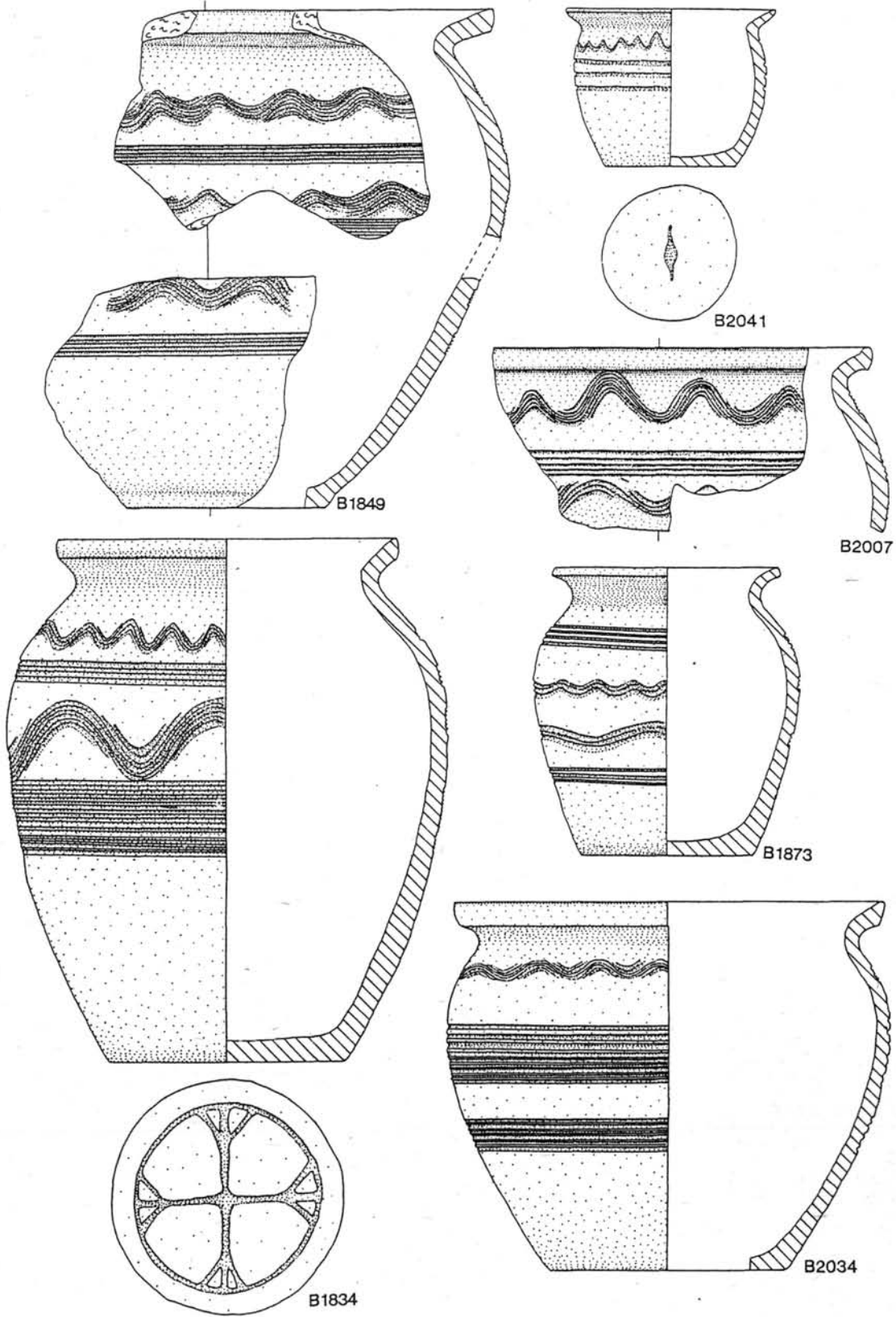

Abb.14. Keramik des 10. Jhs

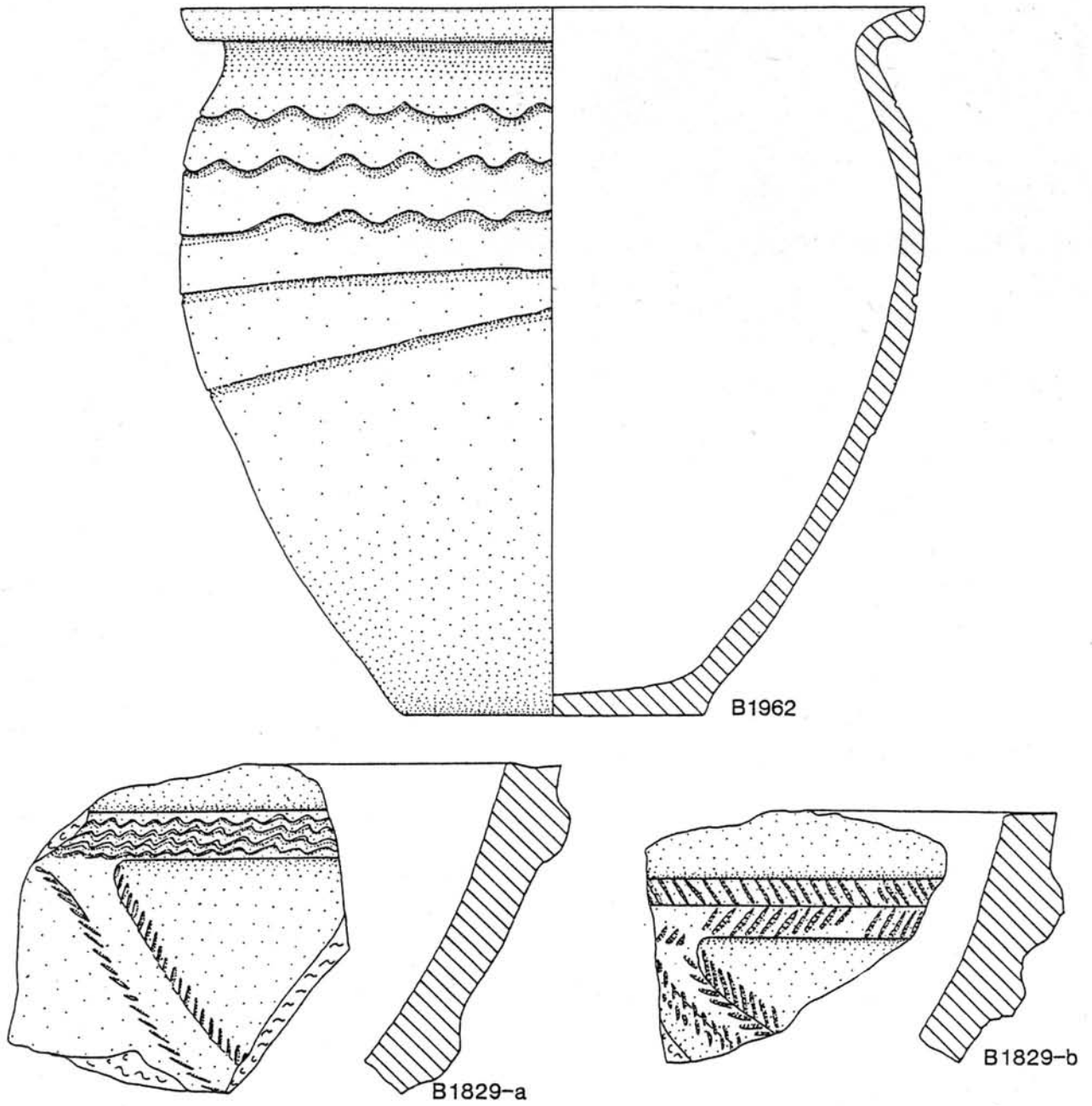

Abb.15. Keramik des beginnenden 11. Jhs

Szameit, Erik:

Anmerkungen zur Chronologie des 8.—9. Jahrhunderts im Ostalpenraum

Im Jahre 1980 wurde im Archäologischen Korrespondenzblatt ein Artikel J. Gieslers veröffentlicht, der sich kurzgefasst mit dem Material der sog. „Köttlacher Kultur“ auseinandersetzt.¹ Dieser Artikel, der offenbar die Quintessenz der bis dato bedauerlicherweise nur in Teilen veröffentlichten Dissertation J. Gieslers darstellt,² hat sich mit dem karolinger- bzw. ottonenzeitlichen Fundstoff des Ostalpenraumes und der anschliessenden Gebiete beschäftigt. Giesler teilt in diesem Artikel das Fundgut dieser Region in drei chronologisch deutlich differenzierte Horizonte, die er mit „Vorköttlach-Horizont“, und die Stufen „Köttlach I“ bzw. „Köttlach II“ bezeichnet. Obgleich der Artikel nur sehr randlich die Probleme der relativen, wie der absoluten Chronologie dieses Raumes berührt, wird vom Autor eine Gleichsetzung des „Vorköttlach-Horizontes“ mit der Zeit „um 800 bis in die Mitte des 9. Jahrhunderts“ vorgenommen, wobei der Horizont „Köttlach I“ die Zeitspanne nach der Mitte des 9. Jahrhunderts bis zur Mitte des 10. Jh.s erfasst und der jüngere Horizont „Köttlach II“ erst um die Mitte des 10. Jahrhunderts einsetzen soll. Wie Giesler selbst feststellt, kann die vorgeschlagene Datierung nicht als absolut angesehen werden. Die zeitliche Festlegung dieser drei Horizonte begründet Giesler mit der Möglichkeit, Gegenstände des Horizontes „Köttlach II“ mit Materialien der sog. Bijelo-Brdo Kultur zu verknüpfen, während sich solche der Stufe Köttlach I mit Funden grossmährischen Charakters verbinden lassen. Das Fundgut des sog. „Vorköttlach-Horizontes“, das reichlich mit spätawarischen Kulturerscheinungen vermengt ist, wird nun von Giesler u.a. deshalb in die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts datiert, da der Autor davon ausgeht, dass der Formenvorrat der awarischen Kultur auch noch lange nach der Niederlage der Awaren gegen Karl d. Gr. wirksam war. Als unmittelbaren Parallelfall für ein langes Nachleben bestimmter Kulturerscheinungen wird von Giesler der Formenschatz grossmährischer Prägung angeführt. Dieser soll trotz des politischen und wirtschaftlichen Niederganges des grossmährischen Reiches am Ende des 9. Jh.s, bis über die Mitte des 10. Jahrhunderts weiter wirksam gewesen sein.³ Den Veröffentlichungen Gieslers nach, scheint der Schwerpunkt seiner kritischen Auseinandersetzung mit dem in dieser Region vorhandenem Material aber eindeutig in der

jüngeren und jüngsten Phase des spezifischen Fundstoffes zu liegen. Die Datierung seines sog. Vorköttlach-Horizontes, der nach dem derzeitigen Forschungsstand sicher mit dem ältesten Körpergräberhorizont slawischer Prägung im Ostalpenraum gleichzusetzen ist, allein in die 1. Hälfte des 9. Jh.s, regt aber zu Widerspruch an.

Ebenso wie Giesler, sind auch B. M. Szóke und R. Müller als Vertreter der ungarischen Awarenforschung der Auffassung, dass sich die spätawarische Kultur, trotz der Awarenkriege und des Zerfalls der awarischen Herrschaft im Karpatenbecken, ohne tiefere Einbrüche bis tief in das 9. Jh. erhalten hat.⁴ Ihrer Meinung nach ist die Spätphase der awarischen Kultur mit ihren z.T. reichen, barocken Erscheinungen im wesentlichen in die 1. Hälfte des 9. Jh.s zu datieren. Erst um die Mitte des 9. Jh.s soll es zu einer deutlicheren Vermengung spätawarischer und frühkarolingischer Materialien in der westlichen Randzone des Awarereiches und damit zur Ausbildung einer neuen Kulturform gekommen sein. Demgemäss wird von B. M. Szóke angenommen, dass die aus bairisch-fränkischen, awarischen und slawischen Elementen bestehende frühkarolingische Mischkultur im Ostalpenraum erst im Laufe des 9. Jh.s entstanden ist.⁵

Dieser Forschungsmeinung ist der Verf. erstmals mit einer genaueren Untersuchung der frühkarolingischen Spalten,⁶ Saxe und Flügellanzten⁷ Österreichs entgegengetreten. Aufbauend auf den typologischen und chronologischen Erkenntnissen F. Steins,⁸ W. Menghins⁹ und M. Müller—Willes¹⁰ ergab die Überprüfung der karolingerzeitlichen Schwerter Österreichs, dass die bisher gehandhabte Typisierung fehlerhaft und damit ihre Datierung in das 9. Jh. nicht mehr aufrecht zu erhalten ist. Gleichzeitig bestätigte die Überprüfung der spätawarischen Begleitfunde in der Seriation awarischer Männergräber durch P. Stadler,¹¹ die vom karolingischen Fundstoff gewonnenen chronologischen Ansätze des Verf. und damit eine Datierung der Schwertgräber in das 8. Jh. Mit der Feststellung eines in das 8. Jh. zu datierenden, von westlichen Formen geprägten frühkarolingischen Waffengräberhorizontes in Kärnten, der Steiermark und im östlichen Oberösterreich, ergibt sich die Frage nach der zeitgleichen Trachtausstattung der weiblichen Bevölkerung. Die zeitliche Bestim-

mung des frühmittelalterlichen Frauenschmucks im Ostalpenraum ist, bedingt durch die meist geringe Variabilität und eher selten auftretende Kombinationsvielfalt, schwierig. Die wenigen, reicher ausgestatteten Frauengräber, die den gehobeneren Bevölkerungsanteil repräsentieren, zeichnen sich hingegen fast regelhaft durch die kombinierte Verwendung von westlichen, bairisch-fränkischen Schmuck- und Trachtbestandteilen und awarischen Formen aus. Sie wurden bisher, analog zu den Waffengräbern, in die Zeit um 800 bzw. in das 9. Jh. datiert.

Aus den historischen Quellen wissen wir, dass die Bevölkerung Kärntens und der Steiermark im 8. Jh. „Karantanen“ genannt wurde. Diese Karantanen waren wie die meisten Völkerschaften des Frühmittelalters zweifellos polyethnisch strukturiert, wobei slawische Bevölkerungsteile stark dominierten.¹² Nicht unbedeutend für die Stammesbildung dürfte auch der Einfluss der Awaren gewesen sein, der sich, wie die archäologischen Funde zeigen, in einem kulturellen und vermutlich auch politischen Nahverhältnis zum Awarikhaganat manifestierte. So trägt etwa die durch westliche Schwerter und Sporen ohnehin schon sozial hervorgehobene karantanische Oberschichte auch awarische Gürtelgarnituren. Die politische Situation ändert sich in den Jahren um 740/743, als es einer offenbar westlich orientierten Partei unter ihrem Führer Boruth gelang, mit Hilfe der Baiern, awarische Angriffe zurückzuweisen.¹³ In der Folge geriet das karantanische Gebiet unter den Einfluss bzw. in die Abhängigkeit der Baiern, was sich schon bald in massiven Christianisierungsbemühungen bemerkbar machte.¹⁴

Mit der erfolgreichen Niederwerfung eines letzten grossen Aufstandes in den Jahren 769—772 durch Tassilo III., wurde das karantanische Herzogtum endgültig an Baiern gebunden und die Missionierung vollzogen.¹⁵ Im Gegensatz zu den Karantanen führten die Slawen im Traungau und im Mühlviertel keine eigenständige Bezeichnung, sie zeigen aber archäologisch ein sehr ähnliches Erscheinungsbild. Während in den Frauengräbern praktisch idente Inventare zu beobachten sind, liegt der Unterschied offenbar in der Ausstattung der Männergräber. Hier zeigen die Gräber der Oberschichte ebenfalls westliche Waffen und Ausrüstung, aber keine awarischen Gürtelgarnituren. Auch diese slawischen Verbände werden bzw. sind bereits unter der Herrschaft Tassilo's des III. in die bairische Verwaltung einbezogen.¹⁶ Ihre archäologisch feststellbare Hinterlassenschaft manifestiert sich vor allem im Zusammenführen bairisch-fränkischer und awarischer Kulturelemente. Im folgenden soll daher auf die Datierung dieses frühkarolingerzeitlichen Horizontes in Österreich eingegangen werden:

Bedingt durch die im Ostalpenraum im reichem Masse vorhandene Verknüpfung von Objekten fränkisch-bairischer Prägung mit Objekten spätawarischer Provenienz, ist eine Beurteilung der Komplexe nur in Zusammenschau beider Chronologien möglich.

Entscheidend für die Datierung karolingerzeitlicher Körpergräberfelder im östlichen Alpenraum ist daher nicht nur

eine gefestigte relative wie absolute Chronologie der awarischen Kultur, sondern, sozusagen als Kontrollinstanz, auch eine gesicherte Chronologie der spätesten Merowingerzeit und der frühen Karolingerzeit. Zur Lösung der chronologischen Fragen des 8. und 9. Jh.s im Ostalpenraum kommt man nicht umhin, die Ergebnisse beider Chronologiesysteme immer wieder kritisch gegeneinander abzuwägen.

Von der awarischen Seite dieses Fragenkomplexes bemühen sich seit langem F. Daim und P. Stadler um eine Lösung.

Nach der Bearbeitung des awarischen Gräberfeldes von Sommerein¹⁷ war F. Daim der Meinung, dass die Belegung der awarischen Friedhöfe im Wiener Becken bereits in der Zeit „um 800“ abbricht. Nach der Vorlage des Awarerfriedhofes von Leobersdorf, bei der F. Daim erstmals einen nachawarenkriegszeitlichen Horizont als sog. Phase Spätawarisch IIIb herausgearbeitet hat, scheint dem Autor ein begrenztes kulturelles awarisches Nachleben in das 9. Jh. möglich.¹⁸

Nach P. Stadler, der seit Jahren an der Verbesserung und Verfeinerung einer weitgehenden Gesamtseriation der awarenzeitlichen Männergräberinventare Mitteleuropas arbeitet,¹⁹ dürfte die Verbreitung der spätawarischen Gürtelmode nach dem 1. Jahrzehnt des 9. Jh.s zu einem Ende gekommen sein.

Einem weitgehenden Auslaufen der spätawarischen Formen zu Beginn des 9. Jh.s hat sich auch die jüngere mährische und die slowakische²⁰ Forschung angeschlossen. In Gebieten Mährens und der Slowakei wurde durch die archäologische Forschung ein als Blatnica—Mikulčice-Horizont bezeichnete kulturelle Phase festgestellt, die chronologisch zwischen dem Ende der Spätawarenzeit und dem Beginn des grossmährischen Horizontes gelegen ist. Dieser Horizont zeichnet sich vor allem durch ein lokales (?) Verschmelzen spätawarischen und frühkarolingischen Formengutes aus und wird zwischen das letzte Jahrzehnt des 8. und das 1. Drittel des 9. Jh.s datiert.²¹

Nach H. Friesinger setzen die slawischen Friedhöfe in Niederösterreich erst um 800 ein, etwa gleichzeitig bricht seiner Meinung nach die Belegung der awarischen Friedhöfe im Osten Österreichs ab.²² Überwiegend in das 9. Jh. datieren nach V. Tovornik auch die slawischen Gräberfelder Oberösterreichs.²³

Der Fundstoff des 8. Jahrhunderts in den rechtsrheinischen Gebieten des Frankenreiches, der sich in zahlreichen Einzelobjekten auch im Fundstoff des Ostalpenraumes bemerkbar macht, ist im wesentlichen von F. Stein zusammengefasst worden.²⁴ Diese Arbeit hat auch heute noch weitgehende Gültigkeit. Sie wird durch die Vorlage diverser Gräberfelder aus den Randgebieten des Karolingerreiches²⁵ und Verbesserungen der Detailchronologie ergänzt.²⁶

Ausgehend von seiner Bearbeitung der frühkarolingischen Waffenfunde in Österreich versucht der Verf. unter Berücksichtigung und Verknüpfung der neueren Forschungsergebnisse der spätmerowingerzeitlichen/karolingerzeitlichen Chronologie in Deutschland und der awarenzeitlichen Chronologie Österreichs, den frühen Horizont

slawischer Körperbestattungen herauszuarbeiten.²⁷ Die ältesten Bestattungen, die nach Meinung des Verf. innerhalb der Spanne des 8. Jh.s anzusetzen sind, enthalten westliches Formengut, das dem jüngsten spätmärovingerzeitlichen Horizont bzw. der frühesten Phase der frühen Karolingerzeit angehört. Körpergräber mit Inventaren des 8. Jh.s lassen sich demnach in den grösseren inneralpinen Talschaften Kärntens und der Steiermark nachweisen, die beide dem karantanischen Siedlungsbereich zugeordnet werden können. Bestattungen mit ähnlichen Inventaren lassen sich aber auch im östlichen oberösterreichischen Alpenvorland, im unteren Ennstal und im südlichen Mühlviertel feststellen. Nicht zuletzt sind frühkarolingische Formen aber auch aus dem niederösterreichischen Alpenvorland und dem Donautal bekannt.

Im folgenden sollen nun einige, nach Meinung des Verf., sicher dem 8. Jh. angehörenden Grabkomplexe nochmals vorgestellt werden.

Männergräber:

Die z.Z. älteste Körperbestattung karantanischer Ausprägung im Ostalpenraum stellt zweifellos das Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee dar. Dieses bisher erst in Teilen veröffentlichte Grab²⁸ enthält als datierende Merkmale u.a. einen aus grob gearbeiteten Blech- und Gussteilen zusammengesetzten kompletten awarischen Gürtelschuck. Nach Bestimmung von P. Stadler gehören derartige Gürtel der kurzen Übergangszeit von der Phase MA II zu SpA I an.²⁹ Nach I. Kovrig beginnt der Greifen/Rankenhorizont mit gegossenen Gürtelgarnituren in den Achtzigerjahren des 7. Jh.s.³⁰ F. Daim und P. Stadler rechnen derzeit allerdings mit einem späteren Beginn des ersten Spätawarischen Horizontes.³¹ Das Grabelsdorfer Grab enthält u.a. auch einen frühen Langsax mit langer Griffangel, der nach der Typologie von W. Hübener³² als ein Übergangstyp zu definieren ist. Er gehört der experimentierfreudigen Entwicklungsphase von den schweren Breitsaxen zu den frühen Langsaxen an. Diese Formen datieren in das spätere 7. bzw. in das frühe 8. Jh. Ebenfalls zur Waffenausstattung des Toten gehörten eine schmale Stosslanze mit rhombischem Blatt und eine breite, etwa tropfenförmig gestaltete Lanzenspitze mit ins Blatt laufender Mittelrippe, sowie zwei lange, schmale (Kampf)Messer. Die Lanzenspitzenkombination wirkt überaus antiquiert, vergleichbare Kombinationen treten u.a. in langobardischen Gräbern des 2. Drittels des 7. Jh.s auf.³³ Ähnliche Lanzenspitzen lassen sich auch in bairischen und alamannischen Gräbern des 7. Jh.s beobachten. Die Stellung des Grabes in die jüngste Phase der Merowingerzeit wird auch durch den einzelnen (!), einfachen, eisernen (Schlaufen-?) Sporn mit kurzem, gedrungem Stachel unterstrichen, der sich wohl dem Übergang vom 7. zum 8. Jh. bzw. dem frühen 8. Jh. zuordnen lässt. Insgesamt zeigt das Grabensemble von St. Kanzian am Klopeinersee in seiner Gesamtheit Merkmale, die die Mehrzahl der in ihm vereinigten Gegenstände in das spätere 7. Jh. datieren lässt. Auch bei entsprechender Laufzeit der Gegenstände wird so eine Grablegung in der (frühen) 1. Hälfte des 8. Jh.s daher wahrscheinlich. Somit ge-

hört das Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee absolutchronologisch in den ältesten Erscheinungshorizont „karantanischer“ Bestattungen, in dem sich westliche und östliche Elemente mischen.

Seit langem sind der Forschung die beiden Gräber mit awarischen Gürtelgarnituren und westlichen Schwertern aus den Gräberfeldern von Krungl und Hohenberg³⁴ in der Steiermark bekannt. Das Schwert aus Krungl ist verschollen und kann nicht mehr bestimmt werden. Die zugehörige awarische Gürtelgarnitur datiert nach übereinstimmender Meinung P. Stadlers und F. Daims³⁵ in die Phase SpA II und kann demnach etwa dem 2. Drittel des 8. Jh.s zugesprochen werden. Etwas jünger ist hingegen die Gürtelgarnitur aus Hohenberg. Als typologisch späte Garnitur der Phase SpA IIIa³⁶ ist sie dem letzten Drittel des 8. Jh.s zuzuschreiben. Sie weist nur geringe Gebrauchsspuren auf und dürfte demnach nicht sehr lange getragen worden sein. Sie wurde gemeinsam mit einer frühkarolingischen Spatha vom Typus Mannheim³⁷ und frühkarolingischen Sporenresten sicher gestellt. Schwerter vom Typus Mannheim gehörten durch ihre reiche Verzierung und kostbare Ausgestaltung vermutlich zu der Ausstattung gehobener Schichten. Sie waren im 2. und 3. Drittel des 8. Jh.s im fränkischen Reich und seinen Randgebieten verbreitet. In dieser Zeit gelangten sie als Exportstücke auch in den südkandinavischen bzw. in den Ostseeraum, wo sie allesamt den spätwendelzeitlichen Horizonten zugeordnet werden.³⁸ Im ausgehenden 8. Jh. werden sie bereits von jüngeren Schwerttypen (etwa dem Typus D) abgelöst.³⁹ Durch die Gürtelgarnitur kann die Bestattung von Krungl der 2. Hälfte des 8. Jh.s zugewiesen werden, Schwert, Gürtelzierat und Sporen von Hohenberg datieren die Bestattung an das Ende des 8. Jh.s.

Ebenfalls dem karantanischen Erscheinungsbild entspricht die Bestattung mit awarischer Gürtelgarnitur und Langsax aus dem Gräberfeldteil A von Kirchdorf—Micheidorf im oberösterreichischen Kremstal.⁴⁰ Der Gürtelschmuck entspricht nach P. Stadler der Phase SpA I und kann damit in das 1. Drittel des 8. Jh.s datiert werden. Allerdings dürfte dieser Gürtel sehr lange getragen worden sein, da er mit jüngeren Ergänzungen der Phasen SpA II/III versehen wurde. Auch dieser Gurt wurde also während des 8. Jh.s getragen. Seine Deponierungszeit kann mit dem letzten Drittel des 8. Jh.s bestimmt werden.⁴¹

In das 8. Jh. müssen nach den geläufigen typologischen und chronologischen Kriterien auch die Schwertgräber von Sierninghofen⁴² im Steyrtal und Hainbuch im Ennstal⁴³ datiert werden. Das Schwert von Sierninghofen entspricht dem um die Mitte und in der 2. Hälfte des 8. Jh.s im fränkischen Reichsgebiet geläufigen Typ Altjührden.⁴⁴ Die im Grabe mitaufgefundenen spätawarischen Armreifen bestätigen seine Stellung in das 8. Jh. Die frühkarolingische Spatha von Hainbuch weist mit ihrem fünfteiligem Knauf mit Tierkopffenden noch auf spätmärovingisches Formwollen.⁴⁵ Sie stellt ein Bindeglied zwischen den spätestmerowingerzeitlichen Schwertformen und den im späten 8. Jh. entwickelten Schwertern vom Typus K dar.⁴⁶ Auch ihre Verwendungszeit kann mit der 2. Hälfte des 8. Jh.s be-

stimmt werden, wobei die mitgefundene Flügellanze diesen chronologischen Ansatz unterstreicht.

Gleichfalls aus typologischen Erwägungen ist das Waffengrab 2 aus St. Georgen an der Gusen⁴⁷ im südlichen Mühlviertel diesem frühen Horizont anzuschließen. Es enthält als eines der wenigen Gräber dieser Zeitstufe noch eine komplette, aus Spatha, Sax, Lanzen spitze und einem Sporen bestehende Waffenausrüstung. Das ganze Ensemble entspricht dem Erscheinungsbild der wenigen, noch voll ausgestatteten, Waffengräber der Steinschen Stufen B und C, die in das 8. Jh. datiert werden.⁴⁸ Die Spatha steht dem Typus Immenstedt/Dunum⁴⁹ bzw. dem Typ B nahe, der Sax und die grosse Lanzen spitze mit breitem Blatt haben zahlreiche frühkarolingische Parallelen und der einzelne, mit Silber und Messingfäden tauschierte Schlaufensporn erinnert noch an die spätmrowingischen Prunksporenformen des ausgehenden 7. Jh.s.⁵⁰

Dieser breiten Palette sicher datierbarer, geschlossener Grabkomplexe steht noch eine Reihe von awarischen bzw. frühkarolingischen Einzelfunden zur Seite, die den im Laufe des 8. Jh.s vollzogenen Kulturaustausch aufs Beste demonstrieren. So kann das mit hoher Wahrscheinlichkeit ebenfalls aus einem zerstörten Grabe stammende, dem Typ „Altjührden“ nahestehende Schwert von Gramilach in Kärnten,⁵¹ die streifentauschierten Steigbügel mit abgedrehter Öse aus Urlaken⁵² und die frühkarolingischen Sporen aus Villach—Aldind⁵³ ebenso dem 8. Jh. zugewiesen werden wie die spätawarischen Gürtelteile aus St. Peter bei Grafenstein,⁵⁴ die vom Erscheinungsbild etwa der Garnitur aus Krungl entsprechen. Nicht zuletzt ist auch die aus der Traunmündung bei Linz stammende Spatha mit dreieckigem, messingtauschiertem Knauf,⁵⁵ als Vorläufer der jüngeren Schwerter vom Typus H, ein Exemplar des 8. Jh.s. Die Grosse Zahl dieser Vertreter des 8. Jh.s zeigt auch, dass es sich hier wohl nicht um zufällig ins 9. Jh. verschleppte Einzelstücke handeln kann. Zudem sind ja mit zwei Schwertern des Typus K auch jüngere Formen aus der Übergangszeit vom 8. zum 9. Jh. vorhanden.⁵⁶

Wir können also bei den besser ausgestatteten männlichen Bestattungen innerhalb der frühmittelalterlichen Körpergräber im Ostalpenraum eindeutig einen dem 8. Jh. zurechenbaren Horizont herausarbeiten. Mit der Feststellung dieses im 8. Jh. beginnenden Horizontes sind aber auch alle Vorstellungen und Spekulationen von einem unbesiedelten Raum bzw. von einer archäologisch einfach nicht fassbaren slawischen Kultur im Ostalpenraum zurückzuweisen.

Frauengräber:

Nun ergibt sich das Problem, dass sich diesen „repräsentativen“ Männergräbern offenbar keine „gleichzeitigen“ Frauengräber zuordnen lassen. Das liegt offensichtlich z.T. daran, dass die überwiegende Mehrzahl der weiblichen Bestattungen nur mit sehr ärmlichen, wenig repräsentativen Trachtzubehör ausgestattet war und sich damit einer genaueren chronologischen Erfassung entzieht. Im Gegen-

satz zu den reichen Männergräbern mit ihren chronologisch empfindlichen Gürtelschmuck und Waffen sind die etwa zeitgleichen Frauengräber also nicht so einfach zu identifizieren. Abgesehen davon, dass gutausgestattete Frauengräber ähnlich selten sind wie ihre männlichen Gegenstücke, so enthalten auch sie nur selten chronologisch exakt zu bestimmende Formen. Des öftern lassen sich aber auch hier Schmuckkombinationen mit Objekten aus dem bairisch-fränkischen Formenvorrat und awarischen Formen beobachten. Durch diesen Kulturkontakt scheint zumindest eine gröbere zeitliche Eingrenzung möglich.

Vereinzelte Frauengräber in slawischen Körpergräberfeldern enthalten Schmuckformen, die absolutchronologisch an die Wende vom 7. zum 8. Jh. zurückführen und die damit etwa die Zeitstellung des Grabelsdorfer Männergrabes einnehmen. Eines dieser Gräber ist das Grab 186 des Gräberfeldes von Gusen.⁵⁷ Es enthält u.a. zwei Bommelohrringe aus Silber, deren beste Parallelen noch in alamannischen bzw. bairischen Reihengräberfeldern der 2. Hälfte des 7. Jh.s auftreten.⁵⁸ Da das Gusener Gräberfeld am Rande des bairischen Siedlungsgebietes in der Nähe des Gräberfeldes von Linz-Zizlau liegt, kann eine direkte, frühe Vermittlung dieses Schmucks nicht ausgeschlossen werden. Ein ähnlicher Fall liegt beim Frauengrab I des Gräberfeldes von Pitten vor.⁵⁹ Hier war die Tote u.a. mit zwei awarischen Ohrringen ausgestattet, die allgemein dem späteren 7. und der 1. Hälfte des 8. Jh.s zugeordnet werden.⁶⁰ Auch hier ist eine Grablegung innerhalb dieser Zeitspanne anzunehmen. Die wesentlichen Formen des 8. Jahrhunderts hat J. Giesler bereits mit den Typen seines „Vor-Köttlach-Horizontes“ zusammengefasst. Sie beinhalten u.a. zusammengesetzte Bommelohrringe, Kettchenohrringe, Kreuzfibeln, Nadelbüchsen und verschiedene Perlentypen (Augenperlen, Mosaikaugenperlen und Stangenperlen). Aus dem spätawarischen Milieu sind die gegossenen, punzierten Armreifen, beinerne Nadelbüchsen, Drahtohrringe mit Spirallende bzw. mehrfachem S-ende und frühe Schildchenfingerringe vorhanden.

Detaillierte Materialaufnahmen, so z.B. der merowingischen Ohrgehängeformen durch U.v. Freeden⁶¹ haben unsere Wissensbasis bezüglich der spätmrowingisch/frühkarolingischen Schmuckformen erheblich erweitert. So konnte U.v. Freeden in ihrer Bearbeitung des merowingerzeitlichen Ohrschmucks der Alamannen zeigen, dass sich die meisten Formen des frühkarolingischen Trachtzubehörs im Ostalpenraum, mehr oder weniger direkt von den merowingerzeitlichen Vorläufern ableiten lassen. Besonders deutlich wird das bei den zusammengesetzten Bommelohrringen, die bereits gegen Ende der merowingerzeitlichen Reihengräberfriedhöfe, etwa ab dem ausgehenden 7. Jh. auftreten. Frühe Stücke sind aus reinem Goldblech geformt, spätere sind meist nur mehr aus vergoldetem Bronzeblech gearbeitet. Zu den frühen Gräbern mit dieser Schmuckform in Österreich gehört das Frauengrab aus Innsbruck — Arzl.⁶² Ein praktisch identes Paar liegt mit einer Scheibenfibel mit Pressblechaufgabe aus einem Grab des Gräberfeldes von Prusanky in Mähren vor.⁶³

Einfachere, aus vergoldetem Bronzeblech hergestellte Exemplare lassen sich u.a. auch aus Gräberfeldern frühkarolingischer Prägung in der Oberpfalz⁶⁴ und Thüringen⁶⁵ nachweisen, wo sie wohl in die 2. Hälfte des 8. Jh.s datieren. In der Steiermark sind sie aus dem gut ausgestatteten Frauengrab 75 des Gräberfeldes von Krungl bekannt,⁶⁶ gemeinsam mit einer bronzernen Nadelbüchse, einer Kreuzfibeln, zwei gegossenen, punzierten awarischen Armreifen, einem Fingerring, einer Glasperlenkette mit Augen-, Mosaikaugen- und Mehrfachperlen, einem Messer und bronzernen Gürtelringen. Mit frühen, schmalen Schildchenfingerringen, wie sie bereits im Laufe des 8. Jh.s in den spätawarischen Frauengräbern auftreten,⁶⁷ finden sich zusammengesetzte Bommelohrringe z.B. im Grab 58 des Gräberfeldes von Auhof/Perg,⁶⁸ im Hügelgrab 26 des Hügelgräberfeldes von Wimm⁶⁹ und im Grab 4 des Gräberfeldes von Eggendorf am Wagram.⁷⁰ Hier können sie mit der 2. Hälfte des 8. Jh.s bzw. mit der Zeit um 800 bestimmt werden.

Fränkischen Werkstätten entstammen wahrscheinlich auch die nach mediterranen Vorbildern gearbeiteten Kettchenohrgehänge mit angehängten Klapperblechen bzw. Ohrringe mit mehrfachen Schleifenösen und angehängter Kettchenzier.⁷¹ Frühe Formen lassen sich innerhalb des Karolingerreiches bereits in der 1. Hälfte des 8. Jh.s feststellen.⁷² Mit ihrer Verbreitung im östlichen bairischen Grenzraum ist mit Sicherheit bereits im Laufe des 8. Jh.s zu rechnen. Dafür spricht nicht nur ihr häufiges Auftreten, sondern auch ihre öfter zu beobachtende Verknüpfung mit spätawarischem Frauenschmuck, wie z.B. im Grab 20 des Gräberfeldes von Hohenberg in der Steiermark,⁷³ im Gräberfeld von Hainbuch,⁷⁴ in Auhof⁷⁵ und in Pottenbrunn, Grab 42.⁷⁶ Westlichen Einfluss verraten auch die verschiedenen Fibelformen, wie Scheibenfibeln, Vierpassfibeln und Kreuzfibeln, die sich z.T. von merowingischen Vorbildern ableiten lassen und die daher sicher bereits im 8. Jh. verbreitet waren.⁷⁷ Ebenfalls über Vermittlung durch das Reichsgebiet ist nicht zuletzt eine reiche Glasperlervielfalt in der Form von Augenperlen, Mosaikaugenperlen und bunten Mehrfachperlen in den Grenzraum gekommen. Nach R. Andrae kommt dabei den Mosaikaugenperlen eine besondere chronologische Aussagekraft zu,⁷⁸ wobei sich der Hauptverbreitungszeitraum auf das letzte Drittel des 8. und das erste Drittel des 9. Jh.s bestimmen lässt.

Spätawarischer Provenienz sind hingegen die häufig auftretenden gegossenen Armreifen mit eingepunzten Mustern, Spiralohrringe, verschiedene Fingerringformen (Spiralfingerringe, Rosettenfingerringe und schmale Schildchenfingerringe) sowie bunte Melonen- bzw. Kürbiskernperlen und kleine Hirsekornerperlen.⁷⁹ Ebenfalls aus dem

spätawarischen Kulturmilieu sind die gedrechselten, beinernen Nadelbüchsen und doppelkonische Spinnwirtel entlehnt. Während gegossene und punzierte Armreifen, doppelkonische Spinnwirtel und die Perlen auch schon am Beginn der spätawarischen Phase auftreten, gelten etwa die Spiralohr- und Fingerringe, die Schildchenfingerringe und Ohrringe mit S-förmig gedrehtem Ende als kennzeichnend für den letzten Abschnitt der Spätawarenzeit,⁸⁰ obgleich vereinzelte, sehr frühe Belege auch nicht fehlen.

Es stellt sich somit auch hier die Frage nach der Gültigkeit der bisher angewendeten Datierung dieses Fundstoffes. Angesichts der vielen, sowohl im fränkischen Reichsgebiet, als auch im awarischen Khaganat bereits im 8. Jh. weit verbreiteten und archäologisch nachweisbaren Schmuckformen, sollte ein Vorrücken des „Vorköttlach“-Horizontes in die 2. Hälfte des 8. Jh.s in Betracht gezogen werden.

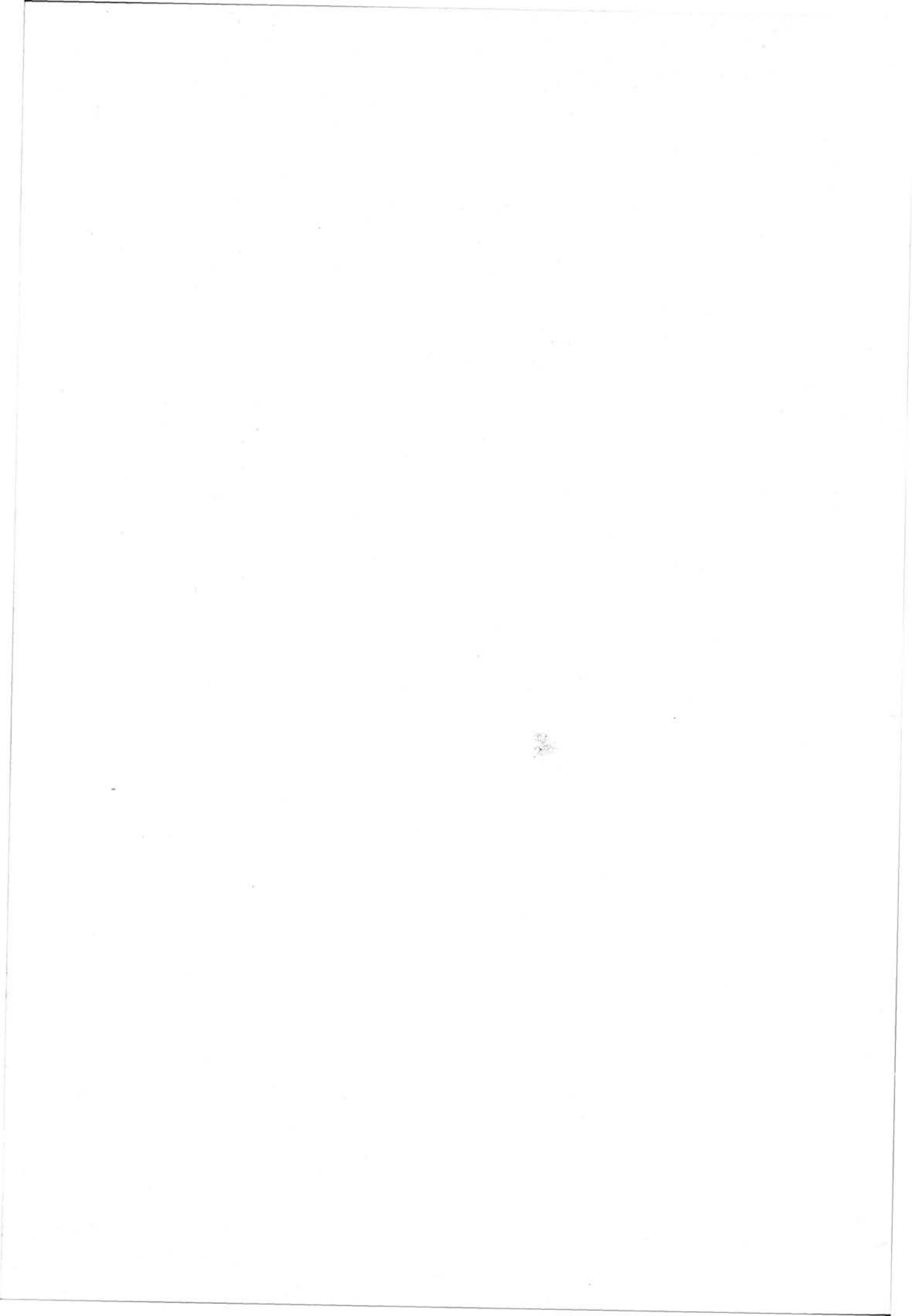
Aus der Kombination der westlichen und östlichen Schmuckformen ergibt sich, dass zumindest ein Teil der gut ausgestatteten Frauengräber im Ostalpenraum bereits in die 2. Hälfte des 8. Jh.s gestellt werden kann. Das Zusammenfließen westlicher und östlicher Schmuckformen zu einer eigenständig geprägten, frühkarolingischen Randkultur beginnt aber wesentlich früher. Der Ursprung liegt sowohl im karantanischen Gebiet (Grabelsdorf), als auch bei den Slawen des Traungaus (Hausleiten, Gusen), wo bereits in der 1. Hälfte des 8. Jh.s derartige Erscheinungen auftreten.

Voll ausgeprägt wird diese Kultur bzw. Mode allerdings erst im Laufe der 2. Hälfte des 8. Jh.s fassbar. Aus den bairischen Grenzgebieten verbreitete sich diese Mischkultur im späteren 8. Jh. in die von Slawen bewohnten Teile des niederösterreichisch Alpenvorlandes. Nach der Einbeziehung der westlichen Teile des awarischen Khaganats in das fränkische Reich wurde diese Mode am Beginn des 9. Jh.s auch von den Awaren und Slawen Pannoniens übernommen. Absolutchronologisch gesehen setzt also das Fundmaterial des Gieslerschen „Vorköttlach-Horizontes“ im Ostalpenraum bereits in der 2. Hälfte des 8. Jh.s ein und geht vermutlich noch innerhalb des 1. Viertels des 9. Jh.s zuende. Die ältere Hälfte dieser Zeitspanne wird dabei durch den Horizont der überwiegend blau gefärbten Mosaikaugenperlen angezeigt, die jüngere, etwa um 800 einsetzende Phase, durch die in grüner Farbe gehaltenen Exemplare.⁸¹ In Anbetracht des im Vergleich zum Ostalpenraum etwas späteren Einsetzens dieser Kulturerscheinungen in Westungarn, ist hier eine regionale Fortdauer des Horizontes bis in das 2. Drittel des 9. Jh.s nicht völlig auszuschließen.

Anmerkungen:

- ¹ J. Giesler, Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. Archäologisches Korrespondenzblatt 10, 1980, 85 ff.
- ² J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo-Kultur. PZ 56, 1981, 3 ff.
- ³ J. Giesler, Anm. 1, 95 und 98.
- ⁴ Siehe die Beiträge R. Müllers und B. M. Szókés gehalten auf dem Symposium über Chronologie des 8.—10. Jh.s in Traismauer (15.—17. 10. 1990). Dazu auch: R. Müller, Der Häuptling von Gyenes. Katalog zur Ausstellung des Balatoni Múzeum Keszthely im Museum für Frühgeschichte in Traismauer. Katalog des NÖLM, NF. 256, 1990.
- ⁵ B. M. Szóke, Die Gräberfelder des 7.—10. Jh.s des südl. Teiles des Kisbalatons. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderer Ethnika im 6.—10. Jh. Symposium Nové Vozokany 1983. Arch. Inst. d. Slow. Akad. d. Wiss. 1984, 255 ff.
- ⁶ E. Szameit, Karolingische Waffenfunde aus Österreich. Teil I: Die Schwerter. ArchA 70, 1986, 393 ff.
- ⁷ E. Szameit, Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich, Teil II: Die Saxe und Lanzen spitzen. ArchA 71, 1987, 155 ff.
- ⁸ F. Stein, Adelsgräber des 8. Jahrhunderts in Deutschland. GDV Serie A, Bd. 9, 1967.
- ⁹ W. Menghin, Neue Inschriftenschwerter aus Süddeutschland und die Chronologie karolingischer Spathen auf dem Kontinent. Erlanger Forschungen, Reihe A, Bd. 26, 1980, 227 ff.
- ¹⁰ M. Müller-Wille, Zwei karolingische Schwerter aus Mittelnorwegen. Studien zur Sachsenforschung 3, 1982, 101 ff.
- ¹¹ P. Stadler, Die Sereation awarischer Gürtelgarnituren. Masch. Diss. Wien 1985.
- ¹² H. Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas. 1987. 341.
- ¹³ a.a.O., 343.
- ¹⁴ H. Wolfram, Conversio Bagoarium et Carantaneum. 1979. 43.
- ¹⁵ a.a.O., 94.
- ¹⁶ H. Wolfram, Die Gründungsurkunde von Kremsmünster. Mitteilungen des OÖ-Landesarchives, Erg. Bd. 2, 1979, 51 ff.
- ¹⁷ F. Daim, A. Lippert, Das awarische Gräberfeld von Sommerein, am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 1. Österr. Akad. d. Wiss., phil. histor. Kl., Denkschriften Bd. 170, 1984.
- ¹⁸ F. Daim, Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/1. 1987.
- ¹⁹ P. Stadler, Anm. 11.
- ²⁰ D. Bialekova, Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts bei den Slawen nördlich der Donau. Rapports du IIIe Congres International d'Arch. Slav. 1975. 1979, 93 ff.
Z. Klanica, Religion und Kult, ihr Reflex in archäologischen Quellen. In: Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit. 1986, 120 ff.
- ²¹ D. Bialekova, Die slawische Zeit. Slovenska Arch. XXVIII/1, 1980, 225 ff.
- ²² H. Friesinger, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. MPK XV—XVI, 1971—74.
- ²³ V. Tovornik, Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. ArchA 69 1985, 165 ff. und ArchA 70, 1986, 413 ff.
- ²⁴ F. Stein, Anm. 8.
- ²⁵ K. Schwarz, Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken. Monographien RGZM 5, 1984.
- ²⁶ U. v. Freeden, Untersuchungen von merowingerzeitlichen Ohrringen bei den Alamannen. BRGK 60, 1979, 227 ff.
- ²⁷ E. Szameit, Das frühkarolingische Gräberfeld von Hainbuch, NÖ. ArchA 74, 1990, Im Druck. Desgleichen: E. Szameit, Zur chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Sieghartskirchen, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 4. (In Drucklegung).
- ²⁸ F. X. Kohla, FÖ. 9, 1966, 24.; ders. Versuchsgrabungen in Kärnten. Der fränkische Reitersporn von St. Daniel, Klopeinsee. Carinthia I, 156, 1966, 515 f. Siehe auch J. Werner, Anm. 29.
- ²⁹ J. Werner, Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Österr. Akad. d. Wiss., Denkschriften 184. 1986, 105 f.
- ³⁰ I. Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. 1963. 232 f.
- ³¹ P. Stadler, Anm. 11, 98 ff. und F. Daim, Anm. 18, 155 ff.
- ³² W. Hübener, Die Langsaxe der späten Merowingerzeit. Acta Praehistorica et Archeologica. 21, 1989, 75 ff.
- ³³ Ein derartiges Lanzenpaar aus dem Grab 1 des langobardischen Gräberfeldes von Offenango (Italien) wird von W. Menghin der Stufe E (630—650 n. Chr.) zuzuordnet. In: W. Menghin, Das Schwert im frühen Mittelalter. Wiss. Beibände zum Anzeiger des Germ. Nationalmus. 1, 1983, 279 f.
- ³⁴ O. Fischbach, Újabb leletek Hohenbergről és Krunglból. Arch. Ért. 17, 1897, 133 ff.
- ³⁵ Nach P. Stadler, Anm. 11, nimmt die Krungeler Garnitur einen Platz in der Phase SpA II ein. (Freundl. Mitt. P. Stadler.) Dieser Ansicht kann sich mit Vorbehalt auch F. Daim anschließen. (Freundl. Mitteilung F. Daim.)
- ³⁶ E. Szameit, Anm. 6, 393 f.
- ³⁷ a.a.O., 386 ff.
- ³⁸ H. Jankuhn, Eine Schwertform aus karolingischer Zeit, Offa 4, 1939, 155 ff.
- ³⁹ Siehe das Schwert vom Typus D aus dem Blatnica Fund. Nach J. Petersen (Anm. 46, 70 ff.) gehören die Schwerter vom Typ D in die älteste Wikingerzeit, also in die 1. Hälfte des 9. Jh.s.
- ⁴⁰ G. Kaschnitz, M. Abramic, Funde aus der Völkerwanderungszeit bei Kirchdorf-Micheldorf, OÖ. Jahrbuch für Altertumskunde 3, 1907, 214 ff.
- ⁴¹ E. Szameit, Anm. 7, 165.
- ⁴² E. Szameit, Anm. 6, 391.
- ⁴³ a.a.O., 394.
- ⁴⁴ F. Stein, Anm. 8, 104 ff.
- ⁴⁵ L. Süß, Ein spätmerowingischer Messing-Schwertknauf mit Tierkopffenden aus Bad Nauheim. Fundberichte aus Hessen 12, 1972, 177 ff.
- ⁴⁶ J. Petersen, De norske vikingesverd. 1919, 105 ff. Zu den K-Schwertern kontinentaler Prägung: Z. Vinski, Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. Jb.d. RGZ Mainz 30, 1983, 465 ff.
- ⁴⁷ E. Szameit, Anm. 6, 390.
- ⁴⁸ Siehe die Gräber von Immenstedt (Anm. 8, Taf. 58), Dunum, Grab 42 (P. Schmid, Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Dunum, Kreis Wittmund.) (Ostfriesland.) Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 5, 1975, 40, Abb. (1—4) und Grossenehrich (Anm. 65, Taf. 45/D).
- ⁴⁹ W. Menghin, Anm. 9, 256, Anm. 92.
- ⁵⁰ E. Szameit, Anm. 6, 391.
- ⁵¹ E. Szameit, Anm. 6, 392.
- ⁵² K. Dinklage, Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seine Marken. 1943, Taf. 10.
- ⁵³ a.a.O.

- ⁵⁴ H. Dolenz, Funde aus Kärnten aus dem 7.—11. Jh. *Carinthia* I 150, 1960, 733 ff.
- ⁵⁵ W. Menghin, Eine karolingische Spatha aus der Traun bei Linz (Oberösterreich). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 48, 1983, 217 f.
- ⁵⁶ E. Szameit, Anm. 6, 394 ff.
- ⁵⁷ V. Tovornik, Anm. 23, *ArchA* 69, 1985, 248, Taf. XXXIV.
- ⁵⁸ H. Bott, Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. 1952, Taf. 12. Siehe auch: U. v. Feeden, Anm. 26.
- ⁵⁹ H. Friesinger, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II. *MPK XVII—XVIII*, 1975—77, 120, Taf. 9/1.
- ⁶⁰ Z. Čilinská, Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenska Arch.* XXIII—1, 1975, 84 ff.
- ⁶¹ U. v. Feeden, Anm. 26.
- ⁶² L. Plank, Die Bodenfunde des frühen Mittelalters aus Nordtirol. *Veröff. d. Mus. Ferdinandeum* 44, 1964, 146 f.
- ⁶³ Freundliche Mitteilung Z. Klanica.
- ⁶⁴ A. Stroh, Die Reihengräber der karolingisch-ottonischen Zeit in der Oberpfalz. *Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte* 4, 1954.
- ⁶⁵ H. Rempl, Reihengräberfriedhöfe des 8.—11. Jahrhunderts. *Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte* 20, 1966, Taf. 15 B.
- ⁶⁶ O. Fischbach, Anm. 34. Abb. IV.
- ⁶⁷ Z. Čilinská, Anm. 60, 89. Grabung Daim, Zillingtal.
- ⁶⁸ V. Tovornik, Anm. 23, *ArchA* 70, 1986, 466, Taf. VI.
- ⁶⁹ H. Friesinger, Das slawische Hügelgräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, NÖ. *ArchA* 68, 1984, 203 ff.
- ⁷⁰ H. Friesinger, Beiträge zur Besiedelungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9.—11. Jh., Teil I. *ArchA* 37, 1965, 79 ff. (bes. 100, Abb. 7/1).
- ⁷¹ U. v. Feeden, Anm. 26, 343 ff.
- ⁷² Z. B. die halbmondförmigen Drahtohrgehänge aus Grab 53 von Weismain. Siehe: K. Schwarz, Anm. 25, Abb. 47.
- ⁷³ O. Fischbach, Anm. 34, Abb. II.
- ⁷⁴ Grabung E. Szameit 1990. Unveröffentlicht.
- ⁷⁵ V. Tovornik, Anm. 23, *ArchA* 70, 1986, 469 f. und 479, Taf. IX, X, XIX.
- ⁷⁶ H. Friesinger, Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn, Stadtgem. St. Pölten, NÖ. *ArchA* 51, 1972, 113. ff. V. Tovornik, Gusen.
- ⁷⁷ H. Roth, Kunst und Kunsthandwerk im frühen Mittelalter. 1986.
- ⁷⁸ R. Andrae, Mosaikaugenperlen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 4, 1973, 101 ff.
- ⁷⁹ Z. Čilinská, Anm. 60., 84 ff.
- ⁸⁰ a.a.O.
- ⁸¹ R. Andrae, Anm. 75, 118 ff.

Dostál, Bořivoj:

Zur Datierungsfrage des grossmährischen Schmucks

Die historische Problematik des 8.—10. Jahrhunderts im Ostalpenraum und im mittleren Donauraum, die das Problem des Unterganges der awarischen Herrschaft und der fränkisch-bairischen Kolonisation dieser Gebiete, die Geschichte des Grossmährischen Reiches und Schicksale der pannonischen und karantanischen Slawen, sowie die Eingliederung der Ungarn in die Gemeinschaft der europäischen Völker einbezieht, ist ohne Berücksichtigung der archäologischen Quellen nicht zu lösen. Diese gliedern sich in den angeführten Gebieten in mehrere, mehr oder weniger kulturhistorisch, chronologisch und ethnisch ausgeprägte Fundgruppen: die spätawarische, grossmährische, altungarische, sowie die Köttlacher- und Bijelo Brdo-Kultur. Chronologisch sind sie entweder nachfolgend, oder sie überschneiden sich teilweise. Territorial überdecken sich einige von ihnen, die anderen überschneiden sich nur an den Rändern ihrer Areale. Teilweise wird in ihre Klassifikation auch ein sozialer Moment hineingetragen: Die einen werden als Äusserung der Volksmassen, die anderen als Attribut der höheren Sozialschichten, gegebenenfalls als Reflex der politischen Gebilde bezeichnet.

Obwohl sich die Meinungen über die chronologische und ethnische Angehörigkeit der einzelnen Fundgruppen unterscheiden, eines wird immer mehr offensichtlich: dass es notwendig ist, alle diese Fundgruppen in gemeinsamen Zusammenhängen zu erforschen, falls man zur objektiven historischen Bewertung gelangen soll. Diesen Vorgang haben schon früher die österreichischen Archäologen gewählt, weil auf ihrem Territorium alle angeführten Fundgruppen vorkommen. Immer mehr postulieren, oder teilweise applizieren das auch Forscher aus anderen Ländern, die sich mit dieser Problematik befassen (Giesler 1980, 96; 1981, 156; Justová 1990).

Die erwähnten Fundgruppen, besonders die Köttlacher und Bijelo Brdo-Kultur, werden fast ausschliesslich aufgrund des Schmucks charakterisiert und klassifiziert. Darum werde ich mich in meinem Beitrag vor allem mit der Problematik des grossmährischen Schmucks befassen, obwohl er nicht den ganzen Gehalt der grossmährischen materiellen Kultur erschöpft, und es wird notwendig sein, an einigen Stellen meines Vortrags auch auf andere ihre Bestandteile hinzuweisen. Ich werde auch nicht Resultate einer ausführlichen Analyse vorlegen, sondern ich möchte

nur einige Fragen andeuten, die sich aufdrängen und welche zu verfolgen und zu lösen wären.

Als grossmährisch wird jener Schmuck bezeichnet, den man auf dem ursprünglichen Territorium Grossmährens (das ist das heutige Mähren mit anliegendem Teil Niederösterreichs, die West- und Zentralslowakei) und auf einigen kurzfristig angegliederten Regionen (besonders Böhmen) in Flach- oder Hügel skelettgräbern mit den Kennzeichen des heidnischen Begräbnisritus findet, die vor dem Antritt der Reihengräberfelder mit S-verzierten Schläfenringen und später auch mit Münzen (in der Slowakei handelt es sich um Bijelo Brdo-Gräberfelder) belegt sind. Die untere Grenze des Auftretens dieser Gräberfelder wird zum Jahre ± 800 , die obere Grenze zum Jahre ± 950 gelegt. Dieser Zeitabschnitt, früher als die mittlere Burgwallzeit bezeichnet, deckt sich nur teilweise mit der Zeit des Grossmährischen Reiches und ist mit solchen historischen Fakten abgegrenzt, die mit der Geschichte des Grossmährischen Reiches nicht in direktem Zusammenhang stehen: mit dem Untergang des awarischen Kaganats einerseits und mit der Niederlage der Ungarn am Lechfeld und mit deren Übergang zur Landwirtschaft und zum Aufbau der Staatsorganisation andererseits. Beide Zeitgrenzen sind mit den archäologischen Fakten nur sehr locker verbunden. Die Wende des 8. und 9. Jahrhunderts ist durch die Einwirkung der spätawarischen Tradition und durch karolingische Einflüsse im Kunsthandwerk charakterisiert, die sich auf den Gürtel-, Schwertraggürtel- und Halfterbeschlägen als synkretischer Blatnica-Mikulčice-Stil äussern (Pouřk 1963, 43; Bialeková 1979); weiter ist sie mit dem Auftreten der altentümlichen Schwerdtypen K und H, mit den Ösensporen und mit den ältesten Typen der Plättchensporen gekennzeichnet. Die Grabkomplexe mit diesen Schwer- und Sporentypen werden mit der Ausstattung der Waffengräber aus Biskupija—Crkvina verglichen (Klanica 1987, 77—80), welche zwischen dem letzten Viertel des 8. und der ersten Jahrzehnte des 9. Jahrhunderts datiert sind (U. Giesler 1974, 532, 535; Werner 1978/9, 232; Vinski 1983, 494, Anm. 118). Das ist eines der wichtigsten Indizien, die den Anfang der Körperbestattung in Mähren tiefer im 8. Jahrhundert andeuten, leider ohne eine exakte Beweismöglichkeit. Die obere Zeitgrenze der mittelburgwallzeitlichen Skelettgräber ist problematischer, da

wir die Entstehungszeit der S-beendeten Schläfenringe nicht kennen, obwohl sich um ihre Feststellung mehrere Autoren versucht haben; sie suchen sie zwischen dem 9.—11. Jahrhundert (Sláma 1957, 264; Šikulová 1958, 122—124; Kralovánszky 1957; Szöke 1959, Abb. 1.). Die mährischen Archäologen datierten den Anfang des Auftretens der Schläfenringe mit S-Schlingen von der Mitte des 10. Jahrhunderts an (Poulik 1948, 46; 1955, 344; Hrubý 1960, 94), während z. B. Šolle (1959, 438) mit diesem Fakt von dem Jahre 950 rechnet, höchstwahrscheinlich vom Anfang des zweiten Drittels des 10. Jahrhunderts an, obwohl sie massenhaft erst später erscheinen. Ein ähnlicher Zustand ist auch in Mähren nicht auszuschliessen, besonders wenn hier prachtvollere Ohringe byzantinisch-orientalischen Gepräges mit S-Schlingen erscheinen und wenn auch zwischen den donauländischen Ohrringtypen auch dünne Haarringe mit S-Schlaufen auftreten.

Der grossmährische Schmuck ist nicht einheitlich. Er zerfällt in zwei Gruppen: einfacher Schmuck des gemeinen Volkes und prunkvoller Schmuck der höheren Gesellschaftsschichten. Zum Zierat der Oberschicht gehörten die erwähnten Beschläge des Blatnica—Mikulčice-Stils und die Schmuckstücke byzantinisch-orientalischen Gepräges, vor allem silberne, goldene oder vergoldete Ohringe, Fingerringe und Kugelknöpfe, die mittels vollkommener Techniken, wie Granulation, Filigran, Press- und Ritztechnik und Punzierung angefertigt wurden. Zum Volksschmuck gehörten die Zierstücke donauländischen Gepräges aus Bronzedraht oder Bronzeblech, die durch verschiedene Ohrringtypen, band- und schildchenförmige Fingerringe, Stirnbänder und vielleicht auch Glasknöpfe vertreten sind. Während man den Volksschmuck in allen Gräberfeldern, sowohl in den dörflichen als auch in den Gräberfeldern der Burgwälle findet, kommt der Schmuck der Oberschicht fast ausschliesslich in den zentralen Burgwall- oder Gehöftgräberfeldern vor. Nur ganz vereinzelt taucht er auch in den Dorffriedhöfen auf, meistens unweit von Burgwällen; am öftesten handelt es sich um einfachere Ohringe mit traubenartigen Anhängseln, die ins Repertoire des Volksschmuckes übergangen. Dies ist aus den böhmischen dörflichen Gräberfeldern des 9.—11. Jahrhunderts gut ersichtlich (Krumphanzlová 1974, 43—44, Abb. 1).

Der grossmährische Volksschmuck donauländischen Gepräges ist chronologisch wenig ausgeprägt, weil hier solche Formen erscheinen, die sowohl in den spätawarenzeitlichen (oder nachawarenzeitlichen) Gräbern, als auch in den Gräbern der Kottlacher und Bijelo Brdo-Kultur vorkommen. Es handelt sich um einfache kreisförmige Ohringe, manchmal mit massiven Knoten an den Enden des unteren Bogens; diese Knoten wurden manchmal durch einen zwei- oder dreimal umwickelten Draht ersetzt. Während diese einfachen Formen langfristig (vom 7. bis zum 11. Jh.) vorkommen, gehören Stücke aus dünnem Draht mit Ösen oder S-Schlingen offensichtlich dem Ausgang des 9. und dem 10. Jahrhundert an. Ohringe mit mäanderartigen Schlaufen erscheinen in awarenzeitlichen

Gräberfeldern von der Wende des 7./8. Jahrhunderts und bleiben im Gebrauch mindestens 200 Jahre lang (Čilinská 1975, 77); nach einer Meinungsgruppe verschwinden sie nach der Mitte des 9. Jahrhunderts (Sláma 1957, 267; Friesinger 1971/4, 100), andere Forscher sehen ihre Fortsetzung noch im 10. Jahrhundert (Kralovánszky 1957, Abb. 5; Szöke 1959, Abb. 1). Sie kamen auch im Grab Nr. 107 in der südlichen Vorburg von Pohansko (in tordierter Ausführung) vor. Die gleiche chronologische Position haben auch die Ohringe mit Spiralenden; einer von ihnen wurde z. B. auch im Grubenhaus Nr. 105 im Areal des Herrenhofes in Pohansko gefunden (Dostál 1975, 227, Taf. 88:8). An diese Form knüpfen die Stücke mit zylindrischen oder konischen, manchmal mit einem Kugelchen beendeten Spiralanhängseln an, die mittels eines Häftchens zum unteren Bogen des Ohrringes angebracht sind; chronologisch sind sie sicher ihren Prototypen nicht zu sehr entfernt. Einen häufig verbreiteten Typ stellen die Ohringe mit einem glatten Bommel (an den unteren Bogen entweder eingesteckt oder angehängt) dar, die seit der Awarzeit auftauchen; Z. Čilinská (1975, 64) behauptet, dass sie um die Mitte des 7. Jahrhunderts schwinden, gleichwohl sind sie in Österreich in slawischen Gräberfeldern des 9. Jahrhunderts geläufig (Friesinger 1984, Taf. 28:5, 37:5). Als Variante dieser Form darf man die Ohringe, deren bikonischer Bommel aus Draht gewunden ist (Pěničín, Sady usw.), betrachten. Wahrscheinlich schon in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts erscheinen die Ohringe mit zwei glatten Bommeln (die an die Enden des unteren Ohrringbogens angesteckt sind), die aus Unterwisternitz (Poulik 1948/50, Abb. 38, 137), Stěbořice (Dostál 1966, Taf. 46:31, 32) und Sady bekannt sind; aus einem Grab von Sady stammt ein Stück mit zwei blauen Glasperlen anstatt bronzener Bommeln (Marešová 1983, Taf. 17:29), die auf Zusammenhänge mit dem Schmuck der Skelettgräber im Karpatenbecken hindeuten. Die Ohringe mit drei glatten Bommeln, die aus dem Hügelgräberfeld in Vysočany (Král 1959, Abb. 18:2, 12) und aus dem Kirchenfriedhof in Pohansko (Kalousek 1971, 213, Abb. 398) bekannt sind, knüpfen auf beide vorher erwähnte Typen der Bommelohrringe offensichtlich noch im Rahmen des 9. und des anfangenden 10. Jahrhunderts an; zum Unterschied von Kottlacher Ohrringen sind sie nicht mit einer Öse und einem Häkchen versehen, wie das an einigen Stücken in Vysočany und Unterwisternitz zu sehen ist. Sehr verbreitet sind im mährisch-slowakischen und niederösterreichischen Raum Ohringe mit zylindrischen Blechanhängseln, die manchmal mit Kugelchen beendet sind. Ein Vorbild, welches auf spätawarische Tradition anknüpft, könnte der Ohrring aus dem Grab Nr. 345 von Pohansko darstellen, welcher am unteren Bogen zwei Glasperlen hat, und auch sein langes Blechanhängsel mit einer Glasperle beendet ist (Kalousek 1971, 189, Abb. 345:3). Jünger waren offenbar die Ohringe mit rohrenartigen Blechanhängseln aus Vysočany, deren unterer Bogen mit Öse oder S-Schlinge versehen war (Král 1959, 222). Im Volksschmuck wurden auch häufig Ohringe mit traubenartigen Anhängseln nachgeahmt. Die

Nachahmungen ein- oder beiderseitiger Traubenanhängsel wurden aus mehreren glatten Drahtlingen erzeugt, die mittels Häftchens auf den unteren Bogen aufgehängt wurden. In den Gräbern der südlichen (Grab Nr. 28) und auch der nördlichen Vorburg (Grab Nr. 8) von Pohansko erschienen Ohringe, deren traubenartige Anhängsel aus tordiertem Draht nachgeahmt wurden (Vignatiová 1977/8, Abb. 7:6, 7; Dostál 1970, Abb. 5:7). Drahtnachahmungen der traubenartigen Ohringe treten auch sehr häufig in den am Rande gelegenen Gräbern des Friedhofes „Na valách“ in Staré Město auf, die in den Jahren 1989/90 freigelegt wurden.

Zur donauländischen Komponente des mittelburgwallzeitlichen Volksschmucks gehören auch Bandfingerringe, die glatt waren, oder mit Punkten, Bukkeln oder Rillen verziert wurden. Es zeigt sich, dass die Fingerringe mit zwei horizontalen Rillen, für die ich Analogien am Anfang der sechziger Jahre nur im Inventar der Bijelo Brdo—Kultur gefunden hatte (Dostál 1965), gewiss in das 9. Jahrhundert, und zwar wohl schon seit seinem Anfang gehören (Friesinger 1971/4, 97). Sie sind mit den Schildchenfingerringen gleichlaufend, die schon in den spätawarischen Gräberfeldern auftauchen (Čilinská 1975, 89—90), und in Mähren befinden sie sich in Grabverbänden mit byzantinisch-orientalischem Schmuck, z. B. in Staré Město (Hrubý 1955, 507—8, 526—7) und in Pohansko (Kalousek 1971, 186—7, Abb. 342:8, 9), sowie in Dorffriedhöfen in Velké Bílovice (Měřinský 1985, Abb. 28:1), Sady (Marešová 1983, 113) und im Hügelgräberfeld in Stěbořice (Dostál 1966, taf. 46:28, 29) mit Ohringen donauländischen Gepräges. Zum donauländischen Volksschmuck gehören wahrscheinlich auch die Glasknöpfe mit eisernen Ösen, die auch in zerstreuten Gräbern der unfreien oder ganz armen Individuen in verschiedenen Teilen von Pohansko, und zwar schon im Zusammenhang mit sekundär benutztem greifenverziertem Bronzebeschlag (Dostál 1982, 141—143, Abb. 3:22—26) vorkommen, und welche in den Dorffriedhöfen Mährens, der Slowakei, Transdanubiens und Niederösterreichs geläufig sind (Friesinger 1971/4, 105, Liste VI).

Ich widmete mich ausführlicher der donauländischen Komponente des grossmährischen Schmucks und seiner Chronologie, um zu zeigen, dass sein Anfang schon in der vorgrossmährischen Zeit (vielleicht im 8. Jahrhundert) und sein Ende in nachgrossmährischen Zeit (10. Jahrhundert) steckt, wobei der Antritt und das Ausklingen einzelner Typen bisher nicht genau festgestellt worden ist. Es handelt sich um Volksschmuck; die Mehrzahl seiner Typen unterscheidet sich nicht vom spätawarischen oder slawischen Volksschmuck im Karpatenbecken und auf dem Gebiet des heutigen Österreichs. Wenn es in Gräberfeldern mit diesem Schmuck typische grossmährische Keramik, Äxte und Plättchensporen nicht gäbe, könnten wir kaum z. B. in Niederösterreich die Zone der grossmährischen Einflüsse unterscheiden.

Der grossmährische Schmuck byzantinisch-orientalischen Gepräges, der von den höheren Schichten der

grossmährischen Gesellschaft benutzt wurde, hat eine viel engere territoriale und chronologische Verbreitung. Sein Vorkommen beschränkt sich auf die zentralen Burgwälle im mittleren Marchtal (Předmostí, Staré Město, Mikulčice, Břeclav-Pohansko), in wesentlich geringerem Massstab ist er in zentralen slowakischen Fundorten (Nitra, Děvín, Bratislava, Ducové) vertreten. Das wurde vielleicht durch eine kontinuierliche Belegung der hiesigen Gräberfelder und durch spätere Bautätigkeit auf diesen Lokalitäten verursacht, wodurch die älteren Gräber mit einschlägigem Inventar vernichtet wurden. Auch die engeren Kontakte der slawischen Besiedlung in der Slowakei mit den bulgarischen Slawen an der unteren Donau, die sich durch den sog. Nitraer Schmuck äusserten (Važarova 1976, 355—380, Abb. 215—219, Taf. 18; Chropovský 1962, 211—215, Abb. 17—20), sind nicht auszuschliessen. Eine grössere Einheit zwischen Mähren und der Slowakei offenbart sich in Militarinen (Ruttikay 1982). In grösserer Masse als in der Slowakei ist byzantinisch-orientalischer Schmuck in den führenden böhmischen Lokalitäten, vor allem Stará Kouřim und die Prager Burg vertreten (Solle 1966).

Was die Datierung des byzantinisch-orientalischen Schmucks betrifft, vor allem der prachtvollen trauben-, mondsichel-, bommel-, körbchen- und säulchenartigen Ohringe, ist in den bisherigen Veröffentlichungen offenbar das Ende seines Auftretens zu hoch gelegt. V. Hrubý datiert die Mehrzahl der Ohrringtypen erst nach 900, meistens bis in das zweite Viertel des 10. Jahrhunderts (Hrubý 1955, 292, Abb. 41). Ähnlich datiert J. Poulik die prachtvollen Schmucksachen aus den Gräbern im Kirchenfriedhof „Spitálky“ in Staré Město grösstenteils in die erste Hälfte bis in das dritte Viertel des 10. Jahrhunderts (Poulik 1955, 344). Auch ich war durch diese Datierung beeinflusst (Dostál 1966, 89—91). Der Forschungsstand in den fünfziger Jahren ermöglichte noch nicht, sich von den älteren Ansichten über die Datierung des slawischen Schmucks der älteren Arbeiten von Niederle (1927), Schráníl (1925) und Eisner (1947) zu lösen. Besonders die Datierung der gepressten Kugelknöpfe seit dem letzten Drittel des 9. bis in die zweite Hälfte des 10. Jahrhunderts, ist zu hoch. K. Benda zeigte in mehreren seiner Studien, dass die Technik, welche bei der Erzeugung der Kugelknöpfe (gepresstes und eingeritztes Palmetten- und Arkadenornament auf punziertem Hintergrund) verwendet wurde, auch auf den Goldgefässen von Nagyszentmiklós und auf den spätawarischen Beschlägen gebraucht wurde, und daher im breiteren Donauraum schon seit der 2. Hälfte des 8. und während des ganzen 9. Jahrhunderts vorgekommen sein könnte (Benda 1961, 62; 1963, 59—60). Bei der Datierung des grossmährischen Schmucks in das 10. Jahrhundert berief sich V. Hrubý (1955, 24) auf die Meinung von P. N. Tretjakov, was aber irreführend war. Der russische Schmuck, der den mährischen Formen nahe steht, hängt erst mit den Hacksilberfunden zusammen (Korzuchina 1954, 22—23), die im Kern der Kiewer Rus, im mittleren Dnjeprgebiet, erst mit der vollen Eröffnung der Dnjeprmagistrale in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts (Avdusin 1972, 160) erscheinen,

als sich auch der byzantinische Einfluss auf Russland, vor allem seit der Christianisierung am Ende des 10. Jahrhunderts erweiterte. Es ist aber zu bemerken, dass V. Hrubý, obwohl er die reifsten Schmuckstücke aus den Gräbern Na valách in die 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts eingliederte, ursprünglich meinte, dass der prunkvolle Schmuck kaum bei der einheimischen Bevölkerung bald nach dem feindlichen Raubzügen in der Zeit nach dem Verfall des Grossmährischen Reiches zu finden wäre (Hrubý 1955a, 298). Seine Ansicht widerspiegelte sich später offensichtlich in der Veröffentlichung seiner Mitarbeiterin K. Marešová, die mit der Datierung der byzantinisch-orientalischen Schmuckstücke aus dem Gräberfeld in Sady nicht die Wende des 9./10. Jahrhunderts überschritt (Marešová 1983, 106). Das eigentliche Mähren wurde nicht von den Ungarn besetzt, wie darüber die fast absolute Absenz altungarischer Funde zeugt. Gleichwohl verloren mit dem Verfall des Grossmährischen Reiches die Bedeutung die grossen zentralen Burgwälle im Marchtal, sowie auch die auf ihnen wohnende Oberschicht ihre Macht, und es erlosch auch die Produktion der Juwelierwerkstätten, die für sie arbeiteten. Der prachtvolle Zierat muss verhältnismässig rasch verschwunden sein, offensichtlich schon im ersten Jahrzehnt des 10. Jahrhunderts, da die ökonomische Stabilität des Grossmährischen Reiches schon im letzten Jahrzehnt des 9. Jahrhunderts zerstört wurde. Die Veränderungen, die im höfischen grossmährischen Schmuck im eigentlichen Mähren ersichtlicht waren (Dostál 1966, 91), verliefen wahrscheinlich schon am Ende des 9. Jahrhunderts, weil die neuen Elemente im böhmischen Schmuck grossmährischen Ursprungs in Stará Kouřim und in der Prager Burg u. a. weit ausdrücklicher sind als in Mähren, obwohl die Kouřimer Produktion schon im dritten Jahrzehnt des 10. Jahrhunderts erlosch (Šolle 1966, 226—227). Es scheint also, dass der Schmuck der grossmährischen Oberschicht so rasch endet, wie die kompletten Gürtelgarnituren und besserer Frauenschmuck der Spätawarenzeit (Giesler 1980, 98, Anm. 19). Offensichtlich ist es notwendig, R. Turek rechtzugeben und nicht den Retardationsmoment im massenhaften Einlegen der prachtvollen Schmucksachen in die Gräber zu überschätzen (Turek 1960, 296—7). Das Verschwinden des Zierates der grossmährischen Oberschicht bedeutet keinen Besiedlungshiat; dass bezeugt der fortschreitende Volksschmuck in den Dorffriedhöfen unweit der Burgwälle und vielleicht nach einer kürzeren Pause auch auf einigen davon.

In dem ersten Jahrzehnt des 10. Jahrhunderts beginnt im Kern des grossmährischen Territoriums die nach-

grossmährische Periode, in der die alten Machtstrukturen zerfielen, und ihre niedrigeren Komponenten dürften sich in den Randgebieten Mährens und der Slowakei erhalten haben (Ratkoš 1965; Ruttkay 1985). Die Kultur rustikalisierte sich allmählich. Die obere Grenze dieser Epoche kann man in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts erblicken, als der Přemyslidische Staat wahrscheinlich während seiner Nordostexpansion Nordmähren eroberte, oder am Ausgang des 10. Jahrhunderts im Zusammenhang mit der polnischen Okkupation und mit dem definitiven nachfolgenden Anschluss Mährens zum Böhmischem Staat um die Wende des 1. Viertels des 11. Jahrhunderts. In dieser zweiten Phase kam es schon zum tiefgreifenden Wandel der materiellen Kultur in die Gestalt, welche wir aus den Reihengräberfeldern des 11.—12. Jahrhunderts sowohl im Schmuck, als auch in der Keramik erkennen (Měřinský 1986, 52—65; Šikulová 1958).

In der Slowakei war die Situation im 10. Jahrhundert offensichtlich mehr günstig für die kontinuierliche Entwicklung, nicht nur im mittleren und nördlichen Teil des Landes, sondern auch im südwestlichen, von den Ungarn besetzten Gebiet. In den hiesigen Flachgräberfeldern kann man in den Grabverbänden das Zusammentreffen der byzantinisch-orientalischen grossmährischen, donauländischen (mit zahlreichen dünnen Schläfenringen mit S-Schleifen) und vereinzelt auch altmagyarischen Schmuckstücken beobachten (Točik 1971). Hier bildet die grossmährische Komponente evident eine der Wurzeln der Bijelo Brdo-Kultur.

Zum Schluss kann man konstatieren: Der Schmuck des gemeinen grossmährischen Volkes hat donauländischen Charakter, mit unklaren chronologischen Grenzen im Rahmen des 8. bis 10. Jahrhunderts und mit umfangreicher territorialer Verbreitung (im Karpaten- und im Böhmischem Becken, in Donau- und Ostalpenraum). Ohne gemeinsames Vorkommen mit typischen grossmährischen Waffen, Reiterausrüstung und Keramik und ohne Berücksichtigung schriftlicher Quellen wäre es nicht möglich, ihn als grossmährisch zu unterscheiden. Der Schmuck der grossmährischen Oberschicht, der unter byzantinischen Einflüssen entstand, kommt überwiegend (ausser traubenartigen Ohrringen) nur in den politischen Zentren vor, und im eigentlichen Mähren ist er auf das 9. Jahrhundert beschränkt. Eine spätere Entwicklung weist er in Böhmen und in der Slowakei auf, wo er zusammen mit dem Volksschmuck an der Entstehung der dortigen Gruppe der Bijelo Brdo-Kultur teilnahm.

Literatur:

AVDUSIN, D. A. 1972: Gnězdovo i děprovskij puř. In: *Novoje v archeologii*, Moskva, 159—169.

BENDA, K. 1961: Contribution à l'étude du style des parures de la Grande Moravie. *Byzantinoslavica* 22, 55—64.

- BENDA, K. 1963: Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště. *Památky archeologické* 54/1, 4—66.
- BIALEKOVÁ, D. 1979: Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts bei den Slawen nördlich der Donau. In: *Rapports du IIIe CIAS, T. 1*, Bratislava, 93—103.
- ČILINSKÁ, Z. 1975: Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská archeológia* 23/1, 63—96.
- DOSTÁL, B. 1965: Slovanské prsteny zdobené dvěma vodorovnými ryhami. *SPFFBU E 10*, 1965, 231—252.
- DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- DOSTÁL, B. 1970: Severovýchodní předhradí Břeclavi—Pohanska. *SPFFBU E 15*, 117—144, Taf. XXII—XXIV.
- DOSTÁL, B. 1975: Břeclav—Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno.
- DOSTÁL, B. 1982: Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi—Pohanska. *SPFFBU E 27*, 135—201, Taf. XXVII—XXXIV.
- EISNER, J. 1947: K dějinám našeho hradištního šperku. *Časopis Národního muzea v Praze* 116, 142—162.
- FRIESINGER, H. 1971—1977: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I, II. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der ÖAW*, XV—XVIII. Bd.
- FRIESINGER, H. 1984: Das slawische Gräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, Niederösterreich. Ein Katalog. *Archaeologia Austriaca* 68, 203—278, 43 Taf.
- GIESLER, J. 1980: Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 85—98.
- GIESLER, J. 1981: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *Prähistorische Zeitschrift* 56/1, 1—167, 53 Taf.
- GIESLER, U. 1974: Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit. *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie II* (Werner Festschrift), München, 521—543.
- HRUBÝ, V. 1955: Staré Město — velkomoravské pohřebiště „Na valách“. Praha.
- HRUBÝ, V. 1955a: Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě „Na valách“. *Památky archeologické* 46, 265—306.
- HRUBÝ, V. 1960: Raně středověké polady šperků na Moravě. *Časopis Moravského muzea v Brně* 45, 83—106.
- CHROPOVSKÝ, B. 1962: Slovanské pohřebisko v Nitře na Lupke. *Slovenská archeológia* 10/1, 175—240, 18 Taf.
- JUSTOVÁ, J. 1990: Dolnorakouské Podunají v raném středověku. Praha.
- KALOUSEK, F. 1971: Břeclav—Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno.
- KLANICA, Z. 1987: Paděnice avarskoj dřezavy v Podunavje. In: *Etnosocialnaja i političeskaja struktura rannefeodalnych slavjanskich gosudarstv i narodnostej*. Moskva, 74—82.
- KORZUCHINA, G. F. 1954: Russkije klady IX—XIII vv. Moskva—Leningrad.
- KRÁL, J. 1959: Slovanský mohylník ve Vysočanech nad Dyjí. *Památky archeologické* 50/1, 197—226.
- KRALOVÁNSZKY, A. 1957: Adatok az ún. S-vegű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdésehez. *Archaeologiai Értésítő* 84, 175—186.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z. 1974: Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9.—11. věku v Čechách. *Památky archeologické* 65/1, 34—110.
- MAREŠOVÁ, K. 1983: Uherské Hradiště — Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních kotvicích. Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1985: Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bílovicích. *Studie Aú Brno XII*. Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů. *Památky archeologické* 77/1, 18—80.
- NIEDERLE, L. 1927: Byzantské šperky v Čechách a na Moravě. *Památky archeologické* 25, 338—352.
- NIEDERLE, L.—Zelnitius, A. 1929: Slovanské pohřebiště v Starém Městě u Uherského Hradiště. *Zprávy Státního ústavu archeologického* 1, 1—35.
- POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
- POULÍK, J. 1948/50: Jižní Morava — země dávných Slovanů. Brno.
- POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě. *Památky archeologické* 46, 307—351.
- POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.
- RATKOŠ, P. 1965: Podmanenie Slovenska Madarmi. In: *O počiatkoch slovenských dejín*. Bratislava, 141—178.
- RUTTKAY, A. 1985: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10—13. storočí z hľadiska archeologického bádania. In: *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha, 141—185, 16 Taf.
- RUTTKAY, A. 1982: The Organisation of Troops, Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State. *Slovenská archeológia* 30/1, 165—193.
- SCHRÁNIL, J. 1925: Několik příspěvků k poznání kulturních proudů v zemích českých v. X. a XI. věku. *Obzor praehistorický* 4, 160—194.
- SLÁMA, J. 1957: K chronologické průkaznosti náušnice s několikánásobnou esovitou smyčkou. *Archeologické rozhledy* 9, 250—268.
- SZÓKE, B. 1959: A bjelobrdoi kultúráról. *Archaeologiai Értésítő* 86, 32—47.
- ŠIKULOVÁ, V. 1958: Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní. *Pravěk východní Moravy* 1, 88—162.
- ŠOLLE, M. 1959: Knižecí pohřebiště na Staré Kouřimi. *Památky archeologické* 50/2, 353—506.
- ŠOLLE, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské kultury v Čechách. Praha.
- TOČÍK, A. 1971: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *Slovenská archeológia* 19/1, 135—214, 62 tab.
- TUREK, R. 1960: Příběhy českých dějin IX. věku ve světle nálezů. In: *Acta Universitatis Carolinae, No. 3/59* (Filipův sborník), Praha, 285—298.
- VAŽAROVA, Ž. 1976: Slavjani i Prabalgari po dannii na nekropolite ot VI—XI v. na teritorijata Balgarija. Sofia.
- VIGNATIOVÁ, J. 1977/78: Břeclav—Pohansko — jihozápadní předhradí (výzkum 1960—1962). *Kostrové hroby*. *SPFFBU E 22/23*, 135—154, Taf. XIII—XIV.
- VINSKI, Z. 1983: Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 30, 465—501.
- WERNER, J. 1978—79: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija—Crkvina (Marienkirche). *Schild von Steier* 15/16, 227—237.

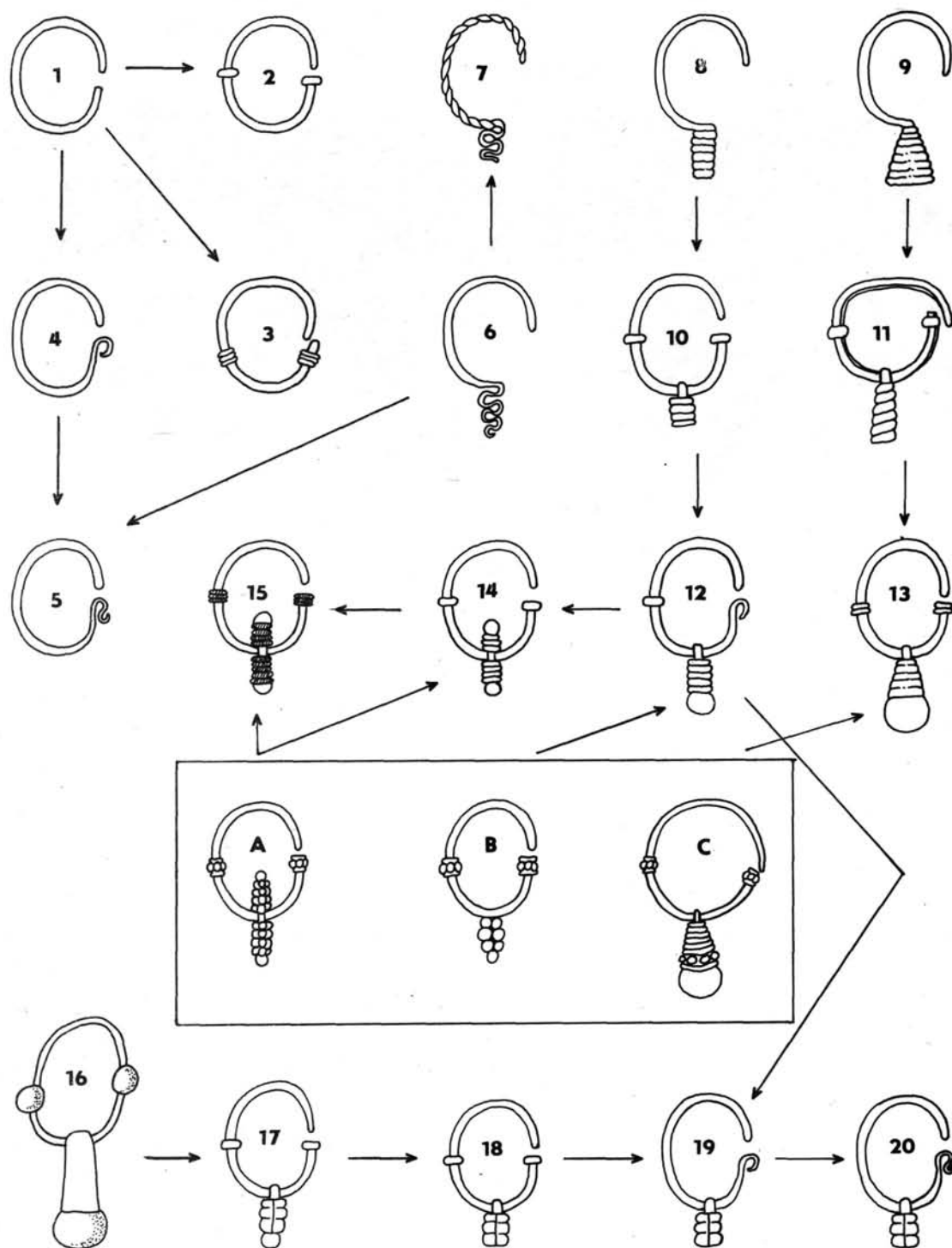

Abb. 1. Grossmährische Ohrringe donauländischen Gepräges (1—20) und 3 Varianten der Ohrringe mit traubenartigen Anhängseln byzantinisch-orientalischen Gepräges (A—C) aus Mähren und ihre typologischen Beziehungen. Kreisförmige Ohrringe — glatte (1), mit Knoten (2—3), mit Öse (4), mit S-Schlinge (5), Ohrringe mit mäanderartigen Enden (6, 7), mit Spiralen (8, 9), mit Spiralanhängseln aus glattem (10—14) und tordiertem (15) Draht. Ohrringe mit rohrenartigen Blechanhängseln (16—20). Die Kugeln auf dem Ohrring Nr. 16 sind aus Glas.

Fundorte: Boleradice (13), Boršice (8), Brno—Maloměřice (C), Břeclav—Pohansko (15, 16), Dolní Věstonice (6), Mikulčice (4), Pavlov (3), Petrov (11), Předměstí (1, 7), Rebešovice (10), Staré Město „Na valách“ (9, 12, A, B), Vysočany (5, 17—20), Žlutava (2, 14).

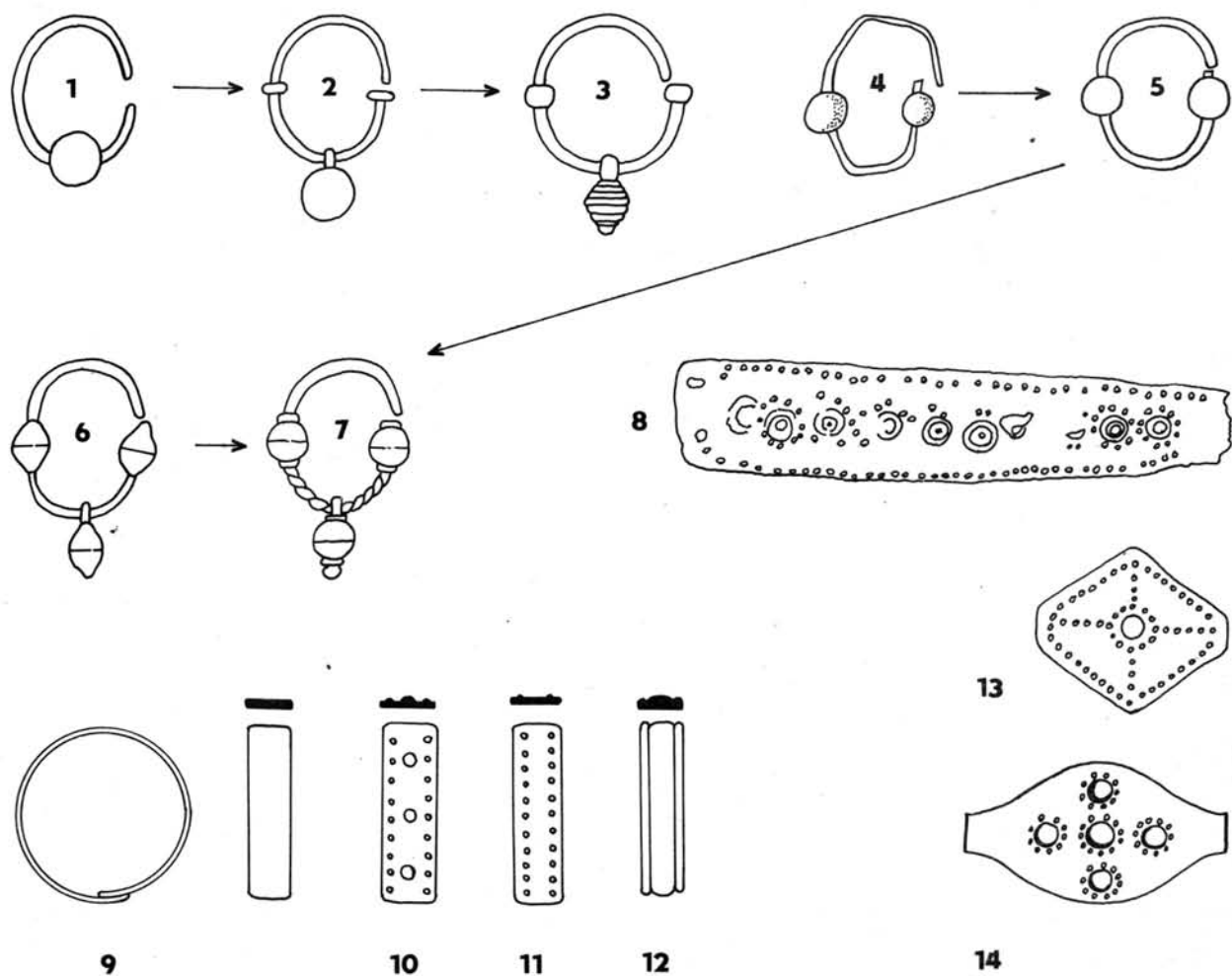

Abb. 2. Grossmährische Schmuckstücke donauländischen Gepräges aus Mähren. Bommelohrringe (1—7), kupferner Stirnband (8), Bandfingerringe (9—12), Schildchenfingerringe (13—14). Die Kugeln auf dem Ohrring Nr. 4 sind aus Glas.
Fundorte: Blučina (2), Boleradice (13), Břeclav—Pohansko (6, 8, 9, 12), Dolní Věstonice (5), Pěnčín (3), Sady (4), Stěbořice (10, 14), Strážnice (1), Vysočany (7, 11).

Měřínský, Zdeněk:

Mähren im 10. Jahrhundert

An der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert gelangen wir im Zuge der Erforschung der historischen Entwicklung Mährens sowie beim Studium der materiellen Kultur über ungefähr ein Jahrhundert lang in einen Zeitraum, der zu den am wenigsten erforschten und dunkelsten Abschnitten der mährischen Geschichte gehört. Wir können uns lediglich an die wenigen Schriftquellen vielfach spärlichen Charakters oder die späteren Falscha halten, und auch die Denkmäler der materiellen Kultur bieten in einer Vielzahl von Fällen keine feste chronologische Stütze (Měřínský 1986, 18—39). Um die ganze Entwicklung zu erfassen, müssen wir von den aus den wenigen Quellen und den mit Sicherheit durch archäologische Forschungen gewonnenen Erkenntnissen ausgehen und unser Augenmerk nur den Gegenständen der materiellen Kultur zuwenden, die zweifellos datierbar sind und auf diejenigen, die für das 10. Jahrhundert neuauftretenden Formen repräsentieren, oder Artefakte sind, bei denen wir Beziehungen zu fremden Ethnien und Kulturbereichen entdecken, namentlich zur materiellen Kultur des Karpatenbeckens des 10. Jahrhunderts und der schlesischen Region (Měřínský 1986, 27—34, 63—65). Die Chronologie der materiellen Kultur des 10. Jahrhunderts kann also nicht auf die aus der grossmährischen Periode, d. h. aus dem 9. Jahrhundert, noch eine gewisse Zeit hindurch weiterlebende materielle Kultur aufgebaut werden. Auf diese Weise kann eine Reihe materieller Denkmäler, die wir ziemlich verlässlich in den Verlauf des 10. Jahrhunderts einstufen können, ausgeschieden werden.

Wie aus dem Studium der Siedlungsplätze aus dem Ende des 9. bis ins 10. Jahrhundert hervorgeht, — in der Mehrzahl der Fälle handelt es sich um Burgwälle — steckt die systematische Verfolgung dieser Problematik noch in den Anfängen. Trotzdem gestatten uns die bislang gewonnenen Erkenntnisse einige Schlüsse anzudeuten und sie mit dem hypothetisch angenommenen, aufgrund der Schriftquellen gewonnenen Bild Mährens zu konfrontieren. Irgendwann an der Wende des 9. zum 10. Jahrhundert brach über Staré Zámky bei Líšeň die Katastrophe einer Feuersbrunst herein (Stařa 1960; 1967, 703; 1972, 154—158). In die 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts datierte, mit einer Destruktion der Befestigung verbundene Spuren, wurden auch bei der Erforschung von Znojmo—Hradiště entdeckt (Dostál 1961, 108—116). Ende des 9. Jahrhunderts oder im Laufe der 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts kam es auf eine gewaltsame

Weise auch dazu, dass die Fortifikation „Petrova louka“ bei Strachotín ihre Funktion verlor (Hašek—Měřínský 1982; Měřínský 1981, 204—206; 1986, 37), und dass beispielsweise der Kirchenkomplex in Uherské Hradiště—Sady (Hrubý 1965, 205) und weiters mehrere Kirchen in Mikulčice usw. zerstört wurden (Pouřk 1975, 88, 92—94). Brandspuren wurden auch bei Forschungen in Olomouc festgestellt (Michna 1984, 339; Měřínský 1986, 49). In diesen Zeitabschnitt fällt auch eine Reihe von Depots mit Eisengegenständen, die auf den Burgwällen gefunden wurden (Bartošková 1986, 98—118; Měřínský 1986, 37).

Aus den obenangeführten, bislang nur fragmentarischen Erkenntnissen kann man schliessen, dass gerade an der Wende des 9. zum 10. Jahrhundert, in einer Zeit erhöhter Gefahr und innerer Spannung in dem zerfallenden grossmährischen Staatsgebilde der Typus grosser einfacher Flachlandburgwälle entsteht, wobei nicht auszuschliessen ist, dass sie gerade an den Stellen älterer Herrengehöfte errichtet wurden (Strachotín, Pohansko bei Břeclav, möglicherweise auch Rajhrad), die in einigen Fällen eher den Charakter von Zufluchtsstätten trugen (Strachotín). Im Laufe der 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts finden wir Spuren eines gewaltsamen Untergangs einer Reihe von Burgwällen (Strachotín, Znojmo—Hradiště, einige Kirchen in Mikulčice usw.), auf anderen Burgwällen verliert nach den bisherigen Forschungsergebnissen das Leben an Intensität und auf dem Grossteil der südmährischen Siedlungsplätzen erstickt es zu Beginn der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts völlig. Vorläufig können wir jedoch nicht mit Sicherheit feststellen, ob diese Prozesse mit den inneren Differenzen in der Zeit des Untergangs Grossmährens oder mit den ungarischen Eroberungsvorstössen in den zentralen Bereich des grossmährischen Staates zusammenhängen, ausschliessen können wir nicht einmal Eingriffe der Bayern, die wir an der Wende des 9. zum 10. Jahrhundert auch durch Schriftquellen belegt haben. Irgendwelche überzeugendere Indizien, welche die Anwesenheit der Ungarn beweisen würden, besitzen wir nicht (Měřínský 1986, 37—39, 66—67).

Andererseits stellen wir eine fortschreitende, sei es auch schwächer werdende kontinuierliche Besiedlung über das 10. Jahrhundert hinaus bis in das 11. Jahrhundert hinein, fest. Keinesfalls kann auch in Südmähren von einer Entvölkerung oder einer totalen Verwüstung des Landes gesprochen werden. Offen bleibt freilich die Frage, inwieweit sich

die politische Organisation des Landes, namentlich in der Kontaktzone Südmährens, bewahrt hat. Dort hört allmählich das Leben auf den alten Burgwallzentren im Laufe der 1. Hälfte bis zum Anfang der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts auf. Eine Ausnahme bildet vorläufig nur Mikulčice, wo wir, sei es auch in beschränkter Masse, die Kontinuität der Besiedlung bis das 11. Jahrhundert und darüber hinaus auch in weitere Zeitläufe feststellen (Pouřk 1963, 29—32, 67—71; 1975, 113—116, 160—162). Ähnlich geht das Leben im verminderten Umfang auch auf Staré Zámky bei Líšeň (Stařa 1972, 158), Zelená Hora im Gebiet von Vyškov weiter (Stařa 1967, 703), und offenbar auch in einigen weiteren befestigten Siedlungen, die weiter nördlich und nordwestlich von der südmährischen Grenze lagen. In „Pohansko“ bei Břeclav sowie in Mikulčice stossen wir sogar auf Objekte, denen eine kultische Funktion zugesprochen wird, und die mit der heidnischen Reaktion auf den Untergang des grossmährischen Staatsgebildes in Zusammenhang gebracht werden können (Dostál 1968, 3—25; 1975, 104—110, 282—283; Klanica 1977, 49).

Aus dem Gebiet Mährens kennen wir vorderhand bis auf geringe Ausnahmen keine Funde altungarischer Provenienz. Irgendwelche überzeugendere Indizien, welche die Anwesenheit der Ungarn beweisen würden, besitzen wir nicht. Nicht dafür ansehen lassen sich Pfeilspitzen rhombischer Form, die ebensogut von slawischen Kriegern verwendet worden sein können; wie schliesslich auch einige Grabfunde indizieren, besitzen wir keine sicheren Belege für altungarische Bestattungen, ebensowenig Funde typischer altungarischer Zierelemente. Auf einen Kontakt mit dem altungarischen Milieu mögen möglicherweise die Funde von drei norditalienischen breiten Denaren aus Mikulčice und die Parierstange eines Säbels vom gleichen Fundort hindeuten. Kontakte mit dem Karpatenbecken im Laufe des 10. Jahrhunderts belegt auch Keramik mit Rädchenverzierung, deren äusserst sporadisches Vorkommen in Fundkomplexen, die in die Periode vom Ende des 9. bis in die Mitte des 10. Jahrhunderts datiert werden, jedoch auf eine geringe Intensität dieser Kontakte hindeutet (Měřínský 1983, 97—101; 1986, 27—34; Kučerovská 1973, 10—15).

Die Ungarn lassen sich hier weder nieder, noch okkupieren sie direkt das ganze Land. Es kommt wahrscheinlich lediglich zu zeitweiligen Vorstössen oder Durchzügen nomadischer Horden bei ihren Wanderungen nach Westeuropa und in den Norden oder Nordwesten Mitteleuropas, wobei die festgestellte archäologische Situation den aufgrund einiger Schriftquellen ausgesprochenen hypothetischen Annahmen, dass sich die slawischen Herren mit ihrem Gefolge an den ungarischen Freibeuteraktionen beteiligt und an ihrer eigenen Macht, sei es in Form selbständiger tributzahlender oder den Ungarn untertaner Herrscher partizipiert haben könnten, keineswegs widerspricht (Havlík 1978, 98; Kučera 1974, 47—52).

Auch wenn wir, namentlich aufgrund der Funde von den Gräberfeldern die Kontinuität der Bevölkerung in Südmähren belegt haben, wird die Besiedlung hier

schwächer und es kommt zu einer zunehmenden Massenverarmung. Dies belegt auch die Erforschung der grossmährischen Burgwälle, die grösstenteils nach der Mitte des 10. Jahrhunderts zu existieren aufhören (Měřínský 1986, 34—42). Die Besiedlung verlagert sich eher im Laufe des 10. Jahrhunderts nach Mittelmähren und in das Nordmährische Becken. Von diesem Gesichtspunkt aus ist auch die Forschung in Olomouc (Bláha 1977; 1979; Dohnal 1985; Michna 1982; 1982a; Měřínský 1986, 47—49), Přerov (Měřínský 1981, 156—157; 1986, 49—50; Stařa 1987; 1987a; 1989), in der Region Mohelnice usw. wichtig (Goš 1970; 1973; Goš—Kapl 1986). Am Nordrand des südmährischen Gebiets liegen auch Staré Zámky bei Líšeň (Stařa 1972, 156—158) und Zelená Hora bei Vyškov (Stařa 1967, 700, 703), wo gleichfalls die ununterbrochene Kontinuität der Besiedlung von der grossmährischen Periode über das 10. Jahrhundert hinaus archäologisch nachgewiesen ist. In Staré Zámky kommt es aber im 10. Jahrhundert zu einer Verkleinerung des befestigten Areals. Eine Reihe, aufgrund unserer heutigen Kenntnisse in das 10. Jahrhundert datierter, Höhensiedlungen lässt sich im waldigen und hügeligen Gelände Nordwestmährens verfolgen (Pallardi Burgwall bei Vysočany, Hornice, Staré Hobzí; Měřínský 1989, 114—115). Die bisher gewonnenen archäologischen Erkenntnisse deuten also darauf hin, dass sich die Besiedlung nach dem Zerfall des Grossmährischen Reiches unter dem Einfluss der politischen wie auch militärischen Ereignisse des 10. Jahrhunderts in die sicherere waldige und hügelige Gegend Südwestmährens und an die Randgebiete des Berglands Dražanská vrchovina, nach Mittelmähren sowie in das Nordmährische Becken verlagerte, wo die kontinuierliche Entwicklung von der grossmährischen Periode bis in die Zeit der Eingliederung Mährens in den Rahmen des tschechischen Přemyslidenstaates ihren Fortgang nimmt (Měřínský 1986, 67—68).

In der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts kommt es zu einer Änderung der politischen Lage in Mitteleuropa. Nach der Schlacht am Lechfeld im Jahre 955 beruhigt sich die Situation. Im archäologischen Material ist ein Anstieg der Bedeutung Mittel- und Nordmährens zu erkennen, vornehmlich des Olomoucer Zentrums, das an einer wichtigen westöstlichen Fernkommunikation lag, das Westeuropa mit dem Fürstentum Kiew verband und weiter ostwärts führte. Olomouc gewinnt vor allem seit der Mitte des 10. Jahrhunderts an Bedeutung und kann als Zentrum des gesamten Gebietes Mittel- und Nordmährens, mindestens bis an den Nordrand des südmährischen Territoriums um Brno, Südwestmähren, das Hügelland Chřiby und den Ždánický les (Ždánicer Wald) bezeichnet werden (Michna 1982). Seit der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts wird aus dem archäologischen Material auch ein gewisses Streben nach einer Wiederbelebung des Siedlungsnetzes ersichtlich, die Besiedlung wächst und es entstehen auch neue Siedlungen. Diese Tatsache wird auch durch die Besiedlung und Wiederverwendung der Ruine der grossmährischen Kirche Pohansko bei Břeclav (Dostál 1973—1974) und der doppelapsidischen Rotunde in Mikulčice belegt (Pouřk 1963,

29—32, 67—71, 181—191). Auch im Norden, im Gebiet von Schlesien, geht auf den Burgwällen Hradec nad Moravicí, Kylešovice, Landek die Besiedlung weiter und neubesiedelt wird Chotěbuz—Podobora (Novotný 1959; 1962; Jisl 1952; Szydłowski 1974, 79—93; Parczewski 1982; Kouřil 1982, 26; 1983, 49).

Aufgrund der schriftlichen Quellen darf angenommen werden, dass in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts ein Teil des heutigen Niederösterreich nördlich der Donau und in westlicher Richtung bis Stockerau zu Mähren gehörte. Im Westen und Nordwesten grenzte Mähren an die Slavnikover Domäne, im Norden bildete die Grenzscheide offenbar der Hauptkamm des Gesenkes und der Beskiden, was auch aus der Erkenntnis hervorgeht, dass die schlesischen Fundorte bereits einer anderen Kultursphäre angehörten. Problematisch bleibt die Grenze im Osten. Entweder verlief sie über die Beskiden, das Gebirge Javorníky und die Weissen Karpaten, oder weiter östlich, bis zum Mittellauf des Flusses Váh, was nicht auszuschliessen ist (Bakala 1964; Havlík 1960; Zemek 1972; Měřínský 1986, 24—25).

Spätestens für das letzte Drittel des 10. Jahrhunderts darf in Mähren mit einer selbständigen kirchlichen Provinz und Organisation gerechnet werden, die Mainz unterstand. Dies belegt ein, in Quellen zum Jahre 976 angeführter, mährischer Bischof, weitere Erwähnungen finden sich bei Kosmas und der späteren Olomoucer Tradition (Zemek 1972, 61—72; 1973, 239—244; Měřínský 1986, 26—27). Der Sitz des Bistums war jedoch anscheinend nicht mit den neuentstehenden politischen Zentren identisch, wie vor allem Olomouc eines darstellte (Michna 1982), aber auch die Agglomeration von Brno (Cejnková—Měřínský—Sulitková 1984, 250—252, 262—264; Měřínský 1988, 254—257), Přerov (Stařa 1987; 1987a; 1989). Offenbar in diese Zeit fallen auch die Anfänge der Besiedlung der Bergzunge, auf der die Burg Znojmo stand (Kovářík 1984, 99). Der Bischofssitz befand sich wahrscheinlich woanders, eher in Südmähren. Erst mit beträchtlicher Verspätung konnte an ihn, nach erfolgter Verlegung, das stabilisierte Episkopat in Olomouc anknüpfen (Zemek 1973, 253), dessen Bedeutung als politischer wie wirtschaftlicher Mittelpunkt im Verlauf des 10. Jahrhunderts wächst und das zu Beginn des 11. Jahrhunderts in der Zeit der Angliederung Mährens an Böhmen zweifellos das wichtigste Zentrum des gesamten Territoriums ist.

Manchmal wird auch eine tschechische Okkupation Mährens im Zusammenhang mit der Schlacht am Lechfeld im Jahre 955 in Betracht gezogen (Nový 1972, 141—142). Diese Hypothesen lassen sich aber nicht verlässlich beweisen (Měřínský 1986, 23—24). Für die Beurteilung der Entwicklung der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts bleibt das wichtigste und bislang aufgrund der schriftlichen und archäologischen Quellen ungelöste Problem, ob diese Entwicklung mit einem Eingreifen aus Böhmen nach dem Jahre 955 in Zusammenhang gestanden ist, wobei wir die Frage klären müssen, von wo aus der tschechische Feldzug nach Schlesien und Kleinpolen geführt wurde, ob es zu einer Ver-

stärkung der Beziehungen zu Polen gekommen ist, oder ob sich Mähren in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts bis zu einem gewissen Masse seine selbständige Position in einem bestimmten Machtvakuum zwischen den entstehenden mitteleuropäischen Staatsgebilden, dem tschechischen, dem polnischen und dem ungarischen, bewahrt hat. Nach Erwägung aller Umstände und aufgrund des zugänglichen archäologischen Materials sowie seiner Analyse können wir uns der dritten von dem polnischen Forscher G. Labuda (1960, 93—96) aufgestellten Hypothesen zuneigen.

Mähren hat sich an der Grenze jener oben genannten Entstehung begriffenen Staatsgebilde sowie der Ostmark eine bestimmte selbständige Stellung bewahrt, und auf diese Stellung kann auch die absolute Absenz schriftlicher Nachrichten über die politische Entwicklung, andererseits aber die wahrscheinliche Existenz einer selbständigen kirchlichen Organisation hindeuten. Die Beziehungen zum Karpatenbecken, die namentlich in einigen Funden in Südmähren noch aus der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts ersichtlich waren, wurden offenbar im Laufe der 2. Hälfte dieses Jahrhunderts von einer engeren Abhängigkeit vom schlesischen und polnischen Bereich abgelöst, was auch durch archäologische und um die Jahrtausendwende auch durch schriftliche Quellen belegt ist. In der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts kommt es auch zu einer Reorganisation des Landes und im Süden Mährens werden offenbar auch neue Fortifikationen angelegt.

Um das Jahr 1000 geriet Mähren in die Machtsphäre Boleslaw Chrabrys und aus dem Umstand, dass die Mährer in den Jahren 1015—1017 unter ihrem Namen als seine aktiven Verbündeten auftreten, lässt sich auf die Fortdauer der staatlichen Organisation in Mähren schliessen (Havlík 1960; 1978, 101—103). Der Anschluss des Landes an das Fürstentum von Prag in den 1019—1020 bedeutete eine neue Etappe in der Geschichte Mährens sowie in der Entwicklung seiner Besiedlung (Krzemieńska 1977; 1980).

In der materiellen Kultur können wir verfolgen, dass der Übergang von der grossmährischen Periode zur jungburgwallzeitlichen bereits um die Mitte des 10. Jahrhunderts beginnt. In dieser Zeit tauchen auf mittelburgwallzeitlichen Gräberfeldern, die noch weiter bestanden, Gegenstände auf, die für die jungburgwallzeitlichen allgemeinen Gräberfelder typisch sind. Der Grossteil der Mittelburgwallzeitlichen Nekropolen hört bereits vor der Mitte des 10. Jahrhunderts auf, seine Funktion zu erfüllen. Veränderungen bemerken wir auch bei der Keramik und an anderen Gegenständen der materiellen Kultur, namentlich an den Schmuckstücken. Die älteren Denkmäler der für die grossmährische Periode kennzeichnenden materiellen Kultur verschwinden allmählich und werden nur sehr zögernd durch neue Gegenstände, Herstellungselemente u. ä. ersetzt. Diese treffen wir in vollem Ausmass erst nach der Jahrtausendwende an. Das ganze 10. Jahrhundert können wir somit vom Gesichtspunkt der materiellen Kultur als eine Art Übergang bezeichnen, wo das Alte allmählich absterbt und das Neue nur sehr langsam entsteht.

Literatur:

- BAKALA, J. 1964: Holasické pomezí v 11. a 12. století, *Časopis Slezského muzea*, řada B XIII, 105—117.
- BARTOŠKOVÁ, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu — Slawische Hortfunde von Eisengeräten in der Tschechoslowakei, *Studie AÚ Brno*, roč. XIII, sv. 2. Praha.
- BLÁHA, J. 1977: Poznámky k počátkům a vývoji osídlení olomouckého podhradí — Bemerkungen zu den Anfängen und der Entwicklung der Besiedlung des suburbiums von Olomouc. In: *Středověká archeologie a studium počátků měst*, 28—35. Praha.
- 1979: Úvod do problematiky slovanského osídlení Olomouce — Einführung in die Problematik der slawischen Besiedlung von Olomouc. In: *Historická Olomouc a její současné problémy*, Acta UPO-Facultas philosophica, Philosophica-Aesthetica 5, 85—94. Praha.
- CEJNKOVÁ, D.—Měřínský, Z.—Suličková, L. 1984: K problematice počátků města Brna — Zur Problematik der Anfänge der Stadt Brno, *Československý časopis historický XXXII*, 250—270.
- DOHNAL, V. 1985: Raněstředověké osídlení a počátky hradu v Olomouci — Die frühmittelalterliche Besiedlung und Anfänge der Burg in Olomouc, *Časopis Slezského muzea*, řada B XXXIV, 97—113.
- DOSTÁL, B. 1961: Velkomoravské Znojemsko ve světle archeologických nálezů — Znojmo und Umgebung in der grossmährischen Zeit im Lichte der Bodenfunde, *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university E 6*, 97—124.
- 1968: Slovanské kultovní místo na Pohansku u Břeclavi? (K interpretaci kulového objektu č. 39), *Vlastivědný věstník moravský XX*, 3—25.
- 1973—1974: Mladohradištní keramická skupina z Břeclavi—Pohanska — Spätburgwallzeitliche Keramikgruppe aus Břeclav—Pohansko, *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university E 18—19*, 181—194.
- 1975: Břeclav—Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec — Břeclav—Pohansko IV. Grossmährischer Herrnhof. Brno.
- GOS, V. 1970: Die Entwicklung der jungburgwallzeitlichen Besiedlung in der Gegend von Mohelnice (Mügglitz) — Vývoj mladohradištního osídlení na Mohelnicku, *Časopis Moravského muzea*, Vědy společenské LV, 37—46.
- 1973: Slovanská osada v Mohelnici — Die slawische Siedlung in Mohelnice, *Archeologické rozhledy XXV*, 371—380.
- GOS, V.—Kapl, V. 1986: Slovanská osada u Palonína, okr. Šumperk — Die slawische Siedlung bei Palonín, Bez. Šumperk, *Archeologické rozhledy XXXVIII*, 176—204.
- HÁŠEK, V.—Měřínský, Z. 1982: Aplikace geofyzikálních metod a výzkumné práce na hradišti Petrova louka u Strachotína (okr. Břeclav) v roce 1979 — Die Anwendung geophysikalischer Methoden und die Erforschung des Burgwalls „Petrova louka“ bei Strachotín (Bez. Břeclav) im J. 1979. In: *Metodologické problémy československé archeologie*, 118—125. Praha.
- HAVLÍK, L. E. 1960: K otázce hranic jižní Moravy v době Boleslava Chrabrého (Příspěvek k česko—polským vztahům na počátku 11. století). In: *Studia et dziejów polskich i czechosłowackich*, tom 1, 73—91. Wrocław.
- 1978: Morava v 9.—10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace — Moravia in the 9th and 10th Centuries. On the Problems of Moravia's Political Situation, Social and Governmental Structure and Organization. (Studie ČSAV č. 7). Praha.
- HRUBÝ, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad — (Ein Zentrum des grossmährischen Reiches). Praha.
- JISL, L. 1952: Slovanský kmen Holasici ve světle archeologických nálezů — Der slawische Stamm der Golensizi im Lichte der Bodenfunde, *Časopis Slezského muzea*, řada B II, 33—64.
- KLANICA, Z. 1977: Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der 22. Grabungssaison des slawischen Burgwalles in Mikulčice (Bez. Hodonín), *Přehled výzkumů 1975*, 48—49.
- KOUŘIL, P. 1982: Výzkum na hradisku Chotěbuz—Podobora u Českého Těšína v roce 1980 (okr. Karviná) — Grabung auf dem Burgwall Chotěbuz—Podobora bei Český Těšín im Jahre 1980 (Bez. Karviná), *Přehled výzkumů 1980*, 26—27.
- 1983: Výzkum na hradisku Chotěbuz—Podobora u Českého Těšína v roce 1981 (okr. Karviná) — Grabung auf dem Burgwall Chotěbuz—Podobora bei Český Těšín im Jahre 1981 (Bez. Karviná), *Přehled výzkumů 1981*, 49.)
- KOVÁRNÍK, J. 1984: Terénní archeologický průzkum na jižní a jihozápadní Moravě — Archäologische Terrainuntersuchung in Süd- und Südwestmähren, *Přehled výzkumů 1982*, 94—100.
- KRZEMIŃSKA, B. 1977: Politický vzestup českého státu za knížete Oldřicha (1012—1034) — Der politische Aufstieg des böhmischen Staates unter dem Fürsten Oldřich (1012—1034), *Československý časopis historický XXV*, 246—272.
- 1980: Wann erfolgte der Anschluss Mährens an den böhmischen Staat?, *Historica 19*, 195—243.
- KUČERA, M. 1974: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Štúdie o hospodárskom a sociálnom vývine v 9.—13. storočí — Die Slowakei nach dem Fall des Grossmährischen Reiches (Studie über die wirtschaftliche und soziale Entwicklung im 9.—13. Jahrhundert). Bratislava.
- KUČEROVSKÁ, T. 1973: Nálezy severoitalských mincí na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic — Funde norditalienischer Münzen auf dem grossmährischen Burgwall „Valy“ bei Mikulčice, *Moravské numismatické zprávy 13*, 10—15.
- LABUDA, G. 1960: Utrata Moraw przez państwo polskie w XI wieku. In: *Studia et dziejów polskich i czechosłowackich*, tom 1, 93—124. Wrocław.
- MEŘÍNSKÝ, Z. 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumů fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady) — Übersicht des bisherigen Standes der Erforschung von Befestigungen aus dem 11. bis Anfang des 16. Jahrhunderts in Mähren und Schlesien (Burgwälle und Burgen), *Archaeologia historica 6*, 147—197.
- 1983: Vztahy mezi Moravou a Balkánským poloostrovem v některých prvcích keramické produkce 9.—13. století. In: *Mikulovská symposia, XII. MS 1982*, 1100 roků československo-bulharských vztahů, 97—101. Praha.
- 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů — Mähren im 10. Jahrhundert im Lichte der archäologischen Funde, *Památky archeologické LXXXVII*, 18—80.
- 1988: K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do vydání tzv. zakládacího privilegia v roce 1243 — Zu Besiedlungsentwick-

- lung im Brnoer Land von der Völkerwanderungszeit und der ältesten Geschichte Brnos bis zur Herausgabe des sog. Gründungsprivilegiums im Jahr 1243. In: *Najstaršie dejiny Bratislavy. Referáty zo sympózia 28.—30. októbra 1986*, 251—274. Bratislava.
- 1989: K problematice osídlení Znojemska a Bítovska v předvelkomoravském a velkomoravském období, *Časopis Moravského muzea, Vědy společenské LXXIV*, 111—120.
- MICHNA, P. J. 1982: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století) — Zur Entstehung des frühmittelalterlichen Mährens (Olomouc und das historische Gebiet von Olomouc im 9. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts), *Československý časopis historický XXX*, 716—744.
- 1982a: Velkomoravská a přemyslovská Olomouc — Die grossmährische und přemyslidische Stadt Olomouc, *Vlastivědný věstník moravský XXXIV*, 18—27.
- 1984: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1983, *Vlastivědný věstník moravský XXXVI*, 334—342.
- NOVOTNÝ, B. 1959: Archeologický výzkum Hradce u Opavy — Archäologische Forschung in Hradec bei Opava, *Slezský sborník 57*, 447—463.
- 1962: Výzkum slovanského hradiska v Opavě—Kylešovicích — Grabung auf dem slawischen Burgwall in Opava—Kylešovice, *Časopis Slezského muzea, řada B XI*, 65—80.
- NOVÝ, R. 1972: Přemyslovský stát 11.—12. století. Praha.
- PARCZEWSKI, M. 1982: Płaskowyż Głubczyckie we wczesnym średniowieczu — Die Głubczycker Hochebene im Frühmittelalter. Warszawa — Kraków.
- POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích — Zwei grossmährische Rotunden. Praha.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských — Mikulčice — Sitz und Feste der grossmährischen Fürsten. Praha.
- STAŇA, Č. 1960: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně — Slawische Wohnstätten im Burgwall Staré Zámky bei Líšně, *Památky archeologické LI*, 240—293.
- 1967: K poznání vývoje velkomoravských výšinných hradišt — Zur Erkenntnis der grossmährischen Höhensiedlungen, *Archeologické rozhledy XIX*, 699—704.
- 1972: Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Líšně. Stavební vývoj — Die grossmährische Burgstätte Staré Zámky bei Líšně. Bauentwicklung, Monumentorum tutela — Ochrana pamiatok 8, 109—171.
- 1987: Záchraný výzkum na Horním náměstí v Přerově (okr. Přerov) — Rettungsgrabung am Horní náměstí (Oberer Platz) in Přerov (Bez. Přerov), *Přehled výzkumů 1984*, 38—40.
- 1987a: Pokračování výzkumu na Horním náměstí v Přerově (okr. Přerov) — Fortsetzung der Grabung am Horní náměstí (Oberring) in Přerov (Bez. Přerov), *Přehled výzkumů 1985*, 46—47.
- 1989: Dritte Saison der archäologischen Grabung am Horní náměstí (Oberring) in Přerov (Bez. Přerov), *Přehled výzkumů 1986*, 58—62.
- SZYDŁOWSKI, J. 1974: Terytorium plemienne „Golensizi”-na podstawie nowych źródeł archeologicznych — Das Stammgebiet der „Golensizi” — auf Grund neuer archäologischer Quellen. In: *Archeologický sborník*, 79—101. Ostrava.
- ZEMEK, M. 1972: Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století (Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy) — Mährisch-ungarische Grenze in 10.—13. Jahrhundert. (Ein Beitrag zur ältesten Geschichte Mährens). Brno.
- 1973: Správní a církevní organizace na Moravě v 10. a 11. století. In: *Velká Morava a feudální společnost v 9.—13. století se zřetelem k jižní Moravě. Soubor přednášek na IV. mikulovském sympoziu ve dnech 17.—19. října 1972*, 238—264. Mikulov.

Staňa, Čeněk:

Einige Bemerkungen zum Fortleben der grossmährischen Burgwälle im 10. Jahrhundert

Grossmähren erstrahlte wie ein Meteor in der frühmittelalterlichen Entwicklung Mitteleuropas. Das Licht dieses Meteors ging aus den zwei Zentren in der Au des mittleren Marchlaufes auf, aus dem Gebiet von Staré Město bei Uherské Hradiště und aus Mikulčice (Übersicht und Literatur in: Staňa 1985). Der dritte Burgwall mit reichen Funden in diesem Raum Břeclav—Pohansko entwickelte sich vielleicht in einer Abhängigkeit von Mikulčice, auch wenn die Schmuckstücke aus seinem Gräberfeld bei der Kirche einen spezifischen Horizont vorstellen (Kalousek 1971). Gold- und Silberfunde aus Pohansko wurden sehr wahrscheinlich in einer selbständigen Werkstatt geschaffen. Wenn man bemerkenswerte Erzeugnisse des mährischen Kunsthandwerks mit grösserer Objektivität ermassen wollte, wäre es gut, die Funde aus dem Mittelmarchraum mit ähnlichen Denkmälern aus dem zweiten Zentrum der mährisch-pannonischen Kirchenprovinz und zwar aus dem Kerngebiet des Pribinas und Kocels Herzogtums am Plattensee zu vergleichen (Müller 1984). Natürlich, der Glanz von Gold und Silber zog fast die ganze Aufmerksamkeit der archäologischen und historischen Forschungsgemeinschaft auf sich. Die bisherige Intensität der Ausgrabungen auf den oben genannten grossmährischen Fundplätzen hängt mit den attraktiven Funden zusammen. Für die Erkenntnis der historischen Entwicklung des nördlichen Mitteldonauraums in der Zeit, in der die Grundlagen der mitteleuropäischen Staaten gelegt wurden, kann man mangelhafte Untersuchungen der Randgebiete des ehemaligen Svatopluk-Reiches als wie einen Nachteil erachten. Vom heutigen Standpunkt aus handelt es sich um Nordmähren, d.h. um das Haná-Gebiet, das später im 11. und 12. Jahrhundert einen Kern des Přemyslidischen Olmützer Landes bildete, einerseits und um das Territorium, das sich an die östliche Abhänge des Böhmisches Hügellandes von der Wischauer Furche bis zur Donau anschliesst andererseits. Ebenso wie im mittleren Marchtal befanden sich auch in Randgebieten des Kernes des Svatopluk-Reiches befestigte Zentren: Olomouc in Haná-Gebiet (Michna 1982), Staré Zámky in Brno-Líšeň in der Brüner Gegend (Staňa 1972), Znojmo—Hradiště—Pölsenberg in der Znaimer Gegend (Klíma 1991) und im östlichen Waldviertel Holzviereck und Schanze in

Gars-Thunau (Friesinger 1987). Sehr wahrscheinlich entwickelte sich das ganze vorgenannte Randterritorium ohne Unterbrechung von der slawischen Einwanderung, über ein Stadium, das wir in der Regel mit einer Stammstruktur verbinden, welche in gewisser Form in das Grossmährische Reich eingegliedert wurde, bis zu den mittelalterlichen Staaten, deren Ausbau im 11. Jahrhundert vollendet wurde. Nach dem heutigen Stand der Quellenforschung zeigt die Brüner Gegend das beste Beispiel dieser Entwicklung (Staňa 1988). Dies wird aber in nächster Zukunft von der niederösterreichischen Siedlungskammer am mittleren Kamp mit dem Zentrum in Thunau überholt werden (Friesinger 1987).

Parallele Untersuchungen der reichen Zentren mit ihren Hinterländern im Marchtal und der Provinzen mit ihren Burgwällen wird nicht nur den Vergleich der materiellen Kultur und des Lebensstandards des zentralen Gebietes mit der Peripherie im grossmährischen Reich ermöglichen, sondern auch einen Beitrag für die Erhöhung der Aussagefähigkeit der archäologischen Quellen leisten. Archäologische Quellen werden neue bedeutungsvolle Belege für die Konkretisierung der politischen Ereignisse und für eine Klassifikation der gesellschaftlichen Beziehungen liefern.

Es ist unmöglich, in dem kurzen Referat die breite Problematik der Verhältnisse zwischen dem Zentrum und der Peripherie im Grossmährischen Reich zu lösen. Deshalb werde ich mich in einigen Bemerkungen auf manche Fragen einschränken, welche meiner Meinung nach für unsere gemeinsame Forschung in Mähren und in Niederösterreich interessant sein könnten. Und ausserdem werde ich mich auf den Zeitabschnitt nach dem Untergang Grossmährens beschränken.

Die erfolgreichen Ausgrabungen in Gars-Thunau erinnern uns wieder einmal an die enge Verwandtschaft der Höhenburgwälle am Rand der drei westlichen provinziellen Kammern des grossmährischen Kerngebietes, der Zentren in Thunau, Znaim—Pölsenberg und Brno—Líšeň in ihrer ganzen Entwicklung von der Urzeit bis ins 11. Jahrhundert n. Chr. In Znaim—Pölsenberg wurden alte Situationen

durch Mittel- und neuzeitliche Besiedlung stark gestört. Staré Zámky in Brno—Líšeň und der Burgwall in den Fluren Holzweise und Schanze in Thunau wurden in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts für dauernd verlassen. Archäologische Ausgrabungen belegten auf beiden dieser Fundplätze gut vergleichbare Situationen im Terrain und auch mehrere mobile Denkmäler entwickelten sich gleichlaufend. Man kann deutlich übereinstimmende sowie auch unterschiedliche Elemente in der materiellen Kultur beider Fundorte verfolgen. Die parallelen Typen spiegeln die gleiche wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung wider, Unterschiede deuten verschiedene Beziehungen zum grossmährischen Zentrum und ungleiche Kontakte nach aussen an. Starke Einflüsse von Westen sind vor allem im exponierten Kampthal zu sehen. Die Franken und die Bayern übten schon vom 9. Jahrhundert einen starken Machtdruck auf dieses Gebiet aus. Demgegenüber drangen die Böhmen erst im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts in die Brüner Gegend vor. Keiner der drei genannten Provinzialburgwällen kann den Zentren im Marchtal in Bezug auf Reichtum, Besiedlungsdichte und Anzahl der umliegenden zugehörigen Siedlungen verglichen werden. Dennoch weisen diese Fundplätze gewisse gemeinsame Züge, die Siedlungen des stadähnlichen Typs im frühen Mittelalter vereinigen, auf; nämlich, ihre befestigte und besiedelte Fläche ist grösser als 4 ha und mindestens in zwei Teile, in die Innenburg und die Vorburg gegliedert. Relativ intensive Besiedlung kann man in einer Stratigraphie mit mehreren Siedlungsschichten verfolgen. Auch umzäunte Herrensitze und Kirchen stellen im 9. Jahrhundert einen Bestandteil der meisten stadähnlichen Zentren vor, die aber nicht nur für diesen Siedlungstyp charakteristisch sind.

Für das Erkennen der Entwicklung im mährisch-niederösterreichischen Teil des ehemaligen Kernes Grossmährens im 10. Jahrhundert liefern gerade die Burgwälle in Gars—Thunau und in Brno—Líšeň eindeutige Belege und zwar nicht nur für die Fortsetzung der Besiedlung, sondern auch für das Fortbestehen der stadähnlichen Funktion beider Lokalitäten nach dem Untergang der grossmährischen Zentralmacht. Zu den grundsätzlichen Änderungen am Anfang des 10. Jahrhunderts auf dem Burgwall in Brno—Líšeň muss man folgendes erwähnen: der Herrensitz an der höchsten Stelle der Spornanlage sowie auch ein aus Stein und Mörtel gemauerter Bau, höchstwahrscheinlich eine Kirche, aus dem 9. Jahrhundert wurden vernichtet und nicht erneuert. Im 10. Jahrhundert wurde nach der Vernichtung des grossmährischen Innenburgwalls eine neue befestigte Anlage auf einem kleineren, höher gelegenen westlichen Teil des Sporns errichtet. Die neue Quermauer wurde aus Holz und Stein erbaut. Ein Graben wurde vor der Mauer auf der östlichen Seite eingetieft. Von den vernichteten Objekten ist besonders bemerkenswert die hypothetische Kirche. Steine mit Mörtel aus diesem Bau wurden in der neu errichteten Befestigung benützt. Das bedeutet, dass die Kirche nicht erneuert wurde. Man kann gegebenenfalls annehmen, dass

hier, d.h. auf dem Burgwall Staré Zámky in Brno—Líšeň, das Christentum im 9. Jahrhundert ziemlich wenig tief Wurzeln fasste.

Festen Boden betreten wir bei der Untersuchung der Gemeinsamkeiten bei den archäologischen Funden, in der materiellen Kultur. Unsere Forschung wird einerseits durch die gleiche archäologische Methode bei der Fundbearbeitung, die unabhängig von der technischen Ausrüstung der einzelnen Forschungsinstitute ist, zusammengehalten, andererseits durch die Art der Befundung bei den Ausgrabungen und der Bearbeitung der Funde besonders in Verbindung mit der Siedlungsstratigraphie. Im breiten Spektrum der Funde spielt in der Siedlungsforschung die Keramik eine ausserordentliche Rolle und zwar wegen ihrer Menge und ihrer besonderen Aufgabe bei der Herausbildung der Stratigraphie der Siedlungshorizonte auf den Burgwällen sowie auch auf den offenen Siedlungen in verschiedenen Gebieten.

Die Herstellung der frühmittelalterlichen Tongefässe wurde in unseren Ländern schon ab dem 8. Jahrhundert immer häufiger in Töpferwerkstätten konzentriert, welche spezifische Produkte erzeugten. So entstanden die leitenden keramischen Typen, die uns heute als Richtschnur dienen können; zuerst für eine relative Chronologie, dann in manchen Fällen sogar für die absolute Zeiteinreihung der Siedlungs- eventuell auch Fundhorizonte.

Im Sinne jetzt genannter Erwägungen erlauben sie mir, bitte, einen kurzen konkreten Beitrag für unsere mährisch-niederösterreichische Zusammenarbeit bei der Lösung des Problems des Fortlebens unserer Höhenburgwälle im 10. Jahrhundert vorzulegen. Er betrifft die Entwicklung der Keramik im 10. Jahrhundert auf dem Burgwall Staré Zámky in Brno—Líšeň. Vernichtung und neue Errichtung der Befestigung an der Wende des 9. zum 10. Jahrhundert ermöglichte zwei relativ verwandte Gruppen der Gefässe zu unterscheiden, die schon im Jahre 1960 publiziert worden sind (Staňa 1960). Die ältere Gruppe wurde in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts in einer Töpferei produziert, die jüngere in einer anderen Werkstatt am Anfang des 10. Jahrhunderts. Gegen Mitte des 10. Jahrhunderts erschien auf unserem Burgwall die nächste keramische Gruppe, die wieder in einer Töpferei hergestellt wurde. Die Gefässe hatten eine helle, ockergelbe Farbe, Lössston, enthielten Sandmagerung, rau anzufühlende Oberfläche und hatten Tonaussehen. Das Hauptverzierungsmotiv waren Kammeinstiche unter dem Mundsaum, Wellenbänder, Liniensbänder oder einzelne Linien (Abb. 1.). Zum Unterschied von Grundtypen der vorhergehenden Horizonte ist es möglich, in dieser Gruppe eine Formenentwicklung von einfachen, S-förmigen Profilen, über Absetzung des Randes zur plastischen vertikalen Gliederung der Wände zu verfolgen. Ähnliche Keramik befindet sich auch auf manchen Dorfsiedlungen in Mähren, sodass die Möglichkeit gegeben ist verlässlich einen nachgrossmährischen Besiedlungshorizont festlegen.

Die stratigraphischen Beobachtungen auf dem Burgwall in Brno—Líšeň zeigten eindeutig, dass die Graphitkeramik

dort erst ab dem Anfang des 10. Jahrhunderts auftrat und zwar zum erstenmal in den halbeingetieften Erdhütten mit Steinofen in der Ecke, die ungefähr in einer Reihe entlang der neu erbauten Quermauer mit Graben standen (Stařa 1960). Die ältesten Gefässe mit Graphit unterschieden sich nicht in der Form von denen ohne Graphit. Sie hatten manchmal eher altertümlichen Charakter. Einfache Formen blieben neben den fortgeschrittenen bis zum Ende des 10. Jahrhunderts. In der zweiten Hälfte, beziehungsweise im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts dominierte die Graphitkeramik auf dieser Lokalität. Fast eine exakte chronologische Eingliederung dieser späten keramischen Horizonte ermöglichte die Vernichtung der Quermauer, deren Ruinen zahlreiche keramische Bruchstücke im Graben bedeckten. Die jüngsten Funde aus dem Graben sind mit den Scherben aus den Siedlungsobjekten oberhalb der Destruktion gleichartig. In einem von diesen jungen Objekten wurde ein Silberdenar des böhmischen Fürsten Boleslav des Zweiten, der nach dem Jahre 980 geprägt wurde, gefunden. Selbst wenn sich in dem letzten Siedlungshorizont noch immer auch einfache Formen der Graphitkeramik mit relativ altertümlicher Verzierung, z.B. mit dreifachen Wellenbändern (Abb. 3.), befanden, treten schon fortgeschrittene Gefässformen auf besonders Gefässe mit stark von den Wänden abgeteilten Rändern und mit plastischer Verzierung der Wände. Es erschienen vereinzelt markante Fingereinstiche, eingetieft in den Kanten zwischen Wand und Rand der Gefässe (Abb. 2:7.), die ein typisches Verzierungselement der mährischen Keramik im 11. Jahrhundert darstellen. Im Fundkomplex der letzten Phase der Besiedlung auf unserem Burgwall fand man auch Keramik ohne Graphit, die manche neue Elemente enthielt, welche sich im vollen Ausmass in Mähren erst in der 2. Hälfte des 11. und im 12. Jahrhundert verbreiteten, wie z.B. ein Mundsambuchstück mit einer aufgezogenen Lippe (Abb. 2:11). Ganz vereinzelt fand sich ein Randbruchstück mit vertikal gewellter Wand (Abb. 2:4) und eine Scherbe eines Gefässes mit zylindrischem Mundsäum (Abb. 3:8), der den Nachhall des polnischen Einfalls in Mähren an der Jahrtausendwende vorstellen könnte. Obwohl die Keramik einige fortgeschrittene Merkmale trägt, ist es sehr wahrscheinlich, dass sich alle Formen und Verzierungselemente mit Ausnahme des zylindrischen Randes stufenweise auf unserem Burgwall, ohne direkte Beeinflussung von aussen entwickelten.

Was die Beziehung des jüngsten Horizontes auf dem Burgwall in Brno—Lišeň, wo die Besiedlung am Anfang des 11. Jahrhunderts das endgültige Ende nahm, zum keramischen Material aus den Siedlungen des 11. bis 12. Jahrhunderts betrifft, ist es notwendig zu sagen, dass sich die ältesten Funde von diesen neu gegründeten Siedlungen

unmittelbar an die Entwicklung auf unserem Fundplatz anknüpften, sowohl in technischer Tonbearbeitung als auch in Form und Verzierung. In der Brüner Gegend belegen es z.B. die Funde aus der Siedlung in Troubsko, in der Flur Záhumenice. Später befand sich dort die Keramik, die für die Produktion der Töpferwerkstätten im Horizonte der sog. Burgwälle des Fürsten Břetislavs typisch ist, welche um die Mitte des 11. Jahrhunderts anfang. Die Funde aus diesen jungburgwallzeitlichen Lokalitäten zeigen, dass es dort in dieser Zeit zu einer qualitativen Änderung in der typologischen Entwicklung der mährischen Keramik kam.

Wesentliche Unterschiede zwischen der heimischen Entwicklung der mährischen Keramik bis zum Ende des 10. Jahrhunderts und ihrer neuen Phase in der Mitte des 11. Jahrhunderts gelang es in letzten Jahren im nordmährischen Gebiet auf dem Burgwall in Přerov zu erkennen (Stařa 1990). Dort, nämlich, keilte sich zwischen beiden mährischen Phasen ein evidenter polnischer Eingriff am Anfang des 11. Jahrhunderts ein. Demgegenüber bleibt die Situation in Südwestmähren bis jetzt unklar, in unserem mährisch-niederösterreichischen Grenzgebiet, wo sich ohne Zweifel die Keramik mit Graphit frühzeitig sehr verbreitete. Letztlich kann man darüber nachdenken, ob dort die Graphitkeramik die Typologie auf manchen anderen Fundplätzen ganz umändern wird. Auf der mährischen Seite gelang es bis jetzt im Grenzgebiet keinen Fundort mit einer sicheren Stratigraphie zu entdecken. Ähnlich wie in Österreich (z.B. Wimm—Friesinger 1984) haben wir in Mähren Gefässe mit Graphit aus Gräberfeldern, vor allem aus dem Jahre 1959 gut bekannte Funde aus dem Hügelgräberfeld in Vysočany, Bez. Znojmo (Křal 1959). Es bleibt aber die Unsicherheit in der Datierung zahlreicher Bruchstücke von Gefässen aus dem Palliardi—Burgwall in der gleichen Gemeinde infolge unklarer Fundumstände. Obwohl eine grössere Anzahl von Denaren des Stephanus des Ersten aus diesem Fundort stammt, kann niemand die Anfänge der typologisch sehr unterschiedlichen Keramik bestimmen. Trotz allem liegt der Schlüssel zur Datierung der Phasen des frühen Mittelalters im Mitteldonauraum mit Hilfe der Keramik auf allen unseren Burgwällen. Schon heute ist es möglich zu sagen, dass zwischen der eigenen grossmährischen Keramik aus dem 9. Jahrhundert und der Keramik im 11. Jahrhundert die gut sichtbare Entwicklung im 10. Jahrhundert existierte, welche eindeutig einen grossen Unterschied zwischen den Siedlungshorizonten des 9. und des 11. Jahrhunderts zu erkennen ermöglicht. Die Keramik bringt auch den besten Beweis für die Kontinuität der Besiedlung auf den grossmährischen Höhenburgwällen im westlichen Randgebiete vom 9. bis zum Anfang des 11. Jahrhunderts.

Literatur:

- FRIESINGER, Herwig 1984: Das slawische Gräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, Niederösterreich. Ein Katalog. *Archaeologia Austriaca* 68, S. 203—277.
- FRIESINGER, Herwig 1987: Spuren unserer Vergangenheit. In: Friesinger, H.—Vacha, B., Die vielen Väter Österreichs. Römer—Germanen—Slawen. Eine Spurensuche. Wien.
- KALOUSEK, František 1971: Břeclav—Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. — Grossmährisches Gräberfeld bei der Kirche. Brno.
- KLÍMA, Bohuslav 1991: Die Anfänge und Entwicklung des grossmährischen Burgwalls Pöltzenberg. (Siehe den Beitrag in diesem Bande.)
- KRÁL, Jaroslav 1959: Slovanský mohylník ve Vydrovanech nad Dyjí. — Das slawische Hügelgräberfeld in Vydrovany an der Thaya. *Památky archeologické* 50, S. 197—226.
- MICHNA, Pavel 1982: K utváření raně historické Moravy. Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století. — Zur Entstehung des frühmittelalterlichen Mährens. Olomouc und das historische Gebiet von Olomouc im 9. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. *Československý časopis historický* 30, S. 716—744.
- MÜLLER, Róbert 1984: Neue Ausgrabungen in der Nähe von Zalavár. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.—10. Jahrhundert. Nitra. S. 185—188.
- STAŇA, Čeněk 1960: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně. — Slawische Wohnstätten im Burgwall Staré Zámky bei Líšeň. *Památky archeologické* 51, S. 240—293.
- STAŇA, Čeněk 1972: Velkomoravské hradište Staré Zámky u Líšně. Stavební vývoj. — Die grossmährische Burgstätte Staré Zámky bei Líšeň. Bauentwicklung. In: *Monumentorum tutela — Ochrana pamiatok* 8, Bratislava. S. 109—171.
- STAŇA, Čeněk 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: Friesinger, H. — Daim, F. (Herausgeber), Die Bayern und ihre Nachbarn II. Wien. S. 157—200.
- STAŇA, Čeněk 1988: Velkomoravské počátky Brněnska. — Die grossmährischen Wurzeln der Region Brno (Brünn). In: *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.* Brno. S. 168—170.
- STAŇA, Čeněk 1990: Die Polen in Mähren in der Zeit des Boleslavs Chrobry im Lichte der archäologischen Quellen. In: *Studia Lednickie* 2. Poznań—Lednica.

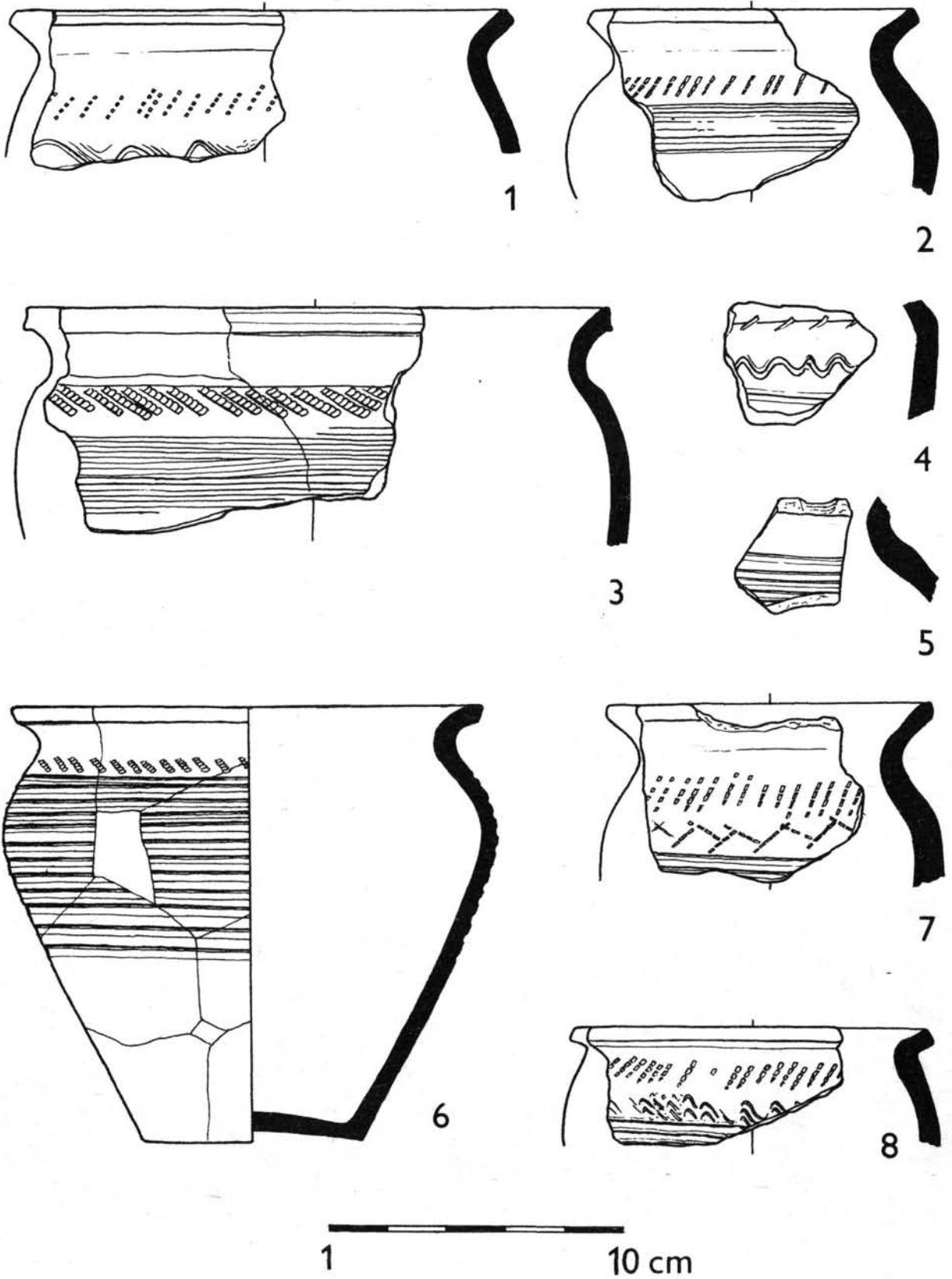

Abb. 1. Brno—Líšeň, der grossmährische Burgwall Staré Zámky. Ein Gefäss und Bruchstücke der Gefässe einer keramischen Gruppe aus der Zeit um die Mitte des 10. Jahrhunderts.

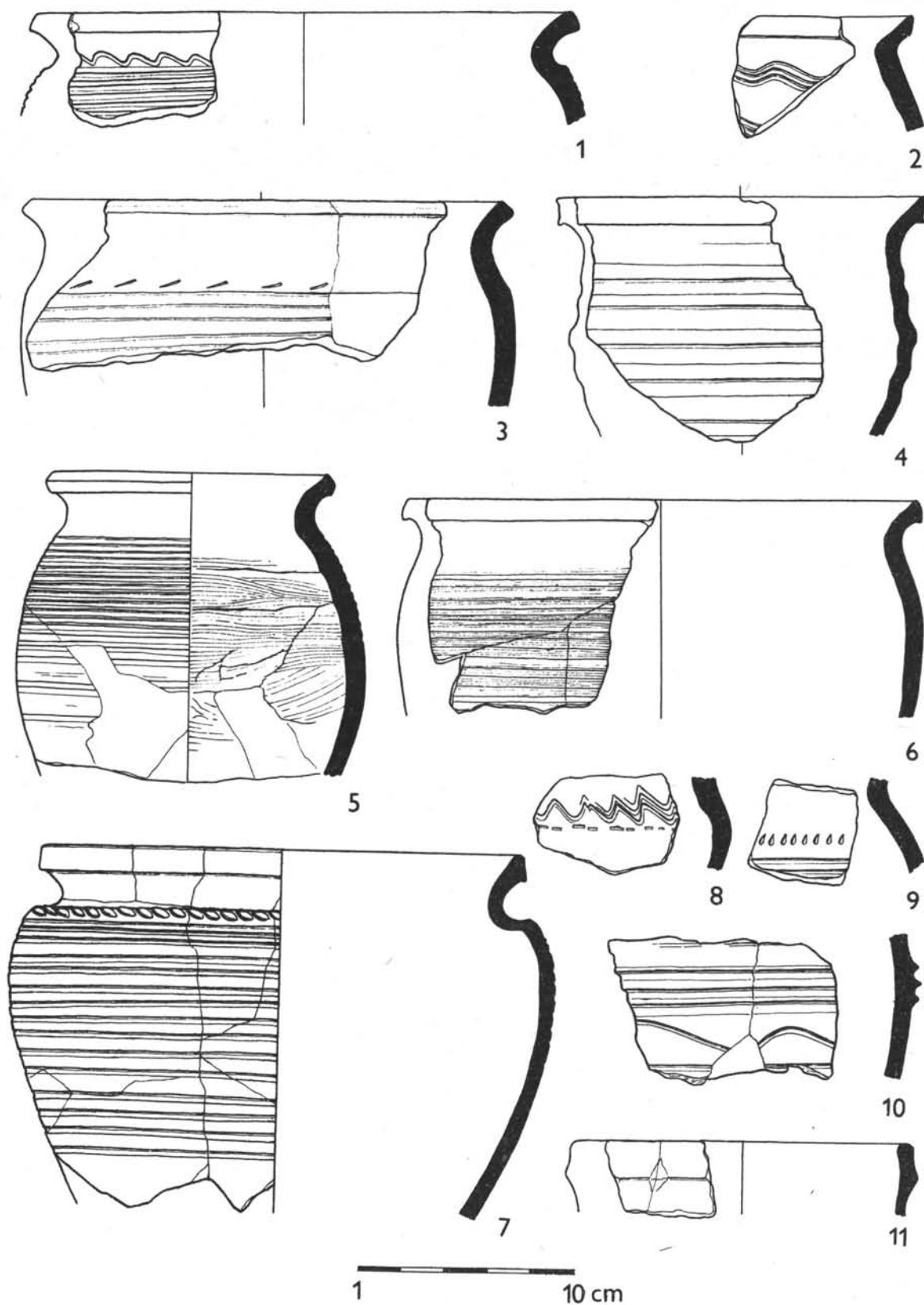

Abb. 2. Brno—Líšeň, der grossmährische Burgwall Staré Zámky. Bruchstücke der Gefässe ohne Graphit aus dem letzten Drittel des 10. bis zum Beginn des 11. Jahrhunderts.

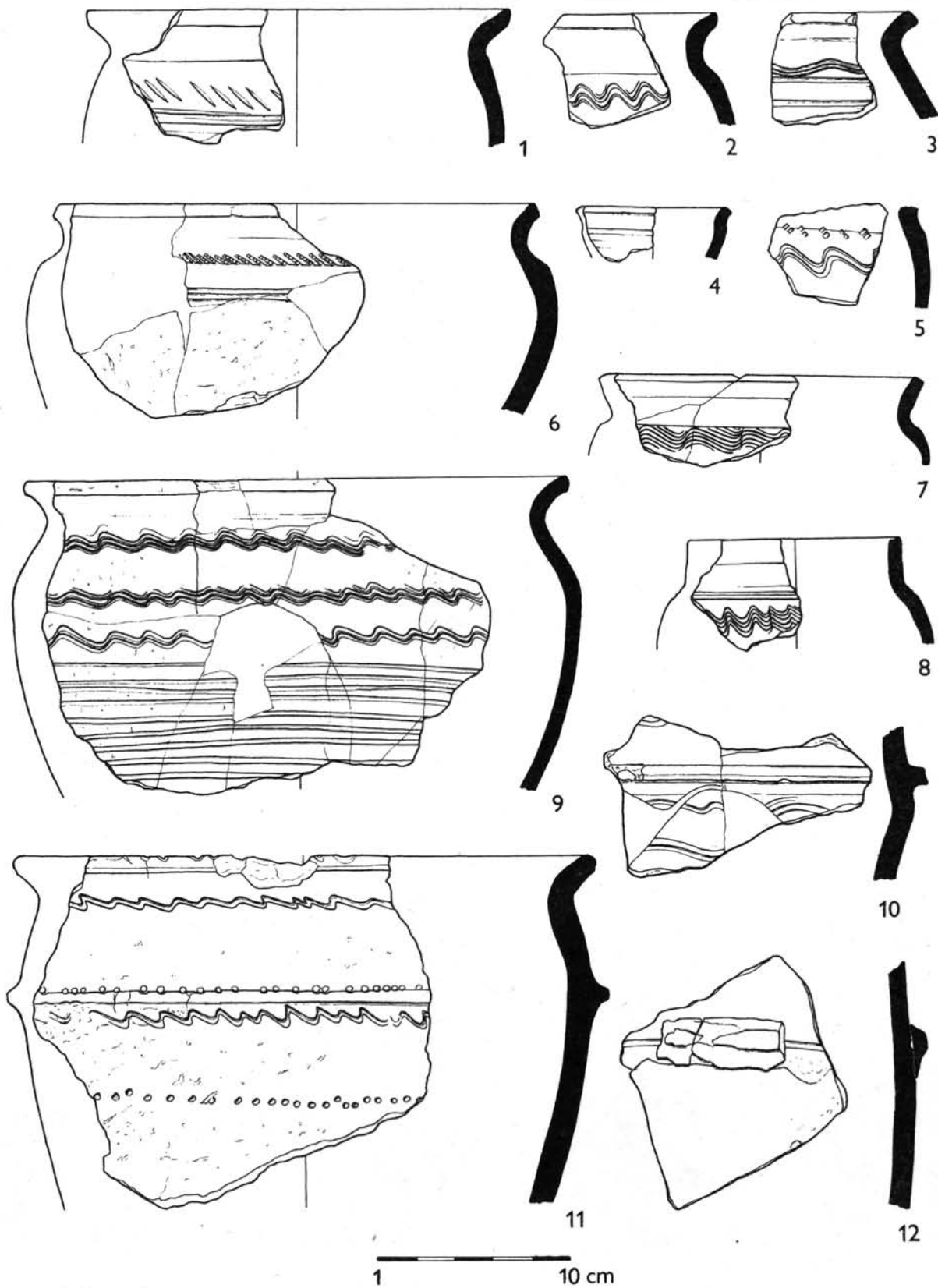
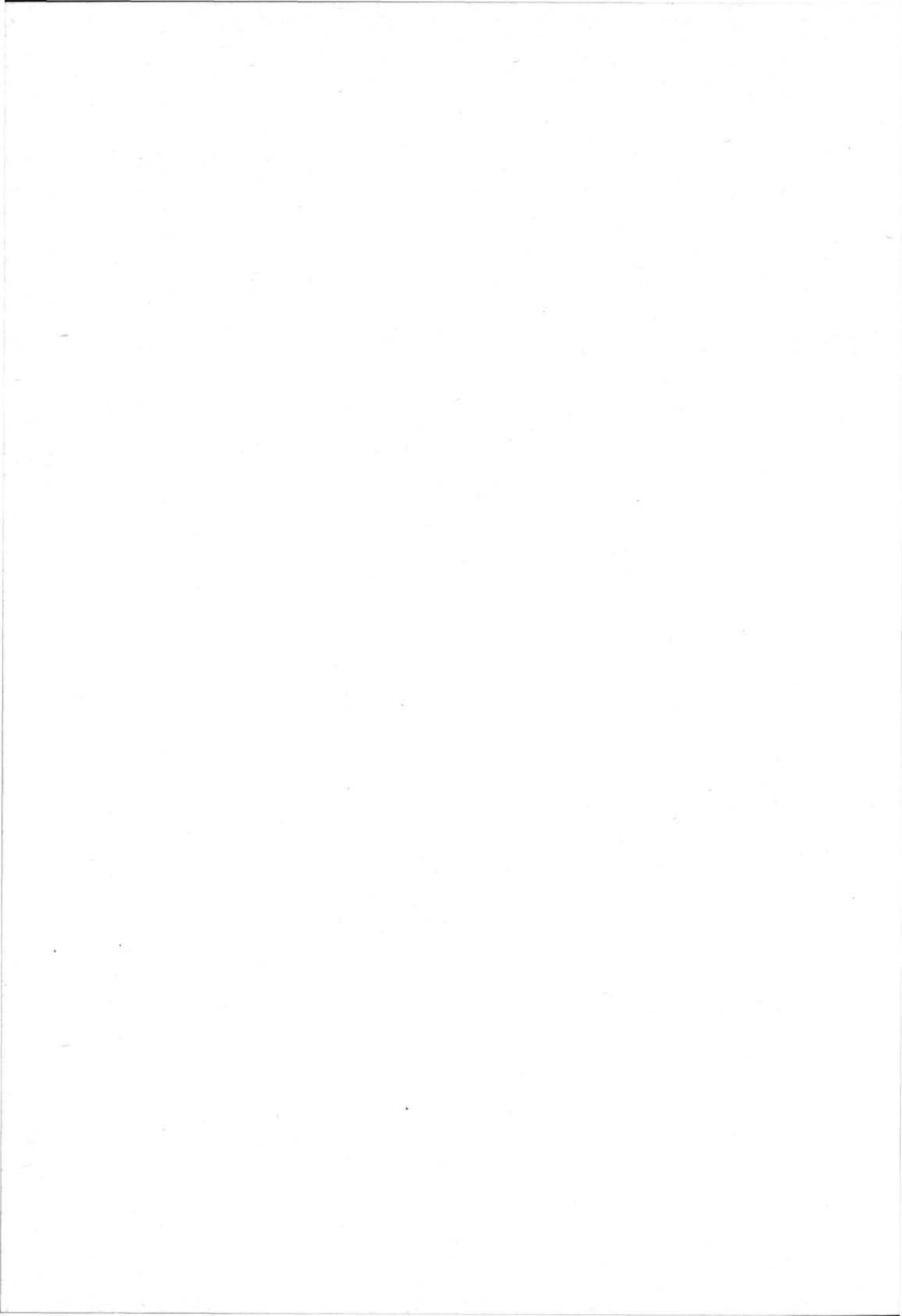

Abb. 3. Brno—Líšeň, der grossmährische Burgwall Staré Zámky. Bruchstücke der Gefässe mit Graphit aus dem letzten Drittel des 10. bis zum Beginn des 11. Jahrhunderts.

Klanica, Zdeněk:

Versuch einer horizontal-stratigraphischen Interpretation der altmährischen Gräberfelder

Die in der Nachkriegszeit begonnenen Grabungen grosser altmährischer Zentren erbrachten eine Menge Fundmaterial, besonders aus Friedhöfen, die in der Nähe von Kirchenbauten errichtet wurden. Einer von den ersten Interpretationsversuchen, war die fast komplette Fundpublikation vom Gräberfeld Na valách in Staré Město bei Uherské Hradiště (Hrubý 1955). Es folgte gleichzeitig die Veröffentlichung des kleineren geretteten Gräberfeldteiles von einer weiteren Kirche in Staré Město Na špitálce (Poulik 1955). Kurz darauf erschien die Studie über die Befunde im 1. Gräberfeld in Mikulčice bei der sogenannten 2. Kirche. Eine weitere Publikation eines Gräberfeldes aus der Umgebung von Kirchenbauten ist die Monographie von J. Poulik (1963) über die zwei grossmährischen Rotunden in Mikulčice. Ein sehr gut bearbeitetes Material enthält die Arbeit von Poulik 1957. Interessant war die Bearbeitung des Gräberfeldes in Devínská Nová Ves von E. Keller und V. Bierbrauer (1965). Als B. Dostál (1966) die erste Synthese der Fundbewertung von altmährischen Gräberfeldern vorlegte, konnte er sich kaum bei den chronologischen Konstruktionen auf eine horizontal-stratigraphische Interpretation stützen. Zur Verfügung stand lediglich die vertikale Stratigraphie anhand der problematischen Beobachtungen V. Hrubý in Staré Město Na valách. Zu dieser Zeit war in Mähren kein komplett untersuchtes Gräberfeld zur Verfügung, mit dem es möglich gewesen wäre, den Versuch einer horizontal-stratigraphischen Interpretation vorzunehmen.

Daher suchten wir nach Möglichkeiten, wo man bei archäologischen Forschungen derartige Quellen gewinnen könnte, die unserem Vorhaben entsprächen und uns bei den chronologischen Studien vor allem bei der horizontalen Stratigraphie unterstützen könnten. Eine solche Situation entstand im Jahre 1975, als in Nechvalín und in Prušánky grosse Nekropolen gestört worden waren.

In Nechvalín, etwa 15 km nördlich von Kyjov und mehr als 40 km nördlich von Mikulčice, im hügeligen Gelände auf den Südhängen des Ždánký les, wurden die ersten Körpergräber bei grossen maschinellen Planierungen des für übliche Feldarbeiten ungeeigneten Terrains entdeckt. Nach

Mitteilung der einheimischen Bevölkerung waren an diesen Stellen noch am Anfang des 20. Jh., als sie noch nicht bebaut waren, Grabhügel sichtbar. Dank der guten Zusammenarbeit mit der hiesigen LPG, konnten wir das gesamte Areal noch zeitgerecht untersuchen, so dass nicht nur die Hauptgrabgruppen, sondern auch die ausserhalb dieser gelegenen, manchmal ziemlich versprengten Einzelgräber erfasst wurden. Allmählich hat man hier im vollen Ausmass zwei voneinander nur 200 m entfernte Gräberfelder untersucht. Sie erstreckten sich auf zwei Anhöhen; Das 1. Nechvalíner Gräberfeld (1. N.) am Osthang bis zum Gipfel, das 2. Nechvalíner Gräberfeld (2. N.) am Nordhang einer ausgeprägten Terrainerhöhung. Das 1. N. ist in einen westlicheren und östlichen Teil gegliedert, das 2. N. südlich von 1. N. liegende ist im Grunde einheitlich. Der Raum zwischen 1. N. und 2. N. enthielt vielleicht vor dem Beginn des Ackerns ebenfalls Gräber, wie vereinzelte Reste dieser Gräber bezeugen, die tiefer als die übrigen lagen. Auf der südlichen Nekropole respektieren die slawischen Gräber ältere Körpergräber aus der Laténezeit, so dass sich voraussetzen lässt, dass sie im Gelände erkenntlich waren. Das Liegende bildet in Nechvalín, auf felsigen Schichten lagernder Löss, diese ragten vor allem im Raume 1. N. verhältnismässig hoch empor, so dass die Flächenbildung des Gräberfeldes beeinflusst wurde. Auf 1. N. wurden 89 Gräber, auf 2. N. 62 Gräber untersucht.

Im Jahre 1974 entdeckte man beim Aushub der Grube für die Verankerung des Hydroglobus Körpergräber, von denen das eine goldene Ohrgehänge und eine vergoldete Scheibenfibel, verziert mit dem Motiv eines zusammengeflochtenen vierköpfigen Drachens, enthielt. Zum Unterschied von Nechvalíns gebirgiger Umgebung liegt Prušánky inmitten ackerbarer Felder der ersten Bonität, nur 9 km nordwestlich von Mikulčice. Unter einer fast meterstarken Ackerbodenschicht befindet sich ein sandiges, nur selten mergelartiges Liegendes. Gleichfalls wie in Nechvalín, so auch in Prušánky wurden zwei Gräberfelder entdeckt, 2. P. von 1. P. ca. 200 m südlich entfernt. Beide befinden sich auf einem mässig gewellten, im Grunde fast flachem Terrain, auf unscheinbaren Erhebungen, wobei das erste Pru-

Šánec (1. P.) auf einer ausgeprägteren Terrainherhebung liegt. Die Gräberfelder wurden bis in das Jahr 1988 flächig untersucht. 1. P. enthielt 317 Gräber, 2. P. 359 Gräber.

Die Nechvalín und Prušánec Gräberfelder stellen zur Zeit in Mähren das einzige geeignete Material für unsere Versuche um eine horizontal-stratigraphische Interpretation dar. Schon deshalb, weil einige weitere Fundplätze, zum Beispiel Rajhrad oder Dolní Věstonice, nicht bearbeitet sind und das Gräberfeld in Sady-Dolní Kotvice zwar publiziert ist, jedoch in einer Art und Weise, die eine Arbeit mit den Funden nicht ermöglicht (Marešová 1983). Sehr gut ist das Material aus Velké Břilovice veröffentlicht worden (Měřínský 1986), die Nekropole ist jedoch inmitten der untersuchten Fläche gestört.

In Nechvalín sowie in Prušánky erscheinen vereinzelt zwischen den Körpergräbern oder in ihren Aufschüttungen Kremationsüberreste. Gehen wir von der Voraussetzung aus, dass den Körpergräbern in Mähren Brandgräber vorangehen, dann sind wir gewiss berechtigt, die Überreste der Brandgräber als ältere und die Körpergräber als jüngere zu betrachten und dies, obwohl die Brandgräber auf beiden Fundplätzen einen unterschiedlichen Charakter aufweisen. In Nechvalín überwiegen Urnen- und in Prušánky Gruben-Gräber. Diese Beobachtung kann für die absolute Chronologie der einzelnen Gräbergruppen, jedoch nicht für die Gesamtansicht Bedeutung haben. Brandgräber kamen auf 1. N., 1. P., 2. P. zum Vorschein, auf 2. N. wurden sie nicht vermerkt. Es sind deren aber wenig, die grösste Verbreitung erschien auf 1. N. — etwa 8%, auf 1. P. ca. 3%, auf 2. P. nur 0,2%. Alle sind ausnahmslos in den südlichen Teilen der untersuchten Gräberfelder gelegen.

Die angeführten Tatsachen zeugen davon, dass man die Belegung auf den Gräberfeldern von Süd nach Nord durchgeführt hat. Zur Unterstützung dieser Behauptung lässt sich als Beispiel das Grab 2 im 1. P. anführen. Wie wir bereits erwähnt haben, enthielt es goldene Ohrgehänge mit Kugelkranz und eine Scheibenfibel, also Gegenstände, die man nach den gegenwärtigen chronologischen Kriterien in die Zeit um die Mitte des 8. Jhs datieren kann (Stein 1967, Freedman 1979). Grab 2 wurde am Südrand von 1. P. gefunden.

Die Beisetzung der Toten von Süd nach Nord gilt auch im 2. P., das in seinen Anfängen vermutlich gleichzeitig mit 1. P. angelegt worden war, wovon Brandgrab 440 zeugt, das im Südteil von 2. P. entdeckt wurde. Ein markanter Beweis für diese Behauptung sind Gräber mit S-förmigen Schläfenringen und Denaren im Nordteil der zweiten Gräberfelder, also 2. P. und 2. N. Weder S-förmige Schläfenringe, noch Denare kommen auf den ersten Gräberfeldern vor. In 2. P. bestätigt sich auch im Rahmen der Denare funde die Bestattungsabfolge von Süd nach Nord, da die ungarischen Prägungen, die in Prušánky bis in die Mitte des 11. Jahrhunderts überwiegen, südlicher als die Přemyslidischen aus der Zeit nach der Mitte des 11. Jhs vorgefunden werden. Die jüngsten Münzen befinden sich in den nördlichsten liegenden Gräbern. Eine ähnliche Situation konnten wir auch beim 2. N. feststellen, wo sich die S-förmigen

Schläfenringe ebenfalls nur in den nördlichst gelegenen Gräbern befinden. Hierher gehört im Rahmen von 2. N. auch der Fund eines Denars unbekannter Bestimmung.

Die Grundrichtung des Bestattens von Süd nach Nord auf den einzelnen Nekropolen und die Lokalisierung der jüngeren Gräberfelder südlich von den älteren kompliziert ein wenig die Tatsache, dass alle beobachteten Gräberfelder in Teilgrabgruppen zerfallen, die sich voneinander sowohl durch die Fundzusammensetzung als auch durch die Orientierung der Grabgruben unterscheiden. Es ist wahrscheinlich, auch wenn sich dies zur Zeit durch die Methode der horizontalen Stratigraphie noch nicht beweisen lässt, dass vermutlich in bestimmten Bestattungsphasen in den einzelnen Gräberfeldern auch mehrere Teilgruppen existierten, unter denen es dann in den jüngeren Entwicklungsphasen zur gegenseitigen Berührung kam. Am besten haben wir diese Situation auf 2. P. dokumentiert.

Anhand der horizontalen Stratigraphie können wir in Mähren zum ersten Mal einige Befunde nach den Fundorten in eine ältere und jüngere Gruppe gliedern. Es ist bemerkenswert, dass es sich in einigen Fällen nicht nur um Gegenstände der materiellen Kultur, sondern auch um einige Gepflogenheiten handelt. Zum Beispiel der Brauch Nischen in den Wänden der Grabgruben einzutiefen, dessen Ursprung man im Karpatenbecken nicht bewiesen hat, ist in seinem häufigsten Vorkommen zeitlich meist auf die ältere Phase der Körpergräber beschränkt. Dies erwies sich nicht nur bei 1. P., 1. N., 2. P. und 2. N., sondern auch in Velké Břilovice (Měřínský 1985). Dies gilt auch von der Sitte, Hühnerier in Gräber zu legen.

Sofern es die Funde betrifft, ist bemerkenswert, dass in den ersten Gräberfeldern vor allem die männlichen Bestattungen ärmlicher sind, es gibt hier weniger Sporen und Waffen, als in den zweiten Gräberfeldern. In den Frauengräbern äussern sich die Unterschiede nicht so stark. Abweichungen gibt es natürlich auch in typologischer Hinsicht, zum Beispiel sind in den ersten Gräberfeldern Sporen meist mit Bügeln, mit atypischen Plättchen am Ende, oder es handelt sich überhaupt um Sporen ohne Plättchen, nur mit plastischen Rippchen an den Bügelenden. Auf 1. N. fand man ein Schwert mit dreigliedrigem Knauf, auf 2. N. Schwerter überwiegend vom Typus X. In den ersten Gräberfeldern kommen keine Formen vor, die mit Plättchen versehen und mit einer Reihe von Nieten senkrecht zum Bügel angebracht sind. Als typischer Frauenschmuck treten in der älteren Gruppe Ohrgehänge mit drei oder vier Kugelchen in einer einseitigen Traube auf, die wir unter den Funden auf 1. N. und 1. P., jedoch keineswegs auf 2. N. und 2. P. sehen. Ähnlich auch Ohrgehänge mit grossen Kugelchen, mit Drahringen durchlegt, wenn auch ihr Vorkommen nicht so selten ist. Interessant sind Beobachtungen keramische Formen betreffend. In den ersten Gräberfeldern kommen grössere Gefässe, als in den zweiten Gräberfeldern vor, wo die Töpfe kleiner sind. Nicht einmal hier vermögen wir jedoch die zeitliche Grenze zu bestimmen. In den ersten Gräberfeldern kommt mehr Keramik mit gedellten Rändern, wenn

auch meistens in Kindergräbern vor, in den zweiten gibt es von dieser eigenartigen Ware weniger.

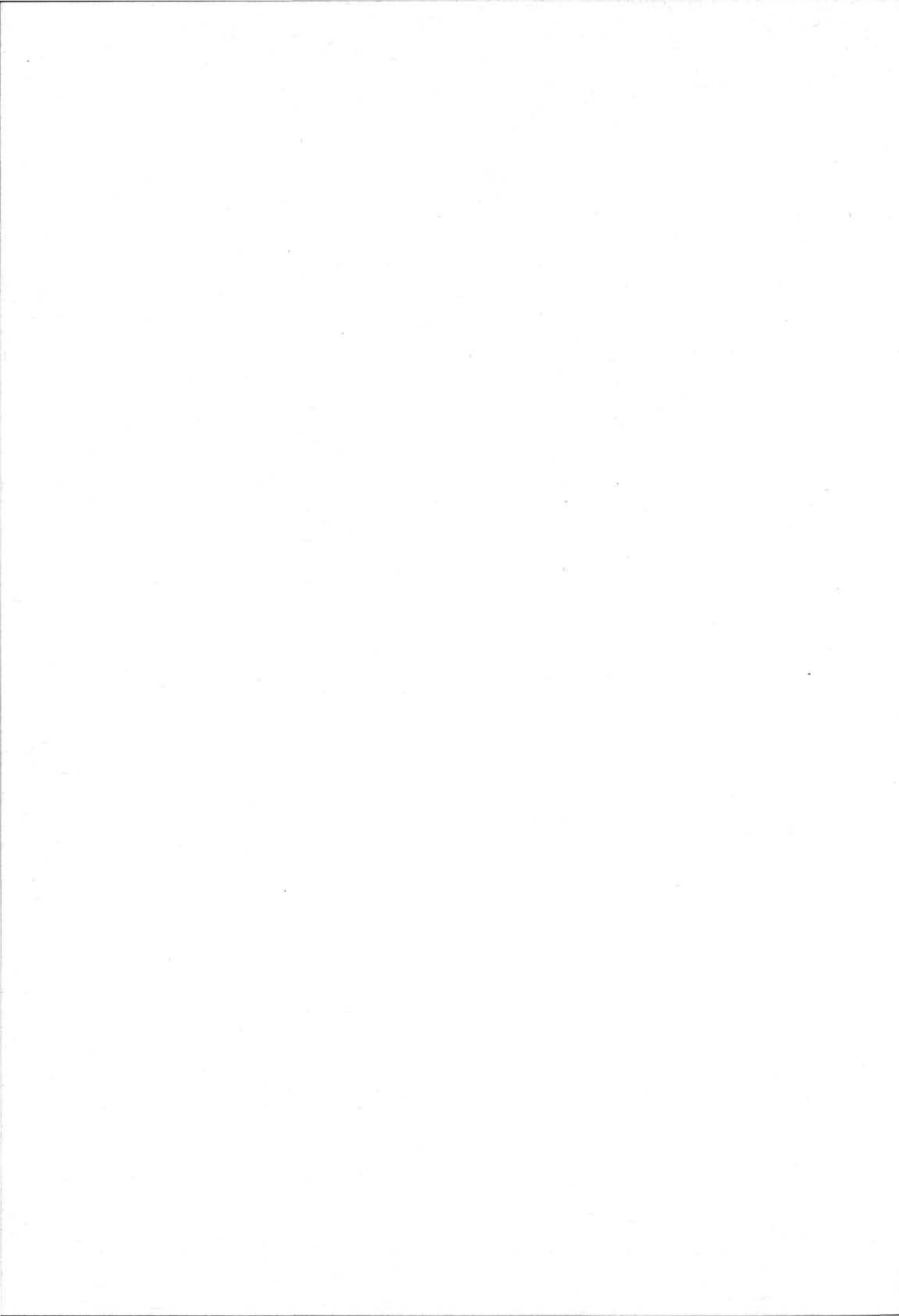
Die chronologische Fundtabelle lässt sich jedoch nicht nur aufgrund der horizontalen Stratigraphie zusammenstellen, die in unserem Falle, mit Rücksicht auf die eventu-

elle verhältnismässig lange Zeit der Koexistenz der 1. und 2. Gräberfelder sowohl in Nechvalín als auch in Prušánky, gewiss ziemlich grob ist. Die Zusammenstellung einer solchen Tabelle wird nur aufgrund eines breiten Vergleiches im europäischen Kontext möglich sein.

Literatur:

- DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě, Praha.
- FREEDEN, U. v. 1979: Untersuchungen zu merowingerzeitlichen Ohringen bei den Alamannen, Bericht d. RGK, Bd. 60, 227—441.
- HIRUBÝ, V. 1955: Staré Město, Velkomoravské pohřebiště na Valách, Praha.
- KELLER, E., Bierbrauer, V. 1965: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves, Slov. arch. XIII—2., 377—379.
- MAREŠOVÁ, K. 1983: Uherské Hradiště — Sady, Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích, Uh. Hradiště.

- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1985: Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bílovicích, Studie, AÚ, ČSAV Brno XII.
- POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Strarém Městě, Pam. arch. XLVI, 307-351.
- POULÍK, J. 1957: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti Valy u Mikulčic, Pam. arch. XLVIII, 241—388.
- POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích, Praha.
- STEIN, F. 1967: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland.

Klíma, Bohuslav:

Die Anfänge und Entwicklung des grossmährischen Burgwalles Pöltenberg (Znojmo)

Vor acht Jahren hat Dr. Staňa auf der Konferenz in Zwettl eine Übersicht über mährische Burgwälle des IX. Jahrhunderts vorgetragen (Staňa 1985, 157-200). Bei dieser Gelegenheit hat er auch eine Klassifikation solcher Objekte in Mitteleuropa vorgelegt und darauf hingewiesen, dass manche von diesen archäologisch eigentlich noch nicht ganz genau durchforscht sind und deshalb einer zuverlässigen Auswertung entbehren. Diese kritische Bemerkung betraf auch den Burgwall Pöltenberg bei Znojmo. Seit der Zeit ist es allerdings zu neuen wichtigen Entdeckungen, wie in Gars gekommen. Auch in diesem Zusammenhang ist es nun notwendig, Pöltenberg zu nennen. Es handelt sich um ein bedeutendes provinzielles Zentrum Grossmährens, das den ganzen westlichen Bereich der grossmährischen Siedlungsökumene beherrschte. Der Höhenburgwall Pöltenberg liegt am linken Ufer der Thaya, auf einer felsigen Landzunge, oberhalb des Baches Granica, die den Fluss um ca. 115 Meter überragt. Als wirtschaftliches und politisches Zentrum war der Burgwall in seinem ganzen Ausmass von 20 ha kräftig befestigt. Der Innenburgwall hatte einen unregelmässigen viereckigen und die Vorburg auf der Nordwestseite einen fünfeckigen Grundriss. Seine Situation erinnert an ähnliche gleichzeitige Burgwälle von Gars-Thunau und Staré Zámky im Vororte Líšeň bei Brno.

Die archäologischen Ausgrabungen der ersten Etappe am Pöltenberg in den Jahren 1949—1957 verfolgten den Verlauf und die Konstruktion der grossmährischen Befestigung, die aus einem bis 10 Meter breiten und über 3 Meter tiefen, im felsigen Liegenden ausgehauenen Graben bestand. Der Wall hinter ihm selbst bestand aus steinerner Vorderwand und aus, mit Lehm ausgefüllten Blockkammern, die eine Holz-Erde-Konstruktion verrieten. Auf der Innenseite wurden an die Wallkammern Wohnblockhäuser mit Öfen angebaut (Kalousek 1955, 9—30). Die Befestigung ging in der ersten Hälfte des X. Jahrhunderts durch einen Brand unter. Die damaligen Ausgrabungen konzentrierten sich ebenfalls auf das Zentrum der Innenburg, wo in der Nähe der bestehenden Kirche Mauerreste und spätburgwallzeitliche bis neuzeitliche Gräber erforscht wurden (Dostál 1968, 7—66). Die ganze Anlage von Pöltenberg wurde allerdings auch in der Urgeschichte mehrmals besiedelt

und in der Bronzezeit sogar befestigt. Die archäologischen Fundumstände auf der ganzen Burgwallfläche wurden aber vor allem durch die neuzeitliche Bautätigkeit der bestehenden Gemeinde und durch Klostergebäude stark gestört.

Die derzeitige zweite Etappe der Forschungen am Pöltenberg wurde erst nach dreissig Jahren, durch das Archäologische Institut der ČSAV begonnen. In der Zwischenzeit, in der die Bautätigkeit in der Gemeinde ihre Blütezeit erreichte, ist es trotzdem zu keinen Rettungsaktionen von angegriffenen historischen Denkmälern gekommen. Dadurch ist leider eine grosse Lücke in den vorhandenen Quellen entstanden. Die derzeitige archäologische Tätigkeit wurde von einer neuen Welle von planmässigem Bau der Familienhäuser auf freigebliebenen Gartenflächen hervorgerufen. Die Welle stellte eine grosse Bedrohung und sogar in mancher Hinsicht Vernichtung des Burgwalles dar. In dieser Situation hat der Direktor des Archäologischen Institutes eine totale Bausperre im Areal des Burgwalles durchgesetzt. Dadurch konnten die neuen Grabungen planmässig durchgeführt werden. Sie behielten aber immer noch den Charakter von Vorbeuge und Rettungsaktionen in beträchtlichem Flächenumfang. Seit dem Jahre 1986 gelang es, jährlich eine Fläche von ca. 500 Quadratmetern, zu durchforschen.

Die ersten dieser Grabungen konzentrierten sich hauptsächlich in den Raum des südöstlichen und östlichen Teiles der befestigten Burg. Hier haben wir einige grossmährische Häuser entdeckt, deren Fussböden mässig in das felsige Liegende eingetieft wurden. Die Spuren dieses mühsamen Arbeitsprozesses hat man in der Form von langen Rillen erkannt. In den Ecken der Grubenhäuser befanden sich in der Regel aus Steinblöcken aufgebaute Öfen. Zu den bemerkenswerten Objekten gehörte ein Haus mit eingetieftem, kleinem Kellerraum. Neben diesem Hause gelang es, ein grossmährisches Grab zu erfassen und als erstes solches Grab von Pöltenberg zu untersuchen. Der Boden der Grabgrube war 30 cm in das felsige Liegende eingehauen. Dem Toten, einem 12 jährigen Knaben, hat man in das Grab ein Messer und ein Paar eiserne Sporen mit Schnallen beigelegt (Klíma 1989, 125—144). Diese gehören dem Typus IV nach D. Bialeková oder dem Typus I. A.

von V. Hrubý an (Bialeková 1977, 130—131; Hrubý 1956, 185). Dadurch ist die Datierung des Grabes in die Mitte des IX. Jahrhunderts gegeben.

In der bis jetzt durchforschten Fläche konnte man auch einige vorgrossmährische Siedlungsobjekte untersuchen. Aus einem von diesen stammt ein bronzener gegossener propellerartiger Sperrstift und auch interessante Keramikscherbern. Der Sperrstift ermöglichte eine überzeugende Datierung in die zweite Hälfte des VIII. Jahrhunderts. Die gesamte Fundsituation ergänzte eine beträchtliche Anzahl von kleineren seicht eingetieften Objekten von elliptischen Grundriss, mit jungburgwallzeitlichem keramischem Material. Die Bedeutung dieser Eintiefungen gelang aber noch nicht ganz genau zu erklären.

Zu den interessantesten Feststellungen gehörte auch die Entdeckung eines Hauses, das man an den Anfang des V. Jahrhunderts datieren kann (Klíma 1989, 53—54). Seinen seicht eingetieften Fussboden bildete eine harte mergelige Schicht, die das felsige Liegende ebnete. Am Rande des Fussbodens blieben einige Pfostengruben der Wand- und Dachkonstruktion erhalten. Mit diesem Hause hing zeitlich eine tiefe Grube zusammen, die nur teilweise blossgelegt werden konnte. Aus beiden Objekten barg man reiches keramisches Material und zwar sowohl feine graue Keramik als auch Scherben von groben Gefässen. Es kamen auch kleine eiserne Gegenstände zutage. Auf der Fläche wurden ebenfalls Spuren von einer noch älteren urgeschichtlichen Besiedlung erfasst.

Schon das erste Jahr der erneuten archäologischen Grabungen erbrachte manche bisher unbekanntes Belege zur Besiedlungsentwicklung Pöltensbergs. Es sind vor allem einige äneolithische, bronzzeitliche, hallstattzeitliche und auch wichtige spätrömerzeitliche Objekte, die in einem Zusammenhang mit früher, von Palliardi entdeckten Urnengräbern stehen (Palliardi 1891, 153—161). Ein solches Grab wurde auch heuer und zwar erst vor einigen Tagen im Zentrum der Vorburg erfasst. Die slawische Bevölkerung gründete auf dem Pöltensberg seine Siedlung schon in der Mitte des VIII. Jahrhunderts, indem sie wahrscheinlich die früheren Befestigungsüberreste ausnützte und diese auch erneuerte. An der Schwelle des IX. Jahrhunderts fing ein Ausbau des stark befestigten Siedlungsareales an. Die innere Mauer, die die Vorburg von der eigentlichen Burg trennte, verlief ebenfalls in der Trasse des urgeschichtlichen Walkkörpers. Als wichtige Bestandteile der grossmährischen Fortifikation entstanden zu dieser Zeit auch eine mächtige Mauer und ein tiefer Graben, die die Vorburg von der durch Terrainsmorphologie nicht geschützten Westseite begrenzten. Die urgeschichtliche und frühmittelalterliche Besiedlung auf dem Pöltensberg zeigte sich also trotz der späteren und neuzeitlichen Bebauung als unerwartet dicht.

Innerhalb der grossmährischen Objekte verdient ein im nördlichen Teile der Burg entdecktes Mühlhaus aussergewöhnliche Aufmerksamkeit. Es handelte sich um ein langrechteckiges Objekt in üblicher Grösse mit leicht im felsigen Liegenden eingehauten Fussboden. Es enthielt wichti-

ge Fundgegenstände. Von diesen sind zwei komplette Mühlsteine aus Glimmerschiefer in der ursprünglichen Funktionslage hervorzuheben. Neben diesen kamen insgesamt 23 komplette, oder rekonstruktionsfähige Gefässe zutage, die eine repräsentative Keramikkollektion für die Mitte und zweite Hälfte des IX. Jahrhunderts darstellen. Und dies nicht nur für Znaim selbst, sondern auch für den breiteren Umkreis von Südwestmähren und für den angrenzenden Teil Niederösterreichs. Die Kollektion beinhaltet zwar einige alttümliche Formen aber neben diesen auch progressive Typen mit ausgeprägter Randprofilierung. Es kamen auch einige Gefässe vor, die an den Blučina Typus erinnern (Poulik 1948, 19—23). Von grosser Bedeutung ist aber die Feststellung, dass diese Keramik stark graphithältig ist. Aus dieser Tatsache ergibt sich folgende Konsequenz: der Graphit erscheint im keramischem Fundgut im breiteren Bereich von Westmähren schon früher als zu Beginn des X. Jahrhunderts, wie bis jetzt vorausgesetzt wurde. Die Kollektion stellt nicht nur typologisch, sondern auch von anderen Gesichtspunkten aus ein vollkommenes keramisches Vergleichsmaterial für die ganze Region??? Das Fundgut des Mühlhauses wird ergänzt durch eine ausreichende Menge von Getreidekörnern, eine grosse keramische Backpfanne und in der nordöstlichen Ecke ein Kindergrab mit einem einfachen Bronzeohrring (Klíma, im Druck).

Die grossmährische Blütezeit des Burgwalles fand zu Ende der ersten Hälfte des X. Jahrhunderts ihr Ende, das sich in der verbrannten und niedergerissenen äusseren Befestigung widerspiegelt. Unter seinen Trümmern lagen Überreste eines Frauenskelettes mit Ziergegenständen, die in die angeführte Zeitspanne zu datieren sind. Die Katastrophe von Pöltensberg brachte aber in keinem Fall seinen Niedergang. Sein Leben fand bald kontinierte Fortsetzung. In der jüngeren und späteren Burgwallzeit wurden neue Siedlungsobjekte und auch ein grösseres Gebäude mit steinerner Grundmauer und tonigem Bindungsreich aufgebaut. Ihre Überreste bildeten stratigraphisch eine auffallende Schicht im Hängenden der Befestigungsdestruktion. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die Trümmer der grossmährischen Fortifikation mindestens teilweise auch später benützt wurden. Das eben in Pöltensberg erreichte wieder im XI. Jahrhundert eine neue Kulmination. Die Grabung in unmittelbarer Nähe der Kirche vom hl. Hypolitus brachte darüber ausreichende Belege. Bei der Südwand des Presbyteriums ist es gelungen, eine steinerne Ecke der älteren Bauphase der Kirche, aus dem Zeitabschnitt vom XIII. bis Mitte des XVII. Jahrhunderts zu erfassen. In der untersten Wandpartien des Presbyteriums war endlich der Teil des ältesten Baues — einer Rotunde wahrnehmbar, die gewiss schon im XI. Jahrhundert entstanden ist. Durch den späteren Aufbau einer grösseren Kirche im XIII. Jahrhundert, sowie durch weitere grosse bauliche Veränderungen im XVII. bis XVIII. Jahrhundert, war die älteste Rotunde völlig überdeckt worden. Auf ihre Existenz machte heute nur der unterschiedliche Charakter der Steinwand aufmerksam, die durch einen ausgeprägten Bogen aus der geraden

Linie der Presbyteriumswand hervortritt. In der Umgebung der Kirche wurden insgesamt 87 Körpergräber untersucht, die in sieben Horizonten lagen. Die oberen vier Horizonte gehörten dem Kirschenfriedhof aus der Zeitspanne von XVI. bis XVIII. Jahrhundert an. In diesen erschienen häufig bronzene Reliquien, Kreuzchen und kleine Zieraten als Beigaben, sowie metallische Kleidungsbestandteile. Der fünfte Grabhorizont, in einer Tiefe von 200 cm, war bereits durch den Kirchenbau gestört worden, der durch den Orden der Kreuzherren mit rotem Stern im XIII. Jh. durchgeführt wurde. Aus diesem Grabhorizont stammt auch ein grosser S-förmiger Schläfenring aus Bronzedraht. Schliesslich gehörte die sechste und die siebente Gräberschicht der Zeit des XI. bis XII. Jahrhunderts an. Die untersten Gräber mit steinerner Verkleidung waren in das felsige Liegende eingehauen. Vom gefundenen Inventar sind kleinere Schläfenringe mit S-förmiger Schlinge erwähnenswert, die aus einem starken Silberstäbchen hergestellt sind und die wir in die Zeitspanne des gesamten XI. Jahrhunderts einreihen können. Die Grabkomplexe mit beweisbarem Datierungsinventar sind für die Zeitbestimmung einzelner Bauphasen der St. Hypolituskirche massgebend.

In der ersten Hälfte des XI. Jahrhunderts wurde ein

neues politisches Zentrum — die Znaimer Přemyslidenburg auf der gegenüberliegenden Anhöhe gegründet. Im Areal dieser Burg wurde auch die bekannte Rotunde der heiligen Maria, später der heiligen Katharina aufgebaut. Trotzdem hat das Leben auf dem Pölsenberg nicht aufgehört, geht in eine mittelalterliche Ortschaft über und ist zum Zentrum der Probstei geworden.

Die vorgelegte Übersicht sollte aufgrund neuer archäologischer Forschungen die historische Entwicklung des grossmährischen Höhenburgwalles Pölsenberg darbringen und zugleich die Aufmerksamkeit der fachmännischen Kreise auf diese Fundstelle richten, die zur Geschichte Grossmährens viel beizutragen vermag und bisher archäologisch vernachlässigt wurde. Erst durch die letzten Grabungen ist es gelungen, wertvolle Belege über die Bedeutung dieses Denkmals zu bringen und dadurch zugleich auch Aufgaben und Ziele der weiteren Forschungen zu bestimmen. Es ist sicherlich nur eine Zeitfrage, wann hier auch Spuren von Begräbnisstätten auftauchen werden. Ihre Entdeckung könnte die Bedeutung des provinziellen Zentrums von Znaim im Rahmen Grossmährens sowie in der nachgrossmährischen und mittelalterlichen Epoche zum Ausdruck bringen.

Literatur:

- BIALEKOVÁ, D. 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobeďim, SIA XXV-1, 102—160. Bratislava.
- DOSTÁL, B. 1968: Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo — Hradiště, SPFFBU E 13, 7—66. Brno.
- HRUBÝ, V. 1955: Staré Město, velkomoravské pohřebiště Na valách. Praha.
- KALOUSEK, F. 1955: Velkomoravské hradisko ve Znojme — Hradišti na Moravě — Die Burgwallanlage in Znojmo — Hradiště in Mähren, SPFFBU C 2, 9—30. Brno.
- KLÍMA, B. 1989: Nová etapa archeologických výzkumů Znojma — Hradiště — Eine neue Etappe der archäologischen Erforschung in Znojmo — Hradiště, Jižní Morava roč. 25, sv. 28, 125—144. Brno.
- KLÍMA, B. 1989: Die neue Erforschung in Znojmo — Hradiště, Přebled výzkumů 1986, 53—54. Brno (AÚ ČSAV).
- KLÍMA, B. im Druck: Výsledky druhé sezóny archeologického výzkumu na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojme, Přebled výzkumů 1987. Brno.
- PALLIARDI, J. 1891: Přebledný výsledek mého letošního badání archeologického, ČVMSO VIII, 153—161. Olomouc.
- POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava — Moravia in old slavic Period. Praha.
- STAŇA, Č. 1985: Mährische Burgwalle im 9. Jahrhundert, Die Bayern und ihre Nachbarn, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, Bd. 9/2. Wien.

Közlemények

Horváth László András, régész (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

Bondár Mária, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Nováki Gyula, régész (Budapest, Bartók Béla u. 18.)

Skerletz Iván, MTF SZ főtitkár (Budapest, Roham u. 3.)

Berecz Katalin, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Jankovich B. Dénes, régész (MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Srágli Lajos, történész (Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg)

Balázs Géza, egy. adjunktus (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék)

Horváth László András:

Rézkori település Nagykapornakon

Az 1980-as évek elején a 76-os főközlekedési út kiszélesítéskor, annak nagykapornaki szakaszán, a vízlevezető árok rézsűivel a 36,6—36,8 km-es szakaszon régészeti objektumokat bolygattak meg. A Padár felé vezető műút torkolatában a 76-os úton, mindkét irányban egy-egy buszmegállót építettek ki. Ezek mögött egy-egy nagyméretű őskori gödör metszete vált láthatóvá. A lelőhelyre dr. Vándor László hívta fel a figyelmemet, aki korábban több ízben is gyűjtött a helyszínről kerámiatöredékeket.¹

A talajerózió pusztítását megelőzendő, 1985 májusában leletmentő ásatást indítottam a helyszínen. Ennek során sikerült két nagyméretű, őskori, a balatoni csoporthoz² tartozó hulladékgödör egy részét feltárni.

Munkámat 1986 szeptemberében folytattuk. Célunk volt az előző két objektum teljes feltárása, de ez a kedvezőtlen időjárás és egyéb objektív körülmények miatt ekkor sem sikerült teljes mértékben. A két gödör azonban olyan nagy mennyiségű és olyan jellegzetes leletanyagot szolgáltatott, hogy érdemesnek látszott ezek előzetes publikálása.

A lelőhely leírása:

Lelőhelyünk a 76-os főközlekedési út jelzett szakaszán fekszik. Déli határát az enyhe dombhajlat aljában folyó Küllő vagy Kettős patak alkotja. Északi határa nehezen határozható meg. Az országúttól északra a terep erősen emelkedik és egy kb. 50 méter magas dombot alkot. Ennek közepéig gyűjthetők még az őskori cserepek. Nyugaton a Padárra vezető műút, illetve az azzal szemben a Küllő patak felé haladó földút jelenti a település szélét. A keleti határ a Küllő patakon átvezető betonhíd környékére esik.

1. gödör

A Nagykapornakról Zalacsány felé vezető irányban kiépített buszmegálló mögött a vízlevezető árok rézsűjében jelentkezett a gödör metszete. Teljes egészében még nem sikerült kibontani. Eddig mért legnagyobb szélessége: 4,20 m; mélysége: 1,2 m. A gödör feltárta egy 40—50 cm vastag, szürke humusszal kevert, de elég kemény kultúrreteg alatt jelentkezett. Ebben a települési rétegben nagyszámú, de kevésbé jellegzetes rézkori kerámiát találtunk. Az 1. gödör kitöltése egységesen szénfekete, agyagos humusz, amely

az első évben (1985) a jelentős mennyiségű csapadéknak köszönhetően ragadós és puha, ugyanakkor az igen száraz 1986-os évben beton keménységű volt.

A gödör leletanyagának túlnyomó többségét a rézkori kerámia adta. Ezek elemzésére a későbbiekben térek ki. Különös, hogy a leletek között egyetlen egy állatcsont vagy csonttárgy sem került elő. Találtunk azonban néhány tucatszár apró, kalcinált csontszilánkot. Ebből valószínűsíthető, hogy a savas föld a bekerülő csontot teljes egészében felémésztette és csak az átégett daraboknak sikerült elkerülniük ezt a pusztulást.

A nagy mennyiségben előkerült kiégett házfaltöredékek jelentették a leletek következő csoportját. Ezek között szerepeltek ág-, ill. cölöplenyomatos, nagyobb méretű darabok is, de legtöbbször kis, golyó formára kopott törmelék volt csupán.

A kerámialeleteken kívül megemlítendő még az igen nagy számú kőeszközlelet, amely ugyancsak ebből a gödörből került napvilágra. Köztük nagyjából azonos arányban szerepeltek a magkövek, pengék és pattintékok, de előkerült két vakaró is. A kőeszköz leletekhez még három kővéső járul. Geológiai vizsgálatuk a jövőben történik majd meg. (9. kép 9, 11)

A gödör oldalfala enyhén ívelt volt, de az alja középtájt lapossá vált. Ennek ellenére egyelőre nem mutat olyan jellegzetességeket, amelyek gödörháza utalnának. Eddig sem padlót, sem tüzelésnyomot nem sikerült megfigyelniük és a gödörház valószínűségét a házfaltöredékek is tovább csökkentik. Valószínűbbnek látszik, hogy az egyébként is nagyméretű gödröt egy korábban a felszínen leégett lakóház romjaival töltötték fel. Erre a következő megfigyelések engednek következtetni:

a) Jelentős mennyiségű leletanyag csak a gödör alsó harmadában volt, tehát a gödröt igen rövid idő alatt töltötték meg hulladékkal.

b) A kerámialeletek között igen sokféle edénytípus fordult elő, típusonként körülbelül azonos arányban.

c) Az igen nagy számú kőeszköz, ill. töredék jelenléte.

d) Az égett csont-, ill. házfaltöredékek és a jelentős mennyiségű faszén.

Tekintettel arra, hogy a gödörben tüzelésnek semmiféle nyomát nem észleltük, a d) pontban említett égésnek a tárgyak gödörbe kerülése előtt kellett lejárnia.

2. gödör:

Az 1. gödörnél kisebbnek bizonyult objektum, bár teljes egészében ennek a feltáráásával sem sikerült végeznünk. Legnagyobb mérhető szélessége 2,8 m, mélysége 0,90 m. Leletei ugyancsak rézkoriak és a balatoni csoporthoz sorolhatók. A gödör kitöltése hasonló volt az 1. gödöréhez: szénfekete, agyagos föld, nagy mennyiségű kerámia, égett házfaltöredék, sok faszénmaradvány és jelentős mennyiségű kőszkőz.

A leletek leírása:

1. gödör:

1. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, közepvastag falú tál kannelúras díszű töredéke. $r = 16$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.3. (1. kép 1).³
2. Sárgásbarna és sötétszürke, homokkal soványított, belül enyhén polírozott, behúzott peremű tál díszítetlen töredéke. Leltározatlan. $r = 8,3$ cm, $fv = 0,7$ cm (1. kép 2).
3. Világosszürke színű, sárgásbarna bevonatos, széles tál díszítetlen töredéke. Belső oldalán enyhén polírozott. $r = 10,5$ cm, $fv = 0,7-1,2$ cm. Leltározatlan. (1. kép 3)
4. Hússzínű, homokkal soványított, közepesen vastag falú tálka díszítetlen perem- és oldaltöredéke, a váll vonalán kis vízszintes, hegyes bütyökkel. $r = 10$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.13. (1. kép 4)
5. Hússzínű, homokkal soványított, közepesen vastag falú tálka díszítetlen perem- és oldaltöredéke, a váll vonalán kis vízszintes, hegyes bütyökkel. $r = 10$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.15. (1. kép 5)
6. Hússzínű, homokkal soványított, közepesen vastag falú tálka díszítetlen perem- és oldaltöredéke, a váll vonalán kis, vízszintes, hegyes bütyökkel. $r = 11$ cm, $fv = 1,0$ cm. Leltározatlan. (1. kép 6)
7. Hússzínű, homokkal soványított, közepes falvastagságú, bikónikus tálka díszítetlen perem- és oldaltöredéke, a válltörés fölött kis, vízszintes, hegyes bütyökkel. $r = 10$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.14. (1. kép 7)
8. Sárgásbarna, sötétszürke színű, homokkal soványított, díszítetlen tál töredéke. $r = 7,9$ cm, $fv = 1,0$ cm. Leltározatlan. (1. kép 8)
9. Szürke színű, homokkal soványított, jól iszapolt, egyenes peremű, rövid nyakú kónikus tál töredéke, a perem alatt függőleges kannelúrával díszítve, a kónuszon enyhén lefelé hajló, letört bütyök nyomával. $r = 13,5$ cm, $fv = 0,9$ cm. Ltsz.: 85.2.124. (1. kép 9)
10. Kívül vörösesbarna, belül szürkésbarna, homokkal erősen soványított, peremén függőleges kannelúras, bikónikus tál töredéke. $r = 13,5$ cm, $fv = 0,9$ cm. Ltsz.: 85.2.552. (1. kép 10)
11. Kívül sötétbarna bevonatos, belül világosbarna színű, homokkal soványított kónikus tál egyenesen levágott peremű töredéke. $r = 18,5$ cm, $fv = 0,9$ cm. Ltsz.: 85.2.159. (1. kép 11)
12. Világosbarna színű, homokkal soványított, díszítetlen tál töredéke. $r = 22$ cm, $fv = 0,9$ cm. Ltsz.: 85.2.151. (1. kép 12)
13. Kívül sötétszürke, belül világosbarna, szürke foltos, homokkal soványított, jól iszapolt bikónikus tál bütyökfogs töredéke. $r = 14$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.551. (1. kép 13)
14. Kívül sötétszürke, belül világosbarna, homokkal és kevés kerámiaüzalékkal soványított, alacsonynyakú tál perem- és oldaltöredéke. A nyak külső oldalán letört lencsebütyök nyomával. $r = 9$ cm, $fv = 0,55$ cm. Ltsz.: 85.2.537. (1. kép 14)
15. Sötétszürke színű, homokkal soványított, közepes minőségű tál, oldalán bütyökfogóval. $r = 15$ cm, $fv = 0,8$ cm. (1. kép 15)
16. Kívül világos, belül sötétszürke foltos, homokkal és kevés kerámiaüzalékkal soványított felcsúcsosodó peremű tál töredéke. $r = 9$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.542. (2. kép 1)
17. Narancsvörös, belül sárgásbarna, homokkal soványított, vékony falú mély tál peremtöredéke. A perem egyenes, oldalán kis bütyök ül. Díszítetlen. Ltsz.: 85.2.148. $r = 14$ cm, $fv = 0,7$ cm. (2. kép 2)
18. Sötétbarna színű, homokkal soványított, vastag falú mély tál díszítetlen perem- és oldaltöredéke. $r = 20$ cm, $fv = 1,4$ cm. Leltározatlan. (2. kép 5)
19. Vörösesbarna, sötétbarna bevonatos, homokkal soványított, belül enyhén polírozott, mély tál díszítetlen perem- és oldaltöredéke. $r = 13$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (2. kép 4)
20. Világosbarna, homokkal és kevés kerámiaüzalékkal soványított, nagyméretű, mély tál díszítetlen peremtöredéke. A perem alatt vízszintes szalagfűl. $r = 22,5$ cm, $fv = 1,4$ cm. Leltározatlan. (2. kép 5)
21. Kívül vörösesbarna, belül világosbarna, homokkal soványított, jó minőségű, belül enyhén polírozott, behúzott peremű tál díszítetlen oldaltöredéke. $r = 19$ cm, $fv = 0,9$ cm. Leltározatlan. (2. kép 6)
22. Világosbarna, vörösbévonatos, homokkal soványított, jól iszapolt, behúzott peremű tál díszítetlen peremtöredéke. $r = 23$ cm, $fv = 1,1$ cm. Leltározatlan. (2. kép 7)
23. Hússzínű, sötétszürke bevonatos, homokkal soványított, jó minőségű, enyhén kónikus mély tál peremtöredéke. Az edény díszítetlen, a perem egyenesen levágott. $r = 20,5$ cm, $fv = 0,9$ cm. Leltározatlan. (2. kép 8)
24. Sötétbarna, kívül vörösesbarna bevonatos, homokkal soványított kónikus tál hastöredéke. $r = 9$ cm, $fv = 0,8$ cm. Leltározatlan. (2. kép 9)
25. Világosbarna, homokkal soványított, bikónikus, lekerékített hasú csésze (korsó?) díszítetlen töredéke. $r = 8$ cm, $fv = 0,8$ cm. Leltározatlan. (2. kép 10)
26. Világossárga, homokkal soványított, lekerékített hasú, bikónikus csésze (korsó?) hastöredéke. $r = 19$ cm, $fv = 0,85$ cm. Leltározatlan. (2. kép 11)
27. Sötétszürke színű, homokkal erősen soványított, nagy méretű korsó perem- és fültöredéke, a nyak és a has találkozásánál ferde kannelúrákkal. $r = 7,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (2. kép 12)
28. Sötétszürke, barnafoltos, homokkal és apró kavicsokkal soványított, alacsony füles korsó ferde kannelúrákkal

- kál díszített perem- és oldaltöredéke, az oldalon a letört fül nyomával. A perem apró bevagdálásokkal tagolt. $r = 5$ cm, $fv = 0,4$ cm. Leltározatlan. (2. kép 13)
29. Világosszürke színű, kívül enyhén polírozott felületű, homokkal soványított csésze peremtöredéke, vízszintesen átfúrt kis hegyes bütyökkel (füllel). $r = 5$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.104. (3. kép 1)
30. Szürkészínű, homokkal soványított, jó iszapolású, behúzott peremű, gömbölyded csésze perem- és fültöredéke. $r = 4$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.278. (3. kép 2)
31. Kívül szürkésbarna, belül sötétszürke, polírozott, homokkal soványított, jó minőségű csésze, függőleges kannelúrákkal díszített perem- és oldaltöredéke. $r = 3,9$ cm, $fv = 0,6$ cm. Leltározatlan. (3. kép 3)
32. Sötétbarna, sárga foltos, homokkal soványított, jó iszapolású, hasán ferde kannelúrákkal díszített, hengeres nyakú tál nyak- és oldaltöredéke. $r = 10$ cm, $fv = 0,6$ cm. Leltározatlan. (3. kép 4)
33. Világosbarna, sötétszürke bevonatos, homokkal soványított füles csésze fültöredéke. $r = 5$ cm, $fv = 0,4$ cm. Leltározatlan. (3. kép 5)
34. Világosszürke, barnafoltos, homokkal soványított, jól iszapolt korsó fültöredéke, oldalán besimított dísszel. $r = 5$ cm, $fv = 0,6$ cm. Leltározatlan. (3. kép 6)
35. Sötétszürke bevonatos, homokkal soványított, belső oldalán polírozott, kónikus korsó ferde kannelúrákkal díszített hastöredéke. $r = 8$ cm, $fv = 0,6$ cm. Leltározatlan. (3. kép 7)
36. Szürke színű, sötétszürke bevonatos, homokkal soványított, gömbös hasú, szűkülő nyakú korsó töredéke, oldalán kannelúrák tegekből kialakított minta és egy letört fül helye. $r = 3,5$ cm, $fv = 0,4$ cm. Leltározatlan. (3. kép 8)
37. Szürke színű, homokkal soványított, bikónikus korsó kannelúrák töredéke. $r = 6$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.198. (3. kép 9)
38. Sötétszürke, homokkal soványított, kannelúrák díszű korsó díszítetlen szalagfül töredéke. Ltsz.: 85.2.27. (3. kép 10)
39. Kívül sötét-, belül barnásszürke, homokkal soványított, vékony falú korsó oldaltöredéke a szalagfül csonkjával. Az edény oldalát ferde kannelúrák díszítik. $r = 5,5$ cm, $fv = 0,3$ cm. Leltározatlan. (3. kép 11)
40. Sötétszürke bevonatos, homokkal soványított, gömbös hasú, elkeskenyedő nyakú korsó kannelúra díszes oldaltöredéke. $r = 5,5$ cm, $fv = 0,65$ cm. Leltározatlan. (3. kép 12)
41. Világosbarna színű, téglaszínű bevonatos, homokkal soványított, gömbös hasú, szűkülő nyakú korsó oldal- és nyaktöredéke. $r = 5$ cm, $fv = 0,5$ cm. Leltározatlan. (3. kép 13)
42. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, jó minőségű korsó hastöredéke. Felső részén sekély, függőleges kannelúrával. $r = 5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.78. (3. kép 14)
43. Szénfekete színű, homokkal soványított, kiemelkedően jó minőségű, vékony falú, függőleges kannelúrákkal díszített, gömbös hasú korsó oldaltöredéke. $r = 7$ cm, $fv = 0,3$ cm. Leltározatlan. (3. kép 15)
44. Téglavörös színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, nagy méretű korsó (?) oldaltöredéke, vékony bekarcolt és rövid bebökődött dísszel. $r = 11$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (4. kép 1)
45. Vörös bevonatos, homokkal soványított, jól iszapolt korsó oldaltöredéke szalagfül csonkjával. Ltsz.: 85.2.231. (4. kép 2)
46. Sötétszürke, homokkal soványított, jó iszapolású, vékony falú szűrőedény aljtöredéke. $r = 3,2$ cm, $fv = 0,4$ cm. Leltározatlan. (4. kép 3)
47. Világosbarna színű, homokkal soványított, belül szürke, közepes falvastagságú, összeszűkülő szájú fazék díszítetlen perem- és oldaltöredéke. Oldalán középtájt letört fül helye. $r = 5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.16 (4. kép 4)
48. Világosbarna, homokkal soványított, belül bevonatos és polírozott, enyhén kónikus korsó kannelúrákkal és bebökődött pontokkal díszített hastöredéke. $r = 8$ cm, $fv = 0,4$ cm. Leltározatlan. (4. kép 5)
49. Szürkésbarna színű, felületén enyhén polírozott, homokkal soványított, jól iszapolt, omphaloszos aljú korsó töredéke. Fenék átm.: 5 cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.141 (4. kép 6)
50. Világosbarna színű, homokkal soványított, vékony falú korsó aljtöredéke. Fenék átm.: 4 cm, $fv = 0,35$ cm. Leltározatlan. (4. kép 7)
51. Világosbarna, kívül sötét bevonatos, homokkal erősen soványított edény sekély kannelúrákkal díszített peremtöredéke. $r = 6$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.492. (4. kép 8)
52. Szürkésbarna színű, homokkal és apró kerámiazúzával soványított, enyhén kihajló peremű fazék díszítetlen perem- és oldaltöredéke. $r = 10$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.2. (4. kép 9)
53. Téglavörös, homokkal és kavicsal erősen soványított, durva felületű, enyhén kihajló peremű fazék perem- és oldaltöredéke. $r = 7,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (4. kép 10)
54. Sötétbarna színű, homokkal soványított, közepesen vastag falú, szűkülő nyakú fazék díszítetlen peremtöredéke. A perem egy szakaszán csúcsosan kiemelkedő. $r = 8$ cm, $fv = 0,5$ cm. (4. kép 11)
55. Világosbarna színű, sötétbarna bevonatos, homokkal soványított, vékony falú fazék egyenesen levágott peremű, díszítetlen töredéke. $r = 6$ cm, $fv = 0,5$ cm. Leltározatlan. (4. kép 12)
56. Kívül világosbarna, belül szürke, homokkal és apró kavicsal soványított, szűkülő nyakú fazék enyhén ívelt falú peremtöredéke. $r = 6$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.58. (4. kép 13)
57. Szürke színű, homokkal és apró kavicsokkal soványított, jó minőségű, kis, hordóalakú fazék függőleges szalagfüles töredéke. $r = 4$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.225. (4. kép 14)

58. Kívül világosszürke, belül sötétszürke színű, homokkal soványított, edény (korsó?) díszítetlen aljtöredéke. $r = 2,7$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (4. kép 15)
59. Kívül világosbarna, belül szürke, homokkal és apró kavicsokkal soványított, szűkülő nyakú fazék díszítetlen peremtöredéke. $r = 8$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.57. (4. kép 16)
60. Kívül világosbarna, belül sötétszürke, homokkal soványított, vastag falú szűrőedény aljtöredéke. $r = 6$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (4. kép 17)
61. Szürkés színű, homokkal soványított, jól iszapolt fedő peremtöredéke. $r = 11,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (4. kép 18)
62. Sötétszürke bevonatos, homokkal soványított, szűkülő nyakú fazék díszítetlen peremtöredéke. $r = 7$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.526. (4. kép 19)
63. Téglavörös, belül fekete foltos, jó minőségű, csillámos és apró kavicsokkal soványított, enyhén kihajló peremű füles fazék. $r = 8$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.71. (4. kép 20)
64. Kívül világosbarna, szürkefoltos, belül szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, közepesen vastag falú edény díszítetlen aljtöredéke. $r = 8$ cm, $fv = 0,6-1,1$ cm. Ltsz.: 85.2.122. (4. kép 21)
65. Szürkés színű, homokkal soványított, jó iszapolású, közepesen vastag falú, harangos csőtálp felső részének töredéke. $r = 7$ cm, $fv = 0,85-1,15$ cm. Leltározatlan. (5. kép 1)
66. Világosbarna, homokkal soványított, alul megvastagodó szélű és tölcséres csőtálp aljának töredéke. $r = 9,5$ cm, $fv = 1,0$ cm. Leltározatlan. (5. kép 2)
67. Világosszürke színű, homokkal soványított, jó iszapolású, egyenes falú csőtálp töredéke. $r = 5,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Leltározatlan. (5. kép 3)
68. Barna színű, homokkal soványított, másodlagosan átfűrt, tölcséres aljú csőtálp töredéke. $r = 7$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.520. (5. kép 4)
69. Sötétszürke színű, homokkal és kerámiazúzávalékkal soványított, jó iszapolású, középvastag falú kónikus edény oldaltöredéke. Belső oldalán sekély bekarcolások geometrikus mintákat (sraffozott háromszögeket) rajzolnak. $r = 15$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.507. (5. kép 5)
70. Sötétszürke színű, homokkal erősen soványított csőtálpas szűrő edény töredéke. Ltsz.: 85.2.229. (V. k. 6.) (5. kép 6)
71. Világosbarna színű, homokkal és kerámiazúzávalékkal erősen soványított, nagyméretű, behúzott peremű hombár perem- és oldaltöredéke. A perem alatt kis méretű utólag fűrt lyukkal. $r = 20$ cm, $fv = 1,2$ cm. Leltározatlan. (5. kép 7)
72. Sötétszürke színű, homokkal és apró kavicsokkal erősen soványított, nagyméretű talpcsöves edény oldaltöredéke kis lencsebütyökkel. $r = 13$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.559. (5. kép 8)
73. Kívül sárgásbarna, belül szürke, homokkal soványított szalagfüles amfóra nyaktöredéke. $fv = 0,8$ cm. Leltározatlan. (5. kép 9)
74. Sötétszürke színű, homokkal soványított, nagyméretű kónikus hombáredény csőrös füllel ellátott oldaltöredéke. $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.206. (5. kép 10)
75. Szürkés színű, homokkal soványított, közepes falvastagságú és minőségű, nagyméretű amfóra vízszintes szalagfüles nyak- és oldaltöredéke. $r = 11,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.11. (5. kép 11)
76. Barna színű, homokkal és apró kavicsokkal soványított, jó minőségű edény díszítetlen peremtöredéke. A perem egyenesen levágott. Külső felületén vékony barnás bevonat. $r = 10$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.133. (5. kép 12)
77. Külső és belső oldalán sötétbarna bevonattal ellátott, vörösbarna színű, homokkal és apró kavicsokkal soványított, agyagból készített, nagyméretű, durva tárolóedény. $r = 11,5$ cm, $fv = 1,2$ cm. Ltsz.: 85.2.62. (5. kép 13)
78. Világosbarna, homokkal és kerámiazúzávalékkal soványított, nagyméretű, enyhén kihajló peremű hombáredény perem- és oldaltöredéke. $r = 13$ cm, $fv = 0,8$ cm. Leltározatlan. (5. kép 14)
79. Sötétszürke színű, homokkal erősen soványított, agyagkanál töredéke. Szélessége: $5,7$ cm. Ltsz.: 85.2.559/a. (9. kép 1)
80. Sárgásbarna színű, sötétszürke bevonatos, homokkal soványított, agyagkanál töredéke. H: $8,2$ cm. Ltsz.: 85.2.186. (9. kép 2)
81. Sárgás színű, nagyméretű, szerves anyaggal is kevert, nádlenyomatos házfaltöredék. H: $12,3$ cm. Ltsz.: 85.2.486. (9. kép 12)
2. gödör
1. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, bikónikus tál peremtöredéke. $r = 7$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.568. (6. kép 1)
2. Kívül világosbarna, belül szürke, homokkal soványított, bikónikus tál bevonatos és polírozott peremtöredéke. $r = 8$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.688. (6. kép 2)
3. Sötétszürke színű, homokkal soványított, jól iszapolt, egyenes peremű tál peremtöredéke. Oldalán felfelé hajló vízszintes bütyök. Külső oldala enyhén polírozott. $r = 18$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.578. (6. kép 3)
4. Világosbarna, homokkal erősen soványított, bikónikus tál töredéke, oldalán lelógó, csepp alakú bütyökkel. $r = 11$ cm, $fv = 0,4$ cm. (6. kép 4)
5. Szürke színű, apró kavicsos soványítású tál perem- és hastöredéke csepp alakú bütyökkel a törésfelületén. $r = 15$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 86.4.22. (6. kép 5)
6. Sárga színű, homokkal soványított, egyenes peremű, behúzott szájú tál perem- és oldaltöredéke. $r = 18$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 86.4.11. (6. kép 6)
7. Sárgásbarna színű, homokkal soványított, jó iszapolású, behúzott peremű, nagyméretű, mély tál díszítetlen oldaltöredéke. $r = 21$ cm, $fv = 1,0$ cm. Ltsz.: 86.4.12. (6. kép 7)
8. Vöröses színű, homokkal soványított, behúzott peremű, nagyméretű tál perem- és oldaltöredéke, oldalán eny-

- hén besímtott kannelúradísszel. $r = 11,5$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 86.4.14. (6. kép 8)
9. Sötétszürke színű, homokkal soványított, jól iszapolt, bikónikus tál peremtöredéke. $r = 12$ cm, $fv = 0,75$ cm. Ltsz.: 85.2.569. (6. kép 9)
 10. Kívül barnás, belül sötétszürke színű, homokkal és apró kavicsokkal erősen soványított, enyhén kihajló peremű fazék díszítetlen perem- és oldaltöredéke. $r = 5,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.680. (6. kép 10)
 11. Barnás színű, törésfelületén téglavörös, homokkal soványított, bütyöklábakon álló kis füles csésze töredékei az oldalán függőleges, sekély kannelúrákkal. $r = 4,5$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.582. (6. kép 11)
 12. Sötétszürke színű, homokkal soványított, belső oldalán polírozott, kis füles csésze perem- és oldaltöredéke; a perem fölél emelkedő szalagfül letört. $r = 3$ cm, $fv = 0,5$ cm. Ltsz.: 85.2.584. (6. kép 12)
 13. Sötétszürke színű, homokkal soványított, durva kidolgozású füles korsó töredéke a fül csonkjával. $r = 5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.629. (6. kép 13)
 14. Sárgásbarna színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, belső felületén polírozott, nagy méretű, ívelt falú tál, a peremen ülő kis szalagfül. $r = 17$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.829. (6. kép 14)
 15. Kívül barna, belül sötétszürke színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, egyenes falú fazék peremtöredéke. $r = 6$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.697. (7. kép)
 16. Világosbarna színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, enyhén kihajló peremű fazék nyaktöredéke a peremmel. $r = 6,5$ cm, $fv = 0,5$ cm. Ltsz.: 85.2.675. (7. kép 2)
 17. Barnásszürke színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, kissé szűkülő nyakú fazék peremtöredéke. $r = 7$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.567. (7. kép 3)
 18. Kívül világosbarna, belül sötétszürke, homokkal soványított, szűkülő nyakú fazék nyaktöredéke a peremmel. $r = 6,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.676. (7. kép 4)
 19. Kívül világosbarna, belül szürke, homokkal és kerámiazúzával soványított, szűkülő nyakú fazék perem- és oldaltöredéke, letört szalagfül nyomával. $r = 7$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.560. (7. kép 5)
 20. Világosszürke, homokkal és kerámiazúzával soványított, rövid hengeres nyakú fazék díszítetlen peremtöredéke a letört fül nyomával. $r = 10$ cm, $fv = 0,5$ cm. Ltsz.: 86.4.3. (7. kép 6)
 21. Szürke színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, enyhén kihajló peremű fazék díszítetlen peremtöredéke. $r = 8,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.802. (7. kép 7)
 22. Belül téglaszínű, kívül feketés, enyhe polírozású, jó minőségű, gömbös hasú korsó karcolt díszes töredéke. $r = 5$ cm, $fv = 0,5$ cm. Ltsz.: 85.2.716—717. (7. kép 8; 9. kép 8)
 23. Sötétszürke színű, homokkal soványított, enyhén polírozott korsó oldaltöredéke. $r = 5,5$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.581. (7. kép 9)
 24. Sárga színű, homokkal soványított, bikónikus korsó oldaltöredéke. $r = 10$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 86.4.21. (7. kép 10)
 25. Kívül sárga, belül szürke, kis méretű korsó díszített hastöredéke. $r = 5$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 86.4.19. (7. kép 11)
 26. Szürkés színű, homokkal erősen soványított, közepesen vastag falú korsó sekély kannelúrákkal díszített oldaltöredéke. $r = 5$ cm, $fv = 0,4—0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.719. (7. kép 12; 9. kép 6)
 27. Sötétszürke színű, belül polírozott, homokkal soványított, szalagfüles korsó karcolt díszes töredéke. A bekarcolások vonalkázott háromszöget alkotnak. $r = 3,5$ cm, $fv = 0,4$ cm. Ltsz.: 85.2.750. (7. kép 13)
 28. Kívül világosbarna, szürke foltos, belül sötétszürke, polírozott, homokkal soványított, jól iszapolt korsó töredéke letört fül darabjával. $r = 4,5$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.734. (7. kép 14)
 29. Sötétszürke, barna foltos, homokkal soványított, jól iszapolt, edény (amfóra?) aljtöredéke. $r = 9$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.671. (8. kép 1)
 30. Sötétszürke, barna foltos, homokkal soványított, jól iszapolt edény (amfóra?) aljtöredéke. $r = 9$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.672. (8. kép 2)
 31. Vörösesbarna színű, homokkal soványított, jó iszapolású, edény (fazék?) aljtöredéke. $r = 6,7$ cm, $fv = 0,5$ cm. Ltsz.: 85.2.767. (8. kép 3)
 32. Kívül világosbarna, belül sötétszürke színű, homokkal és kerámiazúzával soványított edény aljtöredéke. $r = 6,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.662. (8. kép 4)
 33. Szürkés színű, homokkal soványított, vastagfalú edény (amfóra?) aljtöredéke. $r = 5$ cm, $fv = 1,0$ cm. Ltsz.: 85.2.654. (8. kép 5)
 34. Kívül barna, belül sötétszürke színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, jó iszapolású, csótalptöredék. $r = 8$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.646. (8. kép 6)
 35. Sötétszürke színű, homokkal erősen soványított csótalptöredéke. $r = 5$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.669. (8. kép 7)
 36. Barna színű, homokkal és kerámiazúzával soványított, nagyméretű csótalptöredéke. $r = 11,5$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 86.4.85. (8. kép 8)
 37. Sötétszürke színű, homokkal soványított, jól iszapolt, harangos csótalptöredéke. $r = 7,8$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.674. (8. kép 9)
 38. Sötétszürke színű, homokkal soványított, vastag falú edény oldaltöredéke hurkás szalagfül. $r = 12$ cm, $fv = 0,7$ cm. Ltsz.: 85.2.627. (8. kép 10)
 39. Sárgásbarna színű, jó iszapolású, homokkal soványított, bikónikus tál karcolt díszes töredéke. Ltsz.: 85.2.715. (8. kép 11)
 40. Kívül világosbarna, belül sötétszürke, homokkal soványított, jól iszapolt, nagy méretű edény díszítetlen oldaltöredéke. $r = 16$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.592. (8. kép 12)

41. Vörösesbarna színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, bikónikus fazék perem- és oldaltörédeke. $r = 17$ cm, $fv = 0,8$ cm. Ltsz.: 85.2.707. (8. kép 13)
42. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, jó iszapolású agyagkanál törédeke. $H = 6,2$ cm. Ltsz.: 85.2.769. (9. kép 3)
43. Tégla színű, fekete bevonatos, kihajló peremű korsó díszítetlen nyak- és hastörédeke. $r = 5,8$ cm. Ltsz.: 85.2.577. (9. kép 4)
44. Szürkés színű, külső felületén fekete bevonatos, enyhén polírozott, díszítetlen füleskorsó hastörédeke. $r = 6$ cm, $fv = 0,6$ cm. Ltsz.: 85.2.713. (9. kép 5)
45. Sötétszürke színű, külső felületén polírozott, nagy méretű tárolóedény oldaltörédeke, lapos bütyökkel. $m = 5,2$ cm. Ltsz.: 85.2.632. (9. kép 7)
46. Sárgásbarna homokkőből készült örlőkő törédeke. $m = 11 \times 10,8$ cm. Ltsz.: 85.2.776. (9. kép 13)

A két objektum kerámialeleteinek általános jellemzése

A nagykapornaki rézkori település eddig feltárt két objektumában talált kerámialeletek igen nagy változatosságot mutatnak. Ez megnyilvánul a kerámia minőségében, (iszapolás, égetettség) a díszítésben és a különféle soványítási módokban.

Ez utóbbira általánosan jellemző a homok nagymérvű felhasználása. Ezt sok esetben olyan mennyiségben keverték az agyaghoz, hogy a tárgyak felülete érdessé vált tőle. A másik, nagy szerepet játszó soványítási mód kerámiazúzalék hozzáadását jelentette. Feltehetően a régi, már összetört edények cserepeit használták erre a célra. Az agyaghoz ilyen esetekben is került még homok, de már jóval kisebb mennyiségben. Ezt a soványítási módot legtöbbször a nagy méretű edények készítésénél alkalmazták, de az nem feltétlenül jelentett egyet a durva kivitel fogalmával. Amfóraszzerű edények esetében például a belső oldalt vékony slipréteggel vonták be, a külsőt pedig polírozták, ami még a vékonyabb falú, homokkal soványított tárgyak esetében sem volt általános.

A harmadik a legkisebb arányban előfordult soványítási mód esetén a homok mellett apró kavicsokat is keverték az agyaghoz. Az ilyen tárgyak anyagában kerámiazúzalék sohasem fordult elő.

Pelyvás soványítást kerámiatárgyakban nem alkalmaztak, ilyenekkel csak házfaltörédekben találkozunk.

A díszítések közül a leggyakrabban a kannelúra fordult elő. (1. kép 1, 9, 10; 2. kép 9, 12, 13; 3. kép 3, 4, 9—12, 14.) Kivitelésük nem egyenletes. Számos esetben olyan sekély, hogy a felület kidolgozás miatt csak surló fényben látható. (3. kép 6; 4. kép 8; 5. kép 5; 6. kép 8, 11; 7. kép 11.) A kannelúra tálak és korsók díszítőeleme, nagyméretű tárgyon sohasem fordul elő.

Lényegesen egyenletesebb kivitelűek a karcolt díszek, amelyek az esetek többségében finom kidolgozású edényekre kerültek. (3. kép 15; 4. kép 1; 7. kép 8, 13; 8. kép 13.)

A karcolás mellett — elvéve ugyan, de találkozunk beszúrkált pont-, illetve vonaldísszel is. (4. kép 1, 5.)

A plasztikus dísz nagyon ritka anyagunkban, lapos és kerek bütyök formájában jelenik meg, (9. kép 7) de ezekben az esetekben a funkcionális szándék elsődlegessége is felmerülhet. Kronológiai szempontból lényeges, hogy tűzdelt barázda díszítés egyetlen egy esetben nem fordult elő.

A különféle díszítési módokkal kialakított motívumok köre igen korlátozott. Leggyakrabban a sraffozott háromszög fordul elő, néhány esetben találkozunk csak koncentrikus rombuszokkal az edényeken.

A kerámiatárgyak színe a világosbarnától a sötétszürkéig változik és szinte minden árnyalat megfigyelhető, de az egy edény felületén általában azonos, ami jó égetési technikára vall. A foltos színű áru igen ritka. Az edényeket viszonylag gyakran vékony slip-réteggel borították. Ezek színe hűsvörös, világosbarna, szürke vagy ezeknek valamelyik változata. A slip-bevonat sem kerámiafajtához, sem edénytípushoz nem köthető egyértelműen.

Ezzel szemben igen ritkán találkozhatunk polírozott felületű kerámiatárgyakkal és ilyen esetekben is csak igen kis mérvű polírozást lehet megállapítani.

A Nagykapornakon feltárt rézkori objektumok kerámiajának jellegét a fent leírt jellemzők alakítják ki.

A leletek általános jellemzőinek felsorolásánál végezetül megemlítem még, hogy a 2. gödör anyaga feltűnően jobb minőségű tárgyakat tartalmazott az elsőnél, ugyanakkor nagyon kevés volt közülük díszített. E megfigyelés magyarázata egyelőre még várat magára, talán egy nagyobb méretű ásatás közelebb vihet bennünket a megoldáshoz. Az előkerült tárgyak, főként edények, törédekei mindezek ellenére egykorúnak, a rézkori balatoni csoporthoz tartozónak tűnnek, ezért a továbbiakban a két gödör anyagát egységesen, tárgytípusonként vizsgálom majd.

1. Tálak

Mind a Lasinja, mind a balatoni csoport legjellegzetesebb edénytípusa. (KALICZ 1973, 20; DIMITRIJEVIĆ 1961, 82.) A nagykapornaki példányok az esetek többségében jó minőségű, finom anyagból készülnek. Méretük rendkívül változó, szájátmérőjük 10 és 40 cm között mozog. Számos esetben díszítettek, díszítésük szinte minden esetben kannelúra.

Ezt az edénytípust St. Dimitrijević a Babska-Lengyel kultúra örökségének tekintette. (DIMITRIJEVIĆ 1961, 82) A balatoni csoport felfedezésének időszakában még csak a kettőskónikus példányok voltak ismertek a magyarországi leletek közül. (KALICZ 1969—70, 81; uő. 1969b, 136.) A nagykapornaki rézkori leletek között számos táltípustörédek fordult elő. Sokféleségük az oka, hogy tipológizálásuk a legáltalánosabb jegyek alapján történhetett csak meg. Így jött létre az alább következő felosztás:

a) félgömbös tálak (1. kép 6, 8, 11; 2. kép 1—3; 6. kép 2—3, 9)

b) rövid, hengeres nyakú, kónikus tál (1. kép 1—2, 9—10, 13, 15; 6. kép 4—6, 14)

- c) behúzott peremű tálak (2. kép 5—7, 6. kép 7)
 d) mély tálak (1. kép 14; 2. kép 4, 8; 6. kép 8)
 e) enyhén kihajló peremű, kónikus tálak (1. kép 3—5, 7, 12; 6. kép 1)

f) profilált vállú, gömböshasú tálak (2. kép 9—11).

Az a) típus igen általános forma, valójában minden őskori korszakban és kultúrában előfordul. A b) típus már lényegesen jobb korjelző. Általánosnak mondható a Lasinja-csoportban,⁴ annak korai és késői korszakában egyaránt. Érdekes a megjelenése a Dunántúltól távol eső területeken. Így Herkulesfürdő II. fázisában (ROMAN 1971, Abb. 41.3.), Photolivos III. rétegében (RENFREW 1970, 2. t. 3.), a késő Sălcuța korra datált Sadovec II. településen. (TODOROVA 1968, Abb. 10.) Ez utóbbi két párhuzam a Kodzadermen—Gumelnita—Karanovo VI. horizontból származik, tehát korábbi a Balaton-Lasinja I. kultúrájánál.

A c) típus az előzőnél szélesebb körben elterjedt, több párhuzammal rendelkező edényfajta. A behúzott peremhez többnyire domború váll tartozik. A magyarországi, publikált leletanyagban is szépszámu párhuzamát találjuk.⁵ A Lasinja-csoportnak is egyik vezető edényformája. (DIMITRIJEVIĆ 1961, 82.) Legnyugatibb előfordulása a münchenshöfeni csoport (SÜB 1969, 395. és Abb. 1, 4.) és Burgenland (ibid. Abb. 3, 16.), de ugyanúgy jellemzője a Sălcuța IV-kultúrájának (ROMAN 1971, Abb. 1—2, Abb. 4, 6.) is. Nagyszámban találjuk Herkulesfürdő—Rablóbarlang I. és II. rétegében (ROMAN 1971, Abb. 29, 8; Abb. 23, 8.), de a III. rétegből már teljesen hiányzik. Párhuzamait a Balkánon tovább követhetjük Bulgárián keresztül (TODOROVA 1968, 52, Abb. 3.4—11.) Trója korai rétegeiig (PODZUWEIT 1978, 1—2. t.) és Görögorszáig (PODZUWEIT 1979, Taf. 5,7; 7,4.).

A sok változat közül kiemelkednek azok, melyek törésvonalán lelőgő csepp alakú bütyök helyezkedik el. Ez a díszítésmód a Lasinja-csoportban a klasszikusnak is mondott II. fázisban jellemző (DIMITRIJEVIĆ 1976, III—IV. t.), de képviselve van burgenlandi—steier—karintiai Epi-Lengyel-horizontban (SÜB 1969, Abb. 5, 14, 19.) és a Bisamberg—Oberpullendorf-csoportban is.⁶

A Dunántúlon a Balaton-Lasinja I. kultúrát megelőző horizontban ismeretlen, gyakran előfordul viszont ezzel egyidőben Bulgária késő-eneolitikumában (TODOROVA 1968, 52, 19.) és a görögországi Photolivos III. rétegében (RENFREW 1970, T. 3.). Némely töredékről elképzelhető, hogy a d) típusba is besorolható lenne.

Mély tálak kategória alatt azokat az edényeket gyűjtöttem össze, amelyek mélysége megközelítette vagy elérte a szájátmérő méretét. Ez az edénytípus a rézkor egyik jellegzetes, de nem túl gyakori formája. A Lasinja-csoport klasszikus fázisából alig egy-két példány ismert.⁷ A kettőskónikus forma a Bisamberg—Oberpullendorf csoportban (RUTTKAY 1983, Taf. 13,3; RUTTKAY 1976, Abb. 7, 6.) az egyenesen levágott peremű a Lasinja-csoport II. fázisában fordul elő.⁸ Az e) típus eddig magyarországi lelőhelyről ismeretlen volt. Ludbresi Ivanovac, Polje lelőhelyről, késői Lasinja-környezetből közölt Z. Marković néhány hasonló példányt. (MARKOVIĆ 1983, t. 1.3; t. 2.1, 3, 5, 12.) Jelen

ismereteink szerint sem Közép-Európában, sem Délkelet-Európában nincsenek megfelelői.

Hasonló a helyzet az f) típusnál, de ehhez Herkulesfürdő—Rablóbarlangból tudunk néhány párhuzamot felsorolni (ROMAN 1971, Abb. 23, 4.).

2. Korsók

A nagykapornaki korszóletek között a következő két kategóriát különíthetem el:

- a) Körtealakú forma (3. kép 8, 12, 13, 15; 7. kép 8)
 b) Bikónikus forma (3. kép 6, 7, 9, 11, 14; 2. kép 13; 6. kép 13; 7. kép 9—14; 9. kép 4—5, 6, 8).

Biztosan a korszóformákhoz tartoznak még a 4. k. 3, 6, 7, 15. ábrán látható edényalj-töredékek, de ezek típusba sorolása nem lehetséges.

A nagynyílású szalagfülek és a hozzá köthető edényformák újdonságnak számítanak a Kárpát-medence középső-rézkorában (KALICZ 1982, 6.). Ezek közé soroljuk a Balaton-Lasinja I. kultúra legjellegzetesebb edénytípusát, az egyfülű korszót, melynek szerepe és jelentősége a bodrogkeresztúri kultúra tejesköcsögeihez hasonló.

A korszó a balatoni csoport leletanyagában a kutatás legkorábbi szakaszától ismert, (KALICZ 1969—70, 81., KALICZ 1969A, 6. ábra) akárcsak a Lasinja-csoportból. (DIMITRIJEVIĆ 1961, VI. t. 45/c.) Említést érdemel, hogy a Nagykapornakon feltárt korszók sokkal inkább ez utóbbi kultúra edényeire, mint a Magyarországról eddig publikált leletekre hasonlítanak. (DIMITRIJEVIĆ 1976, t. III. 7; t. VII. 3.).

A nagykapornaki b) típusú példányok kivétel nélkül a finomkerámia körébe tartoznak, jól iszapoltak, többnyire polírozottak, vagy fényezettek. Díszítésük legtöbb esetben sekély kannelúra, néha vékony karcolás.

A kortárs kultúrákban ismeretlen ez az edénytípus, így meglehetősen magas értéket képvisel a kultúrák relatív kronológiájának kialakításában.⁹ Ugyancsak ismeretlen ez az edénytípus a közép-európai egykorú kultúrákban. Általánossá válása a Balaton-Lasinja I-kultúrát követő horizontban a tűzdelt barázdás díszű kerámia—Hunyadi-halom—Altheim—Baalberg-kultúrák időszakában kezdődik csak meg.

Külön figyelmet érdemelnek az a) típusba sorolt körtealakú korszók, amelyből egész példányt nem ismerünk. A 3. kép 8. ábrán közölt korszótöredékek formában, színben és díszítésben tökéletesen egyező formát mutat be H. Schwammenhöfer Schleinbach lelőhelyről a Bisamberg—Oberpullendorf-csoport köréből (SCHWAMMENHÖFER 1983, Taf. 25.29/c).

3. Csészék, bögrék

A legnagyobb formagazdagságot felmutató edénytípus. A nagykapornaki példányok minden esetben vékonyfalúak, jó minőségűek, polírozott felületűek, a díszítés kivétel nélkül kannelúrázással történt. Két típusba soroltam őket:

- a) füles csészék (3. kép 1, 5; 4. kép 2; 6. kép 11—12)
 b) fületlen csészék (3. kép 2, 3)

A kétfülű csésze megjelenése a Kárpát-medencében a korszékéhoz hasonlóan korszakjelző. E. Ruttkay a Balaton–Lasinja I-horizont legfontosabb edénytípusának nevezte (RUTTKAY 1983, 31.), ugyanakkor rámutatott arra, hogy a Kárpát-medencétől délre már az eggyel korábbi, Krivodol—Sălcuta—Gumelnița kultúráknak is sajátja volt. A Duna-vidéken ugyanakkor a Tiszapolgár-késő-Lengyel-horizontban ismeretlen. Az a) típusba sorolt edények közül a 3. kép 5. ábrán látható csészének ismerjük legjobb párhuzamát a balatoni csoport leletein kívül (KALICZ 1980 T. 3.9, 11; T. 6.5; KALICZ 1973, 20., ill. 10. t. 4, 5, 15; MRT 3. 29. kép 24, 28; MRT 5.5. t. 9.) a vele réstben egyidős Ludanice- (MRT 5. 5. t. 9, 11; VLADÁR 1969, 509. Abb. 11.6.) és bodrogkeresztúri kultúrákból.¹⁰

A Gumelnița-kultúra kétfülű csészéi inkább az Alföldön talált példányokhoz állnak közelebb (VAJSOVA 1969, 493., Abb. 12, GEORGIEV 1969, 154—155., 12—15. ábra).

Különös jelenség, hogy a Lasinja-csoport eddig publikált hasonló típusú leletei csak távoli párhuzamot jelentenek. (DIMITRIJEVIĆ 1976, t. III. 5., PAHIĆ 1973, t. 4. A. Z 1463, B 5669.) Egészen egyedülálló típus a 6. k. 11. ábrán látható, kis bütyöklábakon álló csésze, amely példa nélkül áll a kortárs kultúrákban. Egyetlen egy, de annál pontosabb megfelelőjét közölte E. Ruttkay a 3. kép 1. ábrán látható kónikus csészének Bisamberg lelőhelyről, a hasonló korú rézkori kultúra leleteként. (RUTTKAY 1976, Abb. 2, 5.)

4. Csoprok, fazekak

- a) enyhén kihajló peremű, hasas forma (3. kép 4; 4. kép 9, 10, 14, 20; 6. kép 10; 7. kép 1, 2, 5)
- b) hengeres nyakú forma (4. kép 11—12; 7. kép 6—7)
- c) szűkülő szájú forma (4. kép 4, 8, 13, 16, 19; 7. kép 3, 4)

Különféle fazékformákhoz tartoznak a 8. kép 1—5 ábrán látható fenéktörédek.

Az a) típus rendkívül általános forma. Hasonlóval már a lengyel kultúra korai szakaszában is találkozunk, de általánosan elterjedt csak a kultúra kései szakaszában lesz. Onnan szalagfüles példányok ismertek. (RACZKY 1974, 7. kép 7—9, 12, 16; 10. kép 7, 9, 11; 11. kép 1—2, 4, 9) Az eddig publikált magyarországi leletanyagban különös módon nincsenek jó megfelelői, kivéve a kisméretű, hordóalakú edényt, (4. kép 14) amely a balatoni csoportból, (MRT 1. 5. t. 2.) a Lasinja-csoportból (DIMITRIJEVIĆ 1961, T. VII. 45d.) sőt a Ludanice-csoportból is ismert.¹¹

A b) típus az a) variánsának tekinthető. Magyarországi párhuzamát Gógánfán találták meg, (MRT 3. 29. kép 22.) de nem idegen a Ludanice-csoport területén sem. (MRT 5. 4. t. 2—4.) Hosszú életű forma, hiszen a késő-Lengyel—Tiszapolgár—Karanovo VI-horizontban már megtaláljuk,¹² de a Balaton II—III. csoport kortársában a németországi Altheim-csoportban is jellemző (DRIEHAUS 1960, Taf. 5,4.)

A c) típusnak a balatoni csoportban egészen pontos párhuzamát nem ismerjük. Szűkülő peremű fazekak kerültek

elő Veszprém megyei lelőhelyeken, de ezek profilja eltér a nagykapornakiakétól. (KALICZ 1969A, 7. ábra) Számos párhuzama van ugyanakkor az eggyel korábbi horizontban a Dunántúlon.¹³ Jellemzője továbbá a Bisamberg—Oberpullendorf csoportnak (SCHWAMMENHÖFER 1983, Taf. 22. 3, 9, 11.), a Sălcuta IV-kultúra korai szakaszának.¹⁴ A 4. kép 4. ábrán közölt fazék szinte pontos mása is Herculesfürdő—Rablóbarlangból a II. rétegből ismert (ROMAN 1971, Abb. 21.6.).

A c) típusú fazekak egészen különös variációja a 4. kép 8. ábra edénye, mely erősen behúzott peremével a lengyel kultúra ún. Butmir-fazekait idézi, de amely anyaga és kannelúrás dísz szerint egyértelműen a Balaton—Lasinja I-horizontba tartozik.

A kortárs kultúrák közül egyedül a bodrogkeresztúri kultúrában találtam viszonylag közeli párhuzamát, de általánosan ott sem mondható. (PATAY 1961, XXVII. t. 6.)

5. Szűrőedények

Korsóformán (4. kép 3), csőtálpas edényen (5. kép 6) és fazékon (4. kép 17) egyaránt találtunk az égetés előtt fűrt lyukakat, amelyek egyértelműen szűrőedényre engednek következtetni, bár pontos alakjukat teljes edény hiányában nem tudjuk meghatározni.

6. Csőtálpas edények

A nagykapornaki rézkori telepen csak olyan kis töredékekben fordultak elő, melyek alapján teljes rekonstrukciót nem lehetett elvégezni. A rendelkezésre álló adatok alapján ezt a típust két alcsoportra oszthatjuk:

- a) egyenes csőtálpú edények (5. kép 3, 8; 8. kép 6)
- b) harangos csőtálpú edények (5. kép 1, 2, 4, 6; 8. kép 7—9)

Az egyenes falúak közül említésre méltó a jelentős méretével kiemelkedő edény (5. kép 8), a harangos csőtálpúak közül pedig az a darab, amely szűrőedényként szolgált (5. kép 6).

A magas csőtálpal álló edény a késői neolitikumtól használt forma. Ennek harang alakú változata sem újdonság a Balaton—Lasinja I-kultúra idejében, hiszen az már a lengyel kultúra kései szakaszában, sőt Zengővárkony lelőhelyen is megjelent (RACZKY 1974, 189.; DOMBAY 1960, LXXXV. 2). Számos és pontos párhuzama Trója korai periódusából a balatoni csoport déli eredetének egyik biztos mutatója. (PODZUWEIT 1978, Taf. 4.1/II.)

7. Tárolóedények

E gyűjtőnév alatt valójában többféle edénytípust vontam össze, melyeknek közös jellemzője az átlagosnál nagyobb méret, amely sem főzés, sem étkezés céljaira nem teszi őket alkalmassá.

- a) amphorák, vízszintes szalagfüllel (5. kép 9, 11; 8. kép 10)
- b) szűkülő szájú fazékforma (5. kép 12)
- c) bikónikus edények (5. kép 5, 7, 10; 8. kép 11—13)

Az 5. kép 13. ábrán látható edényalj-töredék az a—c) formák közül bármelyikhez tartozhatott.

A kortárs kultúrákból mind ez ideig kevés tárolóedényt közöltek, így az összehasonlítás is nehéz. A 8. kép 11—13. ábrán közölt, igen jellegzetes edényformák legpontosabb párhuzama Keszthely—Fenekpusztáról származik (KALICZ 1969a, 7. ábra fent).

A tárolóedényeknél említtem meg az ún. csőrös füleket, melyek a balatoni csoporton belül a lengyeli kultúra örökségeként jön számításba, tekintve, hogy csak ebben a két horizontban fordul elő (KALICZ 1969b, 161.) Közép-Európa és a Kárpát-medence kortárs kultúráiban ismeretlen, viszont elég jó párhuzamait találjuk Pevkakia Magulán, ahol korai trójai leletek is előkerültek. (PODZUWEIT 1979, Taf. 6.5, 7.).

Különleges tárgyak

1. Agyagkanalak

A csőrös fülekhez hasonlóan ezt a tárgytypust is a lengyeli kultúra örökségeként tartja számon a kutatás (KALICZ 1969b, 161.). A Nagykapornakon előkerült nagyszámú példányból itt most hármat mutatok be. (9. kép 1—3)

2. Kőeszközök

- a) pattintott kőeszközök és töredékeik (9. kép 10—11)
- b) csiszolt kővessők és töredékeik (9. kép 9)

Különleges esetként megfigyeltünk tudatosan kettéhasított kavicsokat is (9. kép 10), melyek arra utalnak, hogy a balatoni csoport lakossága kísérletet tett arra, hogy folyami kavicsokból eszközt készítsen. Meg kell említeni továbbá az 1. gödörben talált magköveket, amelyek helyi kőfeldolgozásra engednek következtetni.

A nagykapornaki tárgytypusok és párhuzamaik összessége

A Nagykapornakon talált tárgytypusok vizsgálatából az alábbi következtetések vonhatók le:

1. Az itt feltárt leletek — főként kerámiatárgyak — jól illeszkednek a balatoni csoport eddig ismert leleteinek körébe. Különbséget néhány edénytípus hiánya vagy újdonságkénti megjelenése jelentett, illetve az a jellegzetesség, hogy Nagykapornakon teljes mértékben hiányoztak Veszprém megye területéről közölt gazdag díszítőformák (KALICZ 1969a, 6. kép).

2. A balatoni csoport körén kívül a Lasinja-csoport és a Bisamberg—Oberpullendorf-csoport szolgáltatja a legjobb párhuzamokat a nagykapornaki leletekhez.

3. Megállapítható volt, hogy a korai rézkor Tiszapolgár—késői lengyeli kultúra—Nitra—Brodzany-horizont anyagi kultúrája sok esetben még távoli párhuzamokat sem szolgáltatott az itteni leletanyaghoz, amely tény a balatoni csoport genezisének kérdésében játszik fontos szerepet.

4. A Kárpát-medence déli peremén élt kortárs kultúrák közül a Vinča- és a Salcuta-kultúra szolgáltatott igen pon-

tos megfelelőket, de igen nagy hasonlóság mutatkozik a Balkán (Bulgária és Görögország), illetve Trója korai rétegei és a balatoni csoport Nagykapornakon feltárt leletanyaga között is. A kronológia és az eredet szempontjából jelentősége lehet annak a megfigyelésnek, miszerint a párhuzamok jelentős része ezen a délkelet-európai területen a Balaton I—Bodrogkeresztúr—Gumelnița B-horizont előtti korszakból származott.

5. Meglepően nagy a formai hasonlóság a Salcuta IV-kultúra és a nagykapornaki leletek között. A Herculesfürdő II. rétegében talált kerámia P. Roman által megadott jellemzése is szinte változatlanul alkalmazható az itt bemutatott leletekre.¹⁵

6. Az elemzés során ugyanakkor feltűnően nagy különbség mutatkozott a balatoni csoport és a bodrogkeresztúri kultúra tárgytypusai között. Néhány igen általános edényforma azonossága vagy hasonlatossága mellett hosszan sorolhatnánk a lényeges eltéréseket is az agyagtárgyak kivitelzésétől kezdve a településrendszeren, a kőeszköziparon és a fémművességen keresztül egészen a temetkezési szokásokig.¹⁶

A két nevezett kultúra tehát nagy valószínűséggel egy időben élt, de más anyagi és szellemi kultúrájú és feltehetően más etnikumú nép hagyatéka.

A nagykapornaki leletek között igen nagy számban fordultak elő olyan edények, melyek felületét vékony bevonat borította. Ezek legtöbb esetben tizedmilliméter vastagságúak és levelesen elválnak a tőlük különböző színű edényfáltól. A bevonatok színe vörös, téglaszínű, gesztenyebarna, szürke vagy fekete. Szinte valamennyi edénytípuson előfordul, kisebb és nagyobb példányokon, finom és durva kivitelűeken egyaránt.

Legutóbb a balatoni csoporttal egykorú bodrogkeresztúri kultúrával kapcsolatban Raczy Pál elemezte a vörös slip-festés délkeleti kapcsolatait. A szerző megállapítja, hogy az egy a „Kárpát-medencében előzmény nélküli és mindenképpen egyedi jellegzetesség a bodrogkeresztúri kultúra egyéb díszítéstípusai mellett.” (RACZY 1982, 180.) A déli kapcsolatok beható elemzéséből kiderül, hogy ez a díszítéstípus Délnyugat-Anatóliában, illetve Közép- és Dél-Görögországban a korai bronzkor I. fázisának és a II. fázis elejének jellegzetessége, Thesszáliában a rézkori Rachmani-kultúrában fordul elő. (RACZY 1982, 180.) A szerző továbbá megállapítja, hogy az említett területeken kívül hiteles ásatásból az albániai Maliq II/a—b rétegeiben szerepel a vörös-slip díszítőelemként.

Míndez rendkívül fontos a Balaton—Lasinja I-kultúrával kapcsolatban, hiszen az a bodrogkeresztúri kultúra A fokozatának kortársa volt. (KALICZ 1979, 51—52.), amiből az is következik, hogy az EH I—Trója I keltezés a bodrogkeresztúri kultúrához hasonlóan rá is érvényes) RACZY 1982, 187. táblázat).

A vörös slip-bevonatnak a Lasinja-csoportban történt alkalmazása a kutatás előtt negyed százada ismert. (DIMITRIJEVIĆ 1961, 82—83.) Kutzián Ida is még úgy vélte, hogy ez a díszítés a komplexumon belül a Lasinja-csoportra korlátozódik. (KUTZIÁN 1969, 52.).

A nagykapornakiakéhoz hasonló megfigyeléseket tett azonban P. Roman a balatoni csoport korai fázisával legáltalában egykorú Sălcuta IV-kultúra elemzése során. Felsorol ilyen típusú díszítésmódot olténiai lelőhelyekről (ROMAN 1971, 33.), Herculesfürdő—Rablóbarlang II. és III. periódusából (ROMAN 1971, 65, 69, 71.) és Pécska—Nagysánc alsó rétegéből (ROMAN 1971, 85.) vagyis a Sălcuta IV-kultúra teljes romániai elterjedési területén. Igaz, ezek a bevonatok nem minden esetben vörös színűek, meglettüknek mégis jelentősége lehet. A gesztenyebarna, szürke és fekete bevonatok pontosan megegyeznek a Nagykapornakon, balatoni környezetben tapasztaltakkal.

Volt-e kapcsolat e díszítés és az Égeikum vörös színű slip-bevonatai között, egyelőre nyitott kérdés marad, de előzmény nélküli feltűnését a Balaton—Lasinja I—Sălcuta IV-horizontban semmi esetre sem tekinthetjük a véletlen művének.

A közép- és délkelet-európai őskorkutatásban fennálló terminológiai bizonytalanság okozza azt az ellentmondásos helyzetet, hogy a Balaton—Lasinja I-kultúra kortársait a Kárpát-medencétől északra és nyugatra az ún. késő-lengyeli horizontban kell keresnünk.

A magyar kutatás már évtizedekkel ezelőtt elvégezte a két kultúra szétválasztását a balatoni csoport leletanyagának körülhatárolásával (KALICZ 1969a), Jugoszláviában, ahol a balatoni csoporttal rokon Lasinja-csoportot már az 1960-as évek eleje óta ismerték, már eleve fel sem merült ilyen terminológiai zavar. (DIMITRIJEVIĆ 1961.)

A csehszlovák kutatás a mai napig a magyar kutatástól alapvetően eltérő „Lengyel-kultúra”-fogalmat használ. Az ő felfogásuk szerint a kultúra töretlenül élt tovább egészen a tűzdelt barázdás díszű kerámia kultúrájának horizontjáig.¹⁷

Részben hasonló a helyzet Ausztriában. A. I. Ohrenberger a 60-as évek végén három csoportra osztotta a burgenlandi lengyeli kultúra leleteit. Ezek közül a harmadik az, amely szinte pontosan megfelel a balatoni csoport anyagi kultúrájának (OHRENBERGER 1969.).

Ugyancsak ebbe a horizontba sorolható L. Süß burgenlandi-steier csoportja, amely a szerző szerint az Epi-Lengyel-horizont tagja. (SÜß 1969, 405.)

Alsó-Ausztria neolitikumának vizsgálata közben E. Ruttkay is használja az Epi-Lengyel kifejezést, de ezt nála a Bismberg—Oberpullendorf csoport tölti ki. (RUTTKAY 1983, 30.)

A jelentős különbségek felismerése vezette Ruttkayt arra a megállapításra, miszerint az utóbbi csoportot és az általa képviselt horizontot le kell választani a lengyeli kultúrától.¹⁸

A balatoni csoport keletkezésének története ma még nem egyértelműen tisztázott. A korábbi kutatásnak több olyan közös elemet sikerült kimutatnia, amely összekötő kapocs szerepét játszhatja a Balaton—Lasinja I- és a késő-lengyeli horizontok között. (KALICZ 1969—70, 81., KALICZ 1969a, 9. ábra.)

A néhány, eddig felfedezett hasonlóság mellett azonban lehetetlen nem észrevenni azokat a lényegi különbségeket,

amelyek az említett kultúrköröket elválasztják egymástól. Az anyagi kultúra számos tárgyán kívül a temetkezés és a lelőhelysűrűség alkotják e különbség legfőbb, eddig ismert elemeit.¹⁹ Jogosnak tűnhet tehát egy olyan feltételezés, amely szerint a késő-lengyeli nép anyagi kultúrájának átalakításában és a balatoni csoport kultúrájának létrehozatalában egy, a Kárpát-medencén kívülről érkező, idegen etnikum is jelentős szerepet játszott.

A Balaton—Lasinja I-kultúra kialakításának történeti hátterét a korábbi kutatás részben már tisztázta. Az AI-Dunánál lejátszódott etnikai és kulturális váltás mélyreható változásokat okozott mind a Balkán, mind pedig a Kárpát-medence történetében (MORINTZ—ROMAN 1968, 119 skk.). Az AI-Dunánál feltűnő új népesség — a Černavoda I-kultúra hordozói — korábbi szálláshelyük elhagyására kényszerítik a Moldva déli felében, a Kelet-Havasalföldön és Dobruzdzásában élt rézkori etnikumot, a Gumelnița-kultúra lakosságát. Ez a fokozatos, nyugati irányú vándorlás további népmozgások láncreakcióját vonta maga után (MORINTZ—ROMAN 1968, 119 skk.; ROMAN 1971, 128—129.)

Ezzel részben egyidőben, de valószínűleg ettől függetlenül jelentős változások történtek a Balkán északi és középső területein. A korábban központi szerepet játszó Vinča-kultúra fokozatos hanyatlás után csoportokra hullik és egymástól többé-kevésbé különböző új kultúrák alapjává lesz.²⁰ Ezzel együtt jelentős területvesztések is érik a kultúrát, míg a legvégű fázisban már csak a Morava folyó torkolatvidékére korlátozódik (SREJOVIĆ 1963, 12—14.; KALICZ 1982, 2. kép; DIMITRIJEVIĆ 1973, 145.). Végleges megszűnése minden bizonnyal a fentebb vázolt K—Ny-i irányú népmozgásokhoz köthető.

Ezzel szemben szinte teljes bizonytalanságban vagyunk a Dunántúl kora-rézkorát illetően. A lengyeli kultúra kései fázisának kimutatása és néhány eddig felfedezett településének regisztrálása csupán az elmúlt másfél évtizedben sikerült a magyar őskorkutatásnak.²¹ A kutatóknak ez az ugyancsak kezdeti stádiuma magyarázza, hogy egyelőre csak közvetett adatok alapján feltételezhetünk egy nagyobb etnikai bevándorlást a Dunántúlra a késő-lengyeli-Cucuteni A-KGK VI-horizont legvégén. A bevándorlók között sokan lehetnek az éppen ez idő tájt felmorzsolódó Vinča-kultúra lakosai közül, akik más, valószínűleg egyéb balkáni (pl. a Sălcuta-) kultúrából érkezett emberekkel együtt a délkelet-európai kulturális hagyományok számos elemét hozták magukkal, amelyek a Balaton—LASINJA I-kultúra meghatározó jegyeit alkotják majd (KALICZ 1982, 4 skk.).

A leletanyag — főként kerámika — elemzése során úgy találtam, hogy a Balaton—Lasinja I-kultúra örökségében több, a Vinča D-kultúrától eltérő, sokszor attól idegen, főként Sălcuta-elem, mint ahogy azt eddig gondolta a kutatás.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kerámika csak egyetlen összetevője egy nép kultúrkincsének. A végső szót a tárgyalta kultúra kialakulásáról csak valamennyi kulturális alkotóelem komplex elemzése után mondhatjuk ki.

Jegyzetek:

- ¹ Rég. Füzet. No. 35., 1985. 17. o., Vándor László Padár-autóbusz-megálló néven közölte a lelőhelyet és az bár a két falu határán fekszik, még Nagykapornak területéhez tartozik. Ezúton köszönöm meg dr. Vándor Lászlónak, hogy felhívta figyelmemet a lelőhelyre.
- ² Kalicz Nándor a nemrégiben (AÉ 1982/1 3 skk.) határozottan elkülönítette a Balaton—Lasinja I-kultúrát a régi II—III. fázistól és ez utóbbira új elnevezés bevezetését javasolta. A Balaton—Lasinja I-komplexumon belül azonban nem tett különbséget a magyarországi és jugoszláviai leletek között. A nagykapornaki leletanyag vizsgálata során úgy találtam, hogy a Balaton—Lasinja I-kultúrakomplexum nem tekinthető teljesen homogénnek, ezért azon belül az eddig publikált leletek alapján, ma még érdemesnek tartom helyi csoportok megkülönböztetését. Ebben a cikkben a Balaton—Lasinja I kultúra balatoni csoportjának nevezem majd a magyarországi, Lasinja-csoportnak pedig a jugoszláviai leleteket. Mindazonáltal nem tartom lehetetlennek, hogy a további kutatások során ez a megkülönböztetés módosul vagy akár meg is szűnhet.
- ³ A leletek leírásánál a következő rövidítéseket alkalmaztam: fv = falvastagság, r = a töredékből kiszkerkeszthető edény sugara, átm. = átmérő
- ⁴ PAJIĆ 1973, 2. tábla közepén; DIMITRIJEVIĆ 1961, XVIII. t., 138., 141; MARKOVIĆ 1983, 2. t. 16; 3. t. 3.
- ⁵ Magyarország Régészeti Topográfiaja (továbbiakban MRT) 3., 84. t. 20, 21, 36. kép 9—10, 51. kép 26—27; KALICZ 1969—70, 81.; KALICZ 1973, 11. t. 1—4.
- ⁶ SCHWAMMENHÖFFER 1983, Taf. 15. 4—5.; RUTTKAY 1976, Abb. 6.6—9; Abb. 7.1, 3, 4, 8. A Bisamberg—Oberpullendorf csoportban a nagykapornakiakéhoz hasonlítva sokkal erősebben behúzott peremű példányokkal találkozunk.
- ⁷ Vinkovciról: DIMITRIJEVIĆ 1976, t. V. 1., Zbelovoról: PAJIĆ 1973, t. 2. felül, a késő Lasinja-horizontból: MARKOVIĆ 1983, t. 1.1.
- ⁸ BATOVIĆ 1973, T. 19.; E. Ruttkay Oberpullendorfról mutat be egy az 1. kép 14. ábrán látható edénnyel majdnem azonos formájú tálat. RUTTKAY 1976, Abb. 7.6.
- ⁹ A Sălcuta IV-kultúra formakincséből P. Roman közöl néhány füles korsót (ROMAN 1971, Abb. 53.13, 14.), de ezek láthatóan nem függenek össze a Balaton—Lasinja-kör korsóival.
- ¹⁰ KUTZIÁN 1958, I. t. 1—8, II. t. 1—5, 9; PATAY 1978, 16. ábra 5., 22. ábra 2, 5, 18., 37. ábra 15, 16. Meglepő továbbá a hasonlóság a trójai és görögországi párhuzamokkal. PODZUWEIT 1978, Taf. 4. V. típus, PODZUWEIT 1979, Abb. 7.7.
- ¹¹ MRT 5. 5. t. 8.; Chr. Podzuweit Pevkakia Maguláról közöl még hasonló példányokat, amelyek mellett korai trójai importok is előkerültek (PODZUWEIT 1979, Taf. 5.2., Taf. 6.5.)
- ¹² Veszprém-Felszabadulás útról: RACZKY 1974, 8. kép 15, Bulgária, Sadovec II-fázis: TODOROVA 1968, 55., Abb. 6.1, 2, 4.; Seče-csoport: MARKOVIĆ 1981 t. 1.6.
- ¹³ RACZKY 1974, 11. kép 6, 15. kép 7., illetve II. Simon Katalin cikke a Zalai Múzeum 1. kötetében. (Sajtó alatt.)
- ¹⁴ ROMAN 1971, Abb. 6. 1—7. Ostrovul Corbului lelőhely leletanyagát P. Roman a bodrogkeresztúri kultúrával helyezte egy horizontba. Uott: 47. o.
- ¹⁵ A Sălcuta IV-kultúra kronológiai helyzetét az alábbiak szerint határoztam meg: P. Roman a Sălcuta IV-kultúra életében több, legalább két önálló fázist különít el. (Ld. az előző jegyzetet!)
- Ezek közül az elsőt a bodrogkeresztúri kultúrával párhuzamosítja, de azon belül nem határozza meg, hogy annak melyik fázisával lenne egykorú. A magyar kutatás hagyományosan a bodrogkeresztúri kultúra B-fázisával indítja a Sălcuta-kultúrát, holott az a tény, hogy a Sălcuta IV-kultúra importtárgyainak hiánya a bodrogkeresztúri A-fázisban valóban fennáll, önmagában még nem bizonyíték arra, hogy az a kultúra akkor még nem is létezett. Tény viszont, hogy a Sălcuta IV- és a Balaton—Lasinja I-kultúrák elődei — Sălcuta III és késő-lengyeli-kultúrák — egykorúak voltak és már ez is sugallhatja a két nevezett kultúra legalább részbeni egykorúságát.
- A korábban Balaton—Lasinja II—III. — ma tűzdelte barázdás díszű kerámia-kultúrájának nevezett régészeti egységnek ma csak a Hunyadi-halmi csoporttal fennállt kapcsolatát ismerjük (KALICZ 1982, 10.). Nem ismert ugyanakkor a bodrogkeresztúri kultúra B-fázisának és a Balaton—Lasinja-kultúra időbeli kiterjedése.
- P. Roman Herculesfürdő—Rablóbarlang II. és III. fázisát fiatalabbnak ítélte meg a Sălcuta IV-kultúránál (ROMAN 1971, 117—118.), ugyanakkor az önálló Hunyadi-halmi csoportot Herculane III-mal vagyis Pécska alsó rétegeivel azonosította (ROMAN 1971, 117—118, 122.). Ebből következik, hogy Tiszapolgár-Basatanya legkésőbbi sírjai Herculane II-vel lennének egykorúak (KALICZ 1979, 50.) Ha pedig a Sălcuta IV-kultúra mindezeket megelőzi, akkor, Kalicz Nándor gondolatmenetét logikusan továbbfejlesztve, a Sălcuta IV-kultúra romániai fejlődésének ennél korábbiak, tehát a bodrogkeresztúri kultúra A-fázisával és ezzel együtt a Balaton—Lasinja I-kultúrával is, legalább részben egykorúnak kell lennie, különösen, ha figyelembe vesszük P. Romannak, a már említett többfázisú Sălcuta IV-fogalmát.
- ¹⁶ Valószínűleg nem véletlen, hogy míg a bodrogkeresztúri kultúrának elsősorban a temetőit, addig a Balaton—Lasinja I-kultúrának inkább a telepeit ismerjük.
- ¹⁷ LICHARDUS—VLADÁR 1964, 62 skk.; Uő.: 1968, 263 skk., VLADÁR—KRUPICA 1970, 353 skk.; LICHARDUS 1985, 31 skk. további irodalommal.
- ¹⁸ RUTTKAY 1983—84, 221.; Az Epi-Lengyel-kifejezés már önmagában is megtévesztő, mert akaratlanul is azt sugallja, hogy egy, a lengyeli kultúrához kötődő jelenség-csoporttal állunk szemben. A balatoni csoport azonban olyan nagy önállóságot mutat, hogy azt feltétlenül el kell választanunk a korábbi fejlődéstől. A nagykapornaki leletek elemzése közben arra a további felismerésre jutottam, hogy a Bisamberg—Oberpullendorf-csoport és a balatoni csoport tárgytipusai között oly nagyfokú hasonlóság áll fenn, hogy a nevezett ausztriai csoportot a Balaton—Lasinja I-komplexum északnyugati tagjának kell tartanunk és mint ilyennek valóban nincs helye a lengyeli kultúra keretein belül.
- ¹⁹ Legutóbb Kalicz Nándor is rámutatott a két kultúra alapvető különbözőségére, a gyökeresen megváltozó anyagi kultúrára. (KALICZ 1982, 4, 6.)
- ²⁰ St. Dimitrijević megkísérelte a Rachmani kultúrát is a Vinča D-kultúrából levezetni, ez a feltételezés azonban ma még nem tűnik minden szempontból megalapozottnak. (DIMITRIJEVIĆ 1973, 147.)
- ²¹ RACZKY 1974, 3 skk., és H. Simon Katalin cikke a Zalai Múzeum 1. kötetében. (Sajtó alatt.)

Irodalom:

- BATOVIĆ 1975 BATOVIĆ, S, Odnos Jadranskog primorja prema području jugoistocnih Alpa. AV XXIV (1973) 97—127
- DIMITRIJEVIĆ 1961 DIMITRIJEVIĆ, STOJAN, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji (Problem des Neolithikums und Aeneolithikums in Nordwestjugoslawien.) OpArch V. (1961) 85. p.
- DIMITRIJEVIĆ 1973 DIMITRIJEVIĆ, STOJAN, Zu einigen Fragen des Spätneolithikums und Frühäneolithikums in Nordjugoslawien. Actes Belgrad 1971 (1973) 142—172.
- DIMITRIJEVIĆ 1976 DIMITRIJEVIĆ, STOJAN, O nekim kontroverznim pitanjima u kronologiji eneolita južnih područja karpatiski kotline. Osiječki Zbornik XVII (1976) 37—79.
- DRIEHAUS 1961 DRIEHAUS, JÜRGEN, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum im Mitteleuropa. Mainz 1960.
- GEORGIEV 1969 GEORGIEV, GEORGI ILIEV, Die äneolithische Kultur in Südbulgarien im Lichte der Ausgrabungen vom tell Azmak bei Stara Zagora. ŠtZ 17 (1969) 141—158.
- KALICZ 1969a KALICZ, NÁNDOR, A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. (Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém) VMMK 8 (1969) 83—89.
- KALICZ 1969b KALICZ, NÁNDOR, Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe. Baden Symposium 1969. (Bratislava 1973) 131—165.
- KALICZ 1969—70 KALICZ, NÁNDOR, A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. (Die Funde der Balaton-Gruppe in Südransdanubien) JPMÉ IX—X (1969—70) 75—89.
- KALICZ 1973 KALICZ, NÁNDOR, Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa. MittArchInst 4 (1973) 19—24.
- KALICZ 1979 KALICZ, NÁNDOR, Újabb adatok a rézkori Hunyadi-halom csoport időrendjéhez. SzMMÉ (1979—80.) 43—62.
- KALICZ 1980 KALICZ, NÁNDOR, The Balaton—Lasinja culture Groups in Western Hungary, Austria and their distribution and origin. JIES 8/1980/245—271.
- KALICZ 1982 KALICZ, NÁNDOR, A Balaton—Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. (The Historical Problems of the Balaton—Lasinja Culture and its metal Finds) AÉ 109 (1982) 3—17.
- KUTZIÁN 1958 KUTZIÁN, IDA, Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit. ActaArchHung IX (1958) 155—190.
- LICHARDUS—PAVÚK 1970 LICHARDUS, JAN—PAVÚK, JURAJ, Lengyeliská kultura. in: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970 116—134.
- LICHARDUS—VLADÁR 1964 LICHARDUS, JAN—VLADÁR, JOZEF, Zu Problemen der Ludanice Gruppe. SIA. XII (1964) 69—162.
- LICHARDUS—VLADÁR 1968 LICHARDUS, JAN—VLADÁR, JOZEF, Erforschung der frühäneolithischer Siedlungen in Branč. SIA. XVI (1968) 263—352.
- LICHARDUS 1985 LICHARDUS, JAN Lengyel IV und dessen kulturelle Vermittlerrolle bei der frühen Kupferzeit Mitteleuropas. SzekMúzÉ. XIII (1986) 31—38.
- MARKOVIĆ 1981 MARKOVIĆ, ZORKO, Novi prilozi poznavanju prehistorije u Podravini. Podravski Zbornik (1981) 193—312.
- MARKOVIĆ 1983 MARKOVIĆ, ZORKO, Prilog poznavanju razvijene i kasne Lasinske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Podravski Zbornik (1983) 251—262.
- MORINTZ—ROMAN 1968 MORINTZ, SEBASTIAN—ROMAN, PETRE, Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia XII (1968) 45—128.
- OHRENBERGER 1969 OHRENBERGER, ALOIS, Die Lengyel-Kultur in Burgenland. ŠtZ. 17 (1969) 301—314.
- PAHIĆ 1973 PAHIĆ, STANKO, Nastarejše najdbe u severovzhodni Sloveniji. AV XXIV (1973) 9—23.
- PATAY 1961 PATAY PÁL, A bodrogkeresztúri kultúra temetői. (Die Gräberfelder der Bodrogkeresztúr Kultur) RégFüz. Ser. II—10. 1961.
- PATAY 1978 PATAY PÁL, A Tiszavalk-tetesi rézkori telep és temető. FolArch (Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes.) FolArch XXIX (1978) 21—57.
- PODZUWEIT 1978 PODZUWEIT, CHRISTIAN, Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten. Mainz 1978.
- PODZUWEIT 1979 PODZUWEIT, CHRISTIAN, Neuere früh-trojanische Funde in Nordwestanatolien und Griechenland. JRGZM 26 (1979) 131—153.
- RENFREW 1970 RENFREW, COLIN, The Place of the Vinča Culture in European Prehistory. Zbornik Narodnog Muzeja Beograd 6 (1970) 45—70.
- ROMAN 1971 ROMAN, PETRE Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpatenraum. Dacia XV (1971) 31—136.
- RACZKY 1974 RACZKY, PÁL, A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. (Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn.) AÉ 101 (1974) 185—210.
- RACZKY 1982 RACZKY, PÁL, Adatok a bodrogkeresztúri kultúra déli kapcsolataihoz és kronológiájához. (Data to the southern Connections and Chronology of the Bodrogkeresztúr Culture) AÉ 109 (1982) 177—190.
- RUTTKAY 1976 RUTTKAY, ELISABETH, Beitrag zum Problem des Epilengyel-Horizontes in Österreich. ArchAu Beiheft 13 (1976) 285—319.
- RUTTKAY 1983 RUTTKAY, ELISABETH, Das Neolithikum in Niederösterreich. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte. Nr. 12 Wien 1983.
- RUTTKAY 1983—84 RUTTKAY, ELISABETH, Zusammenfassender Forschungsstand der Lengyel-Kultur in NÖ. MÖAUF 33—34 (1983—84) 221—246.
- SCHWAMMENHÖFER 1983 SCHWAMMENHÖFER, HERMANN, Eine Gehöftgruppe der Epilengyelzeit in der Ziegelei Schleinbach NÖ. FÖ 22 (1982) 169—202.
- SREJOVIĆ 1963 SREJOVIĆ, DRAGOSLAV, Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe. ArchJug IV (1963) 5—17.
- SÜB 1969 SÜB, LOTHAR, Zum Problem der zeitlichen Stellung der Münchshöfener Gruppe. ŠtZ 17 (1969) 393—414.
- VAJSOVA 1969 VAJSOVA, HENRIETTA, Einige Fragen über die Chronologie der Gumelnija Kultur. ŠtZ 17 (1969) 481—495.
- VLADÁR 1969 VLADÁR, JOZEF, Frühäneolithische Siedlung und Gräberfeld in Branč. ŠtZ. 17 (1969) 497—512.
- VLADÁR—KRUPICA 1970 VLADÁR, JOZEF—KRUPICA, OLDRIICH, Neskoro lengyeliská keramiká z Brodzian. SIA 18 (1970) 353—371.
- TODOROVA 1968 TODOROVA, HENRIETTA, Die vorgeschichtlichen Funde von Sadovec (Nordbulgarien) JRGZM 15 (1968) 15—63.

Egyéb rövidítések:

ActaArchHung	= Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.	JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
Actes Belgrád	= Actes du VII ^e CISSP, Belgrád 1971	MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
AÉ	= Archaeologiai Értesítő	MÖAUF	= Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft, Wien
ArchAu	= Archaeologia Austriaca, Wien	OpArch	= Opuscula Archaeologica, Zagreb
ArchJug	= Archaeologia Jugoslavica, Belgrád	RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
AV	= Arheoloski Vestnik, Ljubljana	ŠIA	= Slovenská Archeológia, Nitra
Baden Symposium	= Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur (1969) Bratislava 1973.	ŠZ	= Studijné Zvesti AU SAV, Nitra
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest	SzekMÉ	= A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
FÖ	= Fundberichte aus Österreich	SzMMk	= Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve
JIES	= Journal of Indoeuropean Studies	VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Évkönyve, Veszprém
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs		

Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak

Am Anfang der 80er Jahre wurden entlang der Landstrasse No. 76. zwischen Nagykapornak und Zalacsány einige Objekte einer urzeitlichen Siedlung, zur Balaton I-Gruppe gehörend, gestört. Der Fundort liegt an der Kreuzung der genannten Hauptstrasse und der Strasse nach Padár.

Während der Rettungsgrabung, die ich dort durchführen konnte, legte ich zwei grosse, kupferzeitliche Abfallgruben zum Teil frei. Da diese Objekte ziemlich reiches Fundmaterial lieferten, möchte ich darüber in einem Vorbericht schreiben.

1. Grube

Die Breite der Grube war 4,2 m, die Tiefe 1,2 m. Die Ausfüllung des Objektes bestand aus schwarzem Lehm. Darin fanden wir urzeitliche Scherben und Steinwerkzeuge bzw. -splitter in grosser Menge, dagegen keine Tierknochen. Ausserdem lag noch eine grosse Zahl von ausgebrannten Lehmverputzstücken in der Grube.

2. Grube

Sie war viel kleiner, als die erste. Ihre grösste Breite war 2,8 m und ihre Tiefe 0,9 m. Die darin gefundenen Gegenstände gehörten ebenfalls zur Balaton I-Gruppe. So behandle ich weiterhin das Fundmaterial beider Gruben als Einheit.

Beschreibung der Funde

Allgemeines:

Die keramischen Funde zeigen eine grosse Vielfältigkeit auf, die sich in dem Reichtum der Formen, in der Qualität des Materials (Brennen, Magerung), ferner auch in der Verzierung äussert.

Zum Ton wurde meistens Sand beigemischt, doch finden wir bei der Magerung auch Keramikbruchstücke oder die Zugabe von Steinchen.

Unter den Verzierungsarten kam die Kannelur am häufigsten vor (Abb. 1, 1, 9, 10; Abb. 2.9, 12, 13; Abb. 3.3, 4, 9—12, 14). Daneben waren noch ritzverzierte (Abb. 3.15; Abb. 4.1; Abb. 7.8; 13; Abb. 8.13) und mit eingestochenen Punkten oder Einstichen verzierte Gefässe vertreten (Abb. 4.1, 5). Die plastischen Ornamente waren nur in kleiner Zahl vorhanden. (Abb. 4.7)

In chronologischer Hinsicht ist es wichtig, dass keine furchenstichverzierten Scherben unter den Funden von Nagykapornak trotz der hohen Anzahl der Keramikfragmente vorkamen.

Die Farbe der Gefässe war kastanienbraun, grau, schwarz, aber wir fanden auch viele orangefarbige Bruchstücke. Die Oberfläche wurde in mehreren Fällen poliert, oder mit einem slipartigen Überzug versehen.

Gefässformen

1. Schüssel

- a) halbkugelige Form: (Abb. 1.6, 8, 11; Abb. 2.1—3; Abb. 6.2—3, 9)
- b) konische Form mit kurzem, zylindrischem Hals (Abb. 1.1—2, 9—10, 13, 15; Abb. 6.4—6, 14)
- c) Schüssel mit eingezogenem Rand (Abb. 2.5—7; Abb. 6.7)
- d) tiefe Schüssel (Abb. 1.14; Abb. 2.4, 8; Abb. 6.8)
- e) konische Schüssel mit leicht ausladendem Rand (Abb. 1.3—5, 7, 12; Abb. 6.1)
- f) rundbauchige Schüssel mit profilierter Schulter (Abb. 2.9—11)

Die Parallelen der einzelnen Schüsselformen haben wir unter den Funden der Lasinja — und der Sălcuța IV-Kultur, der Münchshöfen- und der Bisamberg—Oberpullendorf-Gruppe bzw. in der II. Herculane-Etappe, in der III. Schicht von Photolivos und in Bulgarien auf dem Fundort Sadovec II. gefunden. Die letzten zwei Siedlungen gehörten zum Kodžadermen—Gumelnița—Karanovo VI-Horizont, sie sind älter als die anderen.

Krüge

Man kann sie in zwei Gruppen einteilen:

- a) birnenförmiger Typ (Abb. 3.8, 12, 13, 16; Abb. 7.8)
- b) bikonischer Typ (Abb. 3.6, 7, 9, 11, 14; Abb. 2.13; Abb. 6.9—14; Abb. 9.4—5, 6, 8)

Die hohen Bandhenkel und die dazu gehörenden Gefäßformen tauchen während des Horizontes Balaton—Lasinja I. zum ersten Mal auf. Die eigenständige Form der Krüge der genannten Kulturen hat einen hohen relativchronologischen Wert. Wegen ihrer Eigenständigkeit können wir keine genauen Parallelen aus dieser Zeiteppe aufzählen. Die Krüge von Nagykapornak haben aber gute Entsprechungen unter den Funden der Lasinja-Kultur und der Bisamberg—Oberpullendorf-Gruppe.

Näpfe und Tassen

Unter den sieben Exemplaren, die wir in Nagykapornak geborgen hatten, fanden wir keine Gefässe von gleichem Typ, darum musste ich sie nach den allgemeinsten Kriterien einreihen.

- a) Henkeltassen (Abb. 3.1, 5; Abb. 4.2; Abb. 6.11—12)
- b) Tassen ohne Henkel (Abb. 3.2, 3)

Die Ludanice-Gruppe und die Bodrogkeresztúr-Kultur bzw. die Bisamberg—Oberpullendorf-Gruppe leisteten dazu die besten Parallelen.

Töpfe

Unter den freigelegten Exemplaren sind 3 Typen zu unterscheiden:

- a) bauchige Form mit leicht ausladendem Rand (Abb. 3, 4; Abb. 4.9, 10, 14, 20; Abb. 6.10; Abb. 7.1, 2, 5)
- b) eine Form mit zylindrischem Hals (Abb. 4.11—12; Abb. 7.6—7)
- c) die Form mit eingezogenem Mund (Abb. 4.4, 8, 13, 16, 19; Abb. 7.3, 4)

Die besten Parallelen stammen aus dem Kreis der Balaton-Gruppe, der Lasinja-Kultur und der Ludanice-Gruppe.

Der Typ c) hat gute Analogien in der Bisamberg—Oberpullendorf-Gruppe und in der Sălcuța IV-Kultur.

Siebe

Sie können sich an verschiedene Gefäßformen anknüpfen, obwohl ihre genaue Form aus Mangel an ganzen Gefässen nicht zu bestimmen ist. (Abb. 4.3, 17; Abb. 5, 6.)

Fussgefässe

Diese Gefässform ist nur durch so kleine Bruchstücke vertreten, dass eine ganze Rekonstruktion unmöglich ist. In grosser Zahl treten hier die glockenförmigen Hohlfüsse, die schon für einen früheren Horizont kennzeichnend sind, auf.

Speichergefässe

Unter diesem Namen werden mehrere Gefässarten zusammengefasst.

- a) Amphoren (Abb. 5.9, 11; Abb. 8.10)
- b) Topf mit eingezogenem Rand (Abb. 5.12)
- c) bikonische Gefässe (Abb. 5.5, 7, 10; Abb. 8.11—13)

Steinwerkzeuge

In beiden Gruben von Nagykapornak wurde eine grosse Zahl von Silexgeräten und -splittern zutage gefördert. Bemerkenswert ist, dass mehrere zwiespaltige Kiesel unter ihnen vorhanden waren.

Die in Nagykapornak freigelegten kupferzeitlichen Funde passen gut in den Kreis der in Ungarn gefundenen Gegenstände der Balaton I-Gruppe. Die besten Parallelen liefern ausser der Balaton-Gruppe die Lasinja I-Kultur, die Bisamberg—Oberpullendorf-Gruppe, die Sălcuța IV-Kultur, die Schicht II. in Herculan. Überraschend wenig Entsprechungen fand ich aber unter den Funden der Bodrogkeresztúr-Kultur und der Ludanice-Gruppe. Meiner Meinung nach gehörten die Träger der Bodrogkeresztúr- und der Balaton—Lasinja I-Kultur zweier, in gleicher Zeit lebenden Völkern, die aber eine voneinander abweichende materielle und geistliche Kultur hatten und vermutlich anderen Ethnikums waren, an. Die Abweichungen äussern sich ausser dem Siedlungswesen und der Ausstattung der Gefässe in den Steinwerkzeugen und bei den Bestattungen.

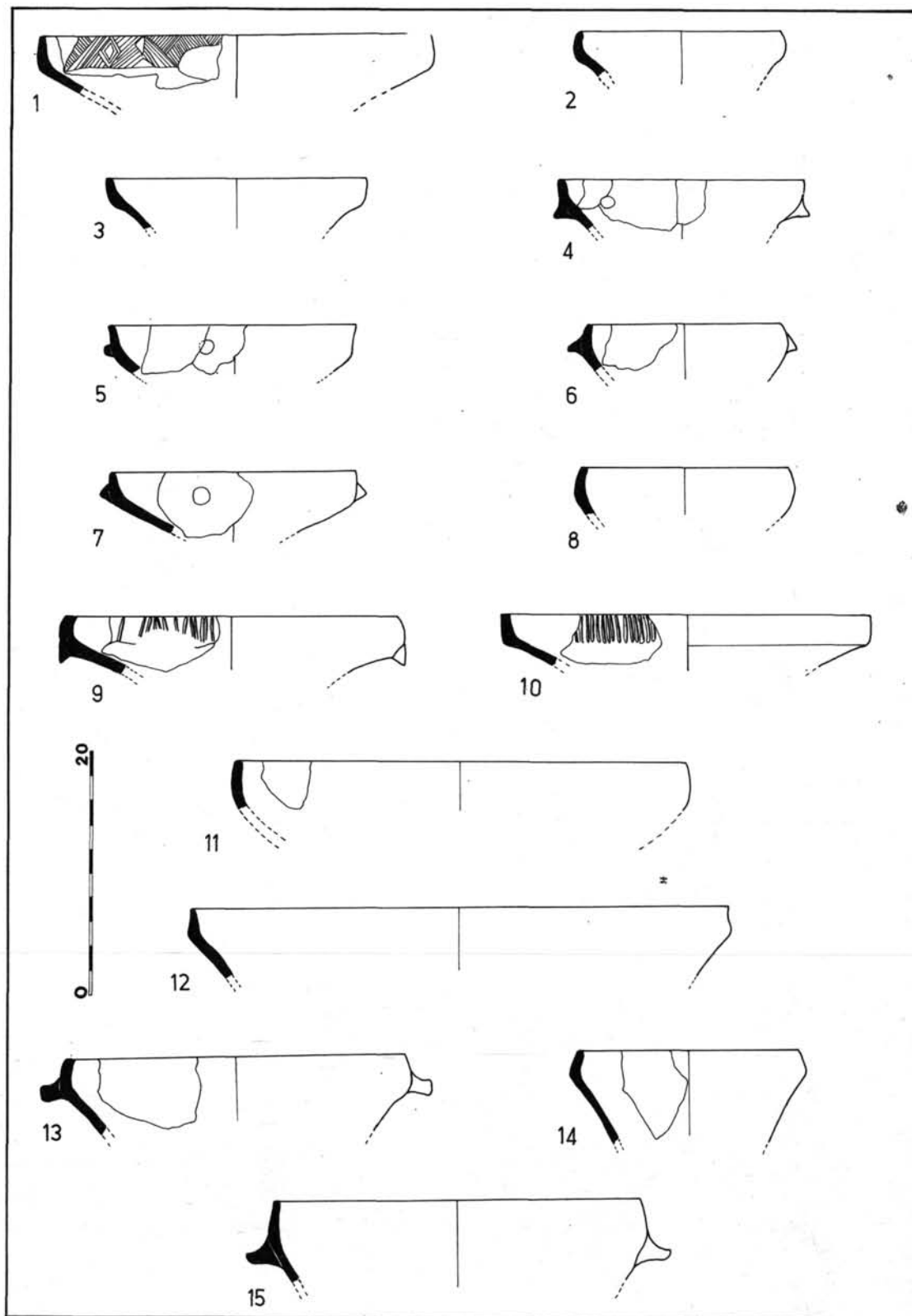
Unter den Gefässen von Nagykapornak sind viele, die einen slipartigen Überzug haben. Die Farbe des Überzuges ist rot, ziegelrot, kastanienbraun, grau und schwarz. Der rote slip-Überzug ist auf dem Balkanhalbinsel und in der Ägäis zur Zeit der FH I. und II. kennzeichnend. Ob ein Zusammenhang zwischen dem Slip der Balaton—Lasinja I-Kultur und dem der ägäischen Kulturen besteht oder nicht, das bleibt vorläufig eine offene Frage.

Die Entstehung der Balaton—Lasinja I-Kultur ist heute noch nicht ganz geklärt. Die Kulturelemente, die die Rolle der Bindeglieder zwischen der Balaton—Lasinja I- und der späten Lengyel-Kultur gespielt haben dürften, können dieses Problem noch nicht lösen. Am Ende des Tiszapolgár—spät-Lengyel—Brodzany-Nitra-Horizontes muss man mit einer ethnischen Einwanderung rechnen, die eine beträchtliche Menge von Menschen in das Karpatenbecken mitbrachte.

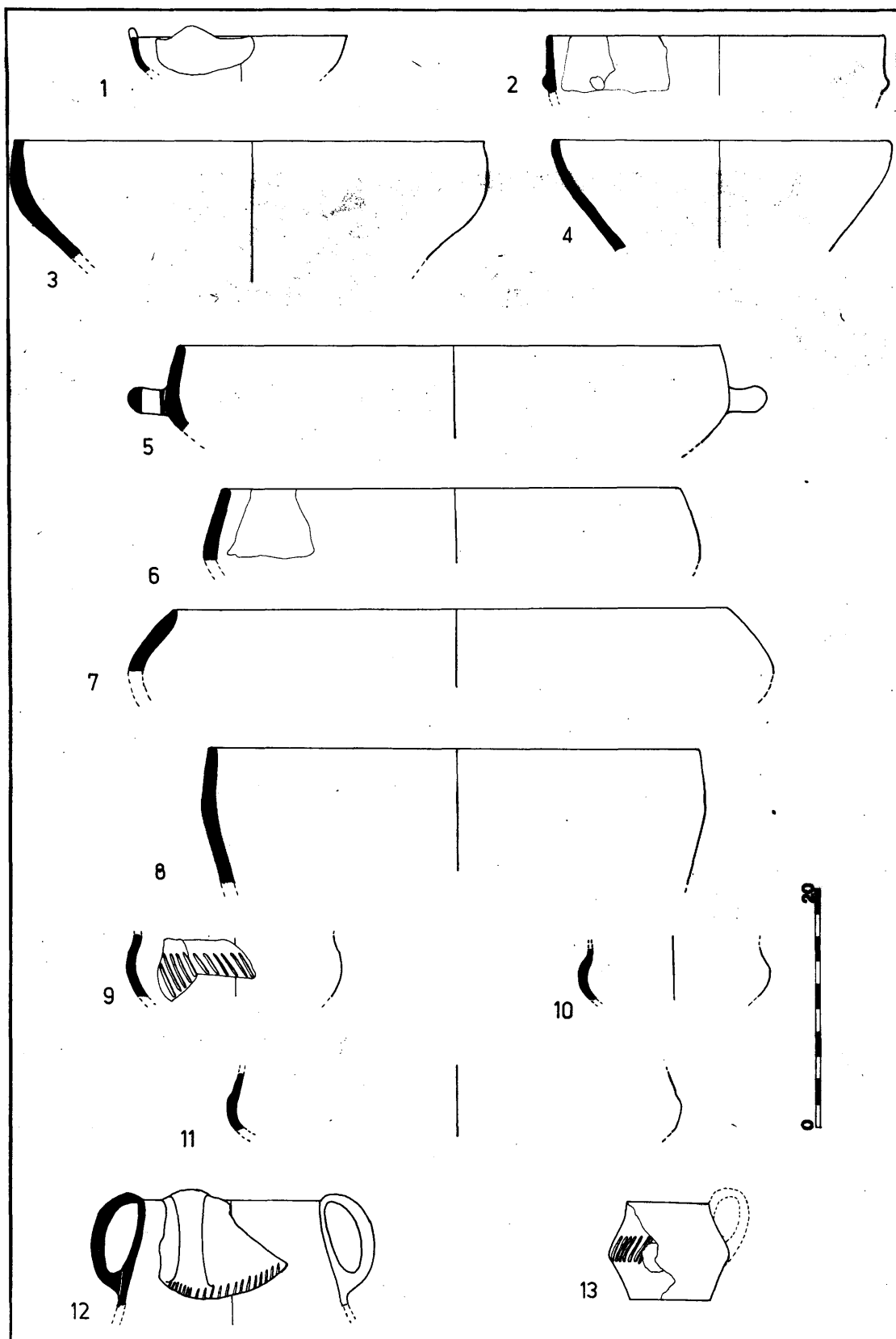
Diese Geschehnisse stehen mit dem Untergang der Vinča—Cucuteni- und Gumelnija- und dem Drang nach Westen der Černavoda I-Kultur im Zusammenhang.

Die in der Balaton—Lasinja I-Kultur auftauchenden Sălcuța- und Vinča-Elemente zeigen, dass die Träger dieser Kulturen bei der Entstehung der neuen Balaton—Lasinja I-Kultur teilgenommen haben dürften.

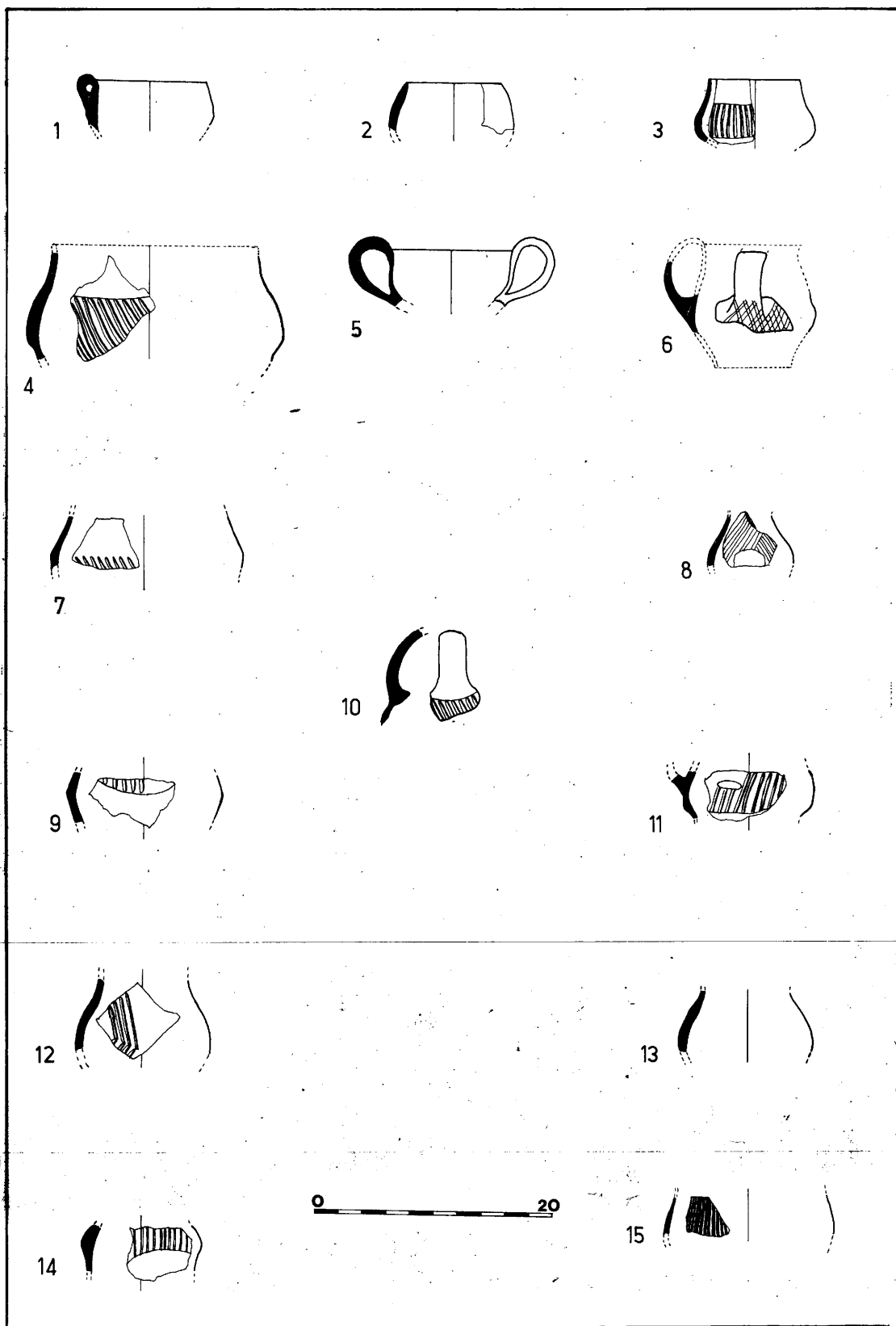
Horváth L. A.

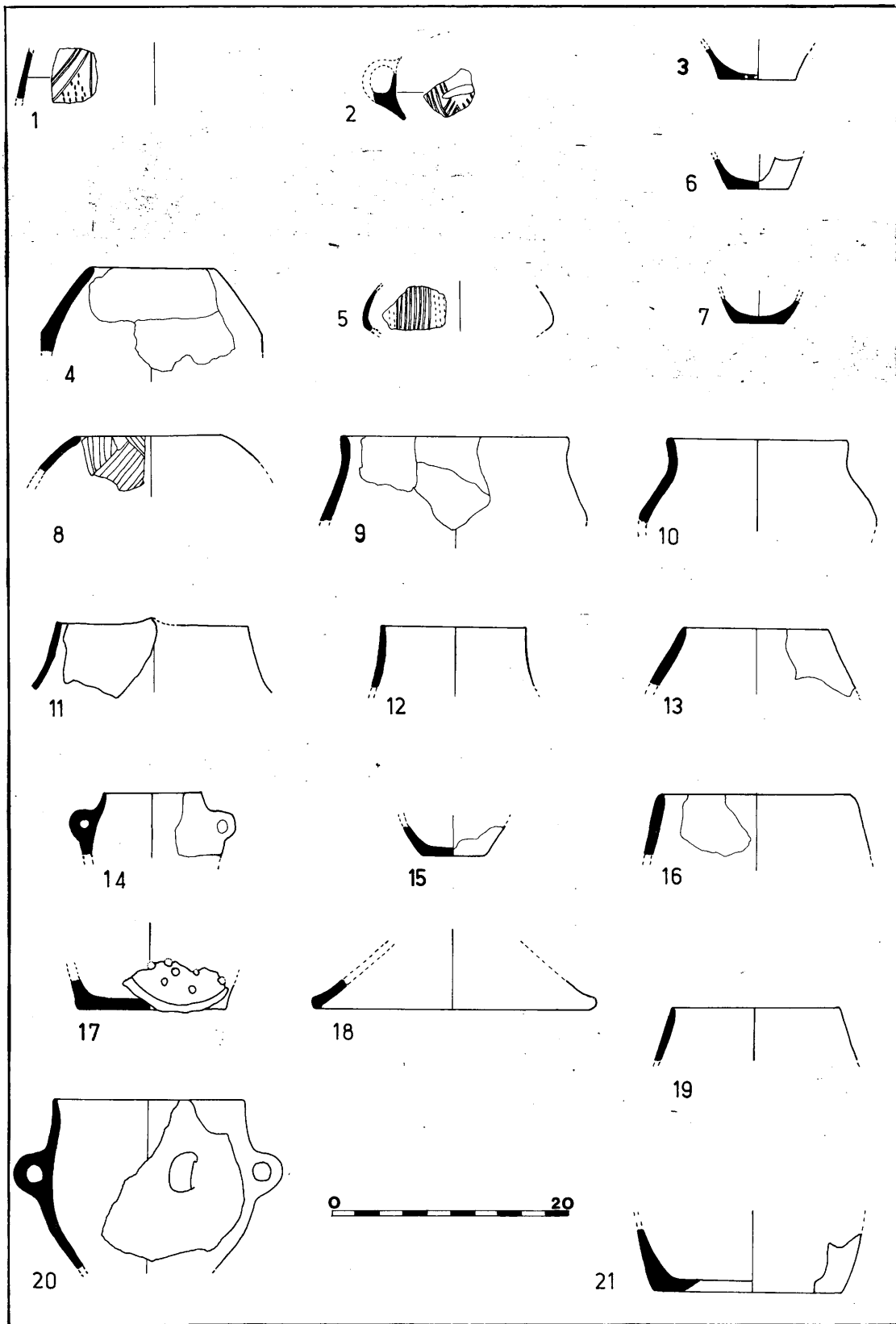
1. kép

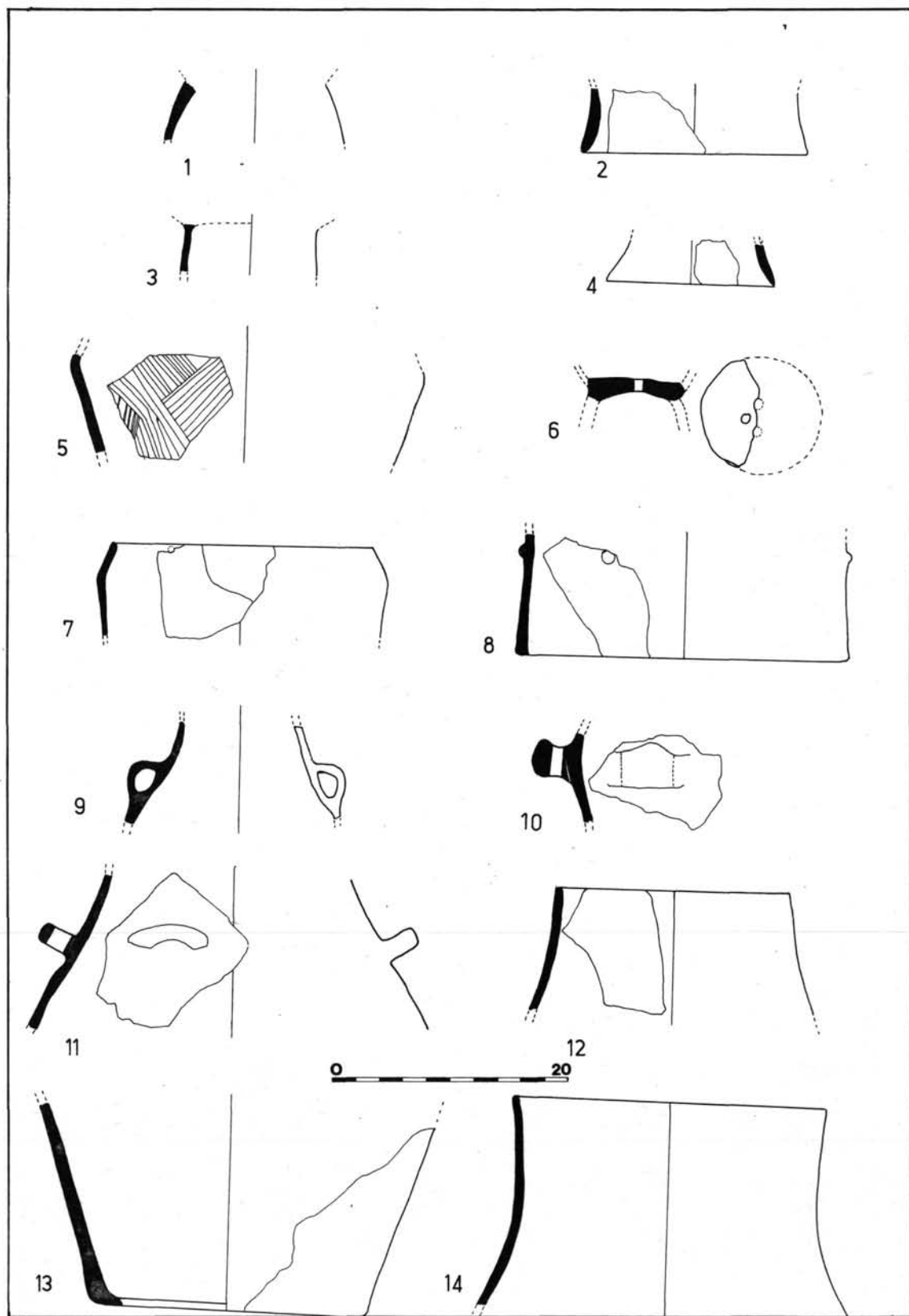
2. kép

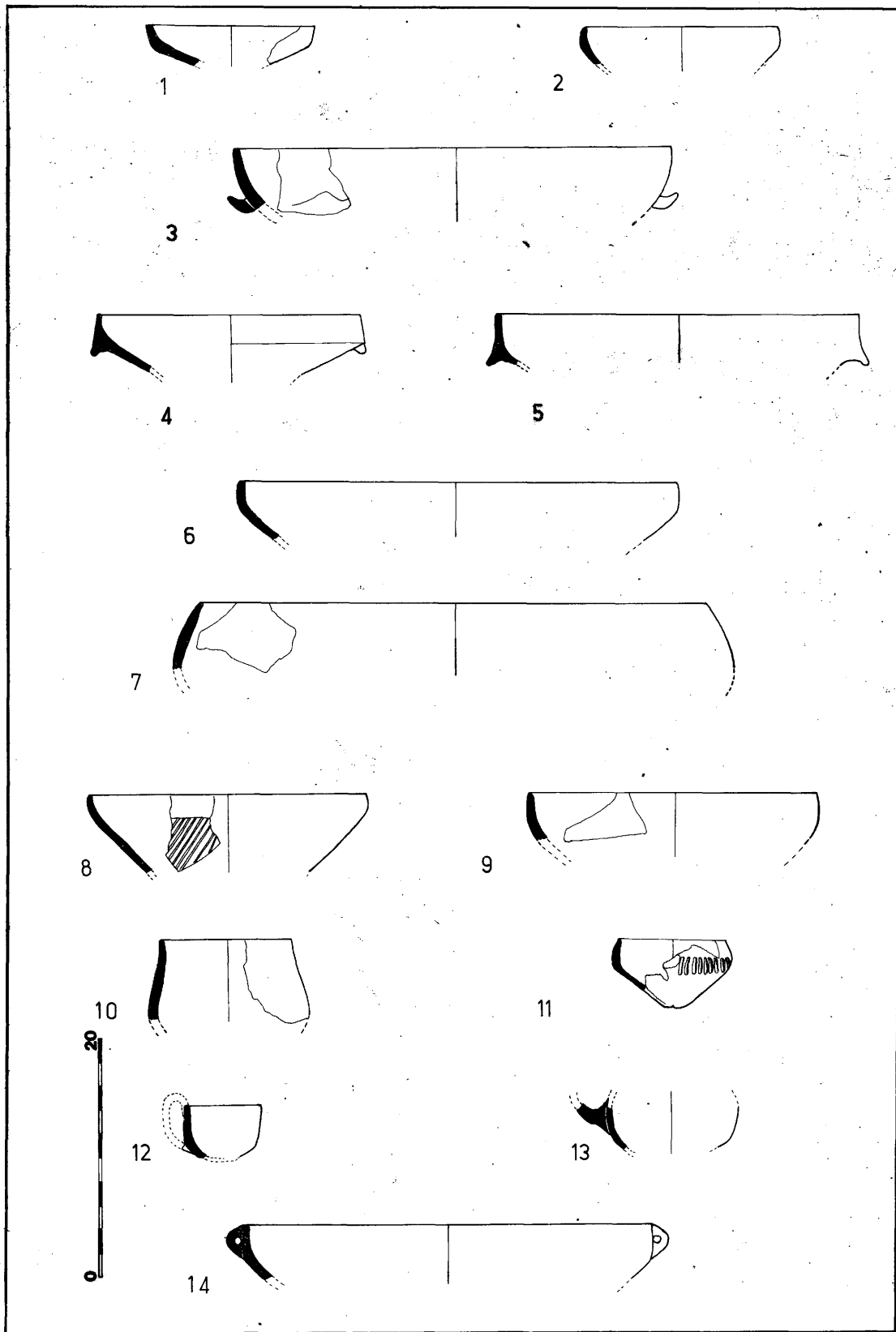
3. kép

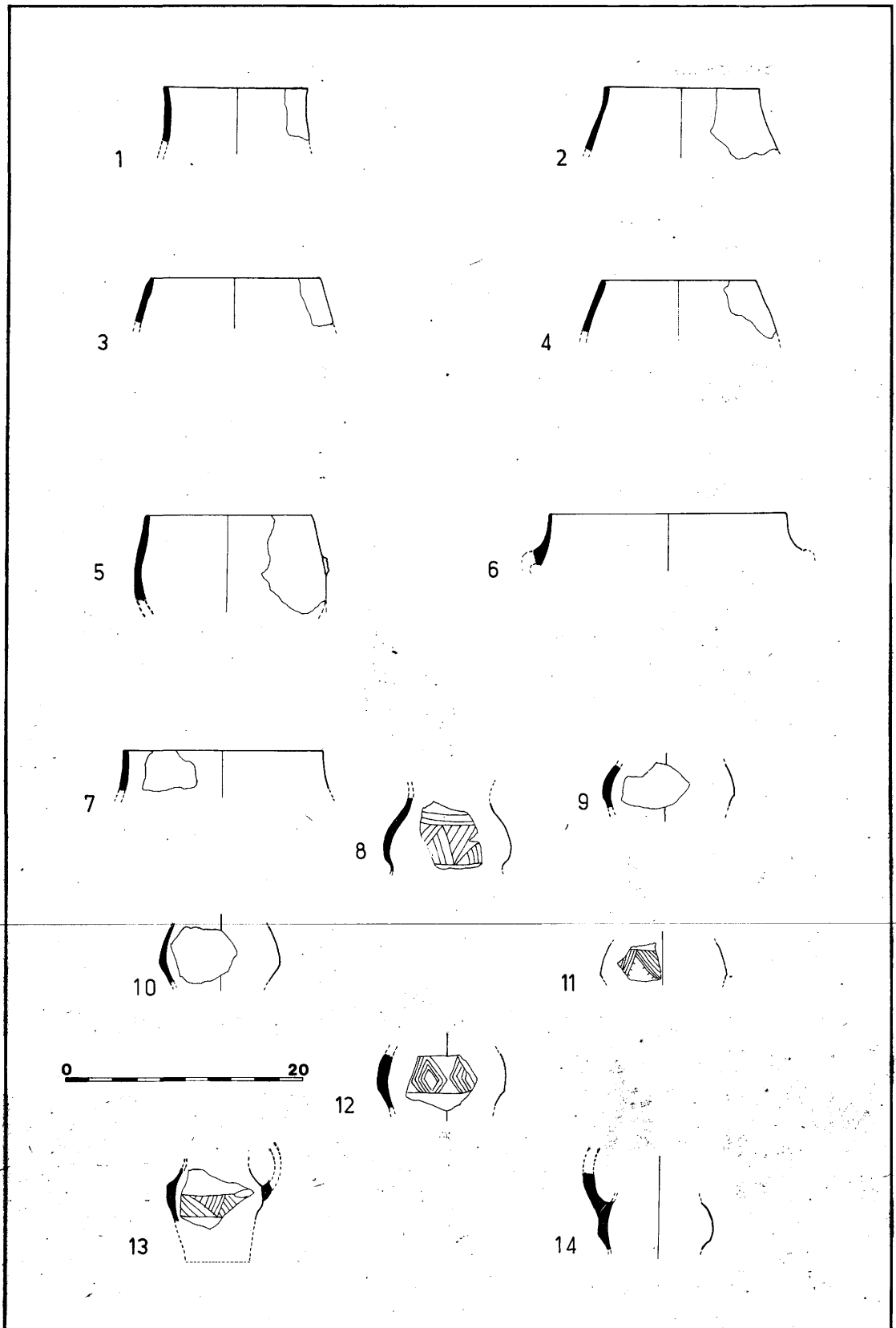
4. kép

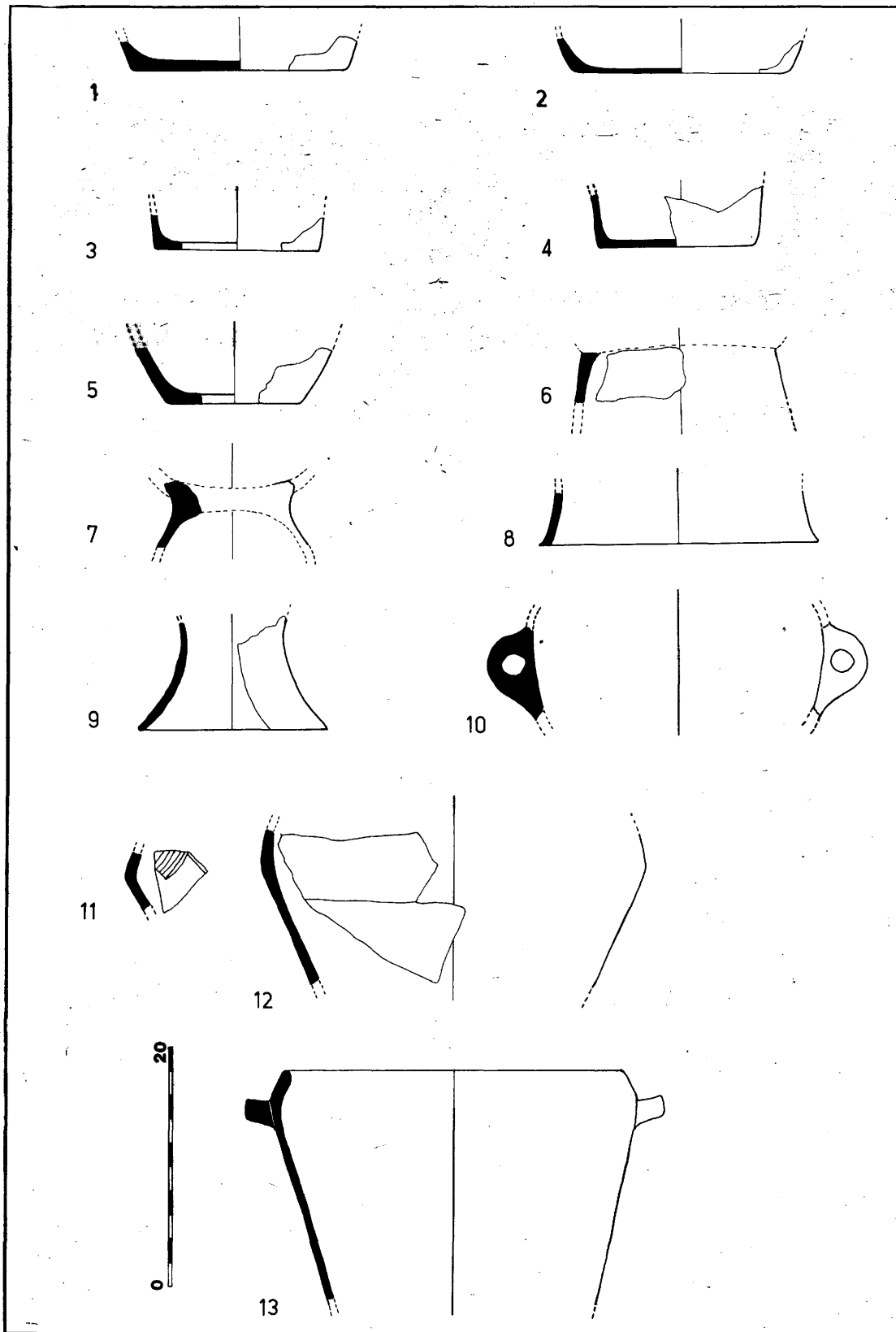
5. kép

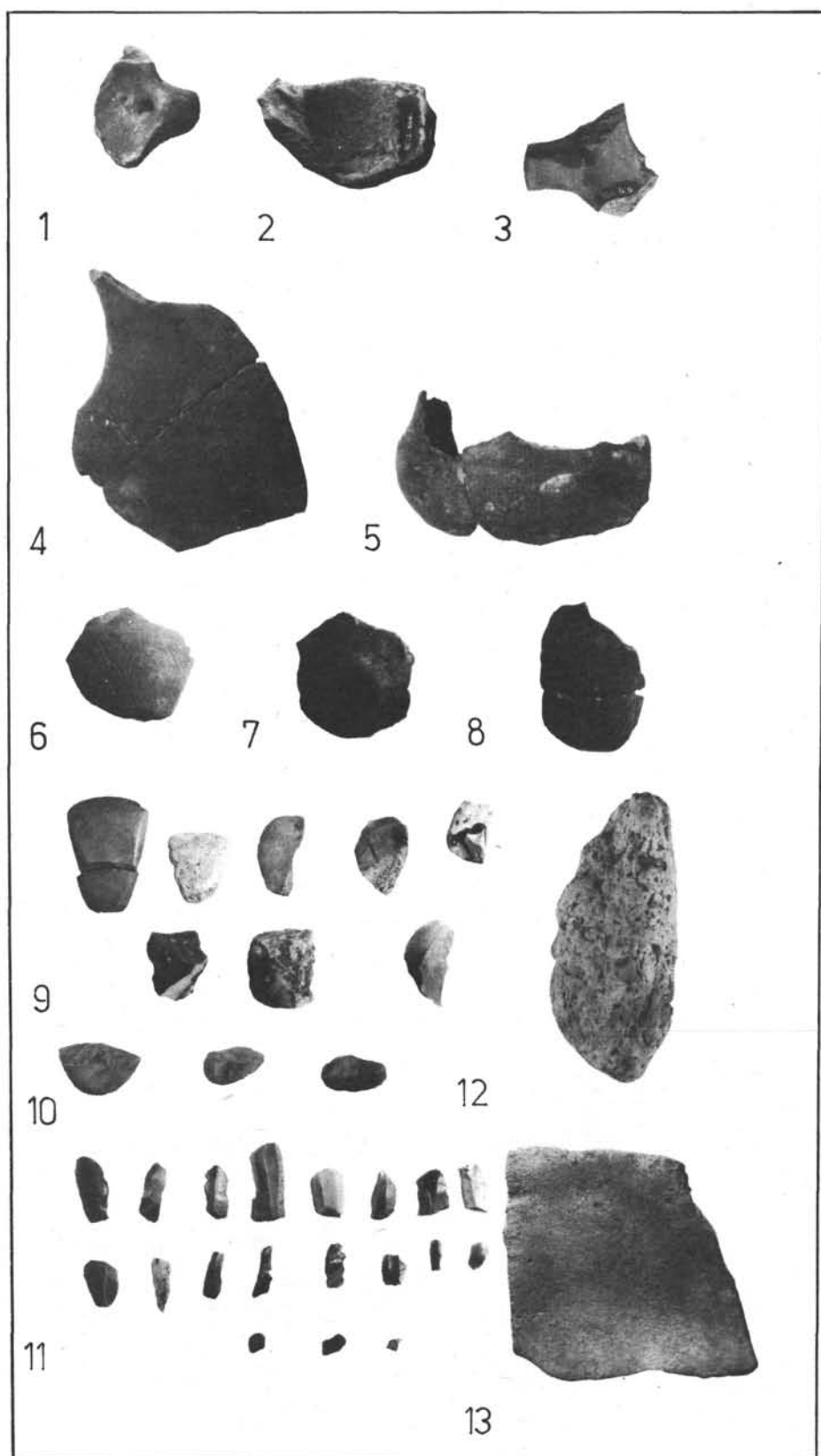
6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

Bondár Mária:

A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon

1984 novemberében Balatonmagyaród határában a Kis-Balaton rekonstrukciós munkálatai keretében a kilátóhoz kapcsolódó szabadidőközponthoz parkolót építettek. A Kiskányavár dűlőben, a kilátóhoz vezető út déli oldalán 60x50 m-es területet dózeroltak le 25—30 cm mélységig. A földmunkák során cserepek és csontok kerültek elő, amelyekről Kovács László helyi lakos értesítette a nagykanizsai múzeumot. A rendkívül rossz időjárás miatt Horváth László csak 1985. április 15-én tudta megkezdeni a leletmentést.¹

A parkolónak kijelölt területen összesen 22 szelvényben mintegy 1500 m²-en 31 objektumot és 1 sírt tárt fel Horváth László (12. kép). A megmentett településmaradványokból három a balatoni csoport gödre volt, egy kelta, három római, egy 7—8. századi és öt Árpád-kori volt, tizennyolc pedig a badeni kultúra objektuma.²

1. objektum

Az I. szelvény K-i sarkában, közvetlenül a dózerolási szint alatt, egy kicsit barnább földben néhány cserép került elő, valószínűleg gödörből, amelynek alját csak sejteni lehetett.

Leletek: gömbszelet alakú, körbefutó, bevagdosott díszű tál töredékei (2. kép 1), egysoros, ujjbenyomkodásos bordával díszített fazekak perem- és oldaltöredékei (2. kép 2—3, 5, 8), szalagfűl darabja (2. kép 6), szalagfüles tárolóedény maradványa (2. kép 4), agyagnehezék (2. kép 7).

3. objektum

Az I. szelvény NY-i felében szabályos kör alakú, méhkás formájú gödör (3. kép 12). A felül vastagabb, barnás, löszös, alul vékonyabb fekete-hamus, erőteljesen összecementálódott betöltésű gödörből néhány jellegzetes badeni cserép került elő.

Leletek: rücskös felületű, egysoros, tagolt bordával díszített fazekak töredékei (3. kép 1, 5—7, 10), tölcsésnyakú tálak peremei (3. kép 4, 9), kis bögrék töredékei (3. kép 2, 3, 8), szalagfűl maradványa (3. kép 11).

5. objektum

A II. szelvény D-i felében feltárt, a dózerolási szinttől 85 cm-re mélyülő, teknős aljú, sötétbarna betöltésű gödör, amelyből kevés állatcsont és több cserép került elő.

Leletek: kis bögrékből származó darabok (2. kép 13—14), egysoros, tagolt bordával díszített fazék pereme (2. kép 15), körbefutó pontsorrall díszített tál töredékei (2. kép 16), vastag falú, díszítetlen fazék pereme (2. kép 9), szalagfülek maradványai (2. kép 11—12), pattintott nyílhegy (2. kép 10).

6. objektum

A II. szelvény É-i felében a dózeroláskor 25 cm vastag földréteget toltak erre a részre. Ez alatt 20 cm vastag humuszréteg következett. Az objektum nagyon sekély lehetett (kb. 50 cm mély), csupán a nagymennyiségű cserép jelezte, hogy egy ovális gödör volt.

Leletek: egysoros, tagolt bordával díszített fazekak töredékei (4. kép 6, 10—18, 5. kép 3, 9, 12—15), gömbszelet alakú (5. kép 11) és tölcsésnyakú tálak peremei (4. kép 2, 7—8, 5. kép 1), peremből induló füllel ellátott tálak töredékei (4. kép 3, 5. kép 7), alagútfüles táltöredékek (5. kép 5, 8), kétosztású tál díszítetlen osztógombja (4. kép 9), korszó perem- és nyaktöredéke (4. kép 1), bögrék maradványai (4. kép 4—5, 5. kép 2, 4, 10, 17), nagyméretű, kannelurás edény töredékei (5. kép 6).

7. objektum

A II. szelvény D-i végében, az 5. objektumtól D-re került elő ez a kisméretű, sötétbarna betöltésű, teknős aljú, kör alakú, 78 cm mély gödör. Csak néhány jellegtelen, apró badeni cserépet tartalmazott.

8. objektum

A III. szelvény É-i felében helyezkedett el egy kis méretű, ovális alakú, 40 cm mély gödör. Betöltése sötétbarna, erősen paticstörmelékes.

Leletek: egysoros, tagolt bordával díszített fazék pereme (6. kép 4), tálperem (6. kép 2), ívelt nyakú, kettős kúpos testű, vállán vízszintesen körbefutó pontsorrall, testén függőleges pontsorrall díszített füles bögre (6. kép 1), valamint egy díszítetlen, nyomott gömbtestű bögre maradványa (6. kép 3), egy sárgás színű, pattintott kőeszköz.

12. objektum

Az V—VI. szelvény határán nagyon sekély, 35 cm mély, szabálytalan ovális gödör. Semmiféle korhatározó anyagot

nem tartalmazott, csak sötétbarna betöltése utalt rézkori voltára.

14. objektum

Az V. szelvény NY-i felében került feltárássra ez a szabálytalan, ovális alakú, 45 cm mély, sekély gödör, amely csak néhány cserépszilánkot tartalmazott.

Leletek: egysoros, tagolt bordával díszített fazék pereme (6. kép 8), szalagfűl darabja (6. kép 9), hengeres nyakú, nyomott gömbtestű kis bögre maradványa (6. kép 10).

15. objektum

A VI. szelvény É-i végében előkerült objektum hasonló rétegviszonyú, mint a II. szelvény 6. objektuma. Itt is csak a cserepek előkerülési helye jelezte, hogy egy sekély gödör lehetett, amelynek mélysége 50 cm.

Leletek: gömbszelet alakú tál, körbefutó, rátett borda-dísszel (6. kép 7), nagyméretű tárolóedény oldaltöredéke füllel (6. kép 5), orsókarika (6. kép 6), őrlőkő darabja.

19. objektum

A X., XII., XIV. szelvényben feltárt, 5x4,5 m kiterjedésű, nagyjából lekerékített sarkú, négyzet alakú gödör. Mélysége 25–40 cm között változott, a DNY-i részén mélyült 50 cm-ig. Az ásást végző Horváth László szerint ez feltehetően lakóház volt, bejárata a X. szelvénybe eső részen lehetett, amely a legmélyebb részhez csatlakozott. Cölöplyukat és letaposott járószintet nem lehetett megfigyelni. Betöltése csaknem fekete volt. Az objektumból aránylag sok cserép került elő.

Leletek: rátett, ujjbenyomkodásos bordával díszített fazekak töredékei (7. kép 9–22, 8. kép 16, 18, 20), nagyméretű tárolóedény pereme (8. kép 22), kis méretű bögrék darabjai (7. kép 2–3, 5, 8. kép 12–14, 21), korsó peremtöredéke (7. kép 6), kétosztású tál oldaltöredéke az osztófal maradványával (8. kép 8), gömbszelet alakú (8. kép 4) és különböző tölcésesnyakú tálak töredékei (7. kép 1, 4, 7, 8. kép 2, 5–7, 9, 11, 15, 19), Halszálkamintás, kannelurás szalagfűl darabja (8. kép 10), díszítetlen szalagfűl (7. kép 8, 8. kép 17), pereme alatt körbefutó pontsorrall (8. kép 3), illetve háromszög alakban bekarcolt mintával díszített poharak (?) peremtöredékei (8. kép 1).

21. objektum

A IX., XI. szelvény határán, annak É-i végében került feltárássra egy szabálytalan foltként jelentkező, kibontás után nagyjából vesealakú gödör (1. t.). Alja teknőszerű. Csak néhány cserép volt benne.

Leletek: erőteljes kannelurával díszített korsó oldaltöredéke (9. kép 4) és egy rátett, ujjbenyomkodásos bordával díszített fazéktöredék (9. kép 5).

23. objektum

A XII. szelvény É-i végében volt egy ovális alakú, kis méretű, függőleges falú gödör. Alja teknőszerű. Betöltése

szürkésbarna, faszénszilánkos. Mélysége 75 cm. Alján kb. 10 cm vastag rétegben erősen paticsos, törmeléken volt. Az objektum alján egy rossz megtartású szarvasagancs töredéke feküdt, amelyet csak darabjaiban lehetett kiemelni.

Leletek: ujjbenyomkodásos bordával díszített fazéktöredékek (9. kép 8, 10), szalagfűl darabjai, kis bögre töredéke (9. kép 7), tölcésesnyakú, hasán körbefutó, kettős pontsorrall díszített tál maradványa (9. kép 9), orsógomb töredéke (9. kép 6) és sárgás színű pattinték.

24–25. objektum

A XIV., XVII., XVIII., XXI., XXII. szelvényben feltárt kb. 13x9,5 m kiterjedésű, szabálytalan alakú, nagyméretű gödör, amelynek oldala több helyen kitüremkedik. A változó mélységű gödörkomplexumban összesen öt, agyagtapasztásos aljú tűzhely volt, ezek közül a három keleten fekvő, 20–30 cm mélyen, a két nyugati 50 cm mélyen volt. Minden tűzhely tapasztásának vastagsága 1–1,5 cm. Alattuk a szűz talaj vörösre átégett. Megfigyelhető volt, hogy a tűzhelyekhez három nagyobb gödör is tartozott. (1. kép és 12. kép). Ezek talán munkagödörök voltak. Az objektum gazdag leletanyagot tartalmazott.

Leletek a 24. objektumból: egysoros, ujjbenyomkodásos bordával díszített fazekak peremtöredékei (10. kép 20–21, 11. kép 7–16, 24), bögrék darabjai (10. kép 14–15, 11. kép 18), kannelurás korsótöredékek (10. kép 3–6, 17, 11. kép 5), különböző díszítésű, tölcésesnyakú tálak maradványai (10. kép 1, 7–8, 12–13, 18, 11. kép 1–4), kétosztású tálak osztófalának töredékei (11. kép 20, 22), szalagfűl darabjai (10. kép 19, 22), alagútfüles tálak oldaltöredékei (10. kép 2, 11, 11. kép 19), orsókarika (10. kép 10), pengék (11. kép 6).

Leletek a 25. objektumból: gömbszelet alakú, díszítetlen tál peremtöredéke (9. kép 12), egysoros, ujjbenyomkodásos bordával díszített fazéktöredék (9. kép 11) és egy benyomott pontokkal díszített kis bögre darabja érdemel említést a kevés leletanyagból.

26/a objektum

A XV. szelvény közepén feltárt Árpád-kori ház alatt egy szabályos kör alakú, 55 cm mély, sötétbarna betöltésű gödör volt. Oldala kifelé ívelt, alja csaknem vízszintes volt. Betöltésében nagyon sok patic és néhány cserép volt, köztük egy kannelurás bögre oldaltöredéke (9. kép 13).

28. objektum

A XVIII. szelvény É-i felében kisméretű, enyhén ovális alakú, 45 cm mély gödör került napvilágra. Sötétbarna betöltésből paticstörmelék és kevés, jellegtelen cserép került elő. A gödörtől D-re és K-re egy-egy kerek beásás (cölöplyuk?) volt.

30. objektum

A XIX. és XX. szelvény É-i felében ennek a gödörnek csak kisebb részét sikerült feltárni. Réteges betöltésű, 190

cm mély verem, alul faszenes csíkkal. A gödörből egy-két lengyeli kultúrába sorolható cserép, pattintott szilánk, malachit kőbalta és egy egysoros, ujjbenyomkodásos bordával díszített badeni fazékperem került elő (9. kép 14).

31. objektum

A XIX., XXI. szelvényben került elő ez az ovális, teknős aljú, 35 cm mély, szürke betöltésű gödör. Csak néhány cserép volt benne.

Leletek: gömbszelet alakú, díszítetlen tál peremtöredéke, benyomott pontokkal díszített, gömbszelet alakú és tölcsésresnyakú tál peremtöredékei (9. kép 16—17), korszó oldaltöredéke a fül töredékével (9. kép 18), szalagfűl darabja, kannelurás orsógomb féltöredéke (9. kép 15), kannelurás díszű, alagútfüles halbárkaedény oldaltöredéke (9. kép 19).

A lelőhelyen előkerült objektumok döntő többsége a badeni kultúra településének részlete. A feltárt 18 badeni objektumból 14 gödörből csak néhány cserép került elő, egy gödörben pedig nem volt lelet. Mindössze 3 olyan objektum volt, amely viszonylag sok leletanyagot tartalmazott. A 19. objektum egy lekerekített sarkú, négyszög alaprajzú, 5x4,5 m nagyságú gödör, az ásató szerint lakóépület volt, bár a padló nyomait és cölöplyukat nem sikerült megfigyelni. Ennek kapcsán itt is felvetődik a badeni kultúra építményeinek problémája. A mintegy 1000 magyarországi badeni lelőhelyről nem ismerünk földbemélyített, cölöpszerkezetű házat, csak különböző, háznak nevezett gödröket vagy gödörkomplexumokat. Ez a „hiány” valószínűleg azzal magyarázható, hogy a badeni nép nem földbeásott, hosszú ideig használt, többször megújított padlójú házakban élt, hanem a föld felszínére épített lakó- és egyéb célokot szolgáló épületeit, amelyeket régészetileg sokkal nehezebb megtalálni. (Főleg akkor, ha a földbeásott, cölöpszerkezetes házak preconcepciójából indul ki a kutatás.) Nehezíti még a téma kutatását az is, hogy a Banner monográfia (BANNER 1956) megjelenése óta a hazai kutatás adós a hiteles ásások leleteinek, ásatási megfigyeléseinek közzétételével. Az elmúlt három évtizedben hagyományos értelemben vett feldolgozás 13 ásatásról jelent meg a korszakot illetően.³ Ehhez jön még a néhány ásatásról közreadott előzetes beszámoló és a Régészeti Füzetekben megjelenő szűkszavú ásatási jelentések információi. Mindezek a kutatási hiányosságok, adósságok nehezítik a badeni kultúra belső kronológiájának, tipológiájának, gazdasági, társadalmi életének, életmódjának, építkezéseinek, temetkezési szokásainak, hitvilágának vizsgálatát, összehasonlítását a környező országok eredményeivel, megállapításaival.

Lelőhelyünkön érdekes jelenség a 24—25. objektum öt tapasztott tűzhelye. Sajnos, nem tudjuk, milyen célt szolgált a mintegy 113 m²-nyi területen az öt tűzhely. Öt család egy-egy tűzhelye volt-e vagy különböző háztartási, háziipari tevékenységek elengedhetetlen kellékei voltak? Kér-

déseinkre a választ csak a további lelőhelyek feltárása során megfigyelhető paralell jelenségek adhatják majd meg.

A lelőhelyen a badeni kultúra jellegzetes edényfajtái kerültek elő. A viszonylag kevés leletanyagból hozzávetőlegesen sok edénytípust lehet meghatározni. Mindössze két kis bögre került elő majdnem hiánytalanul, a többi edény formájára csak a kisebb-nagyobb töredékekből lehet következtetni. Éppen ezért nem vesszük sorra az egyes edényfajták összes analógiáját, nem tárgyaljuk részletesen az adott edénnyel kapcsolatos tipológiai ismérveket. A továbbiakban az egyes edénytípusok rövid leírását adjuk, bővebb értékelésbe csak akkor bocsátkozunk, ha a lelet jellege ezt megköveteli. Itt jegyezzük meg, hogy a Balatonmagyaródon előkerült leletekhez számos analógiát találunk a hazai badeni leletek között, ezek döntő többsége azonban nem ásatásból származik, így ezeket nem soroljuk fel. A leletanyag keltezéséhez csak a hiteles körülmények között előkerült, tipológiailag jól használható leletegyütteseket vettük figyelembe.

Fazekak

A legtöbb töredék fazekakból származik. A fazekak durvított felületűek, peremük alatt egysoros, tagolt bordával díszítettek (2. kép 2—3, 5, 8—9, 15, 3. kép 1, 5—7, 10, 4. kép 6, 10—18, 5. kép 3, 9, 12—15, 6. kép 4, 8, 7. kép 9—22, 8. kép 16, 18, 20, 9. kép 5, 8, 10—11, 14, 10. kép 20—21, 11. kép 7—16, 24). Az ún. klasszikus badeni kultúra időszakára jellemzőek. Jól datálható analógiái a Némjövő—Pavúková-féle rendszerben (PAVÚKOVÁ 1981) a Baden III. fokozatra kelteznek, amelyet legjobban Nevidzany lelőhellyel jellemezhetünk (PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 48. 1—8).

Tálak

A töredékekből a tálak nagyon változatos együttese határozható meg. A sokfajta tál két fő formába sorolható: gömbszelet alakú, illetve tölcsésresnyakú, fordított csonkakúpos testű tálak ezek. E két fő formán belül elkülöníthetünk:

- a) gömbszelet alakú, a vállon körbefutó, egysoros, bevagdosott díszű tálakat (2. kép, 1, 8. kép 4),
- b) gömbszelet alakú, a perem alatt egysoros, tagolt bordával díszített tálak (6. kép 7),
- c) gömbszelet alakú, a perem alatt körbefutó pontsorrall, testén függőleges pontsorokkal díszített kisméretű tálakat (9. kép 16),
- d) gömbszelet alakú, díszítetlen tálakat (9. kép 12, 5. kép 11),
- e) tölcsésresnyakú, a vállon egy, illetve két körbefutó pontsorrall díszített tálakat (2. kép 16, 4. kép 2, 7—8, 8. kép 2, 5—7, 9, 11, 15, 19, 9. kép 17, 10. kép 7—8, 12, 18, 11. kép 1—2, 4),
- f) tölcsésresnyakú, a vállon két körbefutó pontsorrall, al-

ta bekarcolt vonalakkal díszített tálát (9. kép 9, 11. kép 3),
 g) tölcséresnyakú, a vállon körbefutó pontsorról, belső oldalán kannelurával díszített tálakat (10. kép 7—8, 13),
 h) díszítetlen tölcséresnyakú tálakat (3. kép 9, 5. kép 1),
 i) tölcséresnyakú, alagútfüles tálakat (5. kép 5, 8, 7. kép 1, 4, 7, 10. kép 2, 11, 11. kép 19),
 j) valamint típusba nem sorolható, tölcséresnyakú tálakat díszítetlen darabjait (3. kép 4, 6. kép 2, 10. kép 1),
 k) gömbszelet alakú, a peremből induló fülű, díszítetlen tálakat (4. kép 3, 5. kép 7).

A lelőhelyünkön előkerült táltípusok analógiáit a szlovákiai Nevidzany lelőhellyel jellemezhető időszak településeiben találjuk meg (PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 40. 4—5, 10, 17; Abb. 42. 25; Abb. 43. 1, 11; Abb. 44. 6; Abb. 47. 13—14; Abb. 50. 14), így a tálak is a klasszikus badeni kultúra korai időszakára keltezhetők.

Kétosztású tálak

Ebből az edényfajtából kevés töredék került elő a lelőhelyen. Ezekből egy díszítetlen, kisméretű osztógombbal ellátott táltípusra (4. kép 9, 11. kép 20—22) és egy külső oldalán körbefutó pontsorról díszített kétosztású tálát sikerült meghatározni (8. kép 8).

Ez az edénytípus a Pavúková-féle rendszer szerint a Baden IIb fokozatban jelenik meg (Červený Hrádok; PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 33. 6—7; Abb. 34. 6—7). A balatonmagyaródi példányok elnagyolt kivitele, felületkiképzése és díszítése nagyon messze van a badeni kultúra későbbi időszakának jól kidolgozott, fantáziadús díszítésű, változatos osztógombokkal ellátott díszkerámiájától. E mondhatni kezdetleges kivitelű, kétosztású tálak még inkább a Červený Hrádok lelőhelyen előkerült példányokkal rokoníthatók, csak a velük egy gödörben előkerült leletek alapján keltezzük a klasszikus badeni kultúra elejére.

Tárolóedények

A lelőhelyen kevés töredék képviseli ezt az edényfajtát. A töredékekből nagyméretű, vastag falú, füles tárolóedényeket határozhatunk meg, amelyek típusa finomabban nem határozható be (2. kép 4, 6. kép 5, 8. kép 22).

Bögrék

Viszonylag sok bögrétöredék került elő a lelőhelyen, amelyekből

- a) hengeres nyakú, nyomott gömbtestű, kisméretű, díszítetlen füles bögréket (2. kép 13—14, 3. kép 2—3, 8, 4. kép 4—5, 5. kép 2, 4, 10, 17, 6. kép 3, 10, 7. kép 3, 5, 8. kép 12—14, 21, 9. kép 7, 10. kép 14—15, 11. kép 18),
- b) hengeres nyakú, nyomott gömbtestű, vállán körbefutó pontsorról díszített füles bögrét (6. kép 1),
- c) hengeres nyakú, nyomott gömbtestű, testén kannelurával díszített bögréket (7. kép 2, 9. kép 13) lehetett elkülöníteni.

A töredékek sajnos nem elegendőek a formák pontos rekonstrukciójához, így csak azt állapíthatjuk meg, hogy ilyen

bögrék már a Pavúková-féle Baden IIb fokozatban vannak (néhány példa : Pavúková 1974. Abb. 17. 10, Abb. 21. 6, Abb. 23. 4, Abb. 28. 24), de megtalálhatók a későbbi, a Nevidzanyval jellemezhető időszakban is, a Baden III-ban (pl. PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 38. 20, Abb. 39. 16—22). A hengeres nyakú, vállán körbefutó pontsorról díszített kis bögre pontos megfelelőjét nem ismerjük, ez a fajta díszítés kannelurával kombinálva inkább a korszokra jellemző.

Korsók

A kevés korszótöredékből az alábbi formákat lehetett meghatározni:

- a) hengeres nyakú, kannelurás testű, szalagfüles korsó (9. kép 4),
- b) hengeres nyakú, vékony falú, a peremen függőlegesen beszúrkált pontokkal díszített korsó (7. kép 6),
- c) hengeres nyakú, díszítetlen füles korsók (4. kép 1, 9. kép 18, 10. kép 17),
- d) hengeres nyakú, fordított csonkakúpos testű, hasán vékony függőleges bordával mezőkre osztva, a mezőkben váltakozó irányban ferde kannelurával díszített korsók (10. kép 3—6, 11. kép 5),
- e) korsó széles szalagfülű, a fül halszákmintában kannelurázva (8. kép 10).

A vékony bordával és ferde kannelurás mezőkkel díszített korsók előképei a Červený Hrádok horizontban lépnek fel, de ekkor a vékony függőleges borda helyett függőlegesen átfúrt szubkután fül tagolja a korsók testét (PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 16. 22, Abb. 21. 16). A Baden III. időszakra ez a szubkután fül eltűnik, de ilyen kombinációban nem találjuk meg a függőleges bordát sem a korsókon (PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 38. 7, 12, Abb. 41. 7, Abb. 46. 19, 22). A lelőhelyünkön előkerült korszótöredékeket a klasszikus badeni kultúra elejére keltezzük. Ezt látszik alátámasztani a kannelurás fül is (8. kép 10), amelyhez hasonlókat a Nevidzanyval jellemezhető időszakból ismerünk (PAVÚKOVÁ 1974. Abb. 38. 2, 4, Abb. 45. 18).

Halbárka edény

Lelőhelyünkön a 31. objektumból előkerült egy halbárka alakú edény fültöredéke. A fül két oldala bordaszerűen kiemelkedik, közötté a fül kannelurás díszítésű (9. kép 19). Sajnos, ebből a töredékből az edény pontos formája nem határozható meg. Díszítése, felületkiképzése és kísérelő leletei alapján a Baden III. időszakra keltezzük. A halbárka edényt a kutatás mindeddig a badeni kultúra későbbi időszakára datálta. E. Neustupný a kultúra öt fokozatú felosztásában a D időszakra, a Hódmezővásárhely—Bodzáspart, Center, Palotabozsok lelőhelyekkel jellemezhető időszakra tette (NEUSTUPNÝ 1973. 324—325. o.). Pavúková szerint ez az edénytípus nem a klasszikus badeni kultúra elején, hanem kicsit később jelenik meg (PAVÚKOVÁ 1974. 335. o.). A balatonmagyaródi halbárkatöredék a Pavúková-féle Baden III. időszakra keltezhető, tehát ez az edénytípus már a klasszikus badeni kultúra elején létezik.

Típusba nem sorolható darabok

A lelőhelyen három olyan töredék is előkerült, amelynek pontos típusa nem határozható meg:

a) tölcseésnyakú(?), a peremből induló, lefelé néző, vonalkázott háromszög díszítésű töredék talán pohárból (8. kép 1),

b) vékony falú, hengeres nyakú, pereme alatt körbefutó pontsorrallal díszített pohár(?) peremtöredéke (8. kép 3),

c) fordított csonkakúp testű, hasas, testén függőleges kannelurával díszített, vállán vízszintes alagútfüllel ellátott edény töredéke (5. kép 6).

Az edényeken kívül a gödrökből előkerült még a mindennapi tevékenység néhány emléke is: orsógombok (6. kép 6, 9. kép 9, 15, 10. kép 10), agyagnehezék (2. kép 4), őrlőkötőredék és pattintott pengék (2. kép 10, 11. kép 6).

A lelőhelyen feltárt badeni teleprészlet a kultúra klasszikus időszakának elejére keltezhető néhány, a korábbi időszakra erősen emlékeztető elem miatt (bögrék, kétéosztású tálak, korsók).

A badeni kultúra klasszikus időszakának belső kronológiája még nincs teljes részletességgel kidolgozva. Sem

Neustupný 5 fokozatát, sem Pavúková 4 fő fokozatát nem fogadhatjuk el ma már a kultúra egészére nézve általános érvényűnek. E. Neustupný rendszere tipológiai keretet ad egy-egy szakasz meghatározásához (NEUSTUPNÝ 1973). Rendszeréből az E fokozatot (kostolac és bosáca) ma már eleve leválasztja a kutatás. V. Němějcová—Pavúková lelőhelyek láncolatával ad meg egy fejlődési sort a badeni kultúrán belül, kidolgozva hozzá egy nagyon részletes edénytipológiát Baden Ia—III-ig. Ő a Neustupný-féle A-fokozat elé egy egészen korai bolerázi horizontot is beiktat, a B-fokozat után pedig még egy fázist illeszt. Ezáltal a badeni kultúra eleje (első fele?) aránytalanul megnyúlik, belső kronológiája erre az időszakra túlfinomítotttnak tűnik. A Pavúková-féle Baden III—IV. további finomítása, belső kronológiai láncolatának a Baden I—II-höz hasonló kidolgozása még várat magára. Ebből az időszakból kevés a jól feltárt, jól datálható telep Szlovákiából és hazánkból is. Éppen ezért nem látjuk bizonyítottan azt a megállapítást, hogy a Baden I—II. hosszabb volt, mint a Baden III—IV. (PAVÚKOVÁ 1984. 144. o.). Az aránytalanság csak a III—IV. további vizsgálatával oldható fel. E két fázis belső kronológiájának finomításával kaphatunk választ arra a kérdésre, hogy egyáltalán helyes-e ez a fajta tagolás.

A most közölt leletanyag adalék a badeni kultúra klasszikus időszakának jobb megismeréséhez és Zala megye későbronzkorához.

Jegyzetek:

¹ A leletanyag közlési jogának átengedéséért Horváth Lászlónak mondok ezúttal is köszönetet.

² A leletek a nagykanizsai Thury György Múzeumban vannak. Ltsz.: 1. obj.: 87.25.1—19; 3. obj.: 87.27.1—28; 5. obj.: 87.29.1—14; 6. obj.: 87.30.1—42; 8. obj.: 87.31.1—9; 14. obj.: 87.36.1—3; 15. obj.: 87.37.1—10; 19. obj.: 87.41.1—73; 21. obj.: 87.43.1—9; 23. obj.: 87.45.1—21; 24. obj.: 87.46.1—132; 25. obj.: 87.47.1—8; 26/a obj.: 87.49.1—4; 30. obj.: 87.52.1—25; 31. obj.: 87.53.1—17.

³ Baktalórántháza (Kalicz N. NyirJAMÉ 2. 1959. 7—15. o.). Balatonboglár (Honti Sz. SoMK 4. 1981. 25—42. o.). Boglárléle (Ecsedy I. ComArchHung 1982. 15—26. o.). Center (Kalicz

N. Die Pécelér (Badener) Kultur... Bp. 1963. és Kemenczei T. HOMK 1966. 10—13. o.). Fertőrákos (Nováki Gy. Arrabona 53—66. o.). Gyöngyöshalász (Szabó J. J. Agria 19. 1982—1983. 5—34. o.). Lánycsók (Ecsedy JPMÉ 22. 1977. 163—183. o.). Pári—Altacker (Torma SzekMÉ 6—7. 1975—1976. 29—59. o.). Pécs—Vasas (Bondár M. MittArchInst. 10—11. 1980—1981. 25—44. o.). Salgótarján—Pécskő (Korek J. Acta ArchHung 20. 1968. 37—58. o.). Székely—Zöldtelek (Kalicz N. ArchÉrt 85. 1958. 3—6. o.). Szigetcsép—Tangazdaság (Korek J. ComArchHung 1984. 5—30. o.). Tahitótfalu (Kovári K. StudConm 17. 1986. 7—10. o.).

Rövidítések:

BANNER 1956 BANNER, J.: Die Pécelér Kultur. Bp. 1956. 314. o. CXVII. t. (Arch Hung 35).

NEUSTUPNÝ 1973 E. NEUSTUPNÝ: Die Badener Kultur. in: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, 317—352. o.

PAVÚKOVÁ 1974 V. NĚMĚJCOVÁ—PAVÚKOVÁ: Beitrag zum Kennen der Postboleráz—Entwicklung der Badener Kultur. SlovArch 22/1974. 237—360. o.

PAVÚKOVÁ 1981 V. NĚMĚJCOVÁ—PAVÚKOVÁ: Nact periodizácie badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. SlovArch. 29/1981. 261—296. o.

PAVÚKOVÁ 1984 V. NĚMĚJCOVÁ—PAVÚKOVÁ: K problematike trvania a konca bolerázskej skupiny na Slovensku. SlovArch. 32/1984. 75—145. o.

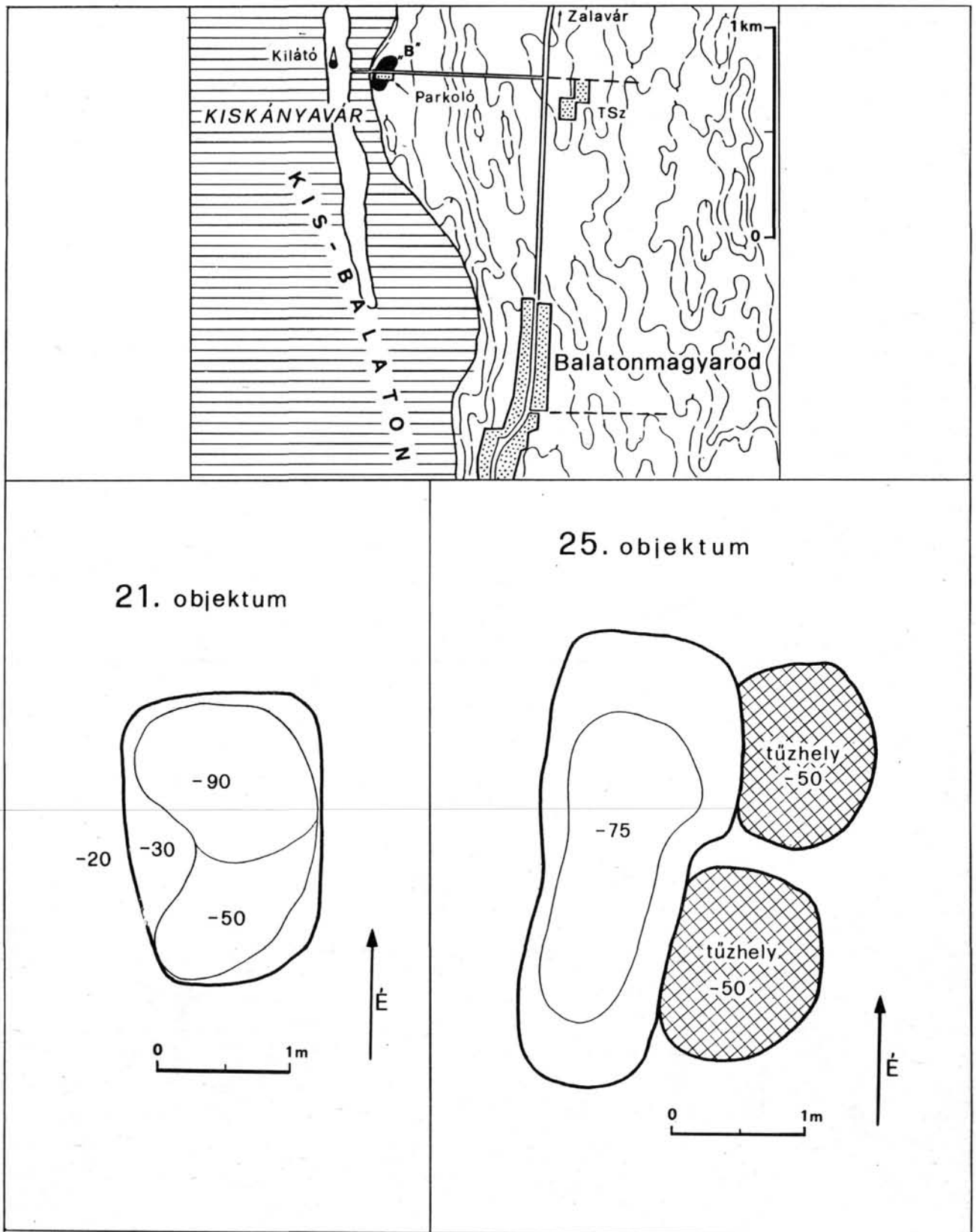
Die Siedlung der Badener Kultur von Balatonmagyaród

Im vorliegenden Artikel arbeitet die Verfasserin das 1985 bei einer Notbergung von L. Horváth geborgene Fundmaterial einer Badener Siedlung in Balatonmagyaród—Kiskányavár—Parkplatz auf. Unter den insgesamt 18 Objekten gab es drei, die verhältnismässig viel Fundmaterial enthielten. Das 19. Objekt ist eine in viereckiger Grundfläche und einer abgerundeten Ecke erscheinene, 5x4,5 m grosse Grube. Diese war L. Horváth zufolge ein Wohnhaus. Allerdings gelang es nicht, die Reste des Fussbodens und Pfostenlöcher aufzudecken. In diesem Zusammenhang greift die Verfasserin das Problem der Gebäude in der Badener Kultur auf. Auf den ca. 1000 Fundplätzen in Ungarn kennen wir kein in die Erde vertieftes, in Pfostenkonstruktion gebautes Haus. Daraus schliesst die Verfasserin, dass das Volk der Badener Kultur nicht in solchen, in die Erde vertieften, lange zu benutzenden und mit mehr-

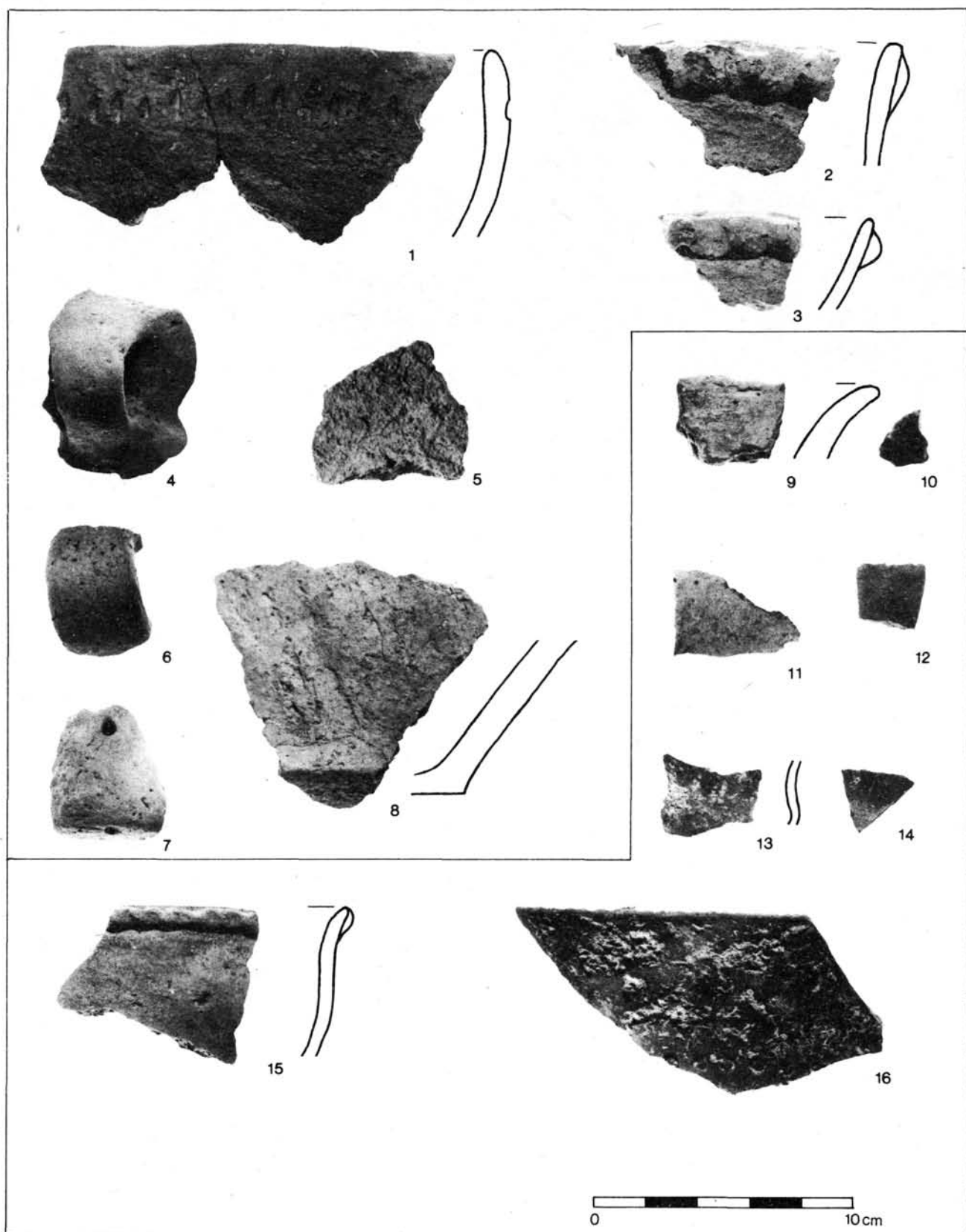
mals erneuertem Fussboden ausgestatteten Häusern lebte. Vielmehr wohnten sie in auf die Erdoberfläche gebauten Wohn- und anderen Gebäuden, welche archäologisch viel schwerer fassbar sind. Die Forschung bezüglich dieses Problemenkreises wird weiterhin dadurch erschwert, da die einheimische Forschung mit der Veröffentlichung der Ausgrabungen im Rückstand ist.

Das geborgene Fundmaterial wird von der Verfasserin nicht detailliert typologisch untersucht. Sich stützend auf das veröffentlichte Material der Ausgrabungen, wird das Hauptaugenmerk auf die neuen Elemente gelegt. Das Fundmaterial wird von der Verfasserin an den Anfang der sog. klassischen Periode der Badener Kultur datiert. In diesem Zusammenhang werden auch die Forschungsprobleme und -lücken in dieser Periode der Kultur aufgeworfen.

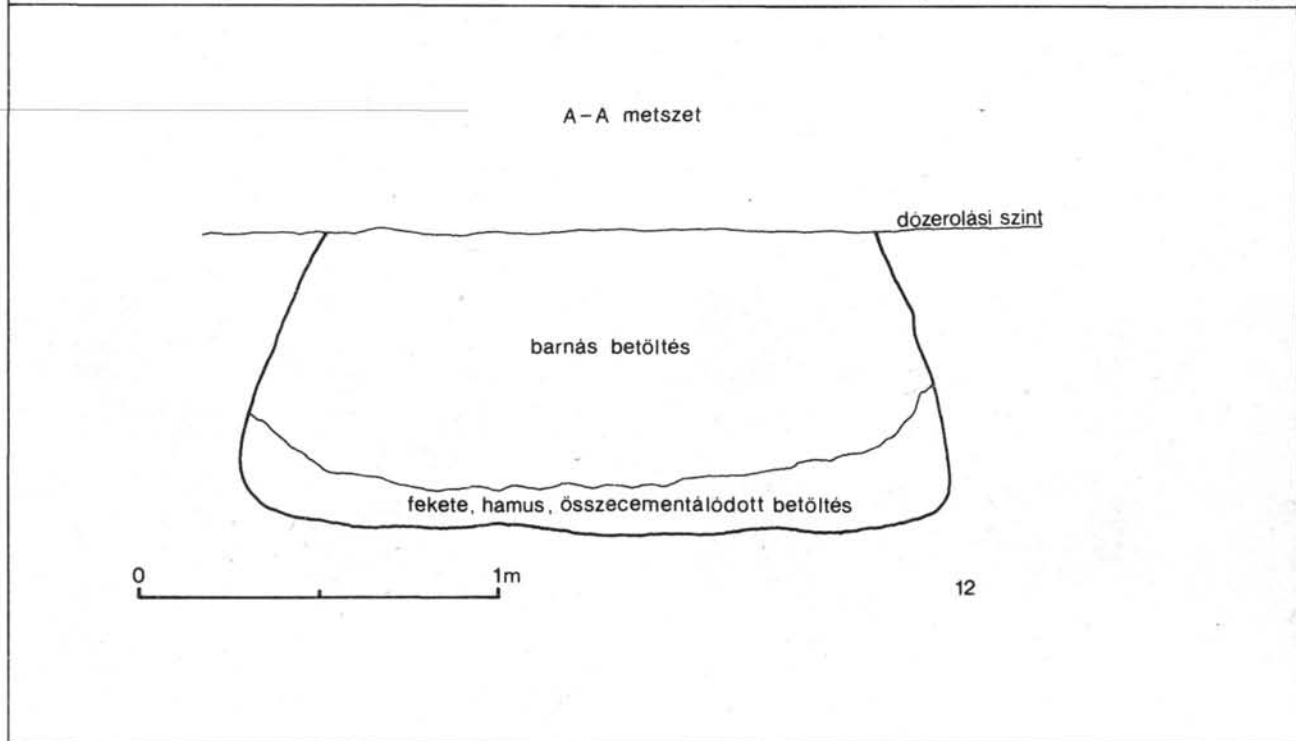
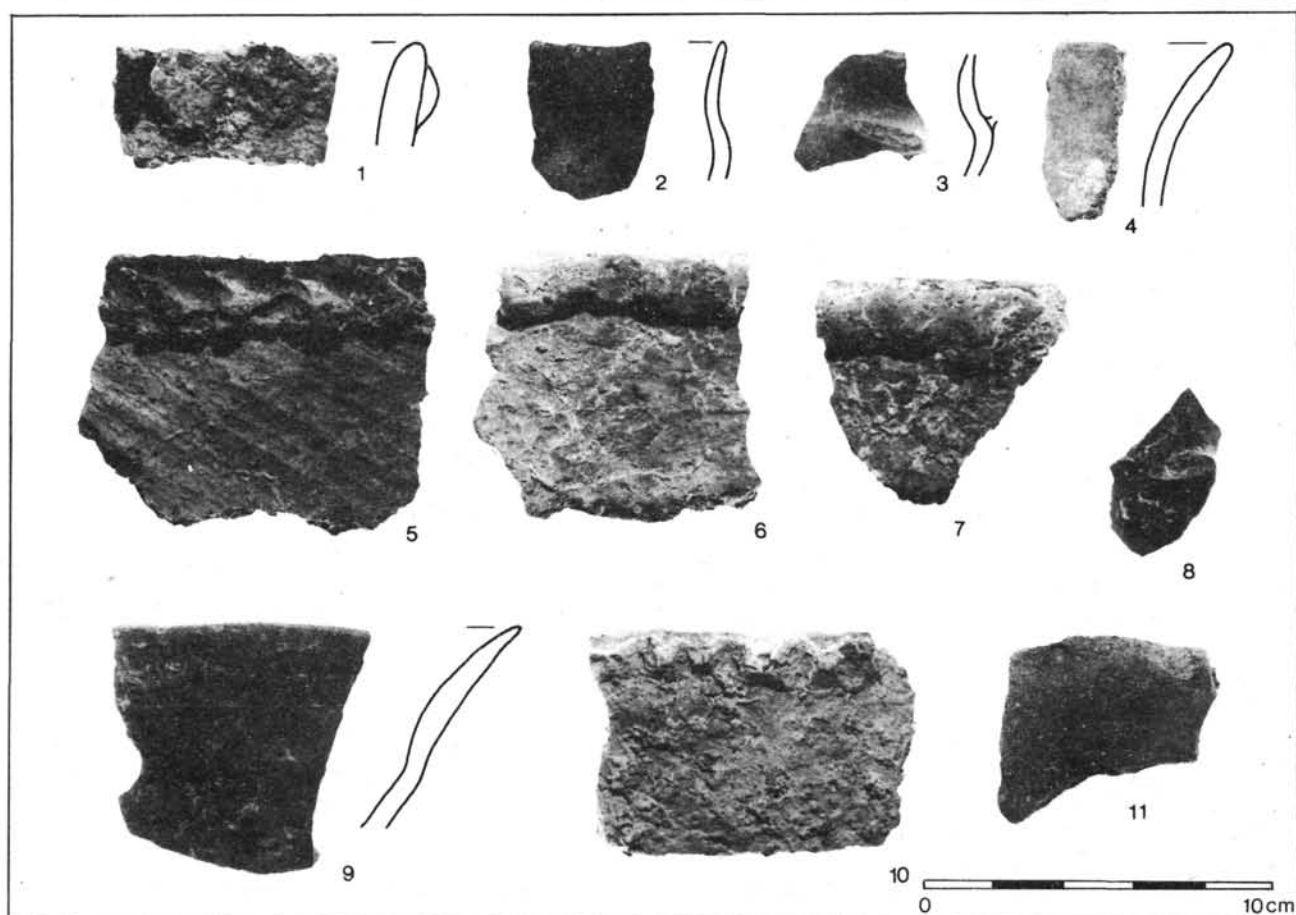
Bondár M.

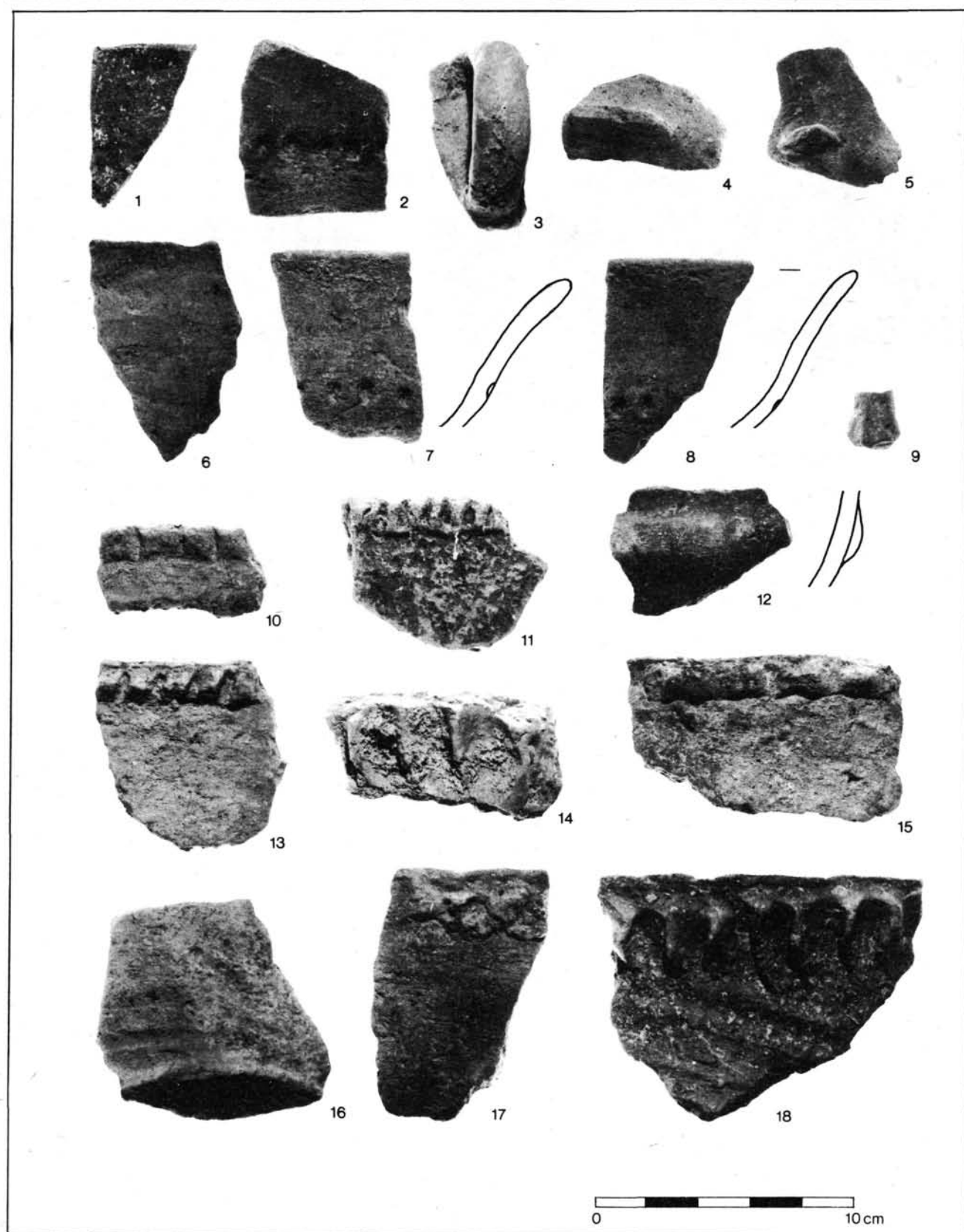
1. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. A lelőhely topográfiai helye és a 21., 25. objektum.
 Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. Die topographische Lage des Fundplatzes und 21., 25. Objekt.

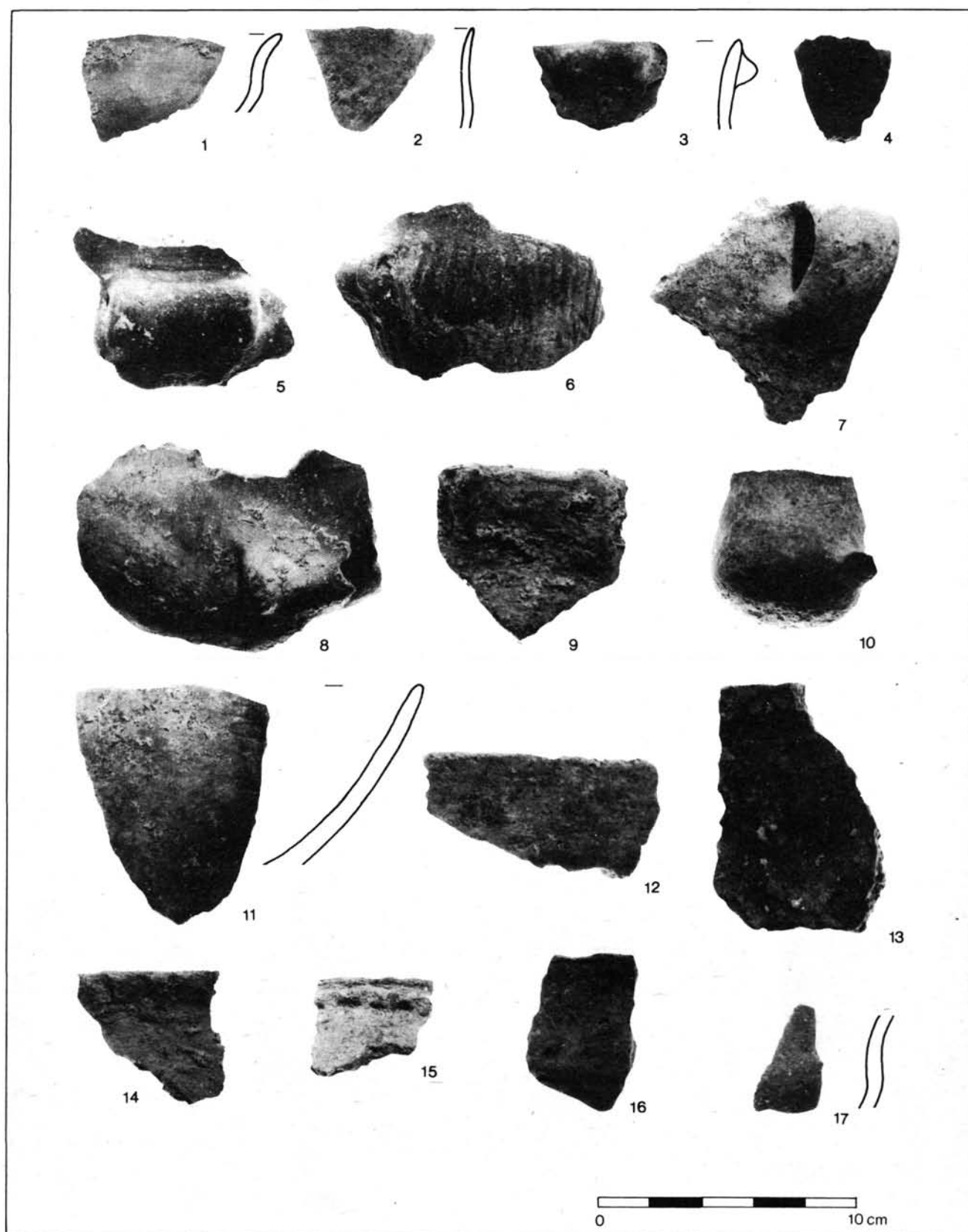
2. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—8: 1. objektum; 9—16: 5. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—8: 1. Objekt, 9—16: 5. Objekt.

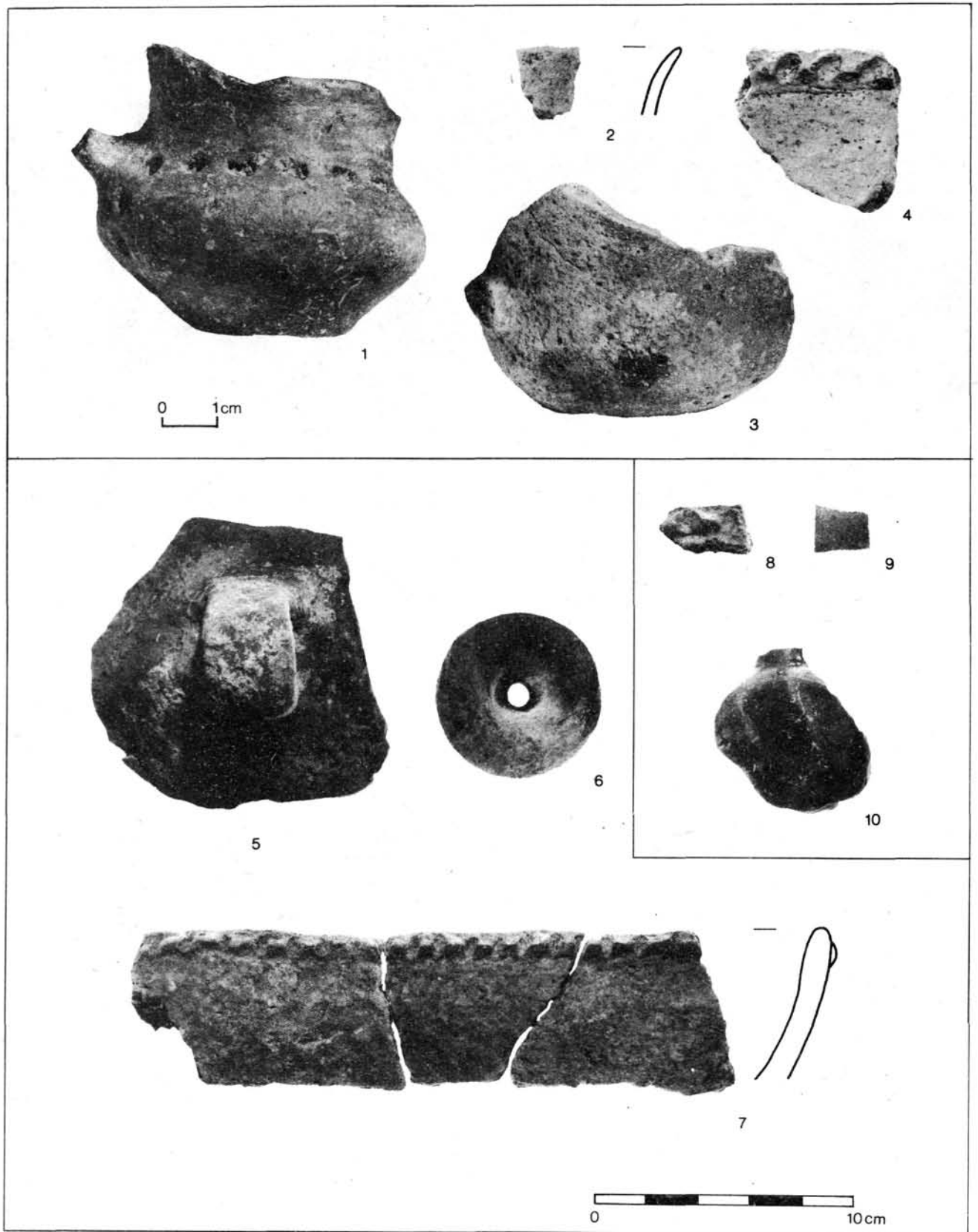
3. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—13: 3. objektum; 12: a 3. objektum metszete.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—13: 3. Objekt, 12: Schnitt des 3. Objektes.

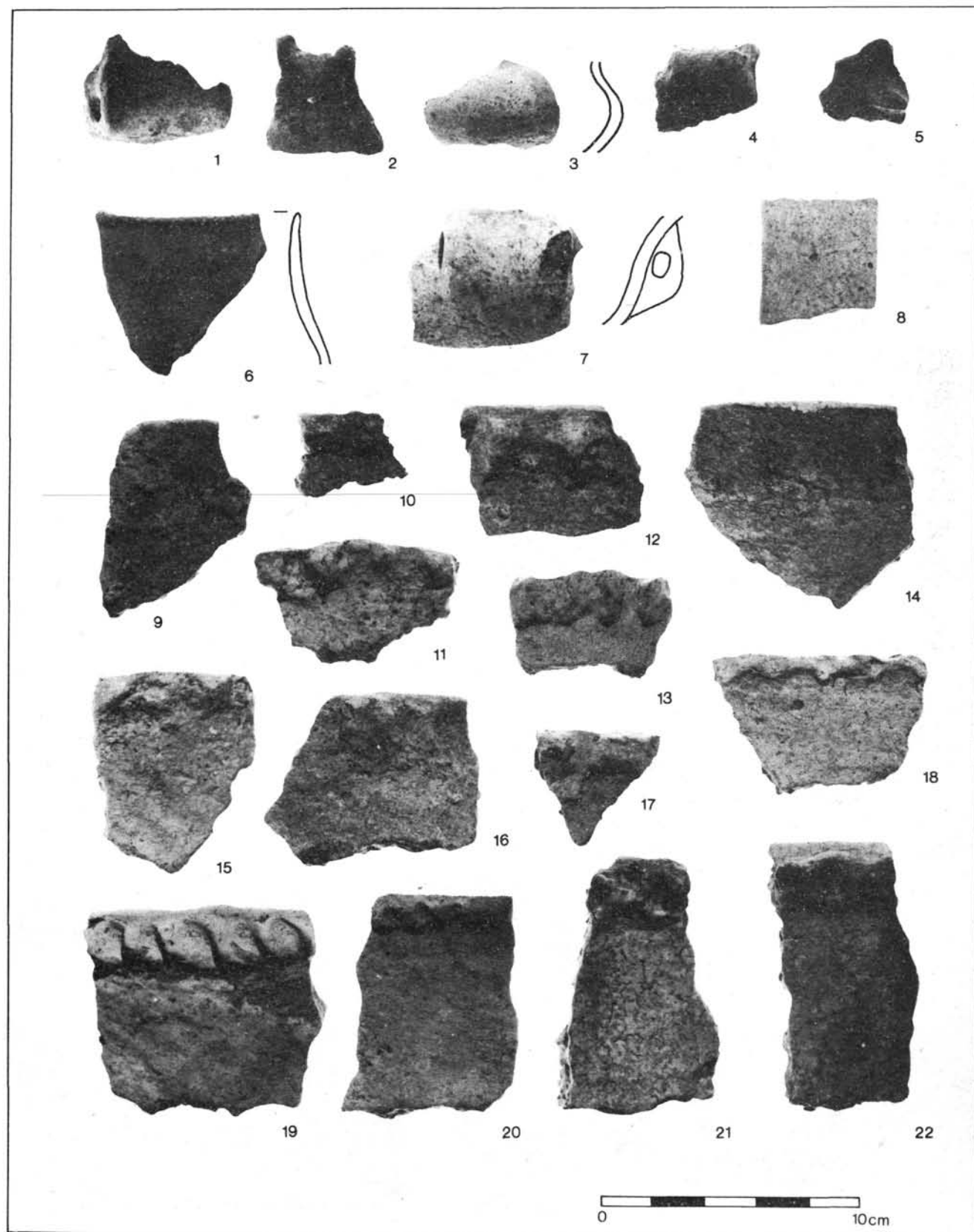
4. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—18: 6. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—18: 6. Objekt.

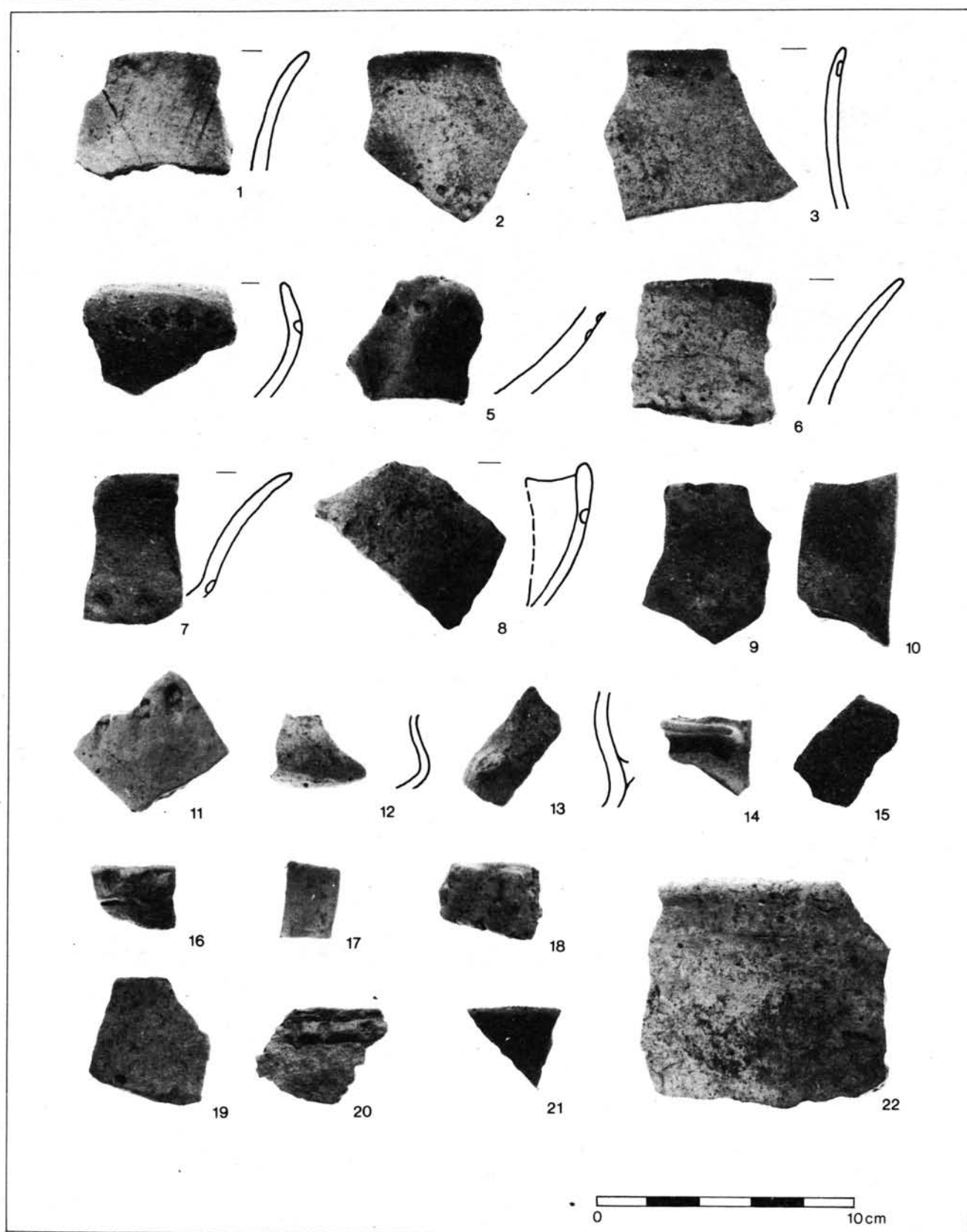
5. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—17: 6. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—17: 6. Objekt.

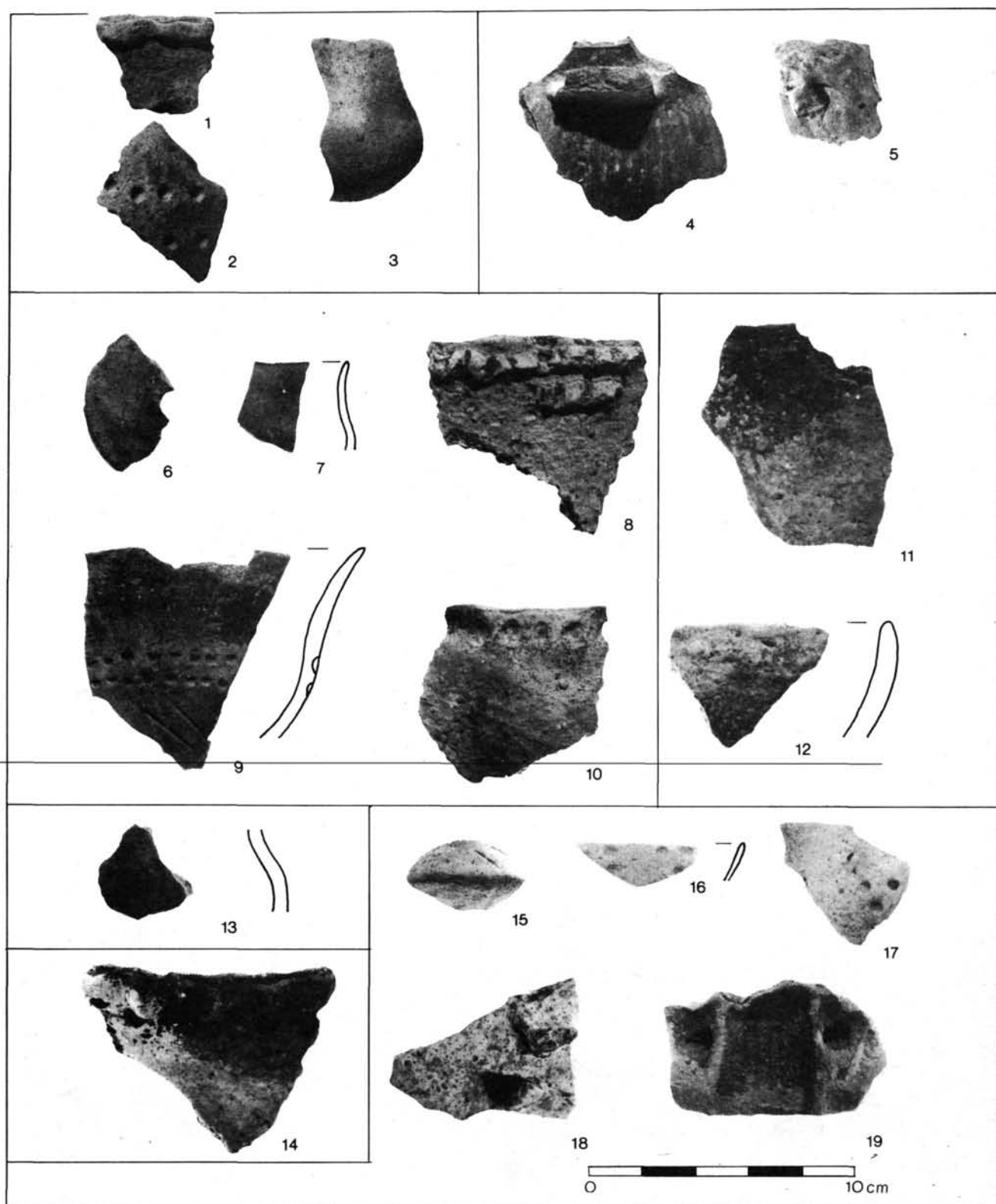
6. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—4: 8. objektum; 5—7: 15. objektum; 8—10: 14. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—4: 8. Objekt, 5—7: 15. Objekt, 8—10: 14. Objekt.

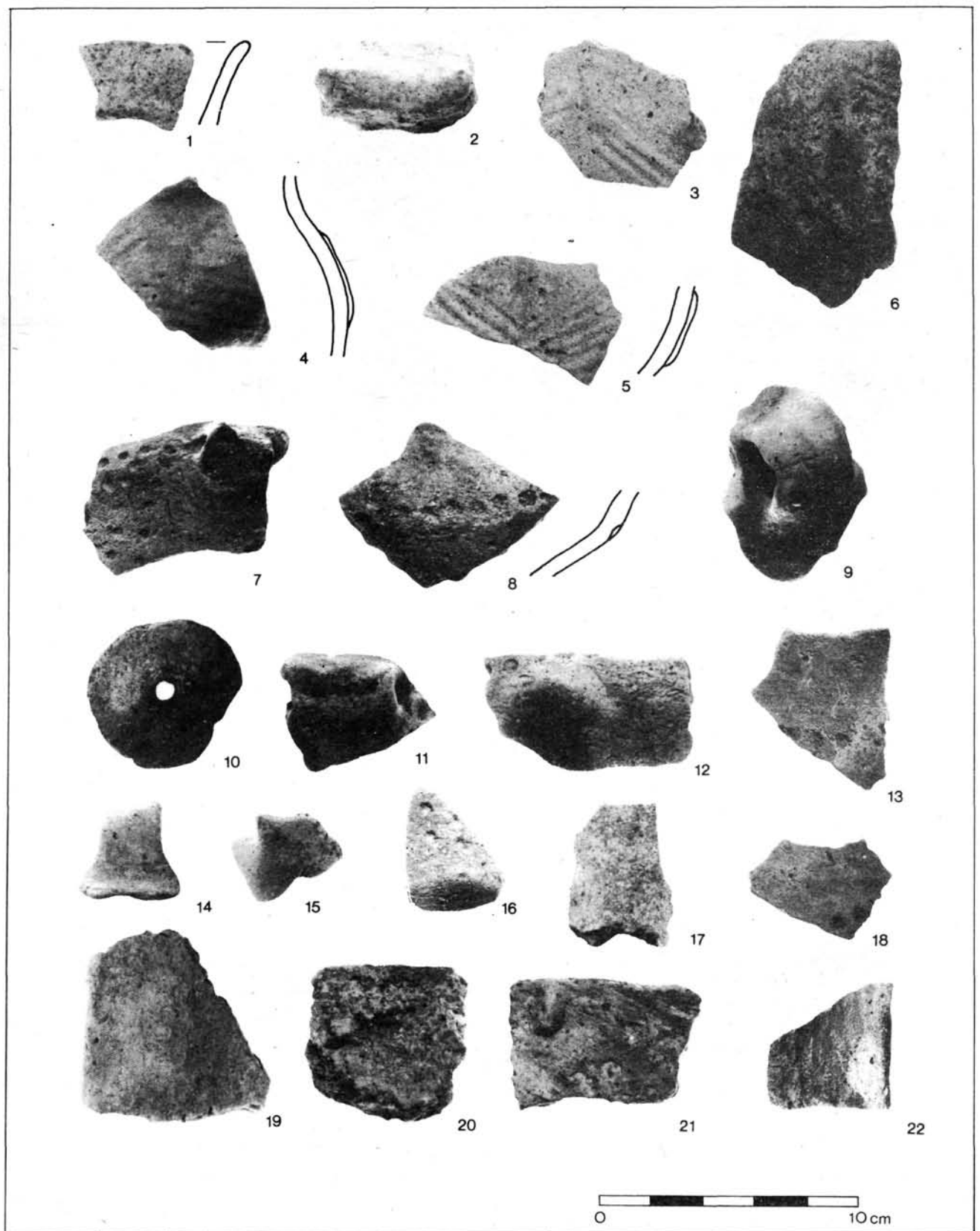
7. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—22: 19. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—22: 19. Objekt.

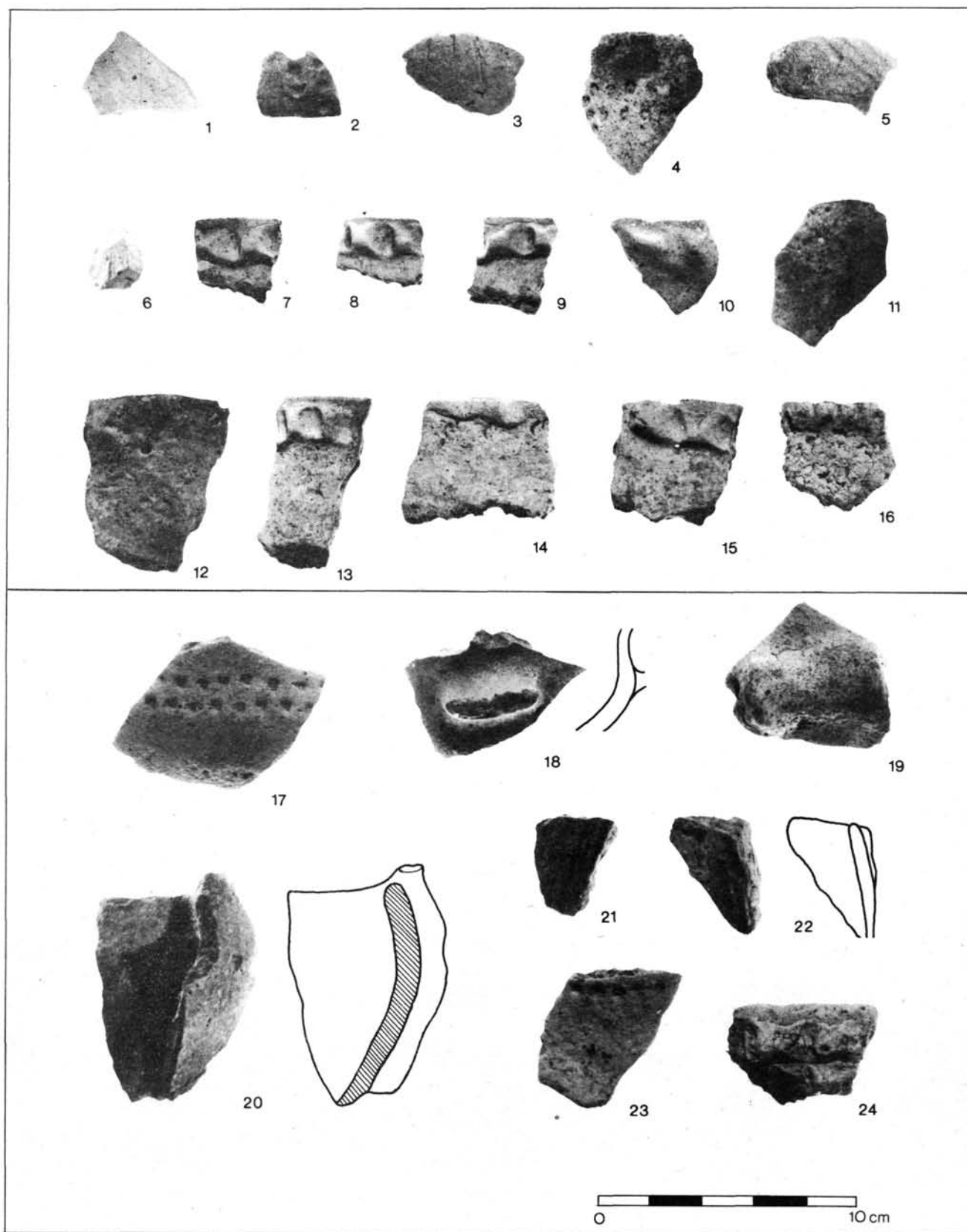
8. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—22: 19. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—22: 19. Objekt.

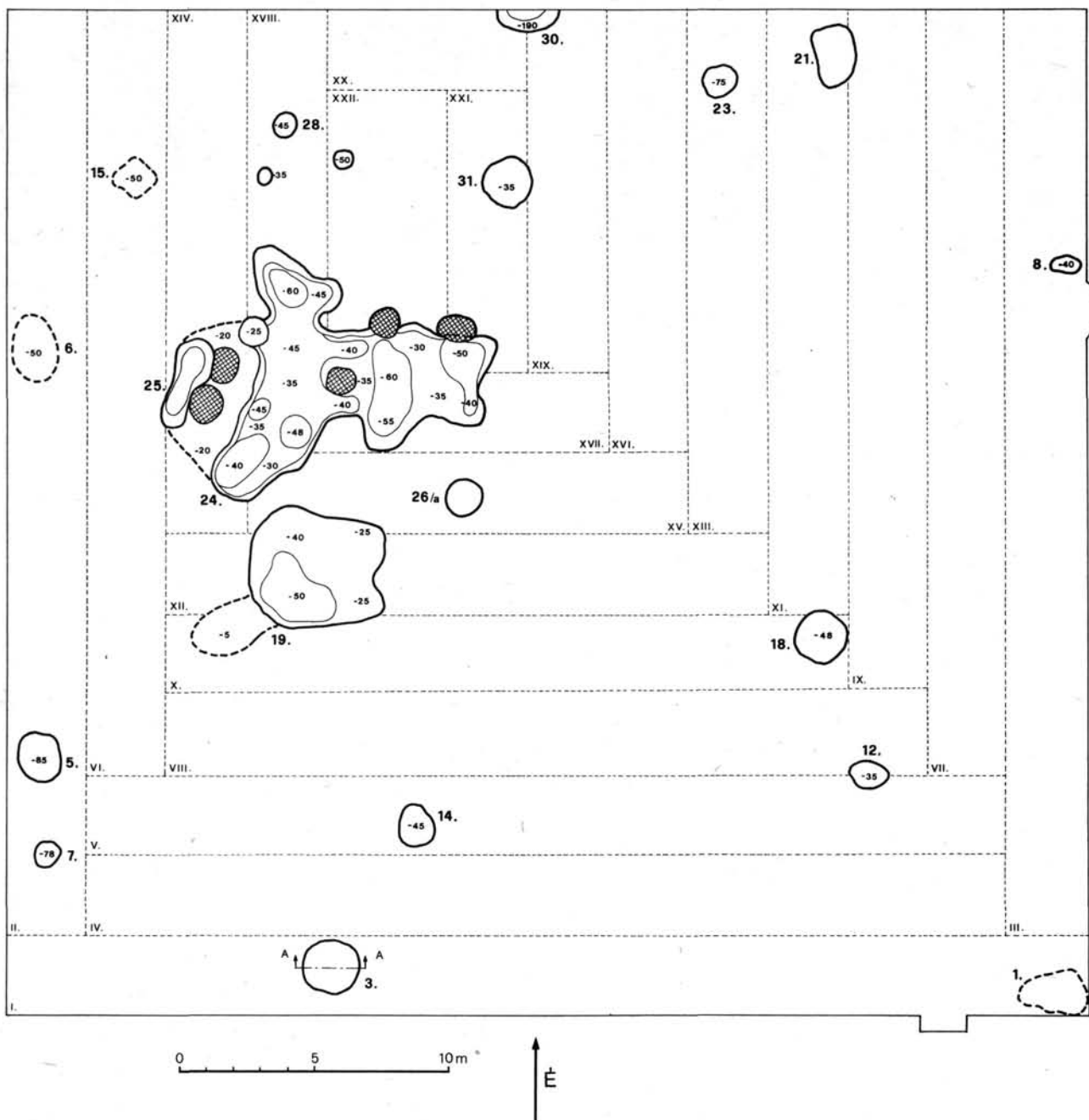
9. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—3: szórvány; 4—5: 21. objektum; 6—10: 23. objektum; 11—12: 25. objektum; 13: 26/a. objektum; 14: 30. objektum; 15—19: 31. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—3: Streufund, 4—5: 21. Objekt, 6—10: 23. Objekt, 11—12: 25. Objekt, 13: 26/a. Objekt, 14: 30. Objekt, 15—19: 31. Objekt

10. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—22: 24. objektum.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—22: 24. Objekt.

11. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. 1—16: 24. objektum; 17—24: 24. objektum nyugati fele.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz. 1—16: 24. Objekt, 17—24: 24. Objekt nach Westen.

12. kép: Balatonmagyaród—Kiskányavár, parkoló. Az ásátás összesítő térképe.
Balatonmagyaród—Kiskányavár, Parkplatz, Zusammenfassender Ausgrabungsplan

Nováki Gyula—Skerletz Iván:

Várvölgy—Kis-Láz-hegy későbronzkori földvéra

Az ország egyik legnagyobb kiterjedésű őskori földvéra eddig elkerülte a kutatók figyelmét, csak futólagos említéseit ismerjük. Egy részletére, az „Ördögkövek”-re a környék lakossága már régen felfigyelt. 1864-ben Pesty Frigyes helynévgyűjteményében feljegyezték: „...egy nagy völgyben rettentő halom kő úgy látszik mintha oda hordva lett volna.” Az 1983. évi helynévgyűjtéskor két néphagyományt jegyeztek fel: 1. Az ördögökkel hordatták össze az erdőben levő köveket. Az ördög répaszekéren hordta a követ, a szekér itt összetört a teher alatt, s az ördög itt hagyta a köveket. 2. A Vörösöld-tető a barátok szántóföldje volt, onnan hordták ide a köveket, hogy az itt lévő völgyet azzal feltöltsék, s így bejárhassanak a faluba, kerülő nélkül.¹

Az őskori földvérat és sáncát elsőnek Dornay Béla ismerte fel, aki 1934-ben így ír róla: „Ördögkú. 348-as nyereg. Ez a kocsiút jobb és bal oldalán tört bazaltkőből álló, óriási bazalttorlasz, mely az egész Kis (391 m) és Nagyláz-hegyet (344 m) bekerítő óriási, korai vaskorszakbeli földvérnak a kapuja lehetett, s az őseink védelmi szempontból hordta ide össze ezt az óriási kőtorlaszt... A Kis- és Nagylázhegy hatalmas bazaltplatóján keresztül érintjük a Csuhus tavat, a Vörösöld-tetőt (369 m) és a Delelő tavat (szárazságban kiszáradnak) s innét Kelet felé a Kutyaeresztő nevű meredek bazaltsziklafal tetejére érünk.” Említi az 1926-ban előkerült aranyeletet is, valamint egy rajzot közöl, kilátással a Rezivár felé, előtérben egy kőszánc látható.² Utóbbit nem tudjuk pontosan azonosítani, mert a ma álló idős fák teljesen eltakarják a kilátást, de valószínű, hogy a nagy „kőtorlasz” nyugati szélén lévő, sáncra emlékeztető kőhalmazzal azonos (erre alább még kitérünk).

Ezután a lelőhelynek csak rövid említéseivel találkozunk, valamennyi helyen a későbronzkorba—koravaskorba datálva. Radnóti Aladár 1952-ben Uzsapuszta környékéről, közelebbi adatok és forrás megjelölése nélkül „több földvár”-ról szól.³ Erre hivatkozva említ Patek Erzsébet 1968-ban ugyanitt földvérat.⁴ Nováki Gyula 1964-ben említi,⁵ majd 1979-ben rövid leírását adja.⁶

A Magyarország Régészeti Topográfiája 1966-ban megjelent 1. kötetében a Várvölgy község határának vázlatos lelőhelytérképén ezt a hegyet is feltüntették Kis-Láz-hegy név alatt, de csak az 1926. évi aranyelet lelőhelyeként, a nagykiterjedésű telep és a sáncot nem említik. Ugyan-

ezen a térképen az ettől délre magasodó, viszonylag keskeny gerincet jelölik Nagy-Láz-hegynek.⁷

A későbronzkori földvérat magába foglaló hegy több régészeti lelettel szolgált már az elmúlt több mint száz év alatt, az őskornak ugyanebből a korszakából. 1879-ben a hegy keleti lábánál, Lesenceistvánd község temetőjében sírásók találtak 15 db bronzkarikát.⁸ 1910-ben ettől északra 5 km-re, de még a hegy északkeleti lábánál, a Lesencepatak medrében 23 darabból álló bronzlelet került elő (fibula, karperecek, tokos vésők, sarlók, üllők, öntörögök).⁹ 1926-ban a fennsíkon, a Nagy-Láz-hegy 344-es magaslatán (tkp. a Kis-Láz-hegy északi felén) találtak „faásás” közben edényben elrejtett aranykincset (14 db sújtásos aranyhuzal gyűrű, 6 db vékony lemezkorong, illetve ilyenek töredékei, egy gombolyag aranyhuzal).¹⁰ Egy szörvány edényről is tudunk Uzsapusztáról, közelebbi lelőhely megjelölése nélkül, amely a leltári szám szerint 1950-ben, vagy közvetlenül előtte került elő.¹¹ Mivel a bazaltbánya ekkor kezdte meg működését, nem kizárt, hogy a fennsík északkeleti széléről származik. 1952-ben a kőbányában, nyilván a hegytetőn, bronzleletet találtak (pápaszemes fibula, tokos balta és 12 db nyitott végű karika).¹²

A Keszthelyi-hegység északi oldala alatt, a Zalaszántó és Várvölgy községek közötti medencét északról és keletről bazalthegyek sora zárja le. Ezek egyike a Várvölgy (korábban Alsó- és Felső Zsid) határához tartozó Kis-Láz-hegy (1. kép). Oldala körös-körül rendkívül meredek. Északnyugat felé mélyen fekvő nyereg köti össze a hasonló magasságú Szebike-heggyel. Déli oldala azonban változatlan magasságban folytatódik egy keskeny nyeregben („Ördögkövek”), erről a Nagy-Láz-hegy magasabban fekvő, viszonylag keskeny gerincére jutunk fel, amely délkeleten a Kóorra nevű hegyorommal végződik.¹³

1950-ben a Kis-Láz-hegyen megkezdte működését a bazaltbánya. A hegy fejtését az északkeleti szélén, a Dornay által említett Kutyaeresztő nevű meredek sziklafalnál indították. Azóta a fennsík északi felét teljesen lebányászták. Ezen a részen a fennsíknak egyetlen része sem maradt fenn, a nyíltzóna bányaművelés már mélyen az egykori felszín szintje alatt folyik. A fennsík pereme és a meredek hegyoldal (az északkeleti oldal kivételével) azonban érintetlen maradt, ezért az őskori telep egykori kiterjedését ennek alapján rekonstruálni tudjuk (2. kép).

A Kis-Láz-hegy fennsíkja egyenletesnek, laposnak mondható, átlag 340 méteres tengerszint feletti magasságban, amelyből csak középen emelkedik ki a kb. 25 m relatív magasságú Vörösföld-tető. A laposabb, mélyebben fekvő részekben több (általában kiszáradt) tavat, illetve vizegyes helyet találunk. Ezek közül kettőnek, a Végtónak (valószínűleg azonos a Dornay által említett Delelő-tóval) és a Barát-tónak a helyét ma már csak a régi térképek alapján ismerjük.

Az őskori telep, a felszínen és a bánya szélén a felső rétegben található nagy mennyiségű cserép alapján az egész fennsíkra kiterjedt. Mesterséges erődítésnek azonban csak a déli végében találjuk nyomát. A többi részen a hegy pereme oly hirtelen török le a rendkívül meredek, helyenként sziklás oldalba, hogy nagyobb méretű mesterséges erődítésre (sáncra) aligha volt szükség, a feltételezhető palánknak viszont semmi nyoma sem maradt a felszínen.

A fennsík dél felől, az azonos magasságú nyereg („Ördögkövek”) irányából szorult csak jelentős védelemre (3. kép). Az itt található maradványokra figyelt fel Dornay Béla. A keskeny nyereg felől két rövid, de feltűnően nagy méretű sánc között vezet be az út a fennsíkra. A sáncok egyenkénti hossza 20—25 m, belső magasságuk 4—5 m. A nyugati sánc külső oldalát alul már megbolygatták, az így feltárt részlet alapján feltehetően nagyrészt kőből áll. Felső részén azonban kő nem látszik, itt földréteggel számolhatunk. A két sánc közötti kapu mindkét széle kissé lefaragott, mai szélessége 15 m körüli.

A nyugati sánc előtt, a nyereg széle és a kocsút között kb. 43x27 méteres területen nagy mennyiségű bazaltkő hever, növénytakaró nélkül. A kőhalmaz vastagságát nem ismerjük, több méter is lehet. Eredetét nem tudjuk pontosan meghatározni, csak feltételezéseink vannak. Az elmúlt ke-rek 35 év alatt több ízben is jártunk itt és sajnos azt tapasztaltuk, hogy a kőből, mivel könnyen hozzáférhető, időnként nagy mennyiséget szállítanak el, még a közelmúltban is. Így a kőhalmaz eredeti alakját nem ismerjük. Nyugati szélén, a meredekebbé váló oldal felett, kb. 0,5 m belső magasságú kő-sánc-féle húzódik. Első pillanatra mesterséges erődítésre gondolhatnánk, de alaposabb vizsgálódás után kitűnik, hogy a kőszedés a belső területre korlátozódott, a szélén meghagyták a köveket és így véletlenül alakult ki a sáncra emlékeztető alakulat. Ennek a „sánc”-nak különben sincs lezárása, ami alapján védelmi rendeltetését feltételezhetnénk.¹⁴

A nyugati sánc alját már elérte a kőszedés, azt kb. 25 m hosszan meg is bontották, amint ezt fentebb már említettük. A sánc így feltárt részlete arra mutat, hogy a kőből emelt sánc egyenes folytatását jelentette az alatta elterülő nagy kőhalmaz. Ezért arra gondolunk, hogy ez a nagy kiterjedésű, majdnem járhatatlan kőhalmaz is a védelmet, a sánc megközelítésének az akadályozását jelentette. A keleti sánc előtt is hevernek kövek, de a másik oldalhoz viszonyítva sokkal kevesebb.

Egy korábbi irodalomban említés történt arról, hogy a nyergen átvezető kocsút mesterséges töltésen futna és az feltehetően az őskori út maradványa.¹⁵ Ezt ma már nem tart-

juk biztosan megállapíthatónak, mert a közelmúltban a kőhordással kapcsolatban a kocsút nyugati oldalán nagy mennyiségű meddőföldet halmoztak fel és ezzel megváltoztatták a környéket. Az út keleti szélén, a nyereg pereme alatt még két, természetes eredetű „lépcső” húzódik, teraszra emlékeztetve.

Összegezve a fentieket: az őskori telep és a bevezető út védelmét két rövid, de nagy méretű sánc jelentette, amelyeknek a megközelítését még nagy kiterjedésű kőhalmaz is nehezítette.

E két rövid sáncon kívül más sáncot nem találtunk. A nyugati sánc folytatásaként, a fennsík déli peremén kb. 400 m hosszan, a perem éles kanyaráig hol határozott, hol elmosódott, feltehetően mesterséges terasz húzódik, több helyen megszakadva. E délnyugati sarok alatt, mintegy 15 méterrel alacsonyabb szinten, a hegyoldalban kb. 60 m hosszan feltűnő, de természetes eredetű terasz húzódik. Ehhez hasonló suvadásos terasz alakulat a hegy keleti pereme alatt is található.

A keleti sánctól északkelet felé húzódó peremen nem találtuk nyomát a felszínen mesterséges erődítésnek, az itt ott mutatkozó csekély domborulat — nézetünk szerint — természetes alakulat.

A telep belsejéről ásatás nélkül semmi közelebbit sem tudunk. A kőbánya délnyugati sarkában két gödör metszete látszik a lebányászott rész felső részében, itt sok edénytöredéket találtunk. A bányafal többi szakaszán és a felszínen is sok helyen gyűjthető hasonló lelet.

A fennsík délnyugati szélén, a Kaszáló-tótól keletre két mesterséges halom van egymás mellett (magasságuk 1,5—2 m), ezek eredetét csak ásatással lehetne megállapítani.

A telepnek egyetlen, biztosan azonosítható bejárata az Ördögkövek nevű helyen volt. A többi, igen meredek hegyoldalon továbbiaknak nincs biztos nyomuk. Tekintettel azonban a telep nagy kiterjedésére, feltehető, hogy a nyugati oldalon felhúzó két mellékvölgyben is volt egy-egy bejáró, így a Törökirtás-völgyben, valamint a Méházi-tótól északnyugatra. Az északkeleti oldalat a bánya teljesen eltüntette, ezért itt esetleges feljáróra nem tudunk következtetni. Valószínű, hogy a Szebike-hegy felé átvezető nyereg felől is volt feljáró, de ennek nyomát — részben a bánya pusztítása miatt — ma már nehéz lenne megtalálni.

Az őskori telep a teljes fennsíkot magába foglalta. Ennek hossza (a lebányászott résszel együtt) 1900, legnagyobb szélessége 1200 m, területe kb. 160 ha volt.

A talált cserepek a későbronzkori ún. urnamezős kultúra edénművességének jellegzetes darabjai, ezekre Patek Erzsébet idézett munkájában láthatunk bőven analógiát (4. kép). Más korszaknak nem került elő nyoma. A későbronzkor nagy kiterjedésű földvárait Magyarország számos helyén ismerjük, de nagyságrendileg — eddigi ismereteink szerint — csak Hódmezővásárhely—Nagytatársánc 250 ha körüli területe múlja felül a Kis-Láz-hegy 160 hektárát. Az eddig felmért későbronzkori földvárak közül Dédestapolcsány—Verebce-tető (123 ha), Bakonyszentlászló—Keselőhegy (112 ha) és Bakonyszentkirály—Zöröghegy

(102 ha) közelíti meg az itt ismertett erődített őskori telep méreteit.

A Kis-Láz-hegy igen alkalmas volt megtelepedésre. A természet által is jól védett lapos fennsík már egymagában is megfelelt erre a célra, az ott található, egykor bővebb ví-zű tavak pedig még a vízszükségletet is biztosították. Ez utóbbi ritka előnyt jelentett, mert ehhez hasonló vízgyűjtő tavakat csak kevés későbronzkori földvárban találunk (pl. Bakonyszentlászló—Kesellőhegy, Pomáz—Kőhegy, Mát-raszőlős—Kerekbük, Boldogkőváralja—Tóhegy, Tolcs-va—Várhegy).

A Kis-Láz-hegy földvára a közvetlen környéken nem állt egymagában. A leletek tanúsága szerint a közeli többi,

hasonló magasságú, meredek oldalú bazalt-hegy és az alattuk elterülő síkság is lakott volt ebben a korszakban. Ilye-nek, alig 10—20 km távolságon belül, a Tátika, Haláp, Cso-bánc, Szentgyörgy-hegy és a Badacsony. Ezeket a hegyi te-lepeket, a Kis-Láz-hegyhez hasonlóan, elsősorban a bazalt-hegyekre jellemző, rendkívül meredek, sziklás oldalak védték. Esetleges mesterséges erődítésük felkutatása, ame-lyek ezeken is csak rövid szakaszokon várhatók, még a jö-vő feladata. A csúcsos alakú Gulács és Tótihegy alkalmat-lan volt az erre a korszakra jellemző, nagy kiterjedésű tele-pnek számára, ezekről nem is került elő semmilyen lelet. Vé-gül a középkori Rezivár előtti sáncvárat említjük, amely esetleg ide sorolható, de itt sem történt még ezirányú kut-a-tás.

Jegyzetek:

- ¹ Zala m. földr. nevei 1986. 50.
- ² Dornay B.—Vigyázó J. 1934. 255, 279.
- ³ Radnóti A.—Gerő L. 1952. 27.
- ⁴ Patek E. 1968. 51.
- ⁵ Nováki Gy. 1964. 109.
- ⁶ Nováki Gy. 1979. 108—112.
- ⁷ MRT 1. 165—166. A szövegben az aranylelet lelőhelyét (he-lyesen) a Nagy-Láz-hegyre helyezik, ami ellentmondani lát-szik azzal, hogy a térképen viszont a Kis-Láz-hegyen jelölik. A látszólagos ellentmondás abból fakad, hogy a Kis-Láz-hegy északi felét is nevezték Nagy-Láz-hegynek. Az általunk emlí-tett lelőhelyekre, illetve leletekre vonatkozó valamennyi iro-dalmat ismerteti az MRT 1. kötete, ezért csak az azóta (1966 után) megjelent munkákra hivatkozunk.
- ⁸ MRT 1. 110. 27/3. sz. lelőhely. Említi Patek E. (1968. 79.). Mo-zsolics A. (1985. 144.) Lesenceistvánd I. számú depotleletként ismerteti. A leletek a szombathelyi múzeumba kerültek.
- ⁹ MRT 1. 109—110. 27/1. sz. lelőhely. Említi Patek E. (1968. 50.). Mozsolics A. (1985. 144.) Lesenceistvánd II. számú de-potleletként ismerteti. A leletek a Darnay-gyűjteménybe kerül-tek, a II. világháborúban elpusztultak.
- ¹⁰ MRT 1. 166. 51/1. sz. lelőhely. Az irodalomban a község ko-rábbi neve alapján mint felsőszidi aranylelet ismeretes. Emlí-ti Patek E. (1968. 50.). Mozsolics A. (1985. 211.) részletesen

foglalkozott vele. Az aranylelet a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Mozsolics megemlíti, hogy valószínűleg bronztárgyak is voltak az aranytárgyakkal együtt, melyek jóval később a keszthelyi Balatoni Múzeumba kerültek.

- ¹¹ Patek E. 1968. 131. LIV. t. 9. Az edény a Magyar Nemzeti Mú-zeumba került.
- ¹² MRT 1. 110 27/2. sz. lelőhely. A lelet a keszthelyi Balatoni Múzeumba került.
- ¹³ Az említett hegyek nevét az irodalomban és a térképeken kü-lönléleképpen találjuk. A Kis-Láz-hegy neve valamennyi he-lyen azonos, de ugyanennek az északi felét, amelyet a bánya már elpusztított, hol Nagy-Láz-hegynek, hol Öreg-Láz-hegy-nek nevezik. Az Ördögkövektől nyugatra eső kis nyúlvány a Kávéhegy, a délre eső, valamivel magasabb hegy neve ugyan-csak Nagy-Láz-hegy, illetve ennek az Ördögkövek fölé mag-a-sodó része Förtés (Fertős) néven is szerepel. A Székéket Felső-Nagy-Láz-hegyként, illetve Istvándi erdő néven is jelölik. Itt köszönjük meg Almás Károlynak a terepbejárásokban való közreműködését és Horváth József bányagazgató felvilágo-sításait a bánya működésével kapcsolatban.
- ¹⁴ A Dornay B. által közölt rajzon feltehetően ez a „kőszanc” lát-szik. A rajz azonban idealizált képet mutat, a valóságban nem ilyen szabályosan rakott kövekből áll.
- ¹⁵ Nováki Gy. 1979. 111.

Irodalom:

- DORNYAY B.—VIGYÁZÓ J. 1934 Balaton és környéke rész-letes kalauza. Budapest
- MOZSOLICS A. 1985 Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundho-rizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest
- MRT 1 Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás (Magyarország Régészeti Topográfiája 1.). Budapest, 1966.
- NOVÁKI Gy. 1964 Zur Frage der sogenannten „Brandwalle” in Ungarn. Acta Arch Hung. 16. 99—149.

- NOVÁKI Gy. 1979 Óskori és középkori várak a bakonyi Kesel-lő- és Zöröghegyen. A Veszprém Megyei Múzeumok Köz-leményei 14. 75—120.
- PATEK E. 1968 Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Buda-pest
- RADNÓTI A.—GERŐ L. 1952 A Balaton régészeti és történe-ti emlékei. Budapest
- ZALA m. földr. nevei 1986 Zala megye földrajzi nevei II. A keszthelyi járás (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Ki-adványai, 178.) Budapest

Der spätbronzezeitliche Burgwall von Várvölgy—Kis-Láz-Berg

Von dem oberhalb der Gemeinde Várvölgy gelegenen, Kis-Láz genannten Basaltberg sowie direkt von seinem Fusse stammen schon mehrere spätbronzezeitliche Bronzedeputfunde und ein Goldfund. Der grosse Burgwall auf dem Bergplateau hat bisher in der Literatur nur Erwähnung gefunden.

Seit 1950 arbeitet auf dem Berg ein grossflächiger Steinbruch, welcher schon die Hälfte der urgeschichtlichen Siedlung vernichtete. Der Rand des Plateaus blieb jedoch noch in diesem Teil heil, wodurch wir die Ausdehnung der Siedlung noch rekonstruieren können.

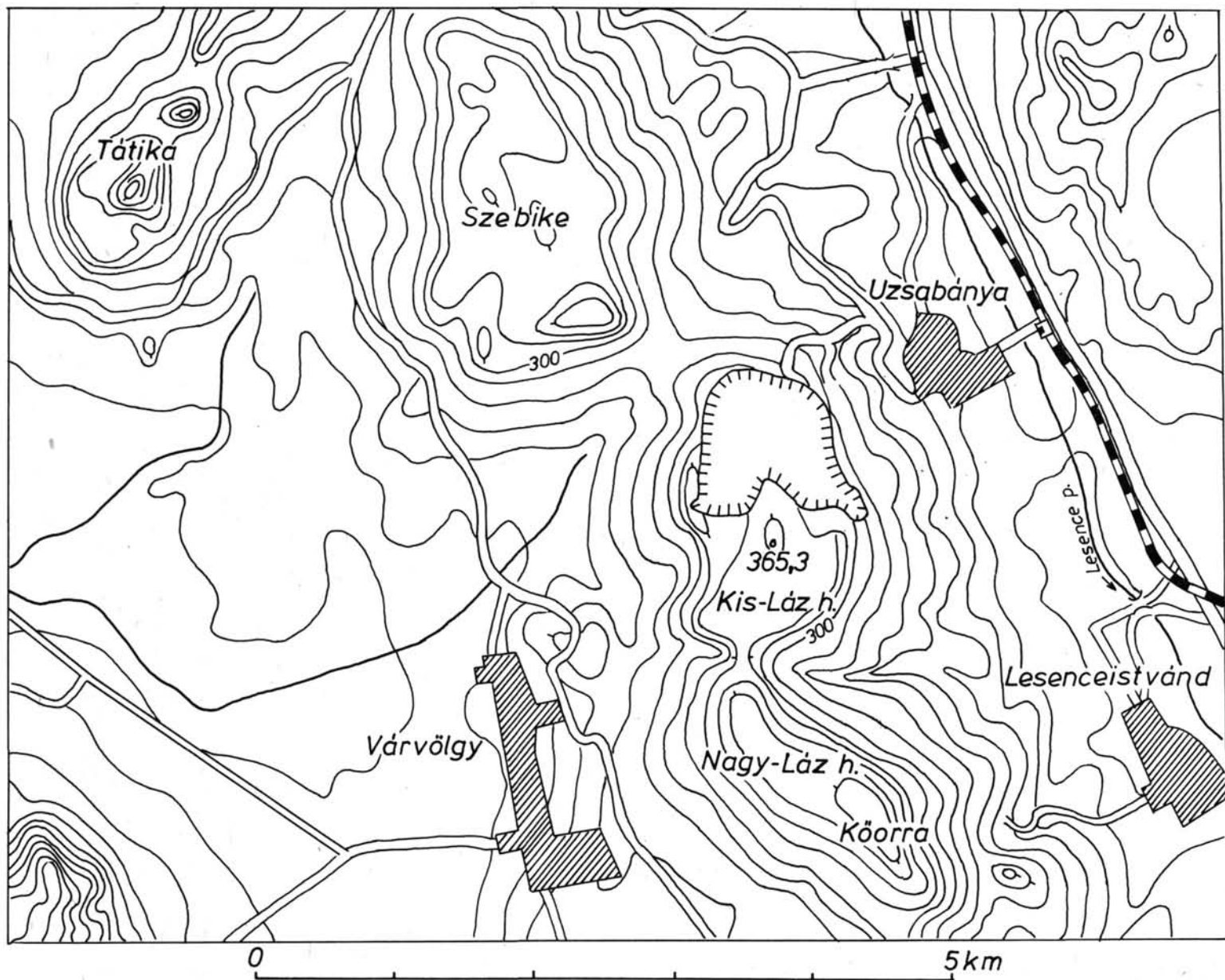
Rundherum ist der Berg sehr steil und wird stellenweise durch eine felsige Bergwand geschützt. Sein südliches Ende ist schmal, das Plateau setzt sich in gleicher Höhe im Sattel fort. Eine künstliche Befestigung ist nur hier vorzufinden. Zwischen den zwei kurzen, 20—25 m langen und 4—5 m hohen Schanzen führt die Strasse in die urgeschichtliche Siedlung. Die Schanze ist aus Basaltstein errichtet, auf der Oberfläche befindet sich jedoch eine Erdschicht. Vor der westlichen Schanze liegt ein grosser Steinhaufler ohne pflanzlichen Bewuchs, welcher die Annäherung an die Schanze erschweren sollte. In der jüngeren Vergangenheit ha-

ben die Einwohner der Umgebung von hier viele Steine weggeholt, weswegen die ursprüngliche Form dieser Steinsperre unbekannt ist. An die westliche Seite der Schanze und die südliche Seite der Siedlung schliesst sich die 400 m lange künstlich errichtete Terrasse, die ebenfalls zum Teil der Verteidigungslinie gehörte, an.

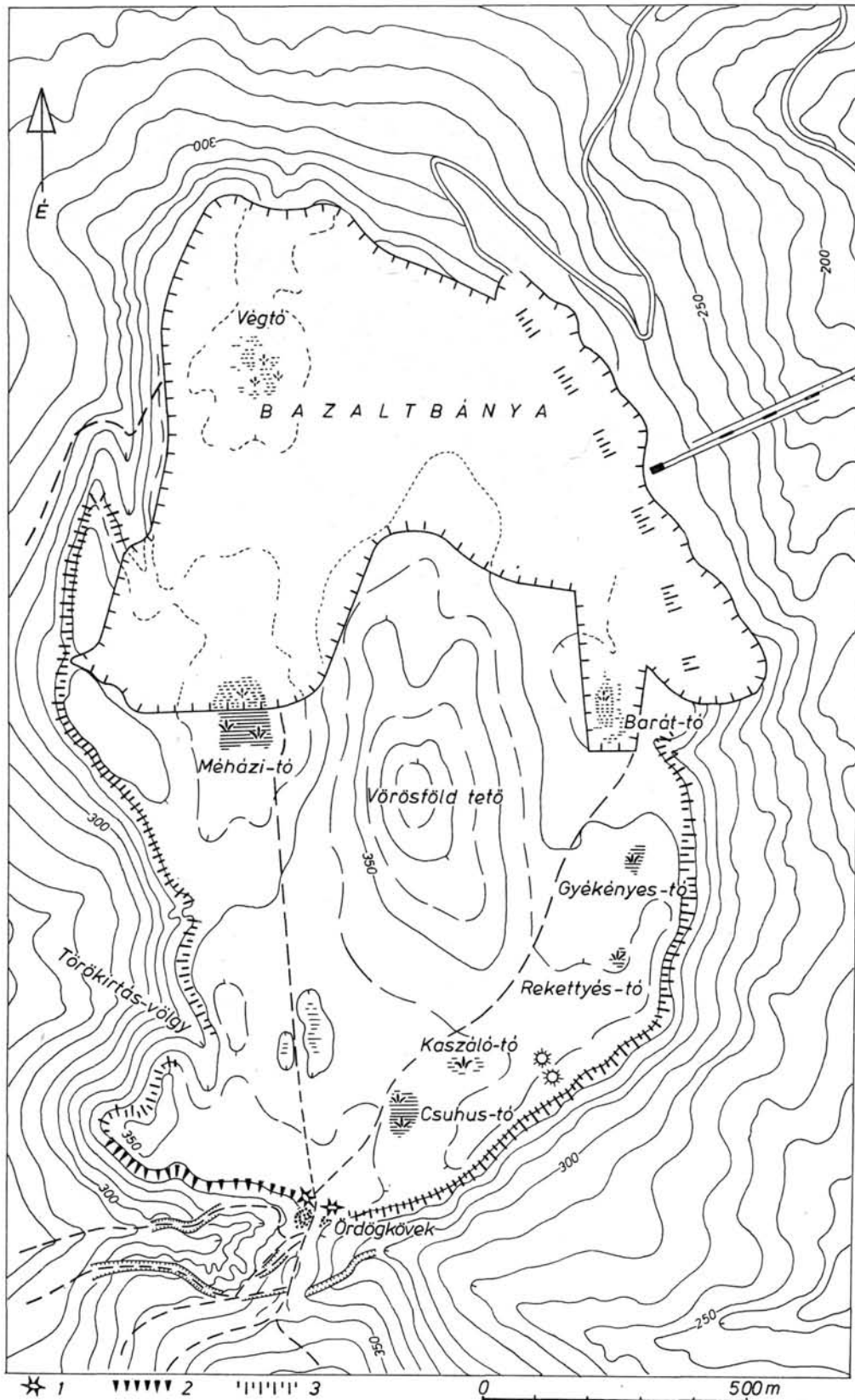
Eine Ausgrabung fand nicht statt. Die auf der Oberfläche gefundenen Scherben gehören der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur an. Die Länge der Siedlung beträgt 1900 m (mit dem abgetragenen Teil zusammen), die Breite 1200 m, somit eine Fläche von ca. 160 ha. Von der Ausdehnung her gibt es nach unseren bisherigen Erkenntnissen in Ungarn nur in Hódmezővásárhely—Nagyatársánc einen Burgwall ähnlichen Alters (ca. 250 ha). Die weiteren, ebenfalls grossen spätbronzezeitlichen Burgwälle sind hingegen schon etwas kleiner (123, 112, 102 usw. ha).

Im Umkreis von 10—20 km des Kis-Láz-Berges erheben sich die berühmten Basaltberge des Oberen Balatongebietes. Von allen sind spätbronzezeitliche Funde bekannt. Jedoch steht die nähere Untersuchung und die Erforschung möglicher Befestigungen noch aus.

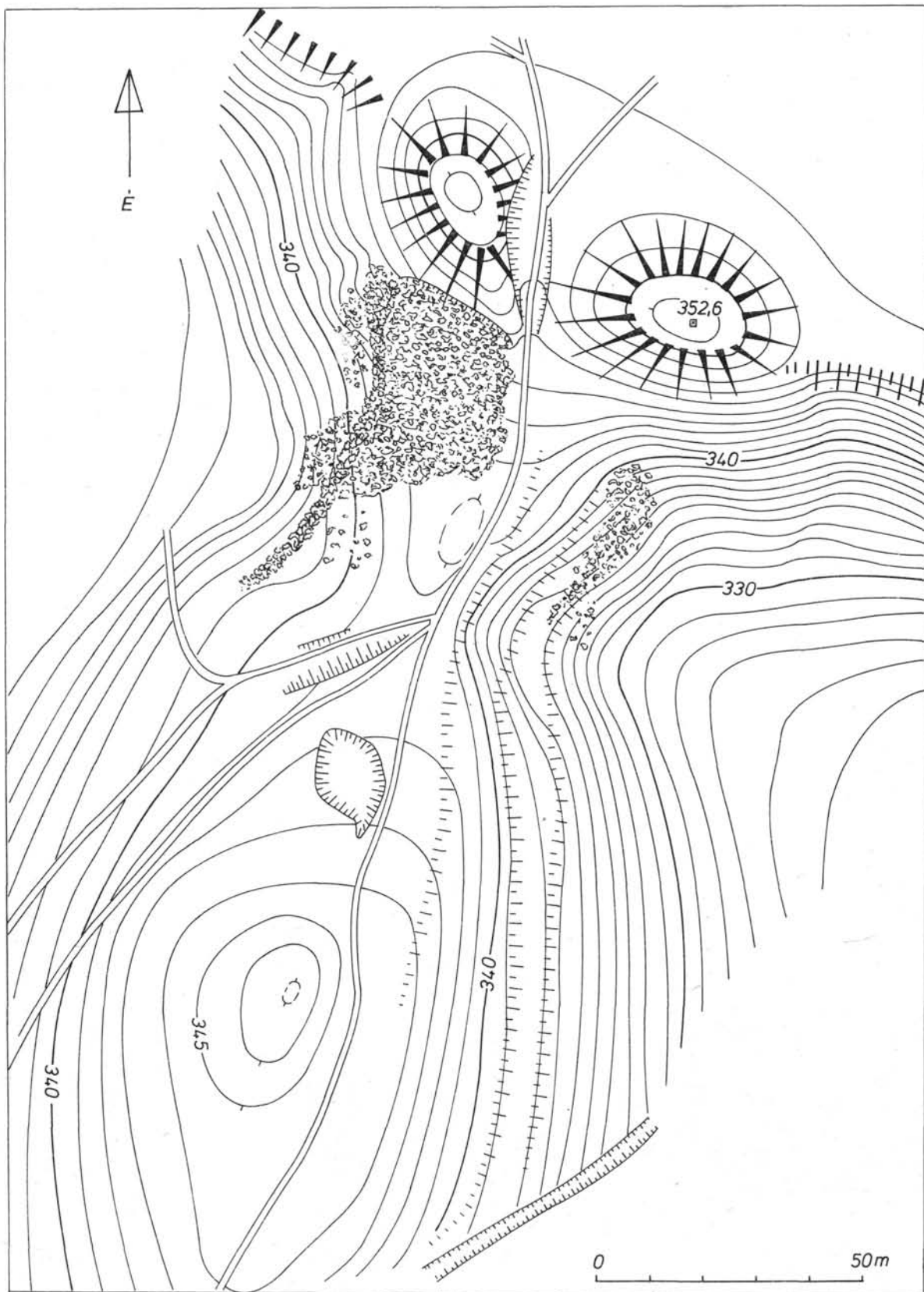
Nováki Gy.—Skerletz I.

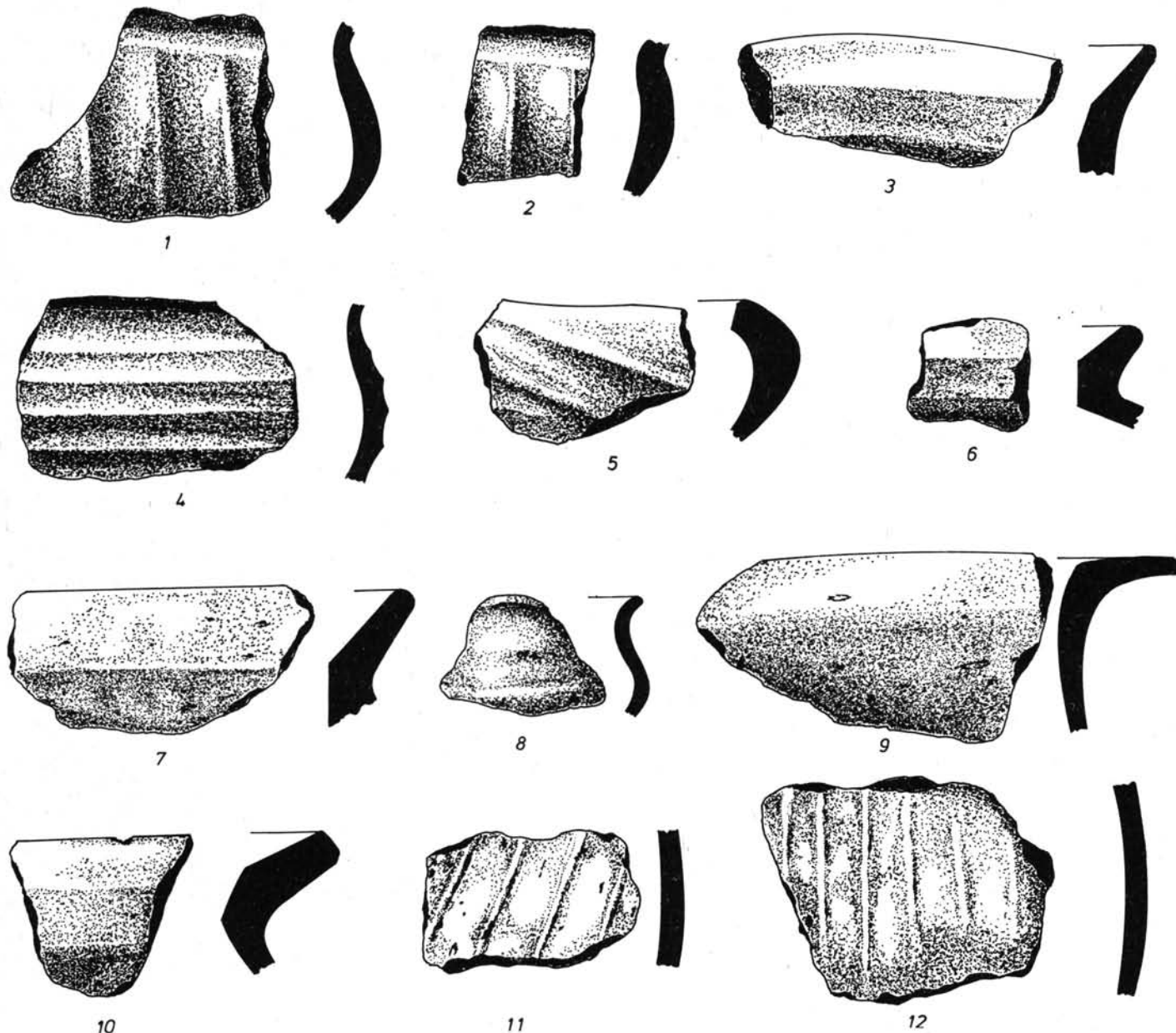
1. kép: Várköly—Kis-Láz-hegy és környéke
 Várköly—Kis-Láz-Berg und die Umgebung

2. kép: Várölgység—Kis-Láz-hegy. 1=sánc, 2=mesterséges - terasz, 3=az őskori telep széle
 Várölgység—Kis-Láz-Berg. 1=Burgwall, 2=Künstlich errichtete Terrasse, 3=Rand der urzeitlichen Siedlung

3. kép: Az „Ördögekő” a sánccal
„Ördögekő” mit der Schanze

4. kép: Várvölgy—Kis-Láz-hegy. Felszíni leletek
Várvölgy—Kis-Láz-Berg. Oberflächenfunde

Berecz Katalin:

Római kori fibulák Zala megyéből I.

Jelen tanulmány a nagykanizsai, zalaegerszegi múzeumok teljes fibula-anyagát felöleli, a készthelyi Balatoni Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum egyes darabjait is magába foglalja.

Az anyaggyűjtés 59 ép, illetve formai szempontból meghatározható példányból és 6 töredékes darabból áll. 40 fibula itt kerül bemutatásra először, 15 már ismert, utóbbiak közül a 21., 45., 48., 57. számúakat csak az irodalomból ismerem, így méretadataikat sem közöltem.

Köszönetemet szeretném kifejezni Horváth Lászlónak Bagolasánc—Nagyfakos, Nagykanizsa Inkey-sírkápolna, Nagyréce Aranyosi tábla, Söjtör Bonta-bükkerdő lelőhelyeken általa feltárt anyag, Redő Ferencnek Zalalövön általa feltárt darabok, Szőke Béla Miklósnak és Vándor Lászlónak közös ásatásukból származó leletek, valamint Vándor Lászlónak Zalaegerszeg vasútállomáson előkerült fibula közlési jogának átengedéséért.

Horváth Lászlónak, Müller Róbertnek, Nagy Mihálynak, Vándor Lászlónak, mint az egyes gyűjtemények vezetőinek mondok köszönetet azért, hogy munkámat engedélyezték és támogatták. Sokirányú segítségükért hálával tartozom Horváth Lászlónak, Simon Katalinnak, Sosztarits Ottónak. A cikk előkészítésében nyújtott segítségért Berecz Ritának, Kiss Ferencnek, Lukáts Géának tartozom köszönettel.

Értékelés

Az értékelésben használt keltezési adatok minden esetben Kr. u. időértékek.

I. Noricum—pannoniai kétgombos fibulák
(Kat. 1—5.=1. kép 1—4.)

Almgren 236—237.=Garbsch 236a—n, 237a—d=Ettlinger 14.=Jobst 7.=Riha 3,3=Bojovic 8. típus.

A kétgombos fibulák minden nagyobb kapcsolótű-sorozatban megtalálhatók. Jellemzetességük az íves kengyelen egymástól távol lévő két profilált gomb. A forma késő La Tène eredetű (vö. ALMGREN, 1923, 109. o.). A legrészletesebb, Garbsch-féle felosztásban az itt közölt összes darab az A236c csoportba tartozik. E csoport Délnyugat-Pannónia és Flavia Solva területén koncentrálódik. (vö. GARBSCH, 1965, 25. o.). Cseh- és Morvaországban (PESKAR, 1972, 75. o.), Szlovákiában (LAMIOVÁ—SCHMIEDLOVÁ, 1961, 35.), Daciában (POPESCU, 1941—

44, 491. o.), Raetiában (PATEK, 1942, 20. o.) is megtalálható. Egyes darabjai eljutottak Gallia, Britannia, Felső-Germania és a Fekete-tenger vidékeire (PESKAR, 1972, 75. o.). az első század utolsó negyedétől a második század legvégéig keltezhető (GARBSCH, 1965, 27. o.).

2. Drótfibulák (Kat. 6—7.=2. kép 1—2.)

Almgren 15.=Collingwood 3.B.=van Buchem 22.=Böhme 14.=Jobst 9.=Ettlinger 4.=Riha 1.6.=Bojovic 1.4. típus.

A formát Almgren La Tène (ALMGREN, 1923, 106. o.), Frischbier alsó-elbai számszerfj-fibulákból (FRISCHBIER, 1922, 45. o.) származtatja. Riha a nála 1.3. típusként meghatározott formát tekinti előzményének. (vö. RIHA, 1979, 59. o.). Ettlinger felhívja a figyelmet arra, hogy bronz mellett vasból is készültek ilyen fibulák (ETTLINGER, 1973, 41. o.).

Inkább katonai táborokból, limes mentéről ismertek a drót- vagy más néven katona-fibulák. De női sírból is kerültek elő (vö. BÖHME, 1972, 13—14. o.).

Mindkét darabunk a Böhme-féle A/14/a csoportnak tagja. (BÖHME, 1972, Kat. 49—256.)

Hazájuk a Rajna vidéke (BÖHME, 1972, 13-14. o.), csapatozások, vagy kereskedelem révén juthattak el a többi provinciába (PATEK, 1942, 56. o.). A germán, gall területekről igen nagy számban ismertek (BÖHME, 1972, 14. és LERAT, 1965, Pl. 1, 34—36.). Elég ritkán fordulnak elő Morvaországban (PESKAR, 1972, 88. o.), Szlovákiában (LAMIOVÁ—SCHMIEDLOVÁ, 1961, Taf. X, 4), Raetia, Noricum (BÖHME, 1972, 14. o.), Britannia területén (COLLINGWOOD, 1930, 295. o.).

A Rajna-vidéken sírleletek alapján Domitianus—Hadrianus uralkodásának idejére keltezük (BÖHME, 1972, 14. o.), Morvaországban a második század első felére (PESKAR, 1972, 88. o.). Pannoniában az első század elejétől a második-harmadik század fordulójáig mutathatók ki (PATEK, 1942, 55. o.), Kat. 6. számú darabunkat az ásató Septimius Severus ezüstérmével keltezi.

3. Szárnyas fibulák (Kat. 8—9.=2. kép 3—4.)**3. a) Gall szárnyas fibula** (Kat. 8.=2. kép 3.)

Ettlinger 10.=Lerat I. A. 3. d.=Guillaumet 1.3.2.4. típus.

Patek szerint ez a típus a szárnyas fibulák kialakulásának menetében az ornavassoi közép-La Tène és a nor-pannon típusok közé helyezhető (PATEK, 1942, 10—11. o.), Wer-

ner szerint az ornavassoi típus párhuzamosan fejlődne tovább a nyugati részeken, mint gall szárnyas fibula, míg a keleti tartományokban a nor-pannon típus alakulna ki. (WERNER, 1954, 154. skk.). Ettlínger rámutatott a Garbsch, A238 a típus és e típus közti hasonlóságra (ETTLINGER, 1973, 57. o.).

Elterjedt volt Galliában (GUILLAUMET, 1984, 33.: további irodalommal) ismert Svájc területéről 13 lelőhelyről (ETTLINGER, 1973, Karte 7.) Pannoniában eddig ismeretlen volt.

A nyugati provinciákban Augustus—Tiberius uralkodásának idejére keltezük (ETTLINGER, 1973, 57—58. o.), darabunk koracsászárkori temetőből származik.

3. b) *Nor-pannon szárnyas fibula* (Kat. 9.=2. kép 4.)

Almgren 238.=Garbsch A 238a—v=Ettlínger 11.=Jobst 8.=Riha 2.11. típus.

Előzménye a La Tene késői fázisából való Almgren 65. forma, amelynél a gombnál két kis kezdemény látható — ezek válnak „szárnyá” típusunknál (TISCHLER, 1885, 27. skk. vö. ALMGREN, 1923, 35. skk.).

Garbsch osztályozásában az A 238 u csoportba sorolható darabunk (GARBSCH, 1965, 73. o., Karte 13.). Nagy, erős, szélesen díszített forma. Általában bronz, kéttagú, húrhorogja keskeny, két, csak jelzett gombocskával díszítették a szárnyát, tűtartóján kerek, vagy csepp alakú áttörés van, nagysága 12—15,5 cm között változik (GARBSCH, 1965, 73. o.). Noricum termék (JOBST, 1975, 49. o.), Pannonia északi részén gyakori (GARBSCH, 1965, 73. o.). Megtalálható Észak-Itáliában, Dalmatiában, Raetiában, Felső-Germaniában, ritkábban Szabad Germaniában, Szlovákiában, Morva- és Csehországban, a balti lengyel területeken (PESKAR, 1972, 74. o.).

Stratigrafiai megfigyelések alapján nem keltezhető szűkebbre, mint a második század, a képi ábrázolások, kőanyag alapján inkább a második század első felében dominált (GARBSCH, 1965, 73., 125. o.).

4. Egyszerű gall fibula (Kat. 10.=2. kép 5.)

Almgren 241.=ritterling Ic=Krämer III.=Bechert, 204—235.=Lerat IB=Ettlínger 9.=Riha 2.2.1—5.=Guillaumet 1.3.1.=Patek A/2. típus.

Az egytagú, sima kengyelű fibulák végén a gomb a nyugati tartományokban elég ritka (RIHA, 1979, 65. o.), de innen, Galliából (LERAT, 1957, 13. skk. vö. GUILLAUMET, 1984, 29. skk.), Svájc területéről (ETTLINGER, 1973, 55. skk. vö. Riha, 1979, 65. skk.), igen sok példány ismert. Délnyugat-Pannoniából származik néhány hasonló darab (PATEK, 1942, 282. o.), a Barbaricum és Noricum területén is előfordul (PATEK, 1942, 10. o.).

Formai sajátosságai alapján az első század legelejére keltezhető (PATEK, 1942, 18. o.), a nyugati tartományok régészeti adatai alapján az első század végéig használatban maradt (RIHA, 1979, 65. o.).

Darabunk kengyelvégi gombjával tehát a ritkább példányok számát szaporítja. Pontosabb keltezésére nincs módunk.

5. Egygombos, erős profilú fibulák (Kat. 11—25.=3. kép 1—4. kép 1.)

A leletegyüttes legnagyobb számú csoportja, szerkezeti és formai eltéréseik miatt több alcsoportra oszlanak.

5. A.a. (Kat. 11—12.=3. kép 1.)

Almgren 68.=Krämer 2.=Ettlínger 13.3.=Jobst 4B=Riha 2.9.2. típus.

Az egygombos, erős profilú fibulák egytagú, fedlapos és trapéz formájú, áttört tűtartójú variánsához tartozik egy ezüst és egy bronz példány gyűjteményünkben. Ez a variáns igen gyakran fordul elő légióostáborok claudius-kori periódusában (RIECKHOFF, 1975, Taf. 13.) a felső-germaniai limes mentén, gyakori Svájcban (ETTLINGER, 1973, 62. skk. vö. RIHA, 1979, 73. skk.), előfordul Daciában (POPESCU, 1941—44, Nr. 35.) Morvaországban (PESKAR, 1972, Taf. 9, 5—9, 10, 1—8, 11, 1—2.). Pannonia nyugati felén kerültek elő nagyobb számban (PATEK, 1942, 21. o.) hasonló példányok.

Az első század második és harmadik negyedétől az első-második század fordulójáig keltezhető (RIHA, 1979, 73. o.).

5. A.b. (Kat. 13—18.=3. kép 2—7.)

Almgren 70.=Krämer 4.=Ettlínger 15.=Jobst 4C=Riha 3.1.1.=Kovrig VIII.=Patek 5. típus.

Az egygombos, erősprofilú fibulák kéttagú, fedlapos és trapéz formájú tűtartójú variánsához tartozik a katalógus már említett 6 darabja.

Az erős profilú fedlapos fibulák fejlődésének utolsó szakaszát képviseli ez a forma: a később létrejövő újabb változatok lényegi eltérést már nem mutatnak (RIHA, 1979, 79. o.).

Fő elterjedési területük Noricum (JOBST, 1975, 33. o.) és Pannonia (KOVRIK, 1937, 15. skk. vö. PATEK, 1942, 21. skk.). Előfordul Galliában, a Rajna-menti tartományokban (ETTLINGER, 1973, 66. o.), Raetiában, Pannonia északi határvidékén (PESKAR, 1972, 79. o. vö. KOLNÍK, 1965, 183. skk.). A Rajna-mentén az első századra keltezhető rétegekből ismerünk ilyen darabokat (BÖHME, 1972, 42—46. sz. vö. RIECKHOFF, 1975, TAB. 13.), legkésőbb a domitianusi, hadrianusi periódusra keltezhető. Ez a datálás vonatkozik az itt bemutatott darabokra is.

5. B. (Kat. 19.=3. kép 8.)

Almgren IV.=Böhme 12.=Jobst 4E típus.

Az egygombos, erősprofilú fibulák széles, téglalap formájú tűtartójú változata a késői formák közé tartozik e csoportban.

Elterjedése megegyezik az 5. A.b. csoportnál leírt területtel.

Időben egészen a második század közepéig nyúlik használata (BÖHME, 1972, 13. o.). A mi darabunkat az ásató a második század végére, a harmadik század elejére datálja (HORVÁTH, 1984, 7. skk.).

5. C.a. (Kat. 20—22.=3. kép 9—10.)

Almgren 84.=Jobst 5.=Kovrig VIII.=Břeň E.=Riha 3.1.2. típus.

A trombita alakú kengyelű, kéttagú, erősprofilú fibulák fedlap nélküli variánsa majdnem biztos, hogy észak-európai eredetű (ALMGREN; 1923, 39. skk.), szabad Germániában nagy számban kerültek elő (ALMGREN; 1923, 42. o.). E csoport elterjedési területe a mai Csehszlovákia és Lengyelország (BREN, 1964, 254. skk.), Dacia, Noricum, Raetia (PATEK, 1942, 24. o.). Pannónia délnyugati városaiból: Emonából (1 db), Nevidunumból (KOVRIK, 1937, 45. o.) ismert kevés példány belőlük. Szórványosan a szármata és marcomann területeken is előfordulnak (PATEK, 1942, 24. o.).

Formai sajátosságai alapján ez a variáns nem keltezhető korábbra, mint az első század utolsó negyede (RIHA, 1979, 80. o.), legkésőbbi réteg datált darabjai a második század második feléből származnak (JOBST, 1975, 41., 50. Kat. sz.). Az itt közölt példányok nem módosítják ezt a keltezt.

5. C.b. (Kat. 23—25.=3. kép 11., 4. kép 1—2.)

Almgren 77.=Kovrig VIII.=Jobst 5B típus.

A kéttagú, egygombos, erősprofilú fedlap nélküli, trombita alakú kengyelű fibulák kialakulása majdnem bizonyos, hogy Szabad Germániához köthető (JOBST, 1975, 39. o.).

Elterjedési területük Cseh- és Morvaország (PESKAR, 1972, 82. o.), Lengyelország, Dacia (Crisan, 1979, 85. o.), Noricum (JOBST, 1975, 39.). Pannónia északi felén tartották korábban inkább elterjednek (KOVRIK, 1937, 17. o. vö. PATEK, 1942, 40. o.), újabban kerültek elő délnyugatpannoniai városokból: Singidunumból (BOJOVIC, 1983, T. XVI.: 140—141), Sisciából (KOSCIEVIC, 1980, XXI.: 151—153) és Zalalövőről is ide tartozó darabok (BERECZ, 1989, II. 4. variáns).

6. Pannon trombitafibula (Kat. 26—28.=4. kép 3—5.)

Almgren 85.=Kovrig VIII.=Jobst 6A=Riha 3.4. típus.

A trombita alakú kengyelű fibulák olyan formája ez, amely a Duna-vidéken került elő a legnagyobb számban, itt tételzik föl kialakulásának helyét, s ezért Pannon trombitafibula a neve. Sajátossága a 10—12 menetes rugó, díszítése bekarcolással és filigrándróttal, vagy azt imitáló megoldással.

Fő elterjedési területe Pannónia és Noricum (KOVRIK, 1937, XXIX:2—9., vö. PATEK, 1942, XXII:5—10. vö. JOBST, 1975, Kat. 54—55., vö. KOSCEVIC, 1980, 156—169., vö. BOJOVIC, 1983, Kat. 140., 142—144.). Néhány példánya ismert a Rajna-vidékről (BEHRENS, 1954, 226.), Svájcban (RIHA, 1979, Kat. 280.), Morvaország területéről (PESKAR, 1972, 87. o.), Daciából (POPESCU, 1941—44, Nr. 45.), Dél-Oroszországból (AMBROZ, 1966, Taf. 7, 9.).

A második századra keltezik általában, ezzel összhangban vannak az itt közölt fibulák időértékei is.

7. Térdfibulák (Kat. 29—39.=4. kép 6—11.)

A provinciális római térdfibulák e csoportja rugós és rugótokos változatra oszlik.

7. A. (Kat. 29—34.=4. kép 6—7.)

Almgren 246—247.=Collingwood V.=Böhme 19. a—h.=Ettlinger 53.=Jobst 13 C—D.=Riha 3.12. típus.

A kéttagú, félkör alakú fedlapú és kengyel-keresztmetsetű fibulák a legnagyobb számú csoport a térdfibulákon belül. A katonai öltözék tartozékának tartják (BÖHME, 1972, 19. o.).

Pannónia, Noricum területéről feltűnően nagy számban kerültek elő (PATEK, 1942, 380 db. vö. Jobst, 1975, 65—66. o.). A környező Barbaricum, Morvaország, Dacia tartomány területén is népszerű ez a forma. A második század elejétől a harmadik század közepéig volt használatban.

7. A.b. (Kat. 35.=4. kép 8.)

A félkörös fedlapú térdfibulák háromszög alakú keresztmetsetű csoportja ez. Pannónia északi részén és a Borostyánkő-út mentén fordulnak elő nagyobb számban.

7. A.c. (Kat. 36—38.=4. kép 9—10.)

A félkörös fedlapú fibulák trapéz alakú keresztmetsetű csoportja ez. Pannónia déli részére jellemző forma.

7. B. (Kat. 39.=4. kép 11.)

Almgren 245.=Böhme 21. típus.

A pannóniai anyagban ritkább ez a kéttagú, háromszög alakú keresztmetsetű kengyelű, félkör alakú keresztmetsetű, rugótokos változat. Nyugat-Pannoniában fordul elő nagyobb számban.

8. Vese alakú áttöréssel díszített fedlapú fibula (Kat. 40=5. kép 11.)

Almgren 188.=Böhme 22.d.=Ettlinger 55.=Riha 3.13. típus.

Provinciális római eredetű ez a forma (ALMGREN, 1923, 88—89. o.). A felső-germaniai—raetiai limesen igen sok változatuk került elő nagy számban (Böhme, 1972, 59. o.), míg a polgári jellegű lelőhelyek anyagából szinte teljesen hiányoznak. Így az Aintonus-kor katonai viseletéhez tartozhattak (RIHA, 1979, 86. o.). szórványosan előfordul a Római Birodalom területén, Afrika (GERHARZ, 1987, 114—118.), Gallia, Pannónia leletanyagában is (vö. VADAY, 1981, 65. skk.). Az itt közölt példánya a formafejlődés késői szakaszát képviseli: a fedlap vese alakú áttörésének lezárulása eltűnik, a háromszög alakú kengyel közepén hosszanti, éles szögű vályat fut.

A forma a második század második felétől a harmadik század második feléig keltezhető (RIHA, 1979, 86. o.).

9. Villás kengyelű fibula (Kat. 41.=5. kép 2.)

Almgren 189.=Böhme 27.=Ettlinger 55.=Jobst 16. típus.

A csoport eredetének, belső fejlődésének kérdése még tisztázásra vár. A Duna-provinciákban nagy számban került elő (ALMGREN, 1923, 110—111. o. vö. PATEK, 1942, 69—70. o. vö. POPESCU, 1941—44, Abb. 6:68. vö. JOBST, 1975, 72. skk. vö. COCIS, 1984, 150. o.). A forma megtalálható a környező Barbaricum anyagában is (PESKAR, 1972, Taf. 18:8. vö. LAMIOVÁ—SCHMIEDLOVÁ, 1961, 92. skk.), szép számban ismert a felső-germaniai—raetiai limes mentén is.

A második század végétől a harmadik század harmadik negyedéig datálják (JOBST, 1975, 72. o.).

Az itt közölt darab fedlapos, tütartóját a kengyel alsó oldalának csőszervé hajlításával képezték ki. Besorolása problematikus rendkívül rongált volta miatt, legközelebbi párhuzama Morvaországból ismert (PESKAR, 1972, Taf. 18:8.).

10. *Állat alakú fibula* (Kat. 42.=5. kép 3.)

Matouschek—Nowak Pferde 1. c. típus.

Az antik művészetben gyakori az állatábrázolás. Az állatok közül a ló, mint a fibulák díszítőeleme, az egész Római Birodalom anyagában megtalálható.

Az itt közölt példány plasztikus kidolgozású, s így az állatalakos fibulák készítésének késői fázisába sorolható (vö. JOBST, 1975, 113. o.). Pontos párhuzama Noricumból ismert (MATOUSCHEK—NOWAK, 1985/86, 194—195. o.). A harmadik-negyedik századra keltezhető (JOBST, 1975, 113. o.).

11. *Horogkereszt alakú fibula* (Kat. 46.=5. kép 6.)

Böhme 49. o.=Jobst 34. B.=Riha 3.19.2.=Almgren 231. típus.

A provinciális római horogkereszt alakú fibulák sok provinciában ismertek Britanniától a keleti tartományokig. Igen nagy számban kerültek elő a felső-germaniai—raetiai limes mentén, s Pannonia anyagában. Szabad Germania anyagába is bekerültek (vö. PESKAR, 1972, Taf. 19:6.). Az Imperium határtartományaiban kerültek elő inkább, a belső területekről szinte teljesen hiányoznak, így a katonai viselet kiegészítői lehettek (vö. RIHA, 1979, 89. o.). A mi példányunk keret nélküli, balra forduló svasztika, díszítés nélkül. Különösen a felső-germaniai, nyugati tartományok területén fordul elő sűrűn (vö. RIHA, 1979, 89. o.).

A második század harmadik negyedétől a harmadik század közepéig keltezhető (RIHA, 1979, 89. o. vö. JOBST, 1975, 123. o.).

12. *Omega fibula* (Kat. 45.=5. kép 5.)

Böhme 50.=Fowler B. 1.=Jobst 35.=Ettlinger 51.=Riha 8. 1.3. típus.

Az omegafibulák legnagyobb számban a mai Svájc és Dél-Németország területén kerültek elő. Így a szakirodalom ott honos típusként tartja nyilván. Elsősorban az ottani őslakosság nőtagjainak viseletéhez tartozhattak (vö. ETTLINGER, 1973, 132. o.). A Duna-vidék: Pannonia, Noricum, Dacia anyagában ritkábban fordulnak elő. Előkerültek azonban olyan tartományokban is, mint Afrika (GERHARZ, 1987, Abb. 20.).

A második század elejétől a harmadik század első harmadáig keltezhető (vö. JOBST, 1975, 124. o.).

13. *Csatfibulák* (Kat. 43—44.=5. kép 4.)

Az omegafibulák tipológiai leszármazottjainak tekinthető gyűrűfibulák egyaránt készültek bronzból és vasból.

13. A. (Kat. 44.)

Böhme 51. b.=Jobst 36. A.=Riha 8.2.4. típus.

E típus előzménye a Britanniában „Belgic Type” néven ismert, az első század első felére keltezhető széria (vö. RIECKHOFF, 1975, 75. o.).

Keller sírleletek alapján a férfiviselet részeként határozta meg ezt a típust, melyet a hagymafejes fibulákhoz hasonlóan a jobb vállon hordtak (KELLER, 1971, 55. o.). Gyakorinak mondható a felső-germaniai—raetiai limesen (vö. BÖHME, 1972, 46. o.), Galliában, Britanniában, míg a Duna-vidéken igen ritka, a környező Barbaricum anyagából szinte teljesen hiányzik.

A harmadik-negyedik századra keltezhető (vö. RIHA, 1979, 209. o.).

13. B. (Kat. 43.=5. kép 4.)

Böhme 50. d.=Jobst 36. B.

A forma megítélése nem egyértelmű a szakirodalomban funkcióját illetően: a gyűrűfibula egy változataként, illetve övcsatként is meghatározható (vö. BÖHME, 1972, 46. o. és JOBST, 1975, 126. o.). Hogy mégis fibulaként határozzuk meg, azt képi ábrázolásai teszik lehetővé (JOBST, 1975, 126. o.).

Megtalálhatók a Rajna—Duna-limes mentén, a nyugati tartományok anyagában ritkák (vö. BÖHME, 1972, 46. o.). A harmadik-negyedik századra keltezhető.

14. *Csuklós szerkezetű T fibulák* (Kat. 47—50, 52.=5. kép 7—9, 11.)

Böhme 28.=Jobst 25.=Riha 6.4.=Almgren 187.=van Buchem I—II.=Collingwood T.=Ettlinger 56.=Kovrig XIII.=Patek K. 1. típus.

A csuklós szerkezetű T fibulák a szakirodalomban a hagymafejes fibulák előzményeként vannak meghatározva. (PATEK, 1942, 69. o., vö. BÖHME, 1972, 26. o. vö. JOBST, 1975, 87. o.). Kialakulásuk színhelye a Rajna—Duna-limes.

Elterjedési területük a felső-germániai—raetiai limestől a Duna-mentén át egészen az Euphrates vonaláig terjed.

Minden jel arra mutat, hogy a katonai viselet részei voltak, s a csapatmozgásokkal magyarázható illetően történő elterjedésük (BÖHME, 1972, 62. skk.). A harmadik század elejétől a negyedik század elejéig lehettek forgalomban.

15. *Hagymagombos fibulák* (Kat. 51, 53—59.=5. kép 10, 6. kép 1—5.)

Almgren 190—191.=Patek K. 2.=Keller 1—6.=van Buchem III—IV.=Ettlinger 57.=Jobst 26.=Riha 6. 5. típus.

A hagymagombos fibulák eredetével kapcsolatban két nézet ismert: vagy az általános kora-közép-római típusokból, vagy az aláhajtott lábú fibulák csoportjából vezetik le (KUCHENBUCH, 1954, 5. skk., vö. KELLER, 1971, 26. skk.). Riha a két elmélet szintézisét javasolja: a közép-római kori formákból eredezteti, s egyben hangsúlyozza az aláhajtott lábú fibuláknak a formára gyakorolt hatását (vö. RIHA, 1979, 171. o.).

Az egész Római Birodalom területén megtalálható ez a késő-római típus, feltételezik, hogy nagy gyárakban készülhettek a többi katonai felszereléssel együtt (KOVRIK, 1937, 24. o. vö. PATEK, 1942, 73. o.). Viszont feltűnő a hiányuk a Kárpát-medence Barbaricumhoz tartozó részén (PATEK, 1942, 73. o.).

A férfiak viselték elsősorban, amint azt a képi ábrázolások (mozaikok, kőemlékek, diptychonok) tanúsítják. A sí-

rokban tett megfigyelések szerint a jobb vállra tették tűtartójával felfelé.

Keltezésükre csoportonként térek ki.

15. A. (Kat. 51.=5. kép 10.)

Keller 1.=Riha 6.5.1.=Tóth 1. típus.

A forma 290—380 közé keltezhető (vö. TÓTH, s. a. 32—34.).

15. B. (Kat. 53—54.=6. kép 1.)

Keller 3.=Riha 6.5.3.=Tóth 2. típus.

A forma 340—360 közé datálható, rontott példányai alapján Pannoniában is gyártották (TÓTH, s. a. 36—38. o.)

15. C. (Kat. 55.=6. kép 2.)

Keller 3. B.=Riha 6.5.3. B.=Tóth 2. típus.

Keltezése megegyezik az előzőével. (vö. TÓTH, s. a. 36—38. o.)

15. D. (Kat. 56—57, 59.=6. kép 3.)

Keller 4. A.=Riha 6.5.4. A.=Tóth 2. típus.

A forma 350—380 közé keltezhető, nem csak katonai táborok temetőiben, hanem polgári településeken is megtaláljuk őket (TÓTH, s. a. 37—38. o.).

15. E. (Kat. 58.=6. kép 4.)

Keller 6.=Riha 6.5.6.=Tóth 3. típus.

A formát a negyedik század végére keltezik. Díszítésük és aranyozásuk miatt e fibulák rangjelzőek, a Közép-Dunavidéken elterjedtek (TÓTH, s. a. 40. o.).

A hagymafejes fibulák keltezési adatait Keller javarészt pannoniai temetők adatai alapján adta meg (vö. KELLER, 1971, 26. skk.), Tóth Endre az utóbbi évek kutatásait összegezte (TÓTH, s. a. 30. skk.).

Összefoglalás

Gyűjteményünk 15 típusra oszlik. Egy részük Pannonia provincia és a környező tartományok területén koncentrálódik, illetve itt határozható meg a típusok kialakulása. Ilyen formák a noricum-i—pannoniai kétgombos fibulák, a nor-pannon szárnyas fibula, a pannoniai trombitafibula. A Római Birodalom nyugati feléből kerültek ide a drótfibu-

lák, a gall szárnyas fibula, az egyszerű gall fibula. Az északi tartományokból eredeztethető a vese alakú áttöréssel díszített fedlapú fibula. A pannoniai anyagban ritkább az omega- és csatfibula. A területünkön ismert szériákat gazdagítják az egygombos erősprofilú, a térdfibulák, a villás-kengyelű, állat alakú, horogkereszt formájú, csuklós T és hagymagombos fibulák.

A fibulák zöménél a tű rugós megoldású, melyet az egyik térdfibulánál, illetve a lófibulánál félig zárt tokban rögzítettek. A csat-omega és T, valamint a hagymagombos fibulák tűjét csuklóval kapcsolták a fibulatesthez. Egyetlen drótból hajlították a 6. és 7. számú fibulát. Öntéssel is készítették egytagú (a fibulatest, a rugó és a tű egy tagban) példányokat a hajdani kézművesek: a 10—13. számú példányok tartoznak ide. Gyűjteményünk javarészt úgy készült, hogy külön öntötték a fibulatestet, s külön hajlították a rugót a tűvel. Vékony lemezből áll az egyik hagymagombos fibula (58. sz.). Eddigi tudásunk szerint a területen csak Zalalövön vannak bronzművességre valló bizonyítékok. Az antik Salla központjában kisebb javítóműhely lehetett, erre utalnak az egyes, már közölt fibulákon megfigyelt öntési hibák, és egy félkész darab. Ezt támasztja alá egy kisebb bronztárgy öntőmintája is.

Az elterjedési térkép 17 lelőhelye közül 8 temető, ahonnan a fibulák közel fele (46%) származik, 3 telep, ahol a fibulák 1/4-ét találták. Összesen 19 kapcsolótű minősült szórványnak (29%). A temetők, telepek rétegtani megfigyelései az anyag 3/4-ére vonatkoznak. Ezt használtuk fel a keltezési problémák megoldására. Figyelembe vettük az irodalmi keltezést is, csak ez jelentett fogódzót a noricum-i—pannoniai kétgombos, a nor.—pannon szárnyas, az egyszerű gall, a vese alakú áttöréssel díszített fedlapú fibula, a villás kengyelű, állat alakú, horogkereszt formájú és az omegafibulánál, valamint a hagymagombos fibulák javarésznél. Nem módosította az általánosan elfogadott keltezést a gall szárnyas, a térdfibulák, valamint a csuklós szerkezetű fibulák rétegtani datálása.

Érdekes, hogy a drótfibulák, az egygombos erősprofilú fibulák területünkön akkor kerültek használatba, amikor a Birodalom többi vidékén lekerültek a ruhákról. A pannon trombitafibulák általános keltezését jelentősen szűkítik a helyi rétegtani összefüggések.

Katalógus

1. *Nor.—pannon kétgombos fibulák*

1. (1. kép 1.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 8. halomsír.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: 89.12.4.**Irod.:** —**Méret:** H.: 9,92 cm. Kv.: 0,87 cm.

Kéttagú bronzfibula. Rugója és tije letört, tütartója és kengyele sérült. Kengyele hatszög keresztmetszetű, két kétszeresen tagolt gombbal. A gombok között felülnézetben „W”, oldalt „v” alakú bekarcolás látható. Utóbbi megismétlődik a tütartó külső oldalán, beütögetett körök kísérik. A tütartó háromszög alakban áttört, jobbra fordul, benne a tű töredékével. Tagolt, kúpos gombban végződik.

2. (1. kép 2.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 12—13. halomsír.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: 89.16.3.**Irod.:** —**Méret:** H.: 4,93 cm. Kv.: 0,44 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tije letört, felületét nemes patina borítja. Kívül húros rugószerkezete 4+4 menetes, téglalap keresztmetszetű tengelyen van. Húrhorogja lapos, széles. Kengyele hatszög keresztmetszetű, két kétszeresen tagolt gombbal. Háromszög alakban áttört tütartója jobbra fordul, szélén bekarcolt rovátkasorral. Tagolt, hengeres gombban végződik.

3. (1. kép 3.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 11. sír.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: 89.15.2.**Irod.:** —**Méret:** H.: 10,76 cm. Kv.: 0,85 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tije letört, tütartója sérült. Kívül húros rugója 4+4 menetes. Húrhorogja háromszög alakú lemezzé szélesedik, peremét követő bekarcolással. Két, kétszeresen tagolt gomb van a trapéz keresztmetszetű kengyelén. A gombok között és a tütartón az 1. sz. fibula díszítése van. A háromszög alakban áttört tütartó jobbra fordul, végén tagolt, hengeres gombbal.

4. (1. kép 4.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 11. sír.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: 89.15.1.**Irod.:** —**Méret:** H.: 10,95 cm. Kv.: 0,87 cm.

Kéttagú bronzfibula. Több darabra tört. Kívül húros rugószerkezete 4+4 menetes. Húrhorogja háromszög alakú lemezzé szélesedik, kettős bekarcolt vonallal a szélén. Kengyele trapéz keresztmetszetű, két, kétszeresen tagolt gombbal. A gombok között oldalt „v” alakú, beütögetett sordisz fut. A tütartó háromszög alakban áttört, külső oldalán beütögetett kör-sor van. Végén tagolt kúpos gomb ül.

5.

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 10. halomsír.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: 89.14.1.**Irod.:** —**Méret:** H.: 8,04 cm. Kv.: 0,38 cm.

Kéttagú bronzfibula. Több darabra tört, tije hiányzik. Kívül húros rugószerkezete 5+6 menetes. Húrhorogja lapos, keskeny. Rombusz úkeresztmetszetű kengyelén két, kétszeresen tagolt

gomb van. Tütartója háromszög alakban áttört, végén tagolt, gömbölyű gombbal.

2. *Drótfibulák*

6. (2. kép 1.)

Lh.: Nagykanizsa, Inkey-kápolna. 36. objektum.**Óh.:** NTM. Ltsz.: 80.91.15.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey-sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. = ZGY. 18. 1984. 8:7. kép. **Méret:** H.: 4,93 cm. Kv.: 0,25 cm.

Egytagú bronzfibula. Tije letört, tütartója sérült. Rugója 1+2 menetes, belül húros. Kerek keresztmetszetű kengyele a rugóval egy drótból hajlított, végének nyújtásával készült a tütartó.

7. (2. kép 2.)

Lh.: Zala megye.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: —**Irod.:** —**Méret:** H.: 8,66 cm. Kv.: 4,65 cm.

Egytagú bronzfibula. Tije letört. Belül húros rugószerkezete 2+2 menetes. Fektetett téglalap keresztmetszetű kengyele végén nyújtással képezték ki a jobbra forduló tütartót.

3. *Szárnyas fibulák*

8. (2. kép 3.)

Lh.: Nagyréce — Aranyosi tábla. 6. sír.**Óh.:** NTM. Ltsz.: 79.168.1.**Irod.:** —**Méret:** H.: 3,25 cm. Kv.: 0,39 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tije és tütartója hiányzik. Kívül húros rugója 4+4 menetes. Húrhorogja trapéz alakú lemezzé szélesedik. Kerek keresztmetszetű kengyelén tagolatlan, lapos korong alakú gomb van, melynek két oldalán ékszerű nyúlvány van.

9. (2. kép 4.)

Lh.: Keszthely — Újmajor.**Óh.:** Darnay-gyűjtemény, majd KBM. Ltsz.: 58.740.40.**Irod.:** —**Méret:** H.: 12,61 cm. Kv.: 0,35 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tije és tütartója sérült. Kívül húros rugója 4+4 menetes. Húrhorogja vaskos hasáb. Kengyelén kétszeresen tagolt gomb van, melynek két oldalán két egymás felé ívelődő nyúlvány van, végükön kis gombbal. Tütartóját 5x3+2 kerek áttört lyuk díszíti.

4. *Egyszerű gall fibula*

10. (2. kép 5.)

Lh.: Zala megye.**Óh.:** ZGM. Ltsz.: —**Irod.:** —**Méret:** H.: 9,90 cm. Kv.: 0,35 cm.

Egytagú bronz fibula. Rugója félig, tije teljesen hiányzik, tütartója sérült. Kívül húros rugója 4 menetes, melyet félig elfed a lemezszerűen kiszélesedő húrhorog. Rombusz keresztmetszetű kengyele egyharmadában borda fut hosszanti irányban. Tütartója áttört, végén tagolt, lapított gömb alakú gomb van.

5. Egygombos, erős profilú fibulák

11. (3. kép 1.)

Lh.: Zalalövő.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 88.1.89.

Irod.: —

Méret: H.: 7,65 cm. Kv.: 0,33 cm.

Egytagú ezüstfibula. Rugója félig, tője teljesen hiányzik, tűtartója sérült, kengyele felületén öntéshibákkal. Kívül húros rugója 2 menetes, melyet téglalap alakú fedlap takar. Négyzet keresztmetszetű kengyele egyharmadában kétszeresen tagolt, lapos gomb van. Tűtartóján két kerek, áttört lyuk van, külső oldalán körben cikkcakk dísz karcoltak be. Kétszeresen tagolt, hengeresen végződő gombbal zárul.

12.

Lh.: Esztergályhorváti — Bárándpuszta.

Óh.: Pannonhalma. Ltsz.: —

Irod.: Patek E.: A pannoni fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II. 19. 1942. 166. o. IV. t. 8.

Méret: H.: 5,8 cm.

Egytagú bronzfibula. Tője letört. Kívül húros rugója 3+3 menetes, melyet fektetett téglalap alakú fedlap borít. Félkör keresztmetszetű kengyelét lapos, kétszeresen tagolt gomb díszíti. Tűtartója jobbra forduló, oldalán téglalap alakú áttöréssel. Sima, lapított gombbal zárul.

13. (3. kép 2.)

Lh.: Magyarszerdahely 3. sír.

Óh.: NTM. Ltsz.: 72.45.1.

Irod.: Horváth L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. = ZGY 14. 1979. 10. o. VIII. t. 3/1. kép.

Méret: H.: 4,46 cm. Kv.: 0,23 cm.

Kétagú bronzfibula. Ép. Kívül húros rugója 3+3 menetes. Húrhorogja keskeny, hengeres. Négyzetes keresztmetszetű kengyelén kétszeresen tagolt, lapos gomb van. Trapéz alakú tűtartója jobbra fordul, végén egyszer tagolt, kúpos gombbal.

14. (3. kép 3.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 13. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 89.17.1.

Irod.: —

Méret: H.: 4,15 cm. Kv.: 0,66 cm.

Kétagú bronzfibula. Tűtartója hiányzik. Kívül húros rugója 4+4 menetes. Húrhorogja vaskos henger. Keskeny téglalap alakú a fedlapja. Egyszerű, erősen profilált gomb osztja a kengyelt félkör, illetve trapéz keresztmetszetű részre, utóbbi szakasz felülnézeti oldalára két cikkcakk-vonalat karcoltak be.

15. (3. kép 4.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 8. halomsír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 89.12.5.

Irod.: —

Méret: H.: 4,04 cm. Kv.: 0,38 cm.

Kétagú fibula bronzból. Ép. Kívül húros rugója 4+4 menetes. Húrhorogja lapos hasáb. Kis, keskeny téglalap alakú fedlapja van. Egyszer tagolt, lapos gombja kerek és négyzetes keresztmetszetű részre osztja a kengyelt. Trapéz alakú tűtartója jobbra fordul. Végén egyszer tagolt, kis kúpos gomb látható.

16. (3. kép 5.)

Lh.: Garabonc, Ófalu. „B” temető. 36. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: H.: 3,33 cm. Kv.: 0,62 cm.

Fibula-töredék bronzból. Kengyele félig letört, rugója, tője hiányzik. Egyszer tagolt, lapos gombja van. Háromszög keresztmetszetű kengyele trapéz alakú, jobbra forduló tűtartóban folytatódik. Nyújtott kúp alakú gombja egyszer tagolt.

17. (3. kép 6.)

Lh.: Magyarszerdahely. 1. sír.

Óh.: NTM. Ltsz.: 72.43.2.

Irod.: Horváth L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. = ZGY 14. 1979. 7. o. V. t. 1.

Méret: H.: 2,16 cm. Kv.: 0,36 cm.

Fibula-töredék bronzból. Kengyele félig letört, rugója, tője hiányzik. tagolatlan, lapos gombja van. Ellipszis alakú a kengyele keresztmetszete. Trapéz alakú tűtartója van, melyet sima, lapított gomb zár le.

18. (3. kép 7.)

Lh.: Zala megye.

Óh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: H.: 4,76 cm. Kv.: 0,84 cm.

Kétagú fibula bronzból. Ép. Kívül húros 5+5 menetes rugóját lapított henger alakú húrhorog tartja. Kis, keskeny téglalap alakú fedlapja van. Háromszög keresztmetszetű kengyelét kétszeresen tagolt gomb osztja. Trapéz alakú tűtartója jobbra fordul, egyszer tagolt, lapított hengeres gombbal zárul.

19. (3. kép 8.)

Lh.: Nagykanizsa, Inkey-kápolna. 36. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.91.11.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa—Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. = ZGY 18. 1984. 8:4. kép.

Méret: H.: 3,24 cm. Kv.: 0,73 cm.

Fibula-töredék bronzból. A rugó, tű és a kengyel egyharmada hiányzik, a töredék felszínét egyenletes nemes patina-réteg fedi. A kengyel háromszög alakú keresztmetszetű, kétszeresen tagolt gomb van rajta. A jobbra forduló tűtartó téglalap alakú, széles, egyszer tagolt, lapított gomb alakú gombbal a végén.

20. (3. kép 10.)

Lh.: Pördefölde. 3. halom.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 75.17.34.

Irod.: L. Szabó K.—Vándor L.: Római kori tumulusok Pördeföldén. = ZGY 12. 1979. 5. tábla I. 3/4—5.

Méret: H.: 4,41 cm. Kv.: 0,48 cm.

Kétagú fibula bronzból. Rugója és tője hiányzik. Kifelé forduló, kerek keresztmetszetű húrját kis, hengeres horog tartja meg. Háromszög alakú keresztmetszetű kengyelét egyszer tagolt gomb osztja. Tűtartója széles, trapéz alakú, jobbra forduló. Kengyele vége egyenesen levágott.

21. (3. kép 9.)

Lh.: Pördefölde. 3. halom.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 75.17.34.

Irod.: L. Szabó K.—Vándor L.: Római kori tumulusok Pördeföldén. = ZGY 12. 1979. 5. tábla I. 3/4—5.

Méret: H.: 4,43 cm. Kv.: 0,48 cm.

Kétagú fibula bronzból. Rugója, tője és tűtartója sérült. Kívül húros rugója 3 menetes. Kis, kúpos horog tartja. Félkör keresztmetszetű kengyelét egyszer tagolt gomb osztja. Tűtartója széles, trapéz alakú, kengyele egyenesen levágott végű.

22.

Lh.: Zalaszentő.**Óh.: Keszthely.** Ltsz.: 5289. (régi anyag).

Irod.: Patek E.: A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. DissPann II. 19. 1942. 174. o. 27/c. IV. t. 12.

Méret: H.: 6,4 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Ép. Kívül húros rugószerkezete 3+3 menetes. Félkör keresztmetszetű kengyelét egyszer tagolt gomb díszíti. Széles, trapéz alakú tűtartója jobbra fordul, egyszer tagolt, gömbölyű gombbal a végén.

23. (3. kép 11.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 3. halomsír.**Óh.: NTM.** Ltsz.: 89.7.4.

Irod.: —

Méret: H.: 3,81 cm. Kv.: 0,38 cm.

Kéttagú bronzfibula. Rugószerkezete a tűvel letört, tűtartója sérült. Félkör keresztmetszetű kengyelén kétszer tagolt gomb van. Trapéz alakú a tűtartója. Kengyele végén egyszer tagolt, kúpos gomb ül.

24. (4. kép 1.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 6. halomsír.**Óh.: ZGM.** Ltsz.: 89.10.8.

Irod.: —

Méret: H.: 3,96 cm. Kv.: 0,35 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Kívül húros rugószerkezete 7+7 menetes, deformált, tűje hiányzik. Kis kúpos húrhorogja trombitaszerűen ívelődő, félkör keresztmetszetű kengyelben folytatódik. Tagolatlan, lapos korong alakú gombja és a tűtartó között a kengyel háromszög keresztmetszetű. Tűtartója széles, téglalap alakú, melyet kis, tagolt, kúp alakú gomb zár le.

25. (4. kép 2.)

Lh.: Zala megye.**Óh.: ZGM.** Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: H.: 4,89 cm. Kv.: 0,38 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Rugója sérült. Kívül húros rugószerkezete 4 menetes. Trombitaszerűen kiszélesedő kengyele félkör keresztmetszetű, a tagolatlan, ékszerűen elkeskenyedő gomb és a széles, téglalap alakú tűtartó közt háromszög keresztmetszetű. Tagolt, hengeres gombbal zárul.

6. Pannon trombitafibulák

26. (4. kép 3.)

Lh.: Gelsesziget, régi anyag, 1948/138.**Óh.: NTM.** Ltsz.: 75.23.1.

Irod.: Horváth L.: Függelék B. 83. ZGY 14. 1979.

Méret: H.: 4,9 cm. Kv.: 0,44 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tűje vége és tűtartójának pereme hiányzik. Kívül húros rugószerkezete 5+7 menetes, kis, hengeres húrhoroggal. Trombitaszerű kengyele félkör keresztmetszetű. Kétszeresen tagolt, lapos, korong alakú gombja van, melynek alsó oldalán a fibulával egybeöntött kis nyúlvány hajlik a kengyel felé. Széles, téglalap alakú kengyele sérült, tagolatlan, hengeres gombbal a végén.

27. (4. kép 4.)

Lh.: Zala megye.**Óh.: ZGM.** Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: H.: 6,16 cm. Kv.: 0,66 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Ép, jó megtartású. Kívül húros rugója 4+5 menetes. Kis, lapos húrhorog tartja, tengelye hosszú, keresztmetszete kör alakú. Trombitaszerűen kiszélesedő kengyelének peremén körbe beponcolt „V” motívum van. Kétszeresen tagolt gombja lapos korong alakú, ez, s a széles, nyújtott téglalap alakú, jobbra forduló tűtartó között háromszög keresztmetszetű a kengyel. Végén tagolt, hengeres gomb van.

28. (4. kép 5.)

Lh.: Magyarszerdahely. 39. sír.**Óh.: NTM.** Ltsz.: 75.62.1.

Irod.: Horváth L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. =ZGY 14. 1979. XXIX:1.—LI:3. kép.

Méret: H.: 4,98 cm. Kv.: 0,54 cm.

Kéttagú fibula, bronzal borított vasból. Tűje letört. Belül húros rugószerkezete 5+5 menetes. Trombita alakú a kengyel indítása, melyet a kengyelgombhoz hasonlóan 6 lépcsőre osztottak. A lépcsőket bronz tekerccsel díszítették. Félkör alakú keresztmetszetű kengyele végén nagyméretű, kúpos gomb van. Tűtartója széles, téglalap alakú.

7. Térdfibulák

29.

Lh.: Zala megye.**Óh.: KBM.** Ltsz.: 58.708.1.

Irod.: —

Méret: H.: 3,45 cm. Kv.: 1,15 cm.

Kéttagú, bronz térdfibula töredéke. Kengyele a tűtartóval letört. Rugószerkezete és tűje hiányzik. Húrhorogja keskeny, felső állású. Félkör alakú fedlapja 1,5—1,8 mm vastag, peremét bekarcolt cikkcakk-vonal díszíti. Kengyele félkör keresztmetszetű.

30.

Lh.: Keszthely—Fenekpuszta szórvány 1903-ból.**Óh.: KBM.** Ltsz.: 64.1107.1.

Irod.: —

Méret: H.: 6,20 cm. Kv.: 1,40 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tűje, rugószerkezete hiányzik. Húrhorogja felső állású. Nagy méretű, félkörös fedlapja 1,2—15 mm vastag. Félkör keresztmetszetű kengyele peremmel és hengeres gombbal zárul. Széles tűtartója téglalap alakú.

31. (4. kép 6.)

Lh.: Magyarszerdahely. 44. sír.**Óh.: NTM.** Ltsz.: 75.67.4.

Irod.: Horváth L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. =ZGY 14. 1979. XXXI:1.—LI:5. tábla.

Méret: H.: 2,79 cm. Kv.: 0,68 cm.

Kis méretű, kéttagú fibula bronzból. Rugószerkezete és tűje hiányzik. Kis, félkörös fedlapja van. Húrhorogja sérült. Félkör keresztmetszetű kengyele peremmel és hengeres gombbal zárul. Széles, téglalap alakú tűtartója jobbra forduló.

32. (4. kép 7.)

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 59. objektum.**Óh.: NTM.** Ltsz.: 81.12.1.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey-sír-kápolna melletti lelőhely feltárájáról. =ZGY 18. 1984. 8:2. kép.

Méret: H.: 3,66 cm. Kv.: 0,95 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Kívül húros rugószerkezete 4+3 menetes, kis lapos húrhoroggal. Félkörös fedlapja peremén cikkcakk vonal van bekarcolva. Félkör keresztmetszetű kengyele lépcsővel

indul és egyenesen levágott peremmel végződik. Keskeny tűtartója téglalap alakú, jobbra fordul.

33.

Lh.: Zalaegerszeg — Nekeressedpuszta, 3. sír.

Őh.: MNM. Ltsz.: 145.1885.14.

Irod.: Lipp V. levele legújabb Keszthely vidéki kutatásairól. =ArchÉrt Vi. 1886. 42. o. 351. skk.

Méret: H.: 2,64 cm. Kv.: 0,77 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Ép, felszíne másodlagosan megolvadt, összeégett. Kívül húros rugószerkezete 3+4 menetes, vaskos húrhoroggal. Félkör alakú fedlapja lépcsővel folytatódik a félkör keresztmetszetű kengyelben. A kengyel egyenesen levágott végű. Tűtartója széles, jobbra forduló, téglalap alakú.

34.

Lh.: Keszthely — Fenékpuzsza, szórvány.

Őh.: KBM. Ltsz.: 64.1168.1.

Irod.: —

Méret: H.: 3,76 cm. Kv.: 1,15 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tüje, tűtartója hiányzik. Rugószerkezete 4+4 menetes, kívül húros. Csökkent félkör alakú fedlapja lépcsővel zárul. Félkör keresztmetszetű kengyele egyenesen levágott végű.

35. (4. kép 8.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 23. sír.

Őh.: ZGM. Ltsz.: 89.26.2.

Irod.: —

Méret: H.: 2,98 cm. Kv.: 0,72 cm.

Kéttagú fibula töredéke bronzból. Rugószerkezetének fele a tűvel, kengyelének fele a tűtartóval hiányzik. Kívül húros rugója 4 menetes. Félkörös fedlapja peremén bekarcolt cikkcakk vonal fut. Lépcsővel indul a háromszög keresztmetszetű kengyel.

36. (4. kép 9.)

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 36. objektum.

Őh.: NTM. Ltsz.: 80.91.12.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. =ZGY 18. 1984. 8:3. kép.

Méret: H.: 2,33 cm. Kv.: 0,71 cm.

Kéttagú fibula töredéke bronzból. Kengyelének fele a tűtartóval hiányzik, felületét nemes patina fedi. Kívül húros rugószerkezete 3+3 menetes. Kis, félkör alakú lap fedi. Trapéz keresztmetszetű a kengyele.

37.

Lh.: Keszthely — Fenékpuzsza, szórvány.

Őh.: KBM. Ltsz.: 64.1167.1.

Irod.: —

Méret: H.: 3,35 cm. Kv.: 0,88 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tüje hiányzik. Kívül húros rugószerkezete 4+4 menetes, széles, vaskos húrhoroggal. Félkör alakú fedlapja peremén cikkcakk dísz van bekarcolva. A kengyel lépcsővel csatlakozik, trapéz keresztmetszetű, végén egyenesen levágott. Széles, téglalap alakú tűtartója jobbra fordul.

38. (4. kép 10.)

Lh.: Zala megye.

Őh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: H.: 3,31 cm. Kv.: 1,14 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Tüje és rugószerkezete hiányzik. Húrho-

roja keskeny, felső állású. Kis, félkörös fedlapja peremén bekarcolt cikkcakk vonal fut. Trapéz keresztmetszetű kengyele kettős lépcsővel zárul. Keskeny, téglalap alakú tűtartója jobbra fordul.

39. (4. kép 11.)

Lh.: Nagykanizsa, Inkey-kápolna. 36. objektum.

Őh.: NTM. Ltsz.: 80.91.13.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. =ZGY 18. 1984. 8:1. kép.

Méret: H.: 3,75 cm. Kv.: 0,75 cm.

Kéttagú bronz fibula. Ép, felületét nemes patina fedi. Belül húros rugószerkezete 4+3 menetes, félig nyitott tokba helyezték, melynek két végét szabadon hagyták, lemezből hajlították. Háromszög keresztmetszetű kengyele egyenesen levágott végű. Tűtartója keskeny, téglalap alakú.

8. Vese alakú áttöréssel díszített fedlapú fibula

40. (5. kép 1.)

Lh.: Zala megye.

Őh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: H.: 5,38 cm. Kv.: 0,66 cm.

Kéttagú bronzfibula. Rugószerkezete és tüje hiányzik. Húrhorogja alsó állású, kisebb. Fedlapja 2,1—3 mm vastag lemez. Kengyele hosszában két borda fut. Kétszeresen tagolt gomb van rajta, mely után háromszög keresztmetszetűvé válik, ék alakú véggel. Tűtartója széles, jobbra forduló, téglalap alakú.

9. Villás kengyelű fibula

41. (5. kép 2.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 19. sír.

Őh.: ZGM. Ltsz.: 89.22.12.

Irod.: —

Méret: H.: 6,12 cm. Kv.: 0,52 cm.

Kéttagú bronzfibula. Kengyelén másodlagos égésből származó olvadás, deformálás nyomok. Belül húros rugószerkezete 4+5 menetes, vaskos, hengeres húrhoroggal. Kengyelének megmaradt részén hosszanti irányban rovátkolt rátét lemez van. Sima, korong alakú gomb választja kétfelé. Rugótokját a kengyelből nyújtották, jobbra forduló.

10. Állat alakú fibula

42. (5. kép 3.)

Lh.: Magyarszerdahely, szórvány.

Őh.: NTM. Ltsz.: 76.13.2.

Irod.: Horváth L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. =ZGY 14. 1979. XLIV:8=LI:2. kép.

Méret: H.: 3,60 cm. Sz.: 3,2 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Ép. Belül húros 3+4 menetes rugószerkezete öntött, félig nyitott, kerek keresztmetszetű tokban van. Kengyelét felnyergelt ló alkotja. Tűtartója keskeny, jobbra forduló.

11. Csatfibulák

43. (5. kép 4.)

Lh.: Zala megye.

Őh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: Km.: 0,5 cm. Átm.: 3,73 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Tüje hiányzik. A fibulatest trapéz keresztmetszetű öntvény, zárt véggel.

44.

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 27. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: —

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról.=ZGY 18. 1984. 8:23. kép.

Kéttagú bronzfibula. Visszahajló vége sérült. A kerek átmetszetű testen található a tű.

12. Omega-fibula

45. (5. kép 5.)

Lh.: Zala megye.

Óh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: —

Méret: Km.: 0,46 cm. Átm.: 3,64 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Ép. A fibulatest kerek keresztmetszetű, visszahajló végei kígyófejet utánoznak. Tüje füllel csatlakozik a fibulatesthez.

13. Horogkereszt alakú fibula

46. (5. kép 6.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 22. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 89.25.4.

Irod.: —

Méret: H.: 3,20 cm. Sz.: 2,70 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Tüje vége letört, jó megtartású. Belül húros rugószerkezete 3+3 menetes. A fibulatest 0,3—0,4 cm vastag öntvény. Tűtartója keskeny, utólag hozzáforsztott, hajlított lemez.

14. Csuklós szerkezetű T fibulák

47.

Lh.: Zalaszentgrót.

Óh.: MNM. Ltsz.: 3/1896.46.

Irod.: Darnay K.: Szentgrót — polgárvárosi ásatás.=ÁÉ XVI. 1896. 127—132. o. vö.: Müller R. Római kori leletek Zalaszentgrótról.=ZGY 6. 1976. 2:5 a—b. kép, 41. o.

Valószínűleg egy fibulához tartozó kereszttag- és tűtartó töredék bronzból. A kereszttag átmetszete hatszögletű. A kengyel erősen sérült, öntött, felületén két oldalt 3—3 rovátkával.

48. (5. kép 7.)

Lh.: Nagykanizsa — Inkey sírkápolna, római telep fürdőjének nyugati fala tövéénél.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.54.1.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról.=ZGY 18. 1984.

Méret: H.: 6,58 cm. Kv.: 0,58 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Tüje hiányzik. Hengeres kereszttagja két végén kis, lapított gombok helyezkednek el. Háromszög keresztmetszetű kengyelének végén kúpos gomb van. A kengyel felszínét kiemelkedő tarajszerűen kiképzett mintasor díszíti. A félig nyitott tűtartó felső oldalát két hosszanti és 2—2 keresztbe nyúló rovátkasor díszíti.

49. (5. kép 8.)

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 36. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.91.14.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról.=ZGY 18. 1984. 8:5. kép.

Méret: H.: 5,98 cm. Kv.: 0,6 cm.

Kéttagú bronzfibula töredéke. Kereszttagja, tüje, gombjai hiányoznak. Trapéz keresztmetszetű kengyele van. Félig nyitott tűtartója felső oldalán hosszanti irányban két bekarcolt vonal fut, vége egyenesen levágott.

50. (5. kép 9.)

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 19. halomsír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 89.22.13.

Irod.: —

Méret: H.: 6,60 cm. Kv.: 0,43 cm.

Kéttagú bronzfibula töredékei. Kereszttagja hiányzik, kengyele kettétört. Trapéz keresztmetszetű kengyele felső oldalán két bekarcolt vonal fut, lapos korong alakú gomb díszíti. Félig nyitott tűtartója egyenesen levágott végű.

5. Hagymagombos fibulák

51. (5. kép 10.)

Lh.: Zalalövő, polgári település — 40—80 cm mélységből.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 88.1.90.

Irod.: —

Méret: H.: 2,35 cm. Kv.: 0,66 cm.

Kéttagú bronzfibula töredéke. A kengyel kétharmada, a tű, a tűtartó hiányoznak. Nyolcszög keresztmetszetű kereszttagja és trapéz keresztmetszetű kengyele végén nyújtott gombokkal.

52. (5. kép 11.)

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 36. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.91.20.

Irod.: Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey-kápolna melletti lelőhely feltárásáról.=ZGY 18. 1984. 7. skk.

Méret: H.: 2,0 cm. Kv.: 0,73 cm.

Hagymafejes fibula kengyelének trapéz keresztmetszetű töredéke.

53. (6. kép 1.)

Lh.: Magyarszerdahely — régi anyag: 1940. 1. sír.

Óh.: NTM. Ltsz.: 75.24.1.

Irod.: —

Méret: H.: 4,62 cm. Kv.: 0,55 cm.

Kéttagú fibula töredéke bronzból. Tüje, tűtartója hiányzik. Volutásan kiképzett kereszttagjának két végén, s trapéz keresztmetszetű kengyele végén gömbölyű gomb van. A kengyel felső oldala sűrűn egymás mögé ütögetett háromszögsorral van díszítve.

54.

Lh.: Zalaszentgrót — Alsóaranyod, Somogyi I. földje, 3. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: —

Irod.: Müller R.: Római kori leletek Zalaszentgrótról.=ZGY 6. 1976. 49. o. skk., 6:6. kép.

Méret: H.: 8,3 cm. Sz.: 4,7 cm.

Kéttagú fibula bronzból. Tüje hiányzik. Volutásan kiképzett kereszttagja és trapéz keresztmetszetű kengyele végén gömbölyű gombok vannak. A kengyel felső oldalát beütögetett pontsor díszíti. Tűtartója félig nyitott, vége felé szélesedő, egyenesen levágott végű. Felső oldalán közepén bekarcolt vonal van, melynek két oldalán két-két bemélyített pontkörös dísz van alul, felül.

55. (6. kép 2.)

Lh.: Zalaszentgrót, Szabadság u. 56.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 73.1.1.

Irod.: Müller R.: Római kori leletek Zalaszentgrótról.=ZGY 6. 1976. 11:1a—b) kép, 56. skk.

Méret: H.: 10,43 cm. Kv.: 0,56 cm.

Kéttagú ép fibula bronzból. Tűje csuklós megoldású, tengelyen rögzül. A trapéz keresztmetszetű kengyelen és a volutás díszű kereszttagon kissé nyújtott, gerezdelt gombok vannak. Ezeket, s a tűtartó-kengyel csatlakozását rovátkolással díszített bronz dróttal tekerték körbe. Tűtartója félig nyitott, felső oldalán két hosszanti vajat fut középen, jobbra és balra, alul és felül 2—2 beütögetett kör-díszsel.

56.

Lh.: Zalaszentgrót.

Óh.: Keszthely, Darnay-gyűjtemény. Ltsz.: 5228.

Irod.: Patek E.: A pannoniái fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II. 19. 1942. 272. o.

Kéttagú bronzfibula. Tűje hiányzik. Volutás kiképzésű kereszttagja, s a trapéz keresztmetszetű kengyel végén gömbölyű gomb ül. A kengyel felső oldalát ferdén bekarcolt vonal-sor díszíti, félig nyitott tűtartója felső oldalán pedig két hosszanti vajat van bekarcolva, melyeket külső oldalukon összesen 9 beponcolt körmotívum követ.

57. (6. kép 3.)

Lh.: Zalaegerszeg, Vasútállomás.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 86.13.1.

Irod.: —

Méret: H.: 8,79 cm. Kv.: 1 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tűje hiányzik. Volutás kiképzésű kereszttagján és trapéz keresztmetszetű kengyelén gömbölyű gombok vannak. A kengyel felső oldalát ferdén bekarcolt rovátkasor díszíti. Félig nyitott tűtartója felső oldalán két hosszanti bekarcolt vajat fut, melyek két oldalán felül és alul, jobbra és balra 2—2 beponcolt kör díszlik.

58. (6. kép 4.)

Lh.: Bagolasánc — Nagyfakos, Utászlap-dűlő szarkofágból.

Óh.: NTM 80.63.2.

Irod.: —

Méret: H.: 7,05 cm. Kv.: 1,05 cm.

Kéttagú bronzfibula. Tűje hiányzik. Volutás kiképzésű kereszttagjának és a trapéz keresztmetszetű kengyelnek a végén kissé lapított, gerezdelt gombok vannak. A tűtartó félig nyitott, de nem jobbra, hanem balra nyíló. A tűtartó felső oldalát apró hajlítot és a felszínhez forrasztott téglalap alakú lemezekék díszítik, melyek közül egy letört.

59. (6. kép 5.)

Lh.: Pókaszeptek, 1966. 165. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 69.105.61.

Irod.: —

Méret: H.: 1,30 cm.

Hagymafejes fibulához tartozó, lapítottan gömbölyű gomb.

Meghatározhatatlan töredékek

60.

Lh.: Söjtör — Bonta-bükkerdő. 17. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 89.20.3.

Irod.: —

Méret: H.: 1,02 cm.

Bronz fibularugó töredéke. 4 menetes, a tengely darabjával.

61.

Lh.: Söjtör, Bonta-bükki erdő. 26. sír.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 89.14.2.

Irod.: —

Méret: H.: 1,8 cm.

Bronz fibularugó töredéke. 6 menetes, megmaradt a tengelye is.

62.

Lh.: Zalaövő I. helyiség északnyugati végén, gödör betöltéséből, — 125 cm mélyről.

Óh.: ZGM. Ltsz.: 88.1.88.

Irod.: —

Méret: H.: 7,75 cm.

Nagy méretű, csuklós fibula tűje.

63.

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 36. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.91.18.

Irod.: —

Méret: H.: 2,2 cm.

Kis méretű bronz fibulatű.

64.

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 36. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.91.17.

Irod.: —

Méret: H.: 2,2 cm.

Kis méretű fibulatű bronzból.

65.

Lh.: Nagykanizsa — Inkey-kápolna. 36. objektum.

Óh.: NTM. Ltsz.: 80.91.19.

Irod.: —

Méret: H.: 1,7 cm.

Kis méretű rugós fibula tűje a rugó 3 menetből álló tagjával.

Irodalom:

- ALMGREN, 1923. O. Almgren: Studien über Nordeuropaischen Fibelformen. Mannus—Bibl. 322. 1923.
- AMBROZ, 1966. A. K. Ambroz: Fibuly jugo jevropskejskoj casti SSSR. Svod archeologičeskich istocnikov. D 1—30. Moskva, 1966.
- BEHRENS, 1954. G. Behrens: Zur Typologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln. JRGZM I. 1954. 220. skk.
- BERECZ, 1989. Berecz K.: Römischen Fibeln aus Salla. AAH 42. 1989. sajtó alatt.
- BOJOVIC, 1983. D. Bojović: Rimske fibule Singidunuma. Beograd, 1983.
- BÖHME, 1972. A. Böhme: Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel. Saalb. Jhrb. 129. 1972. 5. skk.
- BŘEŇ, 1964. J. Břen: Die Bedeutung der Fibeln für die Datierung keltischer Oppida in Böhmen. Sbornik Praha Ser. A. 18. 1964. 195. skk.
- COCIȘ, 1984. S. Cocîș: Fibule romane în Dacia Preromană. Acta Musei Porolissensis VIII. Zalau 1984. 149—157. o.
- COLLINGWOOD, 1930. G. Collingwood: The Archeology of Roman Britain. London, 1930.
- Crișan, 1979. I.—H. Crișan: Fibule romane în colectiile Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Acta Musei Porolissensis III. 1979. 275—322. o.
- ETTLINGER, 1973. E. Etlinger: Die römischen Fibeln in der Schweiz. Bern, 1973.
- FRISCHBIER, 1922. E. Frischbier: Germanische Fibeln im Anschluss an den Pyramonter Brunnenfund. Leipzig 1922.
- GARBSCH, 1965. J. Garbsch: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. Münchner Beitr. z. Vor- und Frühgeschichte 11. 1965.
- GERHARZ, 1987. R.—R. Gerharz: Fibeln aus Afrika. Saalb. Jhrb. 43. 1987. 77—107. o.
- GUILLAUMET, 1984. J.—P. Guillaumet: Les Fibules de Bibracte. Technique et typologie. Dijon, 1984.
- HORVÁTH, 1984. Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa — Inkey-sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. ZGY 18. 1984. 7. skk.
- JOBST, 1975. W. Jobst: Die römischen Fibeln aus Lauriacum. (Forschungen in Lauriacum 10.) Linz, 1975.
- KELLER, 1971. E. Keller: Die spätrömische Grabfunde in Südbayern. Münchner Beitr. z. Vor- und Frühgeschichte 14. 1971.
- KOLNÍK, 1965. T. Kolník: K typologii a chronologii niektorých spoň z mladšej doby rímskej na juhozapadnom Slovensku. slov. Arch. 13. 1965. 183. skk.
- KOSCEVIC, 1980. R. Koščević: Antičke fibule s područja Šiska. Zagreb, 1980.
- KOVRIK, 1937. Kovrig I.: A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. Diss Pann II. 4. 1937.
- KUCHENBUCH, 1954. F. Kuchenbuch: Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss. Saalb. Jhrb. 13. 1954. 5. skk.
- LAMIOVÁ—SCHMIEDLOVÁ, 1961. M. Lamiová—Schmiedlová: Spony z doby rímskej na Slovensku. Studijné zvesti AÚS AV 5. Nitra, 1961.
- LERAT, 1957. L. Lerat: Catalogue des collections archéologiques de Montbéliard. Les Fibules gallo—romaines de Mandeville. Paris, 1957.
- MATOUSCHEK—NOWAK, 1985/6. J. Matouschek—H. Nowak: Unpublizierte Tierfibeln mit thermiomorphen Gestaltungselementen aus österreichischen Privatsammlungen. Römisches Österreich Jhr. 13/14. 1985/86. 101. skk.
- PATEK, 1942. Patek E.: A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss Pann II. 19. 1942.
- PESKAR, 1972. I. Peškař: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren. Prague, 1972.
- POPESCU, 1941—44. D. Popescu: Fibeln aus dem Nationalmuseum für Alterthümer in Bucuresti. Dacia 9/10, 1941/44. 485. skk.
- RIECKHOFF, 1975. S. Rieckhoff: Münzen und fibeln aus dem Vicus des Castells Hüfingen. Saalb. Jhrb. 32. 1975. 5. skk.
- RIHA, 1979. E. Riha: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Forschungen in Augst 3. 1979.
- TISCHLER, 1885. O. Tischler: Die Gewandnadeln oder Fibeln in: A. B. Meyer: Gurina im Obergailthal. Dresden, 1885. 15. skk.
- TÓTH, s. a. Tóth, Endre: Római gyűrűk és fibulák. (Évezredek, évszázadok kincsei. III.) Bp. s. a.
- VADAY, 1981. H. Vaday A.: Adatok az áttört fejű és kengyelű fibulatípus kérdéséhez. ArchÉrt. 108. 1981. 1. 65. skk.
- WERNER, 1954. J. Werner: Fibeln aus Aquileia. Riv. arch. dell'antica prov. e diocesi di Como. 1954, 151. skk.
- WERNER, 1969. J. Werner: Der Lorenzberg bei Epfach. Münchner Beitr. z. Vor- und Frühgeschichte 8. 1969.

Rövidítések:

Lh. = Lelőhely, Őh. = Őrzési hely, Irod. = Irodalom, H. = Hosszúság, Kv. = Kengyel vastagsága, Sz. = Szélesség, Átm. = Átmérő, Ltsz. = Leltári szám.

KBM = Balatoni Múzeum, Keszthely
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

NTM = Thury György Múzeum, Nagykanizsa
ZGM = Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg

Römische Fibeln aus dem Komitat Zala I.

Diese Arbeit ist der erste Schritt zur Aufarbeitung der Fibeln Südwestpannoniens. Ihr Thema ist es, das vollständige Material der Sammlungen in Nagykanizsa und Zalaegerszeg sowie vereinzelte Beispiele des Keszthelyer Museums und des Ungarischen Nationalmuseums vorzustellen. Von den veröffentlichten 59 heilen Fibeln, bzw. jene, die, nach formalen Gesichtspunkten zu bestimmen sind, und den sechs Bruchstücken waren bis jetzt 40 Fibeln unveröffentlicht. Aus der Literatur waren nur die Katalognummern 21, 45, 48 und 57 bekannt. Die Kollektion ist in 15 Typen zu teilen. Unter den Fibeltypen bildeten sich im Gebiet der pannonischen Provinz und den angrenzenden Provinzen die norisch-pannonischen Zweiknopffibeln (Kat. 1—5.), die norisch-pannonische Flügelfibel (Kat. 9.) und die pannonischen Trompetenfibeln (Kat. 26—28.) heraus. Aus dem westlichen Teil des Römischen Reiches gelangten die Drahtfibeln (Kat. 6—7.), die gallische Flügelfibel (Kat. 8.) und die einfache gallische Fibel (Kat. 10.) hierher. Aus den nördlichen Provinzen lässt sich die Fibel mit durch nierenförmige Durchbrechung verzierter Deckplatte (Kat. 40.) herleiten. Im Material Pannoniens kommen Omega- (Kat. 45.) und Schnallenfibeln (Kat. 43—44.) vor. Die auch in Pannonien verbreiteten provinzialrömischen Serien wurden durch neun Stücke erweitert, wie durch die stark profilierten Einknopffibeln (Kat. 11—25.), die Kniefibeln (Kat. 29—39.), die gabel förmigen Bügel- (Kat. 41.), die Tier- (Kat. 42.), die hakenkreuz förmigen (Kat. 46.), die mit T-Gelenk (Kat. 47—50.) und die Zwiebelknopf- (Kat. 51—59.) fibeln.

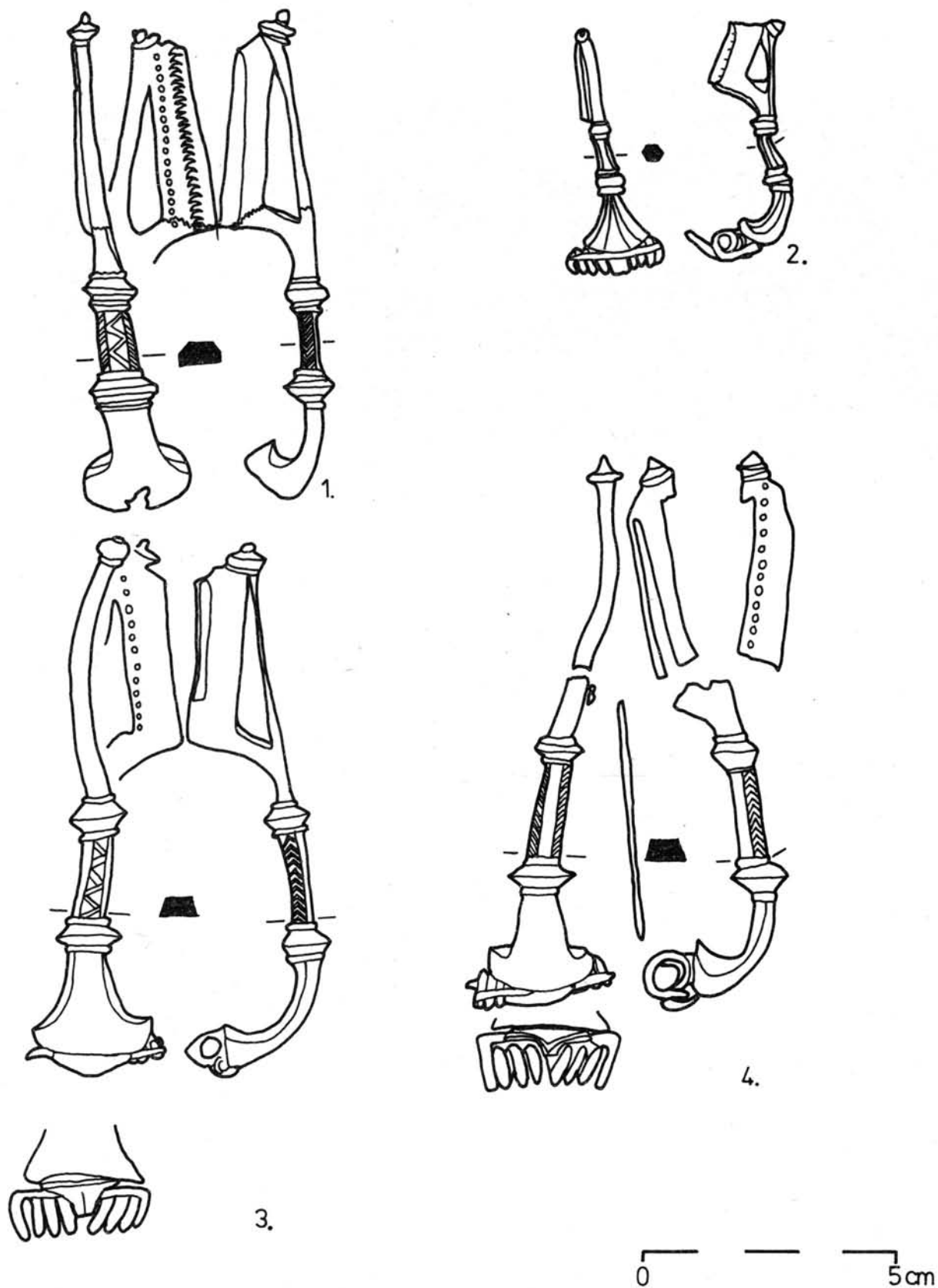
Bei der Masse der Verschlussnadeln steht die obersehnige, selten untersehnige Spirale frei. Bei einer Knie- und der Pferdefibel wird die Spirale halb vom Fibelkopf verdeckt. Die Nadeln der

Omega-, Schnallen- und T-Fibeln, vereinzelt die der Zwiebelknopffibeln laufen in Gelenke aus. Wie schon ersichtlich, ist die Zahl der Fibeln von einfacher Ausführung und anspruchsloserem Aufbau grösser. Zerbrachen die Fibeln oder wurden sie anderweitig beschädigt, ging es beinahe schneller, ein neues Stück anzufertigen, als das alte zu reparieren. Trotzdem mag in unserem Gebiet, in dessen Zentrum Salla, den derzeitigen Ergebnissen der Ausgrabungen zufolge, eine kleinere Reparaturwerkstatt gewirkt haben.

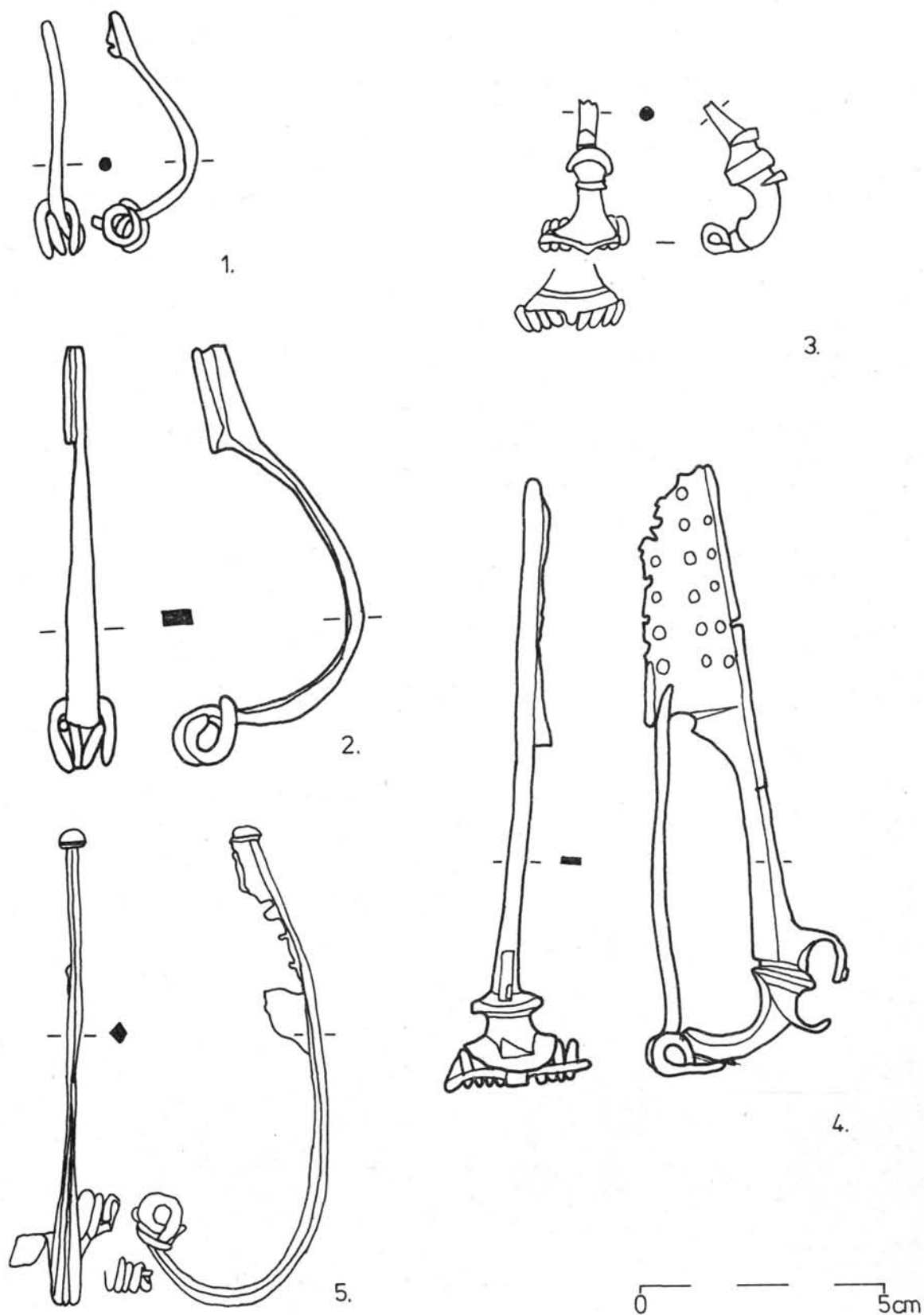
Bei der Aufnahme der Fibeln auf die Verbreitungskarte erkennt man, dass von 17 Fundplätzen acht Friedhöfe waren, von wo nahezu die Hälfte des Materials stammt (46%). In drei Siedlungen wurde ein Viertel der Fibeln gefunden. Insgesamt 19 Verschlussnadeln sind als Streufunde anzusprechen (29% des Materials). Demzufolge können drei Viertel des gezeigten Materials zur Beantwortung chronologischer Fragen herangezogen werden. Aus der Chronologietafel ist zu entnehmen, dass in dieser Region Pannoniens der Gebrauch der Drahtfibeln und der stark profilierten Einknopffibeln viel später begann als anderswo im Römischen Reich. Im Gegensatz zu anderen Teilen Pannoniens waren die pannonischen Trompetenfibeln nur in einem begrenzten Zeitraum in Gebrauch. Länger als sonst üblich blieben aber die Knie- und T-Gelenkfibeln im Gebrauch.

Wir erwarten von der weiteren Sammlung der Beweise für die lokale Bronzeverarbeitung die Ergänzung des oben geschilderten Gedankens und ihrer weitläufigeren Zusammenhänge sowie die Beantwortung einiger Fragen im Zusammenhang mit dem Handel.

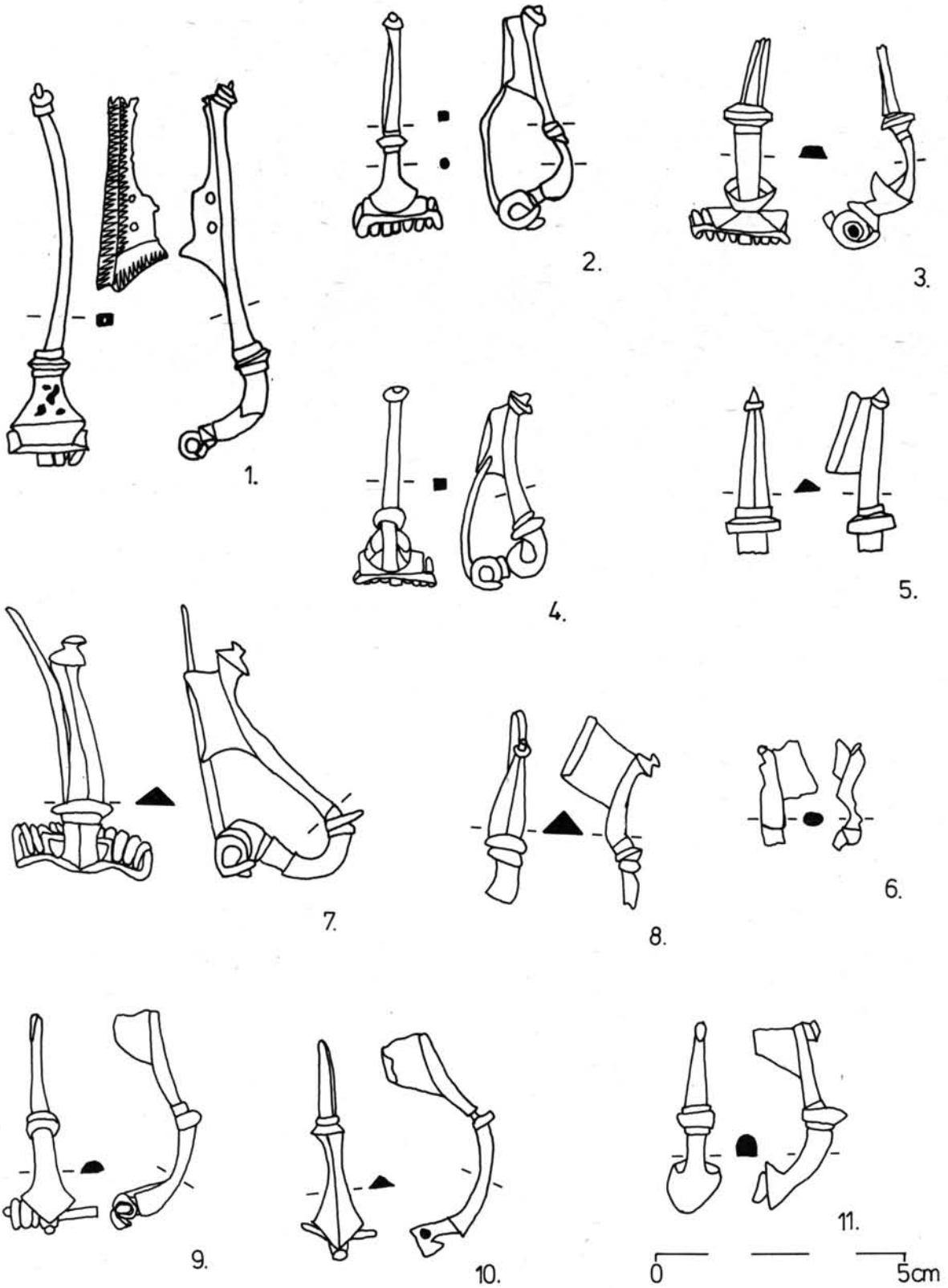
Berecz K.

1. kép: 1—4.=Kat. 1—4.: Nor-pannon kétgombos fibulák.
Norisch-pannonische Fibeln mit zwei Knöpfen.

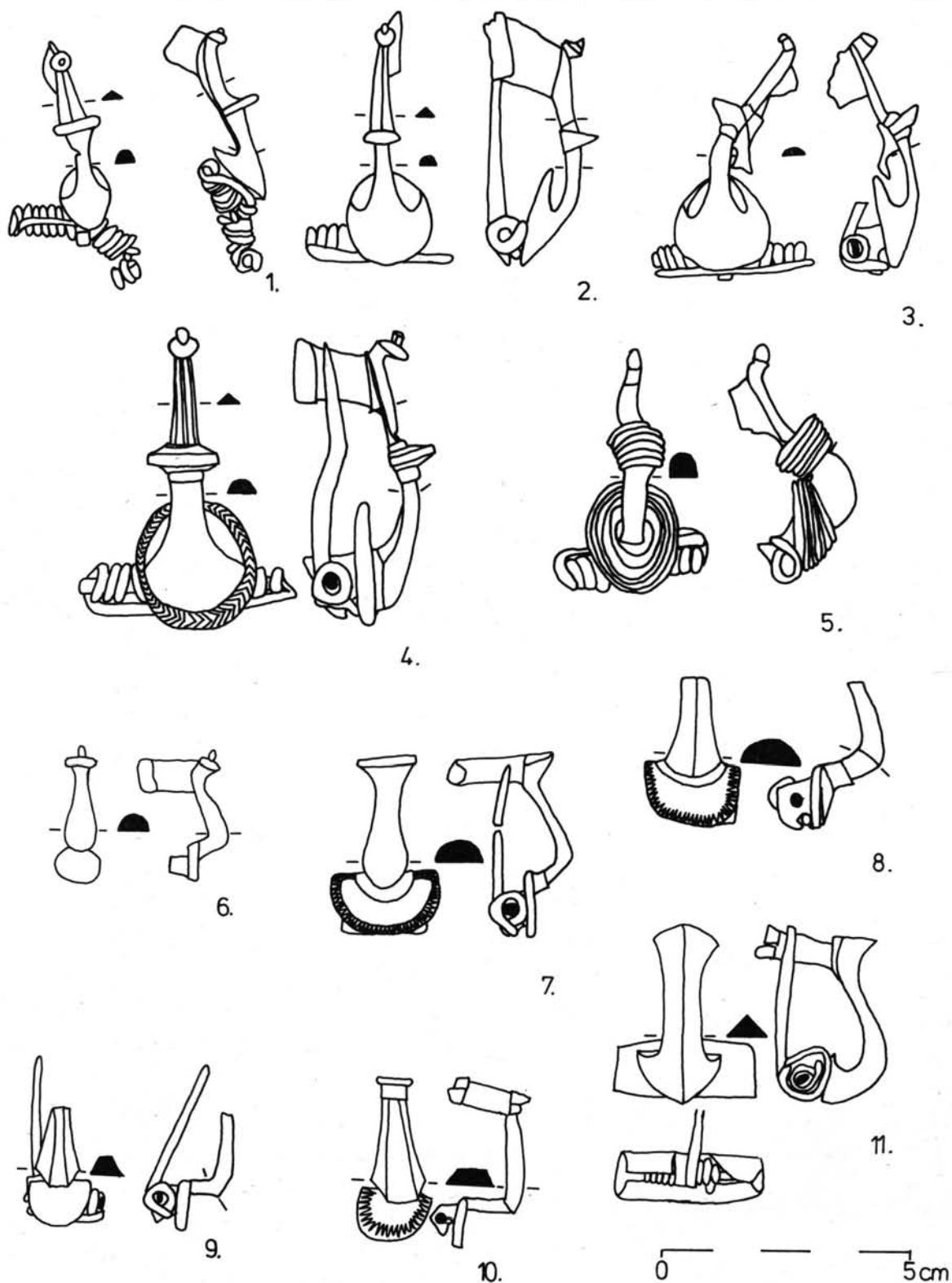

2. kép: 1—2.=Kat. 6—7.: Drótfibulák. 3—4.=Kat. 8—9.: Szárnycs fibulák. 5.=Kat. 10.: Egyszerű gall fibula.
1—2.=Kat. 6—7.: Drahtfibeln. 3—4.=Kat. 8—9.: Flügelfibeln. 5.=Kat. 10.: Einfache gallische Fibel.

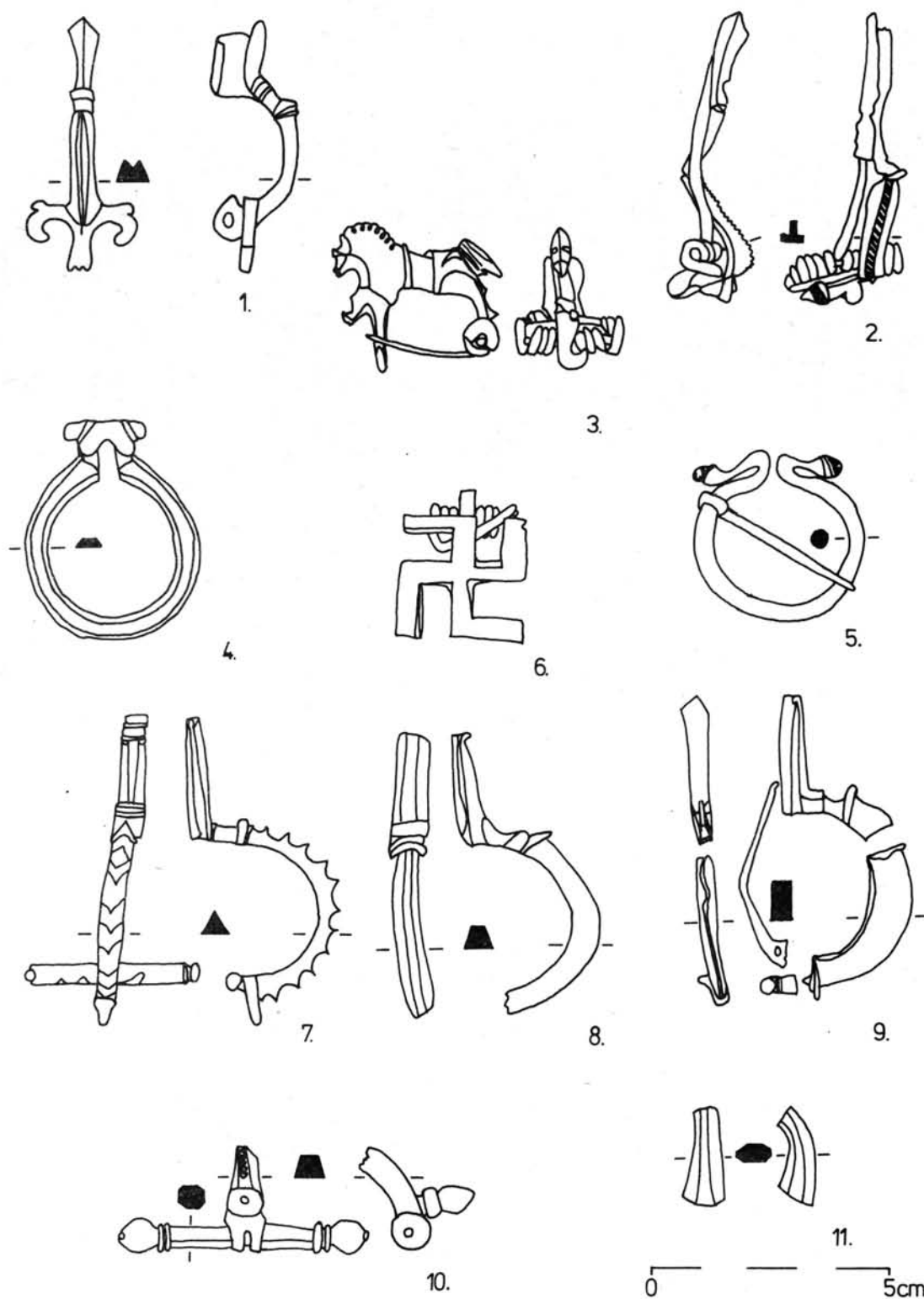

3. kép: 1—11.=Kat. 11., 13—21.: Egygombos erősprofilú fibulák.

1—11=Kat. 11, 13—21: Fibeln mit einem Knopf und starkem Profil.

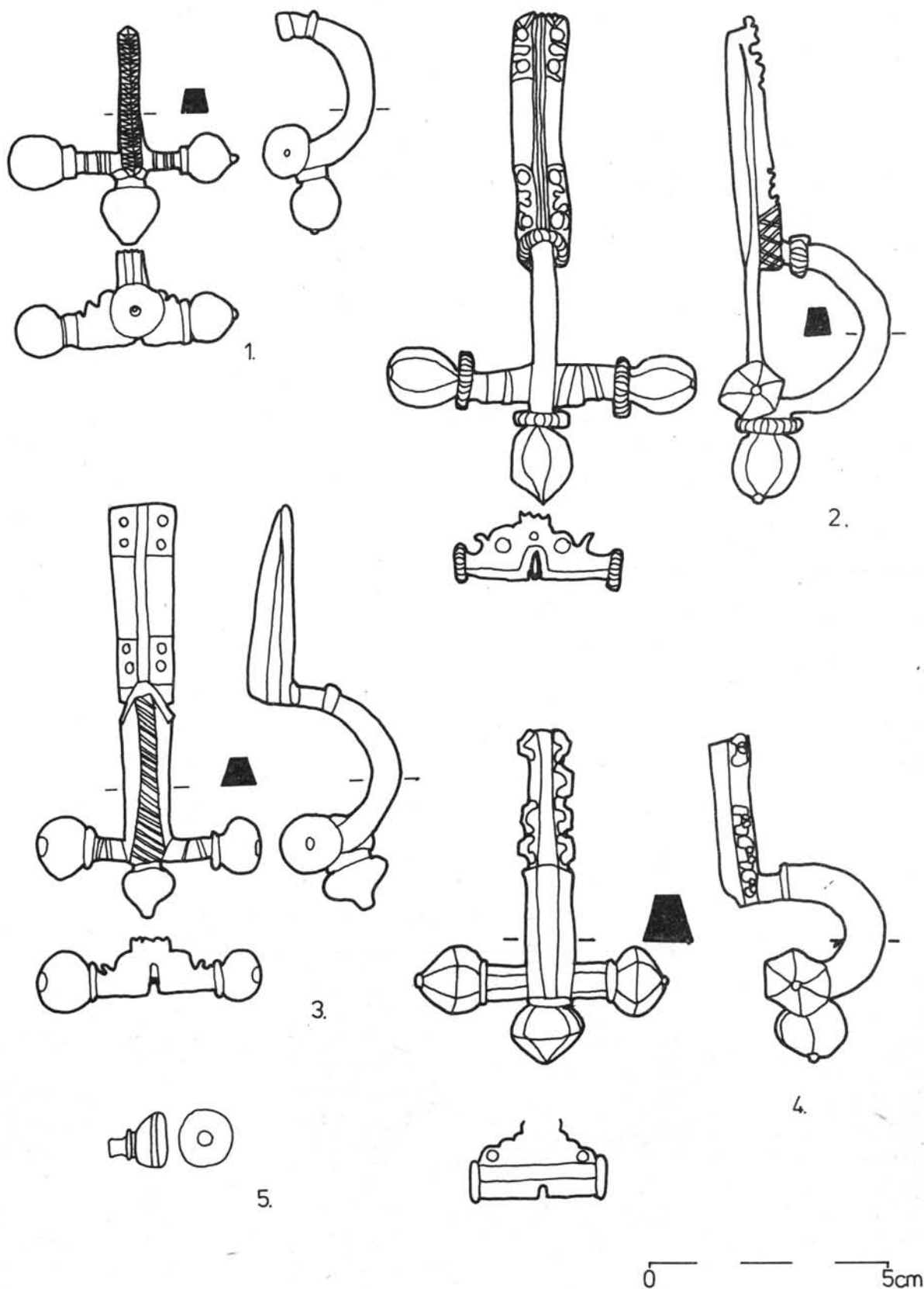

4. kép: 1—2.=Kat. 24—25.: Egygombos erősprofilú fibulák. 3—5.=Kat. 26—28.: Pannon trombitafibula.
 6—11.=Kat. 31—32., 35—36., 38—39.: Térdfibulák.
 1—2=Kat. 24—25: Fibeln mit einem Knopf und starkem Profil. 3—5=Kat. 26—28: Pannonische Trompetenfibeln. 6—11=Kat. 31—32, 35—36, 38—39: Kniefibeln.

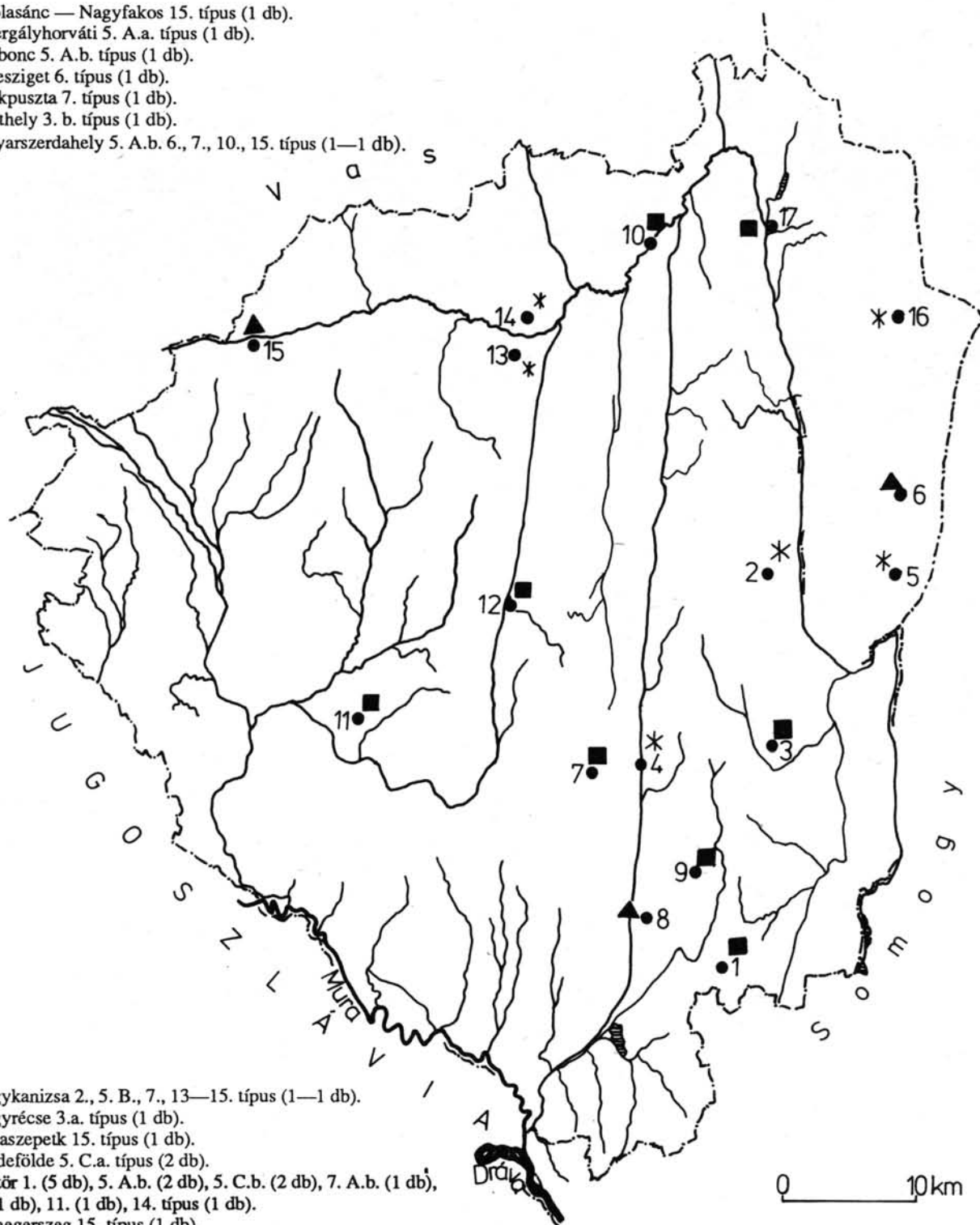
5. kép: 1.=Kat. 40.: Vese alakú áttöréssel díszített fibula. 2.=Kat. 41.: Villáskengyelű fibula. 3.=Kat. 42.: Lőfibula. 4.=Kat. 43.: Csatfibula. 5.=Kat. 45.: Omegafibula. 6.=Kat. 46.: Horogkereszt alakú fibula. 7—9.=Kat. 48—50.: Csuklós T-fibula. 10—11.=Kat. 51-52.: Hagymagombos fibula.

1=Kat. 40: Mit nierenförmigem Durchbrechen verzierte Fibel. 2—Kat. 41: Fibel mit gabelförmigem Bügel. 3=Kat. 42: Pferde-fibel. 4=Kat. 43: Schnallen-fibel. 5=Kat. 45: Omegafibel. 6=Kat. 46: Swastika-fibel. 7—9—Kat. 48—50: T-förmige Gelenk-fibeln. 10—11=Kat. 51—52: Fibeln mit Zwiebelknopf.

6. kép: 1—5.=Kat. 53., 55., 57—59.: Hagymagombos fibulák.
1—5=Kat. 53, 55, 57—59: Fibeln mit Zwiebelknopf.

1. Bagolasánc — Nagyfakos 15. típus (1 db).
2. Esztergályhorvátí 5. A.a. típus (1 db).
3. Garabonc 5. A.b. típus (1 db).
4. Gelsesziget 6. típus (1 db).
5. Fenékpusztá 7. típus (1 db).
6. Keszthely 3. b. típus (1 db).
7. Magyarszerdahely 5. A.b. 6., 7., 10., 15. típus (1—1 db).

8. Nagykanizsa 2., 5. B., 7., 13—15. típus (1—1 db).
9. Nagyrécsé 3.a. típus (1 db).
10. Pókaszeptk 15. típus (1 db).
11. Pördefölde 5. C.a. típus (2 db).
12. Söjtör 1. (5 db), 5. A.b. (2 db), 5. C.b. (2 db), 7. A.b. (1 db), 9. (1 db), 11. (1 db), 14. típus (1 db).
13. Zalaegerszeg 15. típus (1 db).
14. Zalaegerszeg — Nekeresdpusztá (1 db).
15. Zalaölöv 5. A.a. (1 db), 15. típus (1 db).
16. Zalasántó 5. C.a. (1 db), 15. típus (1 db).
17. Zalaszentgrót 14. (1 db), 15. típus (2 db).

0 10km

- temető
- ▲ telep
- * szórvány

7. kép: Lelőhelymutató.
Fundortverzeichnis.

Tipus	isz. kezdete	100	200	300	400
1.				
2.		-----		
3.a.		-----		
3.b.				
4.				
5.A.a.		-----		
5.A.b.		-----		
5.B.			-----	
5.C.		-----		
6.		-----		
7.		-----		
8.				
9.				
10.				
11.				
12.				
13.			-----	
14.			-----	
15.A.				
15.B.C.				
15.D.				
15.E.				

..... : keltezés az irodalom alapján
 ----- : keltezés az új darabok rétegtani adatai alapján

8. kép: Időrendi táblázat.
 Chronologische Tabelle.

Jankovich B. Dénes:

Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976—1978

Lelőhelyünk a fenékpusztai késő római erődötől DNy-ra kb. 1000 méterre, a Sármellékre vezető országút és vasút déli oldalán lévő Vízügyi lakótelep déli szélén található. A terület az úgynevezett Keszthelyi-hát nyugati partja, melyet a Hévíz-csatorna, majd a Kis-Balaton határol nyugatról. Keleti oldalán egy széles völgy választja el a Keszthelyi-hát keleti vonulatától. Ennek legmagasabb pontján van az úgynevezett *Pusztatemplom*, a középkori Fenék falu temploma, mely a múlt század vége óta ismert régészeti lelőhely.¹

A feltárás színhelyét északról és délről a hát partszegélyén sorakozó további lelőhelyek környezik. Ezek elsősorban őskoriak (badeni kultúra), de némelyiken található Árpád-kori leletanyag is.² Mint alább látni fogjuk, ásatásunk során is napvilágra került a badeni kultúra több hulladék-gödre, *Kalicz Nándor* 1964-ben feltárásunk helyétől DNy-ra és északra végzett kisebb szondázó ásatást, ahol a balatoni csoport leleteit és objektumait találta.³ (1. kép)

A Vízügyi lakótelep déli szélén egy homokbánya van, melyet folyamatosan használtak még az 1970-es évek közepén is. A fenékpusztai közös magyar—szovjet ásatások megkezdése előtt, 1976-ban is jelentős homokkitermelés volt, melynek során a partfalban két—három faszenes, hamus földdel kitöltött gödör körvonala volt látható. A gödrökből Árpád-kori cserepek kerültek elő. Ezért elhatároztuk, hogy a fenékpusztai erődben és környékén végzendő ásatásokkal párhuzamosan ennek a lelőhelynek a veszélyeztetett részeit is feltárjuk. Ez a terv azért sem látszott indokolatlannak, mivel a felszínen végzett terepjárásaink megerősítették azt a feltételezést, hogy lelőhelyünk a már említett Fenék falu korai, Árpád-kori része lehetett. A két lelőhely között a távolság ugyan kb. 400 m, de a szántásban folyamatosan gyűjthetők előbb Árpád-kori, később pedig középkori, 14—16. századi cseréptöredékek. Ugyanezt a jelenséget tapasztalták a régészeti topográfia szerzői is.⁴ E szempontoknak megfelelően jelöltük ki szelvényeinket a homokbánya partfala mentén egyenként 10x5 méteres mértékben.⁵ (2. kép)

Az 1. szelvényben a két ásonyomnyi humusz kitermelése után jelentkezett a sárga homok, melyben három kisebb gödör foltját figyeltük meg az ÉK-i sarokban. Ezekben a gödrökben lelet nem volt, kivéve az „A” jelűt, melyben a nyesett szintnél kissé magasabban két kődarabot és egy tég-

la alakú foltban paticsot találtunk. Biztosan tüzelőgödör volt, mivel betöltése hamus, laza föld, égett csontszilánkokkal. A gödrök mélysége mindössze 5 cm volt, így feltételezhető, hogy nagyobb részük az erózió és a talajművelés következtében már elpusztult. Ezt a feltételezést alátámasztják a szelvényben megfigyelt egyéb jelenségek is. Az első két ásonyomból összegyűjtött kerámialeletek, továbbá a szelvény DK-i sarkában talált löcsontok is, melyek egy hasonlóan sekély gödör mellett, a humuszréteg alján hevertek. Ezek: egy fél alsó állkapocs, egy radius, továbbá kisebb törmelékcsontok. A kerámialeleteket főleg a feltárt objektumok fölött találtuk a humuszban, tehát nyilvánvalóan azokhoz tartoztak, azonban a szántott-bolygatott rétegben a gödrök körvonala még nem voltak kivehetők.

Külön meg kell említenünk egy fazék bélyeges fenékrészét, melyen egymást metsző négyzetekből kialakított minta látható.⁶ (13. kép, 2.) A 25. szelvényben feltárt kemence tapasztásából hasonló mintájú edény darabjait sikerült összeállítani.⁷ (7. kép, 5.)

A 2. szelvényben semmilyen objektum nyomát sem találtuk. Az első két ásonyomban a humuszban voltak ugyan cserepek, de ezek szórványoknak tekintendők, mivel semmilyen objektumhoz nem köthetők. Közülük említést érdemel egy kívül szürkésbarna, belül vörös foltos, porrá tört kagylóval soványított peremtöredék. (12. kép, 14.) A perem csaknem vízszintesen hajlik ki és elkeskenyedő szélű. Oldalát durván befesült hullámvonalkötegek díszítik.⁸ A többi lelettől élesen elütő anyagú és mintázatú darab valószínűleg 9. századi. A leletanyag kevert voltát alátámasztja az itt talált néhány erősen kopott római kori töredék, továbbá egy szintén erősen kopott, töredezett, átfúrt bográcserem, mely viszont biztosan Árpád-kori.⁹ (9. kép, 3.)

A 3. szelvény ÉNy-i sarkában egy Árpád-kori fazék maradványait bontottuk ki. A fazék válltól lefelé épségben maradt meg, de pereme is kiegészíthető volt. Vörös színű, helyenként szürke foltos, érdes felületű, kavicssal soványított, kihajló pereme lekerekített szélű, oldalán csigavonalas díszítés látható. Fenékén talán sok küllős kereket formázó fenékbélyeg lehetett.¹⁰ (8. kép, 4.) Körülötte semmilyen folt, vagy beásás nyoma nem mutatkozott. A fazék alatt viszont 4 darab vastárgyat találtunk: egy ép nyílhegyet, továbbá három négyzetes átmetszetű, ismeretlen rendeltetésű vastárgyacsát.¹¹ (14. kép, 9—11.)

A szelvény keleti fala mentén egy nagyobb kettős gödör foltja jelentkezett. („A” gödör)

A „B” jelű gödörben néhány kő- és csontdarabkát leszámítva semmiféle leletet nem találtunk. Sekély, kettős hulladék-gödörrel van szó, melyet csak a többi Árpád-kori gödör kitöltésével való összehasonlítás alapján helyezhetünk ebbe a korszakba.

A 6. szelvényben 35—40 cm közötti mélységben a szelvény közepén és déli felében egy nagyméretű, 7 m hosszú és 2 m széles szürke folt jelentkezett a sárgásbarna szubhumusz jellegű talajban. ÉNY-i sarkában egy kemence vörösre átégett körvonalai látszottak.

A nagyméretű folt bontása során hamarosan kiderült, hogy szabadban lévő kemencekomplexumot találtunk, melynek központi gödréhez félkörben 6 földbevált kemence tartozik. Valamennyi boltozata beszakadt, csak kisebb-nagyobb mértékben sikerült feltárnunk in situ maradt boltozat részleteket. Legjobban a 4. kemence, legkevésbé az 5-ös boltozata maradt meg. (3—4. kép) A kemencéket a feltárás sorrendjében számoztuk, ez tehát nem jelent kronológiai sorrendet. A központi gödör feltárása során az egyes kemencékben tartozó gödrök körvonalait mindaddig nem lehetett felismerni és elkülöníteni, amíg a kemencék letapasztott aljának szintje, azaz a jelenlegi felszíntől számított 50 cm-es mélységen túl nem haladtunk. Eddig a pontig tehát a leletanyagot szükségszerűen együtt kezeltük. A leletek között szürke és szürkésbarna színű, tört kavicssal soványított fazekak peremtörédei dominálnak, melyek kihajlóak, szélük kiszélesedő és általában ferdén levágott. Ritka esetben található felül enyhe horonnyal tagolt darabok. Ezenkívül jellegzetesek még a vörös színű, vastag falú, durva szemű kavicssal soványított, nagyméretű fazekak darabjai, melyekhez hasonlóak leginkább a kemencék tapasztásában voltak, mint azt alább látni fogjuk.¹² Külön ki kell emelnünk egy fekete színű, vékony falú, bordásnyakú edény részeit, melynek valószínűleg az egész felületét apró V-alakú bevagdosásokkal díszítették. Az edény pereme egyenes, enyhén lekerekített szélét bevagdosták, és a nyak úgy lett bordás, hogy tulajdonképpen lefelé haladva lépcsőzetesen szélesedik. Ugyanezen edény további két darabját a 3. számú kemencében találtuk.¹³ (9. kép, 11.)

Néhány fenékbélyeges töredék is került elő a központi gödörből: az egyik egyenes vonal, a másikon kör részlete, a harmadikon pedig körben kereszt látható.¹⁴ (13. kép, 1.)

Midőn a kemencék napvilágra kerültek, a korábban egy-egy központi gödör kisebb gödrökre és a kemencékhez tartozó hamugödörökre bomlott szét. A kemencék közötti gödrökben nem volt értékelhető lelet, kivéve a 6. és az 1. számú kemencék közé esőt, melyben marhahakoponyát találtunk. Ez a töltés felső részében, tulajdonképpen a gödör „tetején” feküdt, és már 35 cm-es mélységben, a kemencék körvonalainak előbukkanásakor rátaláltunk.

1. kemence. Feneke 38 cm mélyen volt, 160 cm széles, 105 cm hosszú, alakja lekerekített háromszög. Aljának tapasztása egyrétegű, középtűt kissé teknőszerűen bemélyed. Szájánál mindkét oldalon kövek voltak. A tapasztás-

ból edénycserepeket szedtünk ki.¹⁵ Ezek túlnyomórészt szürke színű, szemcsés anyagú, kissé profilált peremtörédekből (10. kép, 1., 3., 12. kép, 3.), néha csigavonalas díszítésű darabokból álltak. Külön meg kell említenünk egy világosbarna színű, szürke foltos darabot, melyen függőlegesen benyomott, de vízszintes sorba rendezett fészülennyomatok láthatók (12. kép, 12.), továbbá egy vörös színű, polírozott felületű díszítetlen kis darabot. Ugyaninnen származik két vaskés is.¹⁶ (14. kép, 6—7.)

Kronológiai szempontból nagy jelentőségű az a tény, hogy az 1. és a 2. kemence tapasztásainak anyagából egész fazekat sikerült összeállítani. Ez szürkésbarna színű, szemcsés anyagú, díszítetlen edény, melynek kihajló pereme ferdén levágott.¹⁷ (8. kép, 3.) Eszerint tehát ez a két kemence csaknem egyidőben készült. Mégis a 2. számút építhették valamivel utóbb, mert hamuzögödre átvágja az előbbi kemence gödrét. (Lásd 3. kép) Alakjuk is hasonló, a 2. kemence is lekerekített lapos háromszög formájú, csaknem ellipszis alakú. Hossza 120 cm, szélessége 190 cm. Aljának a felszíntől mért mélysége 40 cm, boltozatának íve jelentős mértékben megmaradt. Teknőszerű aljának tapasztásából egy szürkésbarna színű, szögletes, széles peremű cserépüst darabjai is előkerültek, melynek külső oldalán bearcolt vonal fut körbe.¹⁸ (9. kép, 4.) Az anyag nagy része azonban csigavonalas, illetve párhuzamos vonalakkal díszített fazekából származik. Anyaguk világosbarna vagy szürke színű, apróra tört kavicssal soványított, a kihajló peremek szélei megvastagodóak, néhány esetben kismértékben profiláltak. (12. kép, 19.) Néhány fenékbélyeges töredék is akad, ezek azonban annyira kopottak, hogy nem meghatározhatók.¹⁹ (13. kép, 5, 7.)

A 3. kemence kétségkívül korábbi az előzőnél, mert hamuzögödre átvágta ennek hamugödörét. Alakja bizonyos mértékig eltér a többitől, ugyanis inkább négyszög formájú. Ennek szájához is köveket tettek. Nem kétséges, hogy valamivel huzamosabb ideig használhatták, mivel tapasztásában két rétegben voltak a cserepek, és hamuzögödre is mélyebb és nagyobb, mint a többié. A kemence legnagyobb szélessége 140 cm, hosszúsága 110 cm. A két cserépréteg egyaránt kb. 5—5 cm vastag, de ezeket csak részben lehetett szétválasztani. A vegyes (nem szétválasztható) leletekből barnásszürke színű, szemcsés anyagú fazekat is össze lehetett állítani, melynek kihajló pereme ferdén levágott, és csigavonalas díszítésű.²⁰ (7. kép, 3.) Ugyaninnen származik a központi gödörből előkerült bordásnyakú edény peremének további két darabja is, ezenkívül egy szögletes peremkiképzésű cserépbogrács peremtörédeke, továbbá barna és szürke színű, apróra tört kavicssal soványított, enyhén érdes tapintású, gyakran csigavonalas díszítésű fazékdarabok. Egy töredéken egy párhuzamos vonalból álló félkör alakú bearcolt minta látható, mely lehet hullámvonal-köteg részlete, de lehet önálló minta is.²¹

Sok leletünk van, mely a kemence tapasztásának felső rétegéből származik. Ezekből három fazekat is sikerült összeállítani: az egyik szürkésbarna színű, tört kavicssal homokkal soványított, enyhén érdes felületű. Hordó alakját a széles fenék és a nyak hiánya erősen tömzsivé teszi. Ki-

hajló peremének széle ferdén levágott. Oldalát lefelé haladva ritkuló vízszintes vonalak díszítik. (7. kép, 4.) A másik barna színű, tört kavicssal és homokkal soványított hatalmas edény. Kihajló peremének széle enyhén megvastagszik és ferdén levágott. Oldalát valószínűleg csigavonal-minta díszíti, ez azonban a jelentős hiányok miatt nem mondható biztosnak.²² (7. kép, 1.) A harmadik szürkésbarna színű, tört kavicssal soványított, enyhén érdes és egyenetlen felületű, széles fenekű, tömzsi edény. Tölcséresen kihajló pereme hurkaszerűen megvastagszik. Durván bekarcolt csigavonal-minta díszíti.²³ (8. kép, 2.) A többi lelet többsége is ehhez a típushoz tartozik. Ki kell azonban emelni egy sajátos csoportot, mely vörös színű, durva kavicssal soványított, szembeütően durva anyagú, vastag falú, nagyméretű darabokból áll. A kihajló perem ferdén levágott szélű, alul erőteljesen profilált. A töredékek mindössze 2—3 edényből származhatnak.²⁴ (11. kép, 9.)

A kemence tapasztásának alsó rétegéhez mindössze egyetlen fazék töredékeit lehetett egyértelműen kapcsolni. Ezek világosbarna színű, apróra tört kavicssal és homokkal soványított, sima felületű, majdnem zsfros tapintású darabok. A kihajló peremrész hurkaszerűen, lekerekített széllel vastagszik meg. Vállán vízszintes vonalat keresztező egyes hullámvonal fut körbe, oldalán is vízszintes vonalak voltak. A fenék részletén jól látható a korongról való levágás nyoma. Részben ragasztott, részben össze nem illő töredékek, melyek nem adják ki a teljes profilt.²⁵

A 4. kemence alakja leginkább lekerekített sarkú háromszöghöz hasonlít. Boltozata jelentős mértékben megmaradt, mint az a rajzokon is látható. Hosszúsága 130 cm, legnagyobb szélessége 140 cm. Fenekének tapasztása egyrétegű volt, melyben kizárólag késő keltakori LT C—D cserpeket találtunk. Ez kézenfekvő is, hiszen közvetlenül az e korból származó gödör mellé építették. Nyilvánvaló, hogy a kemence építéskor ezt a gödört megbolygatták és a belőle kikerült kerámiaanyagot felhasználták.²⁶

Az 5. kemence az előbbitől DK-re, kissé távolabb és magasabban helyezkedett el. Különállását az is hangsúlyozza, hogy tüzelőgödre sem kapcsolódik semmilyen formában az előző négy kemencéhez. Alakja majdnem háromszög, hosszúsága 120 cm, szélessége 140 cm. Boltozata csaknem teljesen elpusztult, kis csonkja mindössze a déli oldalon maradt fenn. Tapasztása egyrétegű volt, és egyetlen darab cserép sem volt benne. Annál többet találtunk viszont az előtte lévő kis kerek hamuzógödörben. Ezek túlnyomórészt szürke vagy barna színű perem- és oldaltöredékek, tört kavicssal soványítva, ritkán párhuzamos vízszintes vonalakkal díszítve. Meg kell említenünk a leletek egy csoportját, melyeken jól látszik, hogy a külső sima edényfelület agyagiszappal alakították ki, és ahol ez letöredezett, ott előtűnik a törésfelületben is jól látható kavicsos anyag. A gödörből számos ilyen darab került elő.²⁷

A 6. kemence a kemencecsoport legdélibb tagja. Alakja ovális, boltozata helyenként maradt fenn. Hossza 140, szélessége 145 cm. Tapasztását egyszer megújították, a felső tapasztásban azonban csak kevés cserép volt. Valamennyi szürke vagy barna színű, tört kavicssal soványított, enyhén

érdes felületű, csigavonalas díszítésű töredék. Előkerült egy fazék koronglenyomatos fenékrésze is.²⁸ (13. kép, 4.) A kemence szájánál itt is köveket találunk, a lépcsőzetesen mélyedő hamuzógödör kibontása során nem sikerült relatív kronológiai megfigyeléseket tenni: ezen a mélységszinten már egyetlen másik gödört sem vág át. Az viszont kiderült, hogy a 6. és az 1. számú kemence közötti gödör már be volt töltve, amikor ezt építették. A gödörben egy vaskést is találtunk.²⁹ (14. kép, 8.)

Az alsó tapasztás anyagából egy szürke színű, apróra tört kavicssal soványított, érdes felületű fazekat sikerült összeállítani. Az edény hordó alakját az erőteljesebb kihasadás tömzsvivé teszi. Szélesen kihajló peremének széle ferdén levágott, és alul kissé kiszélesedik. Oldalát vízszintes vonalak (talán csigavonalak) díszítik.³⁰ (8. kép, 5.)

A 7. szelvényben három kisebb gödör körvonalai jelentkeztek a barnássárga altalajban, betöltésük szürke, laza hamus föld volt. Az „A” gödör a szelvény közepén található, mélysége mindössze 20 cm, átmérője 110 cm, enyhén tojásdad alakú.³¹ A „B” gödör a szelvény DK-i,³² a „C” gödör a szelvény DNY-i sarkában volt, és benyúlt a déli fal, illetve a 8. szelvénytől elválasztó tanúfal alá is. Ez utóbbit elbontva egy nem túl mély, kettős gödört bontottunk ki, alján tapasztásmaradványt figyeltünk meg.³³ A gödörnek a déli szelvényfal alá eső részét nem bontottuk ki. A gödrök feltárása után megfigyeltük, hogy a korábbi szelvényekkel ellentétben ezek nem a sárga homokba, hanem egy barnássárga színű kevert talajba voltak beásva. Ebben a kevert rétegben meglehetősen sok őskori cserépet is találtunk.

A 8. szelvényben összesen négy gödör szürke foltját észleltük közülük kettő (B és C) csaknem teljesen elpusztult a bányaművelés során. A másik kettő is kis sekély gödröcske volt csupán.

A 9. szelvényben mindössze egyetlen objektum maradványait sikerült feltárni: a bánya falában egy kerek, lefelé szűkülő gödörnek mintegy negyedrésze maradt meg.

A 10. szelvényben (5. kép) a bánya metszetalában látható kemencén kívül más objektum nem volt. A „kemence” minden vonatkozásban eltér az eddig ismertektől. Először is szokatlanul mélyen van, alja a jelenlegi felszíntől 120 cm-re található. Feltűnő érdekessége, hogy az alja egyáltalán nincs átégve, csupán a hamuzógödörrel szembe eső oldalai és teteje. Sajnos alakját nem lehetett megállapítani, hiszen a homokbányával jó kétharmadát elpusztították. Valószínű azonban, hogy kerek, pontosabban félkör, legfeljebb patkó alakú lehetett a tüzelőtér. Tulajdonképpen egy olyan gödorről van szó, melynek egyik oldalát kivájták, és ez a bemélyedés van oldalt és felül átégve. Sokáig használhatták, hiszen az átégett földréteg 10 cm vastag. Nem tudjuk egészen pontosan megmagyarázni, hogy az alja miért nincs átégve. Talán azért, mert a hamu kikotrásakor az átégett földréteget is felbontották és eltávolították. Erre utalhat az a megfigyelés, hogy a hamuzógödör feltöltésében a vastag, tiszta hamurétegek mellett találunk paticsrögökből álló réteget is. A betöltésben három egymástól jól elválasztható réteget különítettünk el, ezek a gödör

használatának egy-egy periódusát jelzik. Az egyes rétegeket barna földrétegek választják el egymástól, ami arra utalhat, hogy a felújított használat között hosszabb idő, talán egy-két év is eltelt. A gödörben talált cserepeket rétegenként elkülönítettük, de az egyes rétegek anyaga között számottevő különbségek nem észlelhetők. A felső rétegben szürke színű, tört kavicsal soványított, érdes felületű fazékdarabok voltak, melyek peremének széle kissé felhúzott, így belső oldalukon horony képződött. A perem széle elkeskenyedő és lekerekített, illetve ferdén levágott, vagy pedig mindkét oldalán megvastagszik. Van olyan is, ahol a perem külső oldalát borda tagolja. Előfordul néhány barna színű, apró kavicsal és homokkal soványított, sima felületű fazékdarab is, továbbá elég nagy számban vízszintes vonalakkal díszített faltöredékek. Itt került elő még egy vaspánt darabkája is.³⁴ (14. kép, 3.) A második rétegben, amely tulajdonképpen a felső összefüggő hamuréteggel és a rajta elhelyezkedő paticsos töltéssel azonos, lényegesen kevesebb cserép volt. Az itt talált peremtöredékek kivétel nélkül abba a típusba tartoznak, melyeknél a perem széle felhúzott, belül hornyolt, kívül bordával tagolt. A faldarabok általában vízszintes vonalakkal díszítettek.³⁵ A betöltés alsó rétege (az alsó hamus-paticsos szint) anyaga már változatosabb, noha itt is többségben vannak az olyan peremek, melyek széle felhúzott, felül hornyolt, alul bordával tagolt. Van azonban néhány olyan lekerekített peremszél is, ahol csak az alsó bordát találjuk, továbbá egy olyan, ahol a perem megvastagszik mindkét oldalán. Külön meg kell említenünk egy világosbarna színű, apróra tört kavicsal és homokkal soványított, sima felületű, majdnem zsíros tapintású fazék darabjait, ahol a kihajló peremrés hurkaszerűen, lekerekített szélel vastagszik meg. Vállán vízszintes vonalat keresztező egyes hullámvonal fut körbe, oldalán is jól láthatók a vízszintes vonalak. A többi oldaltöredék többsége vízszintes vonalakkal díszített, de van néhány egyes hullámvonal is. Egy bélyeges fenékrész is találtunk: az egész fenéket kitöltő küllős kerekét ábrázolt.³⁶ A tüzelőgödör egész betöltésében feltűnően sok halcsont volt található.

Az 1977. évi ásatás szelvényeit (11—22) az előző évi sor déli oldalán jelöltük ki. A 11. szelvényben egy kisebb őskori személgödör volt, a 12. szelvényben az első ásónyomban egy vashorgot és egy fogazott élű aratósarló töredékét találtuk.³⁷ (14. kép, 1—2.) A második ásónyom kitermelése után két gödör foltja jelentkezett. Ezek közül a DNy-i sarokban lévő a badeni kultúra hulladékgyűjteményre, melyet jól lehetett ismerni nemcsak a belőle kikerült edénytöredékekről, hanem a gödör világosbarna színű földjéről is, szemben az Árpád-kori gödrök sötétszürke, hamus, laza betöltésével.

A „B” gödörben, mely a szelvény közepe táján az északi tanúfal alá is behúzódik, égett agyagot, paticsot, cserepeket és csontokat találtunk.³⁸ Megfigyeltük, hogy a fekete, laza töltésben nagyméretű, 25—30 cm átmérőjű sárga színű lösztömbök vannak. Ezenkívül foltokban égett agyagos földet, továbbá kemence oldalfalából származó tapasztásrészleteket bontottunk ki, melyek rendezetlen összevisszaságban feküdtek, tehát gödrünkkel semmiképpen sincse-

nek szerves kapcsolatban. A gödör keleti falában egy kb. 50 cm hosszú famaradványt bontottunk ki.

A 13. szelvényben négy gödör foltja került napfényre a nyereséskor. Az „A” őskori, kisméretű kerek hulladékgyűjtemény, a másik kettő („B—C”) sekély, 2—3 cm mély Árpád-kori gödröcske, szórványos leletanyaggal. A szelvény sarkában lévő „D” gödör barna színű, homogén betöltése különbözött az őskori és az Árpád-kori objektumok színétől is. A betöltésből az állatsontokon kívül késő kelta LTC—D jellegű kerámia került elő. A gödör déli irányban jelentősen, nyugatra csak kis mértékben nyúlik a szelvényfal alá. A betöltésben az előbb említett barna föld szinte szabályos vastagságban sárga homokkal rétegződött. A leletek a barna földből származtak, főleg a felsőbb rétegekből. Szórványosan vas salakot is találtunk a közel 2 méter mély, hatalmas veremben.

A 14. szelvényben egy szintén késő-kelta gödröt találtunk kevés cseréppel. A 15. szelvényben három folt jött elő az ÉNy-i, ÉK-i és DK-i sarokban. Az „A” őskori, a „B” Árpád-kori, sekély gödröcske, leletanyag nélkül. A 16. szelvényben nagy kiterjedésű hármas gödörkomplexum foltját észleltük, melynek széle a 15—16. szelvények fala alá is behúzódik. A feltárás során kiderült, hogy a középső, „C” jelű gödörbe ásták bele a feketébb, lazább kitöltésű „A—B” gödröket, ezekben azonban leletanyag nem volt, kivéve egy szürkésbarna színű, homokkal soványított, sima felületű Árpád-kori fazék profilált peremrészét.³⁹ (10. kép, 4.) A „C” gödör lefelé lépcsőzetesen szűkülő bronzkori hulladékgyűjtemény. Mélysége 160 cm, alján a kerámialeleteken és állatsontokon kívül tapasztásnyomokat illetve -maradványokat is találtunk rendezetlen összevisszaságban.

A 17. szelvényben a nyeresés után, 60 cm mélységben egy földbevéajt kemence tűnt elő, a hozzá tartozó gödörrel. (6. kép.) Szájnyílása nyugat felé néz, a tapasztott-átégett felület csaknem kör alakú, 115 cm hosszú, 145 cm széles. Boltozatának csak egészen csekély részletei maradtak meg. Viszonylag széles (80 cm) szájnyílása két oldalához nagyméretű, lapos köveket helyeztek el több szintben. A köveket a kormos földre rakták, a két szinten lévő kövek között kb. 10 cm vastag, erősen kevert, paticsos földréteg volt. Az előtte lévő, a sütőfelület szintjétől mindössze átlag 5 cm-rel mélyebb tüzelőgödörből kerültek elő cseréptöredékek.⁴⁰ A kemence átégett sütőfelületének tapasztásában összesen három edényből származó töredékeket találtunk:

1. Világosszürke színű, durva kavicsal soványított, kívül sima, belül érdes felületű, nagyméretű fazék. A perem csak kevésbé kihajló, így szinte tölcseres nyakú az edény. Széle megvastagszik és ferdén levágott, teteje pedig kissé felhúzott, miáltal a belső oldalán horony képződik.⁴¹

2. A második óriási edény összeragasztott töredékei alapján egy világosszürke színű, tört kavicsal és homokkal soványított, kívül sima, belül érdesebb felületű edény áll képzeletben előttünk. A kihajló perem széle megvastagszik és ferdén levágott. A perem belső oldalán pedig körbefutó hármas vonalköteg van. Kívül csigavonal-minta díszíti.⁴²

3. A harmadik edényből szürke színű, tört kavicsal so-

ványított, enyhén érdes felületű, vízszintes vonalakkal díszített két összeillő darabka maradt csak meg.⁴³

A kemencétől nyugatra feltárt további két gödör („A—B”) a betöltés anyaga alapján szintén Árpád-kori, bennük azonban nem volt lelet.

A 18. szelvényben 40 cm mélységben a sárga homokban hosszúkás, észak—déli irányban elnyúló sekély gödör éles fekete foltja mutatkozott. Kitöltése fekete, kormos föld, benne rengeteg kő, fél fazekak és állatsontok, főleg apró állatoké. A töredékekből egy fazekat sikerült kiegészíteni, egy másiknak pedig perem- és hasrésze lett összeragasztva. A fazék barna színű, helyenként vörösesbarna foltokkal. Homokkal soványított, finoman eldolgozott felületű. Hordó alakját tömzsivé az erőteljesebb kihalasodás és a nyak hiánya teszi. Tölcséres szájú pereme elkeskenyedő és lekerékített szélű. Vállán egyes hullámvonal fut körbe, ez alatt csigavonal-minta indul, mely a hasvonal alsó részében már be is fejeződik.⁴⁴ (7. kép, 2.) A fél profilt adó fazékrész téglavörös színű, homokkal soványított, zsíros tapintású, kívül elsimított, belül egyenetlen felületű. A kihajló perem széle lekerekített, egész felületét sűrűn bekarcolt csigavonal-minta fedi.⁴⁵ (11. kép, 13.)

A gödörből előkerült viszonylag sok peremtöredék kivétel nélkül kihajló fazékeremből származik. Közülük a legtöbb (6) elkeskenyedő és kissé felhúzott szélű, de van olyan is, melyet kívül még körbefutó bordácska is tagol. Csaknem ugyanannyi (5) az olyan darab, ahol a perem széle függőlegesen vagy ferdén levágott. Négy olyan töredék is van, ahol a kihajló, elkeskenyedő szélű perem tagolatlan.

A leggyakoribb díszítés az oldal- és peremtöredékeken természetesen a csigavonal, illetve a körbefutó vízszintes vonal. (12. kép, 7.) Ezután következik a körbefutó egyes hullámvonal, melyből gyakran több is van, sőt egy edénynek az egész oldalát ilyen egymás alatt, de egymástól viszonylag távol haladó hullámvonalak díszítik. (11. kép, 1—2, 4—5, 12; 12. kép, 16, 20—22.) Öt töredéken a két minta kombinációja látható: hullám- és vízszintes vonalak váltakoznak. (10. kép, 8, 13., 11. kép, 11., 12. kép, 4, 15.) Szórványosan vannak olyan darabok is, melyeken a körbefutó csigavonalat ferde bevágások sorával tarkították. (11. kép, 3, 7, 8.)

Anyag tekintetében a leletek két szempont szerint csoportosíthatók: nagyobb részük homokkal soványított, finoman eldolgozott, keményre égetett, sima felületű, egyenlő arányban szürke illetve barna színű. Körülbelül e mennyiség kétharmadnyi részét képviselik azok a töredékek, melyek különböző mértékben megtört kavicssal, illetve kavicssal és homokkal soványítottak, amihez képest felületük is durvább, egyenetlenebb.⁴⁶

A 19. szelvényben a második ásónyomból kerültek elő szórványos Árpád-kori fazéktöredékek, továbbá egy vas-kés (14. kép, 4.) Ezekből barnásszürke színű, tört kavicssal soványított, érdes felületű nagy edény csaknem teljes profilját lehetett összeragasztani. A kihajló perem széle megvastagodó, függőlegesen levágott. Oldalát vékonyan bekarcolt csigavonal-minta díszíti.⁴⁷

A szelvényben egyébként két gödör foltja mutatkozott, de egyikben sem volt lelet. Az „A” betöltése alapján biztosan Árpád-kori, a „B” gödör betöltése és mérete arra enged következtetni, hogy összefüggésben van a 16/A gödörkomplexummal.

A 20. szelvényben 45 cm mélységben még barna kevert föld volt, ezért tovább mélyítettünk. A harmadik ásónyom után jelentkezett az „A” gödör szabályos, éles körvonala a sárga homokban. A gödör csaknem teljes egészében korommal volt tele, belőle halcsontok és -pikkelyek kerültek elő. Szórványosan találtunk edénycserepeket a gödör fölött, a második ásónyomban. Ezek szürke színű, tört kavicssal soványított fazekak fenékrészei, mindkettő bélyeges. Az egyik x-alakú bélyeg, oldalán pedig befésült hullámvonal-köteg látható (13. kép, 8.), a másik erősen kopott, alighanem svasztika.⁴⁸ A „B” gödörben, mely csak 10 cm mély volt, szintén csak pár darab cserepet találtunk.⁴⁹

A 21. szelvényben négy gödör foltját találtuk. Az „A” jelű Árpád-kori, a folt jelentkezésétől mért mélysége 18 cm.⁵⁰ A „B” gödör az előzőhöz hasonló mélységű, kis kerek objektum, lelet nélkül. A „C” jelű azonos a 13/D gödörrel, a „D” jelű pedig a 22/A gödörrel.

A 22. szelvényben a második ásónyom után az ÉK-i sarokban egy nagyméretű, kerek gödör foltja rajzolódott ki („A” gödör) rengeteg őskori lelettel, melyek már a felette lévő második ásónyomból is szép számban kerültek elő. Mellette a DK-i sarokban egy kisebb, sekélyebb gödör foltja látható („B” gödör), melyből csak állatsont került elő. Kibontásuk után azonban a várakozással ellentétben csak csekély, nem túl gazdag objektumoknak bizonyultak, mindkettőben a badeni kultúra jellegzetes leleteivel. A szelvény mélysége ezen a területen 40 cm volt.

A 23. szelvényben a második ásónyom után a szelvény ÉNy-i sarkában kirajzolódtak az 1976. évi 7. szelvény körvonalai. Szelvényünk keleti oldalán, a középtájon egy gödör jelentkezett, melyben néhány Árpád-kori cserepet találtunk.⁵¹ Csak később derült ki, hogy a 25. szelvényben talált kemence tüzelőgödörének nyugati végét tártuk itt fel.

A 24. szelvény teljes egészében az 1976. évi kemencék-re lett rásva.

A 25. szelvényben, annak nyugati oldala közelében újabb Árpád-kori kemence körvonalai rajzolódtak ki. A kemence hamuzógödre átnyúlik a 23. szelvénybe, ahol azt már feltártuk. A kemence trapéz alakú sütőfelülete 135 cm széles, 115 cm hosszú. A boltozatból szinte semmi sem maradt a helyén. A tapasztás felbontása után az alatt egy sorban lerakott edénytöredékeket találtunk. A felszedett edénytöredékekből három fazekat lehetett kiegészíteni:

1. Barna színű, homokkal és apróra tört kavicssal soványított, enyhén érdes felületű. Szép, szabályos hordó alakja van, kihajló pereme ferdén levágott és kissé megvastagodó szélű. Oldalát csigavonal-minta díszíti. Fenékén bélyeg nyoma látható, de az ábra már nem kivehető. A fenék közepét egy kerek lyukkal átfúrták.⁵² (8. kép, 6.)

2. Szürke színű, apróra őrölt kavicssal soványított, érdes felületű fazék alsó része. Pereme a nyak vonalától hiányzik, mintha levágták volna, noha ezt a törésvonal egyenetlenség-

gei kizárják. Vállaról indulva sűrű csigavonal-minta borítja egész testét. Feneke bélyeges: egymást vágó különböző méretű három négyzet.⁵³ (7. kép, 5.)

3. Barna színű, tört kavicssal és homokkal soványított, enyhén érdes felületű. Peremrésze a nyakvonal mentén le-tört.⁵⁴ (8. kép, 1.)

A 26. szelvényben egy kisebb gödör körvonalai jelentek, melyben kevés Árpád-kori cserepet találtunk.

Objektumok

A feltárás során összesen 8 szabadban álló földbevált kemencét, egy ismeretlen rendeltetésű tüzelőgödört és 30 hulladék-gödört tártunk fel. (2. kép) Sem földbevált házra, sem hiteles árokra nem akadunk.

A 6. szelvényben feltárt kemencekomplexum pontos analógiái régóta ismertek az Árpád-kori falufeltárásokból. Legközelebbi párhuzama mégis a hács-béndekpusztai kemencecsoport lehet, amely szintén a telep szélén helyezkedett el, és kerámia-anyagában is a legtöbb közös vonás felezhető fel.⁵⁵

A 10. szelvényben talált gödörről fentebb részletesen szoltunk. Az egyelőre analógia nélkül álló gödör rendeltetését meghatározni nemigen lehet. Aligha lehetett fazekas-kemence, mert éppen a hács-béndekpusztai analógia alapján biztosra vehetjük, hogy azok felső része nyitott volt és a föld felszínig ért.

A 30 hulladék-gödör közül 7 (1/A, 7/A—C, 12/B, 18/A, 20/A) hamuval, égett csontmaradványokkal és paticsal teli tüzelőgödör volt, a többi egyszerű hulladékgyűjtő.

Különleges jelentősége lehet a 3. szelvényben talált edénynek, mely alatt vastárgyak voltak. Hasonló leleteket több Árpád-kori faluásatás alkalmával is megfigyeltek. Esztergom—Táti út lelőhelyen fejjel lefelé fordított fazékban állatcsontok voltak; Epöl—Vöröshegyi pataknál fazékban kutyakoponya és egyéb csontok; Sajólad—Kemenjen egy mély gödörben szájával nyugat felé fordított ép palack volt, mellette állatcsontokkal;

Szájjal lefelé fordított fazekat találtak az esztergom-szentkirályi Árpád-kori telep különböző pontjain (összesen 5 darabot). Ezekben csirkecsont, illetve tyúktojás volt, három alá pedig vasszőgeket szórtak. Tiszaeszlár—Bashalmon 60 cm mélyen egy cserepdarabban letakart fazék került elő, melyben szintén vastárgyak, köztük egy kés volt. Egyetértünk Kovalovszki Júliával abban, hogy itt egy baj-elhárító szokással állhatunk szemben.⁵⁶

Kerámialeletek

A feltárt teleprészleten túlnyomórészt többségben cserepeket találtunk. A telep abszolút és relatív kronológiájának meghatározásában így főleg a kerámiaira kell hagyatkoznunk. Az Árpád-kori kerámikával ez pedig meglehetősen nehéz feladat. Eddig ugyanis nem túl sok kísérlet történt a cserep-

anyag tipológiai szétválasztására, az egységes nomenklátúra megteremtésére és a cserepeknek formájuk, színük, anyaguk, peremkiképzésük és díszítésmódjuk szerint való feldolgozására. Nem is csoda tehát, hogy az egyes kerámialeletek időrendi szétválasztása még ma is nagy nehézségekbe ütközik. Az Árpád-kori edényekre is csak a 30-as évek elején kezdtek figyelmet fordítani.⁵⁷ Nem hoztak ebben a kérdésben számottevően új eredményt az 50-es évek elején megindult faluásatások sem, hiszen ott az elsődleges feladat az objektumok szakszerű megfigyelése és interpretálása, a településszerkezet elemzése volt.⁵⁸ Az áttörést Parádi Nándor tanulmányai jelentették, melyekben a kerámia-készítés technikai problémáiból és a pénzleletes cserepedények vizsgálatából kiindulva kezdte el az Árpád-kori edények belső időrendjének meghatározását.⁵⁹ Holl Imre a nagyszabású középkori ásatások anyagának feldolgozása alapján végezte el az egyes kerámia típusok részletes feldolgozását, mellyel lehetővé tette, hogy ezeket viszonylagos pontossággal keltezzük.⁶⁰ Az utóbbi időben pedig a szakirodalomban egyre több olyan kísérletet találunk, melyben — Parádi N. eredményeit alapul véve — a kutatók megkísérik az egységesnek látszó Árpád-kori kerámia felosztását.⁶¹ E munkákból az a tanulság szűrhető le, hogy a 11—13. századi kerámia valóban egységesnek tűnik ugyan, de bizonyos sajátosságok (forma, anyag, szín, peremkiképzés, díszítés) együttes, illetve külön-külön történő elemzése lehetőséget nyújt a finomításra. Megállapítható, hogy egyes elemek a három évszázad folyamán valóban keveset változtak, mások viszont (pl. vonalköteg díszítés alkalmazása, tagolatlan peremkiképzés) idővel elhaltak, míg mások (fogaskerek—minta, ritkuló csigavonal, peremkiképzés tagolódása, változatossága) később kezdődtek, illetve váltak uralkodóvá. Az első látásra egységesnek tűnő leletanyagot (hiszen valamennyi elem képviselve van) az egyes elemek aránya és a nagy számok törvénye alapján lehet szűkebb időhatárok közé szorítani, de az ilyen felosztás is mutat regionális eltéréseket.

Az Árpád-kor jellemző edénytípusa, a cserepbogrács keltezése sem lett könnyebb a megjelent alapvető monográfia ellenére sem. Takács Miklós szerint a cserepbogrács használata a 10. századtól egészen a 14. század elejéig kimutatható, belső időrend megállapítására viszont csak bizonyos műhelykörzetekben látott lehetőséget, de itt sem sikerült meggyőző eredményekre jutnia, ti. a tipológiai különbségek nem időrendi okokra, hanem eltérő műhelyhagyományokra vezethetők vissza.⁶²

Az alábbiakban a Fenékpusztán mellett feltárt teleprészlet leletanyagát az eddigi eredmények ismeretében, a lehető legalaposabban kívánjuk megvizsgálni. Mindjárt az elején le kell azonban szögezni, hogy látványos eredményeket nem várhatunk, hiszen a hosszú évek alatt feltárt, selejtezett, restaurált, rajzolt—fényképezett leletekkel kapcsolatban már sok-sok vizsgálat lehetőségét egyszer és mindenkorra elmulasztottuk. Ugyanakkor az eddig elvégzett belső kronológiai felosztások sem tekinthetők véglegesnek, az egyes típusok keltezése a jövőben még sokat finomodhat, hiszen az e korból származó ásatások leletanyaga jó-

részt közöletlen. Magunkat sem érezzük a legjáratosabbnak a keramika vizsgálatában, így a feltárt kis teleprészlet leletanyagának reprezentatív értéke rendkívül csekély. Úgy hisszük azonban, hogy csak ezen az úton lehet majd előre jutni.

A három év ásatása során előkerült leletek szinte kizárólag cserepek. A keszthelyi Balatoni Múzeumban 800 tétel van beletárolva, ez kb. 1000 darabot jelent. Selejteztük a leltározás előtt a díszítetlen oldaltörödékeket és az egészen apró darabokat. A megmaradt leletek zöme fazekakból származik, főleg perem- és oldaltörödékek. Ezekből 13 db edényt sikerült összeállítani. A fazekak túlnyomó többsége vízszintes párhuzamos vonalakkal illetve csigavonallal van díszítve. Szép számmal találunk egyes hullámvonallal illetve ferde körömbenyomás-sorral díszített darabokat. Egészen elvétve fordulnak elő a befésült vízszintes illetve hullámvonal-kötegek, a fogaskerék minta, a fészülenyomat. Fenékbélyegek, két orsókarika és egy fültörödékek, továbbá tucatnyi bográcsperelem is került elő. (9. kép)

A cserepek túlnyomórészt szürkére vagy szürkésbarnára égettek. Körülbelül feleannyi mennyiségű a barna színű darab. Ezek egyedül a 6/2—3 kemencékben múltak felül a szürke színű cserepek számát. Lényegesen kevesebb volt a vörösnek mondható törödékek, melyekből csak az 1—2. szelvény felső rétegében és a 18/A gödörben találtunk többet. Általában jó keményre és egyenletes színűre égettek a fazekakat, ritkán találunk hibás kiégetésre utaló foltos darabokat. A többség egyenletesen át van égve, de előfordulnak szép számmal olyanok is, ahol a törésvonal közepe szürke vagy fekete, míg kívül barna vagy vörös. Igen elszórtan (2 darab!) fordultak elő sárga színű törödékek is, melyek párhuzamai a budai várból, az Alföldről és más helyekről ismertek.⁶³

A kerámiakészítéshez általában apróra zúzott kavicsal soványították az anyagot. Természetesen előfordulnak durvább, nagyobb szemű kavicsdarabok is. Tört kagylóhéjjal csupán két esetben találkozunk, ezeken az edényeken viszont a befésült hullámvonal illetve párhuzamos vonalköteg-díszítés korábbi időszakra (9. század) utal. A kavicsal soványított leletekhez képest nagyon kevés a kvarchomokos soványítás és azok nagyobb része is a két anyag együttes használatát mutatja. Számottevő arányban a 8. szelvény felső rétegeiben, a 12/B, 16/A és a 18/A gödörben fordul elő. Még kevesebb a kaolin felhasználására utaló „zsíros” tapintású, jól iszapolt agyag, ezeket csak a 18/A gödör leletei között találjuk. Az edények felületi képzése a soványító anyagtól eredően majdnem mindig kissé érdes tapintású. A külső oldalt általában jobban elsimogatták, a belső mindig rücskösebb, egyenetlenebb. A belső oldalon gyakran felfedezhetők a hurkatechnika rosszul elsimogott nyomai is. Néhány esetben jól látható, hogy az edény külső felületét vékony agyagiszappal vonták be, amely ha lepattogzik, előtűnik az alatta lévő durva szemcsés alapanyag. Ilyen törödékeket a 6/5. kemence előterében és a 7/C gödörben találtunk.

Külön meg kell említenünk egy, az Árpád-kori keramikában eddig ritkaságként kezelt, de egyre inkább szaporodó

típust: a vörösre polírozott felületű palackokat, kancsókat. Ilyenből ezen az ásatáson is előkerült egy darab a 6/1. kemencéből.⁶⁴

a) Fazékperem típusok

Természetesen valamennyi kihajló és a vízszintestől az egészen meredek, tölcseres szájúakig mindenféle akad. Mégis legáltalánosabb a kb. 45 fokos szögben kihajló, ferdén levágott szélű, tagolatlan, profilálatlan perem (150 db). Feltehető, hogy ez képviseli a legkorábbi típust, hiszen a 9—11. századi temetőkből ismert fazékperemek zöme is ilyen kiképzésű.⁶⁵ E tagolatlan peremű sorozatban van természetesen néhány lekerekített (65 db) és elkeskenyedő szélű (36 db) is, számuk azonban az előbbiekhöz mérten kevés. Talán fejlődésbeli különbséget jelent, amikor az így kiképzett peremet a szélénél megvastagítják. Először csak az alsó oldalát („lelógó”), majd a felsőt is. Ezekből ismét csak szép számmal akad leletanyagunkban (111 db). Következő lépésként a perem szélének felső, megvastagodó oldalát egy kicsit felhúzzák, amely elkeskenyedve és lekerekítve zárul (40 db). E felhúzás mértékétől függően a perem belső oldalán horony alakul ki, mely egyre mélyülve, tovább tagolja a peremet (25 db). Ugyanakkor a perem szélének alsó megvastagodása tovább „erősödve” kiemelkedő bordává alakul (31 db). Ezek azok a leggyakoribb peremtípusok, melyek a fenékpasztai anyagban előfordulnak. Egyáltalában nem találtunk gyűrűs peremet és csak elvétve a 13. századi (különösen a fehér) kerámiára oly jellemző háromszög-átmetszetű peremet (3 db).⁶⁶

b) Díszítés

Az oldaltörödékeknek természetesen az edény felületén az egyetlen olyan sajátossága, melynek alapján egyelőre osztályozhatók. A szakirodalom eddigi megállapításai szerint az Árpád-kori edényművesség három legjellemzőbb mintája a bekarcolt egyes hullámvonal(ak), a vízszintesen vagy csigavonal-alakban bemélyített vonalak, melyek közei a 12. század közepétől kezdve egyre ritkábbak, lazábbak lesznek, továbbá az úgynevezett fogaskerék-minta, mely már a 10—11. századi sírokban is szép számmal akad. (Halimba, Majs) Sokkal ritkább és a 11. század közepénél későbbre aligha datálható a befésült hullámvonal- illetve vízszintes vonalkötegminta és ennek variánsai. A ferde bevágásokkal (körömbenyomással) díszített edényeket a 11—12. századra kelteznek, holott már 10—11. századi sírokban is előfordul ez a díszítésmód.⁶⁷ A fenékpasztai leletanyagban egyszerű, egyes hullámvonallal díszített törödékek, illetve edény összesen 46 darab van. A variációk száma elenyésző, legfeljebb olyannal találkozhatunk, ahol a két egyes hullámvonal keresztezi egymást, vagy a bekarcolt vízszintes vonal. Vízszintesen körbefutó vonallal díszített darabjaink száma kiugróan magas: 249. Az egész edényeken kivétel nélkül csigavonalban történt a bekarcolás, a törödékeknél ez sok esetben nem állapítható meg egyértelműen. Valamennyi darab széles körű vonaldíszítést visel, az egész felületet bekarcolással díszített törödékek teljes egészében

hiányoznak. A többi minta: ferde bevágás (9), fogaskerék-minta (1), hullámvonal-köteg (1), fésűvel benyomott ferde pontsorok (1) számaránya elenyésző.

c) Egyéb kerámiatípusok

Már szóltunk arról a bordásnyakú edényről, melynek darabjai a 6/3. kemence tapasztásának alsó rétegéből, illetve a központi gödörből kerültek elő. Tudomásom szerint eddig ez a típus egyedül áll a hazai kerámiaanyagban. A hasonló típusú honfoglalás kori palackoktól, gömböstedű fazekaktól lényeges jegyekben különbözik, így azokkal aligha hozható összefüggésbe.⁶⁸

Ásatásunkkal tovább bővült a dunántúli cserépbográcsok lelőhelyeinek köre is. Ha nem is túl nagy számban, de semmiképpen sem elhanyagolható arányban vannak képviselve leletanyagunkban (11 db). Az alföldi példányoktól elsősorban anyagukban térnek el: sárgásbarna színűek, tört kavicssal eléggé durván soványítottak, rosszul kiégetettek.

11 darab fenékbélyeges töredékünk, illetve egész edényünk van. Ebből kettőn egymást metsző négyszögek, kettőn sok küllős kerék, egyen-egyen pedig körben kereszt, svasztika, kereszt, szárvégein egy-egy körrel, zezug vonal, illetve x-alakú minta látható. A sok küllős kerék meglehetősen gyakori fenékbélyeg nemcsak a Kárpát-medencében, hanem pl. Cseh—Morvaországban is. Szintén sűrűn fordul elő a svasztika és a körben kereszt ábra is. Az egymást metsző négyszögek párhuzamait a budai várból, a romániai Dinogeția és Castelu és a bulgáriai Preszlav lelőhelyeiről ismerjük. A kereszt szár végén kör ábrához egyetlen hasonlítható párhuzam Pliszkából ismeretes. E két utóbbi típust a közlők a 10—11. századra keltezik.⁶⁹ Összességében tehát a hazai és a külföldi párhuzamok nem túlságosan meggyőző számarányban ugyan, de az Árpád-kor teljes időszakára keltezik a fenékpasztai telep.

Fémleletek

A cserépanyagon kívül az ásatásból 5 db vaskés, 1 fogazott élű aratósarló töredéke, egy horog, két nyílcsúc és kisebb vastöredékek származnak. (14. kép) A késekről sokat nem mondhatunk, a szokványos nyélnyújtványos típusba tartoznak. Egyedül a nyílcsúcsoknak van némi keltező értékük. A 3. szelvényben, a fazék alatt talált nyílhegy a 9—13. századon belül nem keltezhető pontosabban.⁷⁰ Az ugyaninnen származó páncéltörő nyílcsúc töredéke viszont a 12. századra datálja az egész leletgyűttest.⁷¹ A többi fémlelet pedig nem zárja ki ezt a keltezést.

Kronológia, értékelés

Az ásatáson talált leletek közül kétségkívül a 2. szelvényben talált szórványleletek a legkorábbiak: 9. századiak és telepünkkel ugyanúgy nincsenek összefüggésben, mint a réz- és bronzkori, kelta vagy római leletek, melyek

az ásatáson előkerültek. A leletanyag összetétele alapján a 3. kemence alsó rétege, a 8. szelvény leletei, a 10. szelvény tüzelőgödörnek alsó rétege és talán a 18/A gödör jelentheti a település korábbi rétegét. A zsíros tapintású, lekerekített peremszélű fazekak, a ferde bevágdosások (körömbenyomkodások), sűrű csigavonal-minta, mint domináns elemek alapján ezek az objektumok a 11. századra keltezhetők.⁷²

A Fenékpasztán feltárt település többi Árpád-kori objektumát a fentebb leírt sajátosságok alapján a 12. század közepétől a 13. század közepéig terjedő időszakra keltezzük. Ezt a leletanyagban uralkodó edényforma, peremkiképzési és díszítési mód alapján tehetjük, mely szerint a szürkésbarna színű, kézikorongon készült, kihajlós, megvastagodó és ferdén levágott szélű peremmel ellátott, a válltól induló és lefelé ritkuló közű csigavonallal díszített fazék a lelőhely tipikus lelete.⁷³ Vannak ugyan a 10—11. századra utaló edényformák és díszítési módok és megtaláljuk a 13. század tipikus leleteit is, azonban számarányuk csekély a fent leírt típushoz képest. Így az előbb mondottak alapján feltételezhetjük, hogy a legnagyobb számban képviselt kerámiatípus a korhatározó, a szórványosan előforduló egyéb leletek pedig nem gátolják ezt a datálást.

A fentiek értelmében a fenékpasztai telepnek ezt a részét mintegy 100 évig használhatták lakói. A teleprészlet azonban az egymásba ázott kemencéket leszámítva egyrétegű, további egymást metsző objektumot nem találtak. Az egymástól viszonylag távol eső, nem túl intenzív leletanyagú objektumok erősen kétségessé teszik azt, hogy ezeket 100 évig folyamatosan használták volna. Nem találtunk földbe ázott házakat, gabonásvermeket, árkokat stb., melyek mai ismereteink szerint az Árpád-kori falu képéhez feltétlenül hozzátartoznak. Mindez természetesen magyarázható azzal is, hogy a telepnek elenyészően csekély hányada van feltárva. A helyszínrajzról jól látható, hogy nagyobb része elpusztult a lakótelep illetve a homokbánya miatt, a terepbejárások megfigyelései szerint pedig még legalább ekkora része feltáratlan.

Szakirodalmunk Méri István kutatásai óta vallja, hogy az Árpád-kori falvak nagy kiterjedésűek, laza szerkezetűek voltak. Ezt Méri István terepbejárásai, ásatási tapasztalatai és az azóta feltárt falurészletek is igazolták. A történészek is megerősítették ezt az álláspontot, mivel a forrásokban döntő többséggel falukról, falutelepülésekről esik szó. Ez az álláspont feltételezi, hogy a gyakran egymástól 100 vagy még több méterre eső objektumok vagy objektumcsoportok egyidőben voltak használatban, a bennük lakó, körülöttük tevékenykedő emberek pedig egy közösséget alkotva képezték a falut, amely ilyenformán több km² nagyságú is lehetett. Sajnos teljesen feltárt és közölt Árpád-kori településünk mindössze egy van, a legjelentősebb ásatások vagy közöletlenek, vagy a teljes feltárástól még mindig nagyon messze vannak. Dunaújvároson hat ház van a falumagban, de még 300 m hosszan találtak elszórtan gödröket, kemencéket és további négy házat.⁷⁴ Ez a telep, és a hozzá hasonlók (pl. Sarud) tehát egyrétegű, nem jelentős népességű települések. Nincs, vagy ritka az egymásba ázott ház

és hosszan elnyúlóak, laza szerkezetűek. Egy-egy ház, a hozzá tartozó gödrökkel, kemencékkel a felszínen gyakran külön lelőhelynek is látszik. Szőke Béla vetette fel először, hogy a változó téli és nyári szállások valamelyikének részét jelenthetik ezek a kis elszórt objektumcsoportok.⁷⁵ Bóna István a dunaújvárosi telep értékelésekor pásztoremberek tanyáinak nevezte az egymástól nagy távolságban talált gödröket, házakat.⁷⁶ Hasonló teleprészletet tárt fel Korek József, melyet prédiurnak, azaz földesúri kezelésben lévő majorsági birtoknak nevezett.⁷⁷ A szaporodó eredmények alapján számolnunk kell tehát egy az eddig csak a történetészek részéről felismert településforma régészeti megjelenésével is.⁷⁸ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a laza szerkezetű, szórt településrendszerű faluképről alkotott eddigi elképzeléseinket fel kellene adnunk. Tiszalök—Rázom, Kardoskút, Bashalom, a még közöletlen Tiszaörvény, Visegrád—Várkert, Doboz stb. kétségkívül jelentős, 40—50 egyidejűleg létező házból álló települések voltak. Nyilvánvaló, hogy e két településforma egyidőben, egymással párhuzamosan is létezhetett és létezett. A régészet számára továbbra is fontos feladat lesz e típusok megnyugtató szétválasztása.

Némiképpen hasonló a helyzet a Fenékpusztta mellett feltárt teleprészlettel is. Amennyiben a kerámia alapján

adott keltezésünk megállja a helyét, még akkor is soknak tűnik egy egyrétegű, kevés objektumból álló terület használatának idejét 100 évben megadni. Kézenfekvőnek látszik tehát a gondolat, hogy ezek a gödrök, kemencék nem egyidőben keletkeztek és léteztek, hanem egymást követve, még ha 2—3 éves időközökkel is.⁷⁹ Ezt alátámasztaná az is, hogy nincs ház a feltárt területen, hanem elsősorban tüzelőhelyek: kemencék és hamuval teli gödrök. A feltárás körülményeinek és a lelőhely tágabb környezetének vizsgálata azonban arra készítet, hogy ezt a gondolatsort elveszük. Lelőhelyünk ugyanis nem egészen 1 kilométernyire fekszik a középkori Fenék falu templomától. A közvetlen környéken több helyen is akadtak már Árpád-kori telepmaradványokra, mint ahogyan arra már a bevezetőben utaltunk. A topográfiai terepjárások is nagy kiterjedésű falut találtak. Mindezek alapján csak arra gondolhatunk, hogy e falunak a szélén folytattunk ásatást és a ritkán talált objektumok (melyek természetesen nem szükségszerűen egykorúak) Méri Istvánnak Tiszalök—Rázomon tett megfigyeléseihez hasonló állapotot tükröznek.⁸⁰ Egyet kell tehát értenünk a régészeti topográfia szerzőivel, akik megállapították, hogy a település az Árpád-kori Fenék faluval azonos és lakosságát a tőle keletre eső dombra települt középkori Fenék falu szívta fel.

Jegyzetek:

¹ MRT I. kötet 21/25. lelőhely. A templom körül folyt ásatásokra és a középkori Fenék falu történetére vonatkozó adatok összefoglalása ott megtalálható.

² MRT I. kötet 21/17, 20, 21, 22. számú lelőhelyek.

³ MRT I. kötet 21/22. lelőhely. Rég. Füz. 18. (1965) 11. old. II—III. lelőhelyek. Lásd még térképünkön is (1. kép). Ezúton is köszönöm Kalicz Nándornak, hogy adatait rendelkezésemre bocsátotta.

⁴ MRT I. kötet 21/24. lelőhely. Ásatásunk tulajdonképpen ezen a lelőhelyen folyt.

⁵ A szelvényeket 1976—77-ben római számmal jelöltük I-től XXII-ig. 1978-ban a fenékpusztai ásatásokon egységes jelölési módot dolgoztak ki, mely kizárólag arab számokból áll: az első szám a munkahelyet, a következő kettő az évszámot, a továbbiak pedig a szelvény számát jelölik. Ezért tehát szelvényünk a 4.76.1. számot viseli. A szövegben mindenütt ezt alkalmaztuk, vö. még: Rég. Füz. 30. (1977) 33., 31. (1978) 12—13, 32. (1979) 94. old.

⁶ Lelt. szám: 83.1.13.

⁷ Lelt. szám: 83.1.800.

⁸ Lelt. szám: 83.1.26. Hasonló jellegű darabok csak ebből a szelvényből kerültek elő: 83.1.31—32.

⁹ A római cserepek lelt. száma: 83.1.25, 35., a bográcsperem 83.1.27.

¹⁰ Lelt. szám: 83.1.80. Fényképe megjelent: Szovjetszkaja Archeologija 1980. 144. old. 13. ábra 4.

¹¹ Lelt. szám: 83.1.809. H.: 8,5, Sz.: 1,4 cm. A többi tárgy: 83.1.810—811. Közülük az egyik egy páncéltörő nyílhegy darabja.

¹² Lelt. szám: 83.1.97—161., azaz a központi gödörből származó leletek.

¹³ Lelt. szám: 83.1.110, 126, 299—300. Itt kell megemlíteni egy vízszintes vonalköteggel díszített töredéket is, mely vörösbarna színű, finomra tört kavicssal soványított, de díszítése leletanyagunkban igen ritka. (12. kép, 10.) Lelt. szám: 83.1.132.

¹⁴ Lelt. szám: 83.1.112—113, 161.

¹⁵ Lelt. szám: 83.1.164—188.

¹⁶ Lelt. szám: 83.1.180, 184. A kések lelt. száma: 83.1.807—808. H.: 13,8, Sz.: 1,7 illetve 9,1 és 1,3 cm.

¹⁷ Lelt. szám: 83.1.163. Szá.: 16 cm, Fá.: 11,5 cm, M.: 18 cm.

¹⁸ Lelt. szám: 83.1.189.

¹⁹ A kemence teljes leletanyaga: 83.1.189—242. Fenékbélyeges darabok: 83.1.235—238, 241—242.

²⁰ Lelt. szám: 83.1.162. Szá.: 18 cm, Fá.: 10,5 cm, M.: 21,5 cm.

²¹ Az egész vegyes anyag lelt. száma: 83.1.298—325, a bordásnyakú: 299—300, a bogrács: 319, a hullámvonalas: 322.

²² Lelt. szám: 83.1.326. Szá.: 16,5 cm, Fá.: 10 cm, M.: 18 cm illetve 83.1.327. Szá.: 29 cm, Fá.: 18,5 cm, M.: 37,5 cm.

²³ Lelt. szám: 83.1.282. Szá.: 12 cm, Fá.: 9,5 cm, M.: 11,5 cm.

²⁴ Lelt. szám: 83.1.247—297. A vörös cserepek: 83.1.243, 248, 251, 253, 255—256.

²⁵ Lelt. szám: 83.1.590—599.

²⁶ Az ásatás kelta kori leleteit Jerem Erzsébet fogja feldolgozni.

²⁷ A gödör teljes leletanyagának lelt. száma: 83.1.328—349, 370—394.

²⁸ Lelt. szám: 83.1.350—369, 395—396.

²⁹ Lelt. szám: 83.1.806. H.: 10 cm, Sz.: 1,4 cm.

³⁰ Lelt. szám: 83.1.798. Szá.: 20 cm, Fá.: 13 cm, M.: 22,5 cm.

- ³¹ A gödör teljes leletanyaga: 83.1.407—412.
- ³² A gödör teljes leletanyaga: 83.1.421—427.
- ³³ A gödör teljes leletanyaga: 83.1.413—420.
- ³⁴ Lelt. szám: 83.1.534—571. A vaspánt: 83.1.805. H.: 6 cm, Sz.: 2,7 cm.
- ³⁵ Lelt. szám: 83.1.572—584.
- ³⁶ Lelt. szám: 83.1.589—622.
- ³⁷ Lelt. szám: 83.1.801—802.
- ³⁸ Lelt. szám: 83.1.623—637.
- ³⁹ Lelt. szám: 83.1.647.
- ⁴⁰ Lelt. szám: 83.1.638—662.
- ⁴¹ Lelt. szám: 83.1.639—640, 645.
- ⁴² Lelt. szám: 83.1.638, 641—644.
- ⁴³ Lelt. szám: 83.1.646.
- ⁴⁴ Lelt. szám: 83.1.667. Szá.: 9,5 cm, Fá.: 8 cm, M.: 13,5 cm.
- ⁴⁵ Lelt. szám: 83.1.679.
- ⁴⁶ Az egész anyag lelt. száma: 83.1.669—725.
- ⁴⁷ Lelt. szám: 83.1.665.
- ⁴⁸ Lelt. szám: 83.1.726—727.
- ⁴⁹ Lelt. szám: 83.1.728—731.
- ⁵⁰ Lelt. szám: 83.1.732—740.
- ⁵¹ Lelt. szám: 83.1.741—742.
- ⁵² Lelt. szám: 83.1.799. Szá.: 19,5 cm, Fá.: 12 cm, M.: 24 cm.
- ⁵³ Lelt. szám: 83.1.800. Fá.: 11 cm, M.: 20 cm.
- ⁵⁴ Lelt. szám: 83.1.258. Fá.: 12,5 cm, M.: 18 cm.
- ⁵⁵ Tiszalök—Rázom: Méri 1963, 274., Kardoskút—Hatablak: Méri 1964, 3. kép, Hács—Béndekpuszta: Parádi 1967, 24.
- ⁵⁶ Rég. Füzet. 22. (1969) 58., Rég. Füzet. 24. (1971) 65., Rég. Füzet. 37. (1984) 233. Horváth I., Esztergom—Szentkirály. Dunai Régészeti Híradó 9. (1979) 42., Horváth I., Esztergom—Szentkirály, középkori falu, temető. Dunai Régészeti Közlemények 1979, 86. 1979-ben újabb áldozati edények kerültek elő: kettő szájjal lefelé, egyik alatt tojáshej, másik alatt apró állatsontok, a harmadik álló edényben égett állatsontok voltak. Kovalovszki 1980, 47.
- ⁵⁷ Höllrigl József: Árpád-kori keramikánk, I—II. Arch. Ért. XLIV (1930) 142—169., Arch. Ért. XLVI (1932—33) 85—99.
- ⁵⁸ Méri 1952. 49—67., Méri 1954. 138—152. „Az agyagból készült edényformák nem változatosak... a töredékek többsége főzőedényekből, mégpedig az ún. cserépüstökből és fazekakból származik... Ezekon kívül még a fülelten bögrék látszanak gyakoribbnak, míg más edényfélék... már ritkaságszámba mennek...” Méri 1964. 45., Kovalovszki 1960. 37.
- ⁵⁹ Parádi N., Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád-kori edényeken. RF 12. (1954)., Parádi N., Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI—XIII. század) Arch. Ért. 90. (1963) 205—251.
- ⁶⁰ Holl I., Használati és díszkerámia a budai Várpalotából. Arch. Ért. 79. (1952) 179—185. Külföldi kerámia Magyarországon. Bp. Rég. 16. (1955) 147—197. Középkori cserépedények a budai Várpalotából. Bp. Rég. XX. (1963) 335—382. Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp., 1966. Sopron középkori városfalai. Arch. Ért. 94. (1967) 155—183.
- ⁶¹ Szabó J. Gy., Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. Egri Múzeum Évkönyve XIII. (1975) 23—24. M. Antalóczy I., A nyári izmaeliták központja, Böszörmény falu régészeti lelőhelyei. I. Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. (1980) 163—165. Mesterházy K., Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX—XIII. századi településtörténetéhez II. DDMÉ. 1974. (1975) 216—219.
- ⁶² Takács Miklós: Die árpádenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Bp. 1986. 119—121.
- ⁶³ Méri, 1952. XVII. tábla. Holl i. m. 1963. 336., 1966. 27.
- ⁶⁴ Eddig 8 lelőhelyről ismeretes: *Zalavár*, Fehér G., Arch. Ért. 80. (1953) 52., XIV. t. 1. *Budai vár*, Holl I., Bp. Rég. 17. (1956) 186, 188., 12 kép. *Szarvas—Rózsás*, Kovalovszki 1960. 37. XI. t. 5. *Kardoskút*, Méri, 1964, 46. *Csátalja*, Parádi N., FA XXII. (1971) 130., 9. ábra 10. *Dunaujváros* (17. gödör), Bóna 1973. 50., 16. t. 8. *Gyula—Törökzug* (Jankovich B. D. ásátása, közöletlen), *Dombóvár—Sörkert* (Miklós Zs. ásátása, közöletlen. Ezúton is köszönöm az adatot az ásátónak.)
- ⁶⁵ Pl. *Sopronkőhida*: Török 1973, 20—23. ábra, vagy *Halimba*: Török 1962, 7—8, 11, 13—14. ábrák, etc.
- ⁶⁶ A „lelőg” peremekre lásd pl. Bóna 1973. 13. t. 6, 14. t. 10., a háromszög-átmetszetű peremtípusra: Holl 1966. 29. ábra 2., 30. ábra 3.
- ⁶⁷ Parádi 1971. 134., Szabó J. Gy. i. m. 1975. 23—24., M. Antalóczy I. i. m. 164—165. Pl. *Oroszvár* 9, 25, 51. sír, *Kvassay* 1982. XXI. t. 1, 3, 5., vagy *Majs* 470. sír, 721. sír. Kiss 1983. 103. t. 3., 107. t. 2.
- ⁶⁸ Először is gyorskorongon készült, azonkívül nagyon vékony falú, egyenletesen sötétszürkére égetett, díszítése is egészen más. A 10. századi edénytípusról: Mesterházy K., Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai Fa XXVI. (1975) 99—116.
- ⁶⁹ Sok küllős kerék: *Sopronkőhida* Török 1973. 24. ábra, továbbá Höllrigl i. m. 1930. 91. kép, Csehszlovákia területéről: *Nekuda*, V.—*Reichertová*, K., *Středověká keramika v Cechách a na Moravě Brno* 1968, 25—28. ábra, és *Kraskovská*, L., *Studijné Zvesti* 20. (1983) 193—203., 1. ábra 11. *Svasztika és körben kereszt: Bashalom* Kovalovszki 1980. 26. ábra 2., *Halimba* Török 1962. 23. ábra. *Stefan*, Gh.—*Barnea* I., *Dinogetia* I. 135. ábra 44—49., *Materiale VIII*. (1962) 656. 6. ábra 3., *Doncseva*—*Petkova*, L., *Znaci vörhu arheologicseszki pametnyici ot srednovokovno Bölgarija VII—X. vek. Szófia* 1980. XXXII. t. 21., XL. t. 3, 7. *A budai várból* (Gerevich L., *A budai vár feltárása* Bp. 1966. 129., 167. kép 2.) származó darabra Holl I. hívta fel figyelmemet. Köszönettel tartozom neki ezért ugyanúgy, mint lektori véleményében adott sok más tanácsért is.
- ⁷⁰ Leginkább *Ruttikay* 1/b típusához hasonlítható. *Ruttikay*, A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zu ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slovaei*. *Slov. Arch.* XXIV/2. (1976) 327, 54. ábra.
- ⁷¹ *Medvegyev*, A. F., *Rucsnoje metatyelnoje oruzsie VIII—XIV. vekov*. Moszkva 1966. 22. tábla, 1—3.
- ⁷² Ezek az elemek szép számmal találhatók meg köznépi temetőink sírkerámiáin, pl. *Halimba* 13, 25, 27, 38, 45. sírok, Török 1962. 7—8. ábra, vagy *Majs* 212, 470, 721. sírok. Kiss 1983. 66—67. ábrák.
- ⁷³ Méri, 1964. X. tábla 1, 4, 6., Parádi., 1967. 33. 8—13. kép, Bóna, 1973. 14. tábla 4., 16. tábla 1, 7., 17. tábla 11, 12., 18. tábla 9., Kovalovszki 1980. 25. ábra 2, 3., *Siška*, S.—*Hajnalová*, E., *Stredoveké obydlie a depot semien konopy siatey zo Sarriských Michalian*. *Studijné Zvesti* 20. (1983) 305., 6—7, 9. ábra. Feltűnő viszont a fogaskerék-minta szinte teljes hiánya, a hasonló korú telepeken ilyen szép számban találtak.
- ⁷⁴ Méri 1952., Méri 1964., Bóna 1973., Kovalovszki 1980.
- ⁷⁵ *Szőke* B., *Cserépbográcsaink kérdéséhez*. Arch. Ért. 82. (1955) 89.
- ⁷⁶ Bóna, 1973, 81.
- ⁷⁷ *Korek* J., *Árpád-kori települések a kiskörei vízlepcső területén*. Egri Múzeum Évkönyve, XIV. (1976) 107—108.
- ⁷⁸ *Maksay* F., *A magyar falu középkori településrendje*. Bp. 1971. 41—42., *Szabó* I., *A falurendszer kialakulása Magyarországon X—XV. század*. Bp. 1971. 50.

⁷⁹ Ez esetben további problémát jelent annak eldöntése, hogy a például 2—3 évenként létesülő objektumokat ugyanaz a népesség (család) készítette és használta, avagy mindig mások szálltak meg itt?

⁸⁰ Méri, 1952. 57—62. A település magjától távolodva az objektumok fokozatosan ritkultak.

Felhasznált irodalom és rövidítések:

- ARCH. ÉRT. Archaeológiai Értesítő, Budapest
 BÓNA, 1973. Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. 1973. 92 p.
 BP. RÉG. Budapest Régiségei
 DDMÉ Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
 FA Folia Archaeologica, Budapest
 HOLL, 1966 Holl Imre: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966. 89. p.
 KBM Keszthelyi Balatoni Múzeum
 KISS, 1983. Kiss Attila: Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Bp. 1983. 290. p.
 KOVALOVSZKI, 1960. Kovalovszki Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. Arch. Ért. 87. (1960) 32—40.
 KOVALOVSZKI, 1980. Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszacsulár—Bashalmon (Bronzkor, III—IV. és XI—XIII. század). Bp. 1980. 61. p.
 MÉRI, 1952, 1954. Beszámoló a tiszalök—rázompusztai és túrkeve—mórici ásatások eredményeiről. I.: Arch. Ért. 79. (1952) 49—67., II.: Arch. Ért. 81. (1954) 138—152.
 MÉRI, 1963. Méri István: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. Arch. Ért. 90. (1963) 273—280.
 MÉRI, 1964. Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füzet. Ser. II. 12. Bp. 1964. 76. p.
 MITT. ARCH. INST. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
 MRT Magyarország Régészeti Topográfiaja
 PARÁDI, 1967. Parádi Nándor: A hács—béndekpusztai Árpád-kori edénygyártó kemence. Arch. Ért. 94. (1967) 20—36.
 PARÁDI, 1971. Cs. Sós Ágnes—Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori templom és település. FA XII. (1971) 105—171.
 RÉG. FÜZ. Régészeti Füzetek, Ser. II. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
 RF Régészeti Füzetek, Ser. 1. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
 SLOV. ARCH. Slovenska Archaeologia, Bratislava.
 TÖRÖK, 1962. Török Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Bp. 1962. 169. p.
 TÖRÖK, 1973. Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. Fontes Archaeologicae Hungariae. Bp. 1973. 116. p.
- 7—14. képek jegyzéke:
7. kép: 1: 6. szelvény, 3. kemence, a tapasztás felső rétegéből. Ltsz.: 80.1.327. 2: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 80.1.667. 3: 6. szelvény, 3. kemence, ltsz.: 80.1.162. 4: 6. szelvény, 3. kemence, a tapasztás felső rétegéből, ltsz.: 80.1.326. 5: 25. szelvény, kemence tapasztásából, ltsz.: 80.1.800.
 8. kép: 1: 25. szelvény, kemence tapasztásából, ltsz.: 80.1.258. 2: 6. szelvény, 3. kemence felső rétege, ltsz.: 80.1.282. 3: 6. szelvény, 1—2. kemence, ltsz.: 80.1.163. 4: 3. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 80.1.80. 5: 6. szelvény, 6. kemence, ltsz.: 80.1.798. 6: 25. szelvény, kemence tapasztásából, ltsz.: 80.1.799.
 9. kép: 1: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 80.1.444. 2: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 80.1.448. 3: 2. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 80.1.27. 4: 6. szelvény, 2. kemence, ltsz.: 80.1.189. 5: 5. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 80.1.88. 6: 9. szelvény, 2. ásónyom, ltsz.: 80.1.498. 7: 12. szelvény, „B” gödör, ltsz.: 80.1.633. 8: 25. szelvény, a kemence gödréből, ltsz.: 80.1.743. 9: 3—4. szelvény, ltsz.: 80.1.39. 10: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 80.1.434. 11: 6. szelvény, 3. kemence, ltsz.: 80.1.299.
 10. kép: 1: 6. szelvény, 1. kemence, ltsz.: 83.1.166. 2: 26. szelvény, gödör, ltsz.: 83.1.797. 3: 6. szelvény, 1. kemence, ltsz.: 83.1.165. 4: 16. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 80.1.647. 5: 7. szelvény, „C” gödör, ltsz.: 83.1.414. 6: 9. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.503. 7: 25. szelvény, kemence, ltsz.: 83.1.757. 8: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.678. 9: 25. szelvény, kemence gödréből, ltsz.: 83.1.744. 10: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 83.1.428. 11: 26. szelvény, gödör, ltsz.: 83.1.412. 12: 7. szelvény, „C” gödör, ltsz.: 83.1.413. 13: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.669.
 11. kép: 1: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.710, 706, 709, 711, 692. 6: 8. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.436. 7—8: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.670, 680. 9: 6. szelvény, 3. kemence, ltsz.: 83.1.243. 10: 12. szelvény, 2. ásónyom, ltsz.: 83.1.630. 11—13: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.668, 689, 679.
 12. kép: 1: 9. szelvény, 2. ásónyom, ltsz.: 83.1.500. 2: 8. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.450. 3: 6. szelvény, 1. kemence, ltsz.: 83.1.172. 4: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.676. 5: 5. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.93. 6: 2. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.31. 7: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.674. 8: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 83.1.472. 9: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 83.1.486. 10: 6. szelvény, kemencék fölött, ltsz.: 83.1.132. 11: 2. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.26. 12: 21. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.733. 13: 6. szelvény, 1. kemence, ltsz.: 83.1.184. 14: 7. szelvény, „C” gödör, ltsz.: 83.1.417. 15: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.686. 16: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.706. 17: 7. szelvény, „C” gödör, ltsz.: 83.1.418. 18: 8. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.460. 19: 6. szelvény, 2. kemence, ltsz.: 83.1.199. 20—22: 18. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.688, 672, 693.

13. kép: 1: 6. szelvény, kemencék fölött, ltsz.: 83.1.161. 2: 1. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.13. 3: 8. szelvény, 1—2. ásónyom, ltsz.: 83.1.496. 4: 6. szelvény, 6. kemence, ltsz.: 83.1.369. 5: 6. szelvény, 2. kemence, ltsz.: 83.1.242. 6: 21. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.740. 7: 6. szelvény, 2. kemence, ltsz.: 83.1.238. 8: 20. szelvény, „A” gödör, ltsz.: 83.1.727.

14. kép: 1—2: 12. szelvény, 1. ásónyom, ltsz.: 83.1.801—802. 3: 10. szelvény, kemence felső rétege, ltsz.: 83.1.805. 4: 19. szelvény, 2. ásónyom, ltsz.: 83.1.803. 5: 6. szelvény, 2. ásónyom, ltsz.: 83.1.804. 6—7: 6. szelvény, 1. kemence, ltsz.: 83.1.808, 807. 8: 6. szelvény; 6. kemence, ltsz.: 83.1.806. 9—12: 3. szelvény, fazék alatt, ltsz.: 83.1.809, 811, 810.

Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976—1978

1976 wurde in dem unweit von Keszthely gelegenen Fenékpuszta im Rahmen von Ausgrabungen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften auch ein Teil eines árpádenzeitlichen Dorfes freigelegt. Am Rand einer Sandgrube, etwa 1000 m südwestlich von einer spätrömischen Befestigungsanlage und ca. 400 m westlich von dem mittelalterlichen Dorf Fenék, konnten wir einige Objekte retten. Darunter befanden sich vorgeschichtliche (Balaton — Gruppe, La Tène B—C) sowie árpádenzeitliche Objekte. In diesem Artikel werden die Funde und Befunde, die der letzteren Periode angehören, veröffentlicht.

Infolge der Freilegungen wurden insgesamt acht freistehende, in die Erde eingetiefte Öfen (unter ihnen sechs in einer Gruppe, sich aus einer zentralen Grube öffnende), eine Feuergrube mit unbekannter Funktion und 30 Abfallgruben freigelegt. Wir stiessen weder auf eingetiefte Häuser, noch auf authentische Gräben. Die freigelegten Erscheinungen sind häufig gebräuchliche Objekte des 10—13. Jh.s der ungarischen Dorfbesiedlung, abgesehen von der im 10. Quadranten gefundenen Feuergrube, welche wir aus Mangel an zur Verfügung stehenden Analogien nicht bestimmen konnten. Unter den 30 Gruben waren sieben mit Asche, gebrannten Knochenresten und Lehmewurfstücken gefüllte Feuergruben. Die anderen waren einfache Abfallsammelgruben.

Eine besondere Bedeutung mögen die im 3. Quadranten gefun-

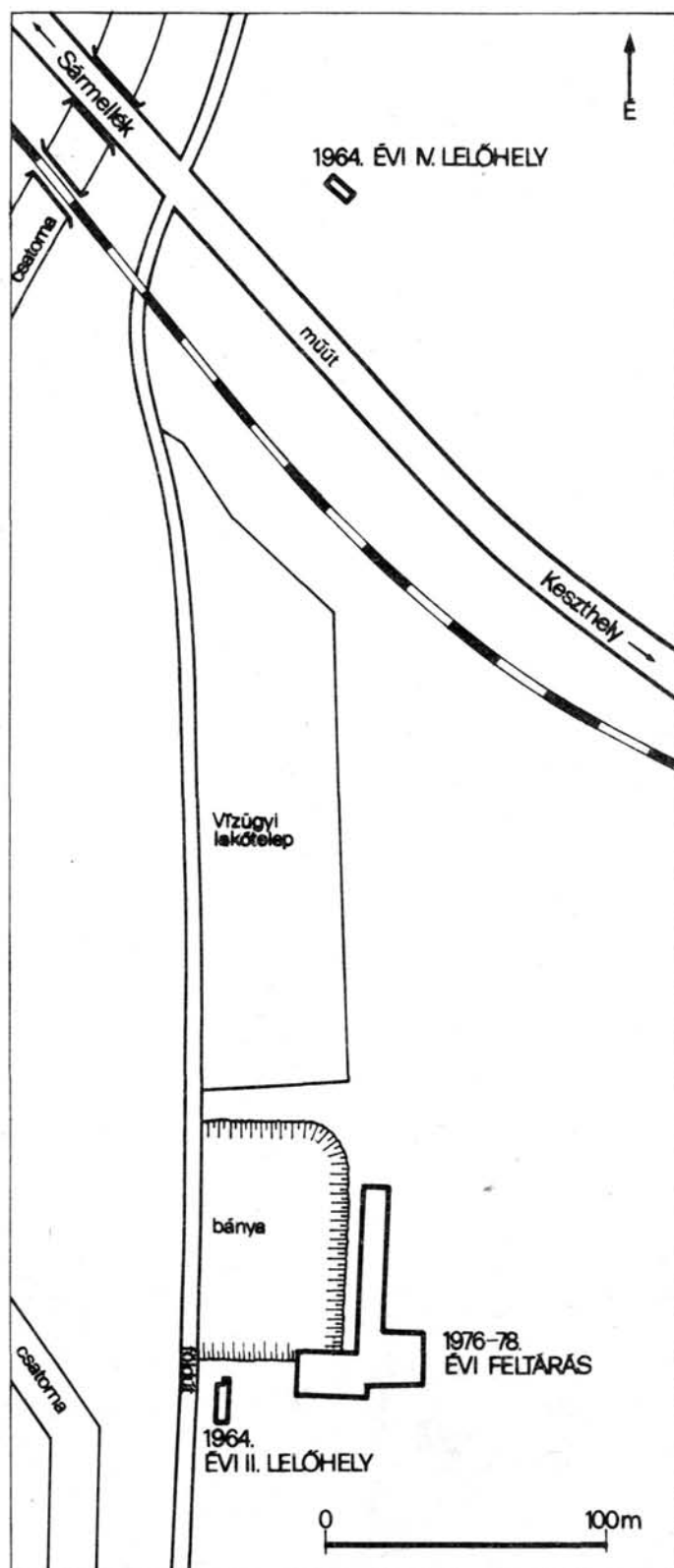
denen Gefässe haben, worunter sich Eisengegenstände befanden. Aufgrund der aus einer anderen Dorfgrabung bekannten Analogien, betrachten wir das als eine Sitte für abergläubische Unglücksabwehrung.

Die meisten Funde der Ausgrabung stellte die Keramik. Aus ihr gelang es, 13 Gefässe zusammenzustellen. In dieser Studie werden die Keramiktypen, das Material, die Randausbildung und die Verzierungen detailliert analysiert.

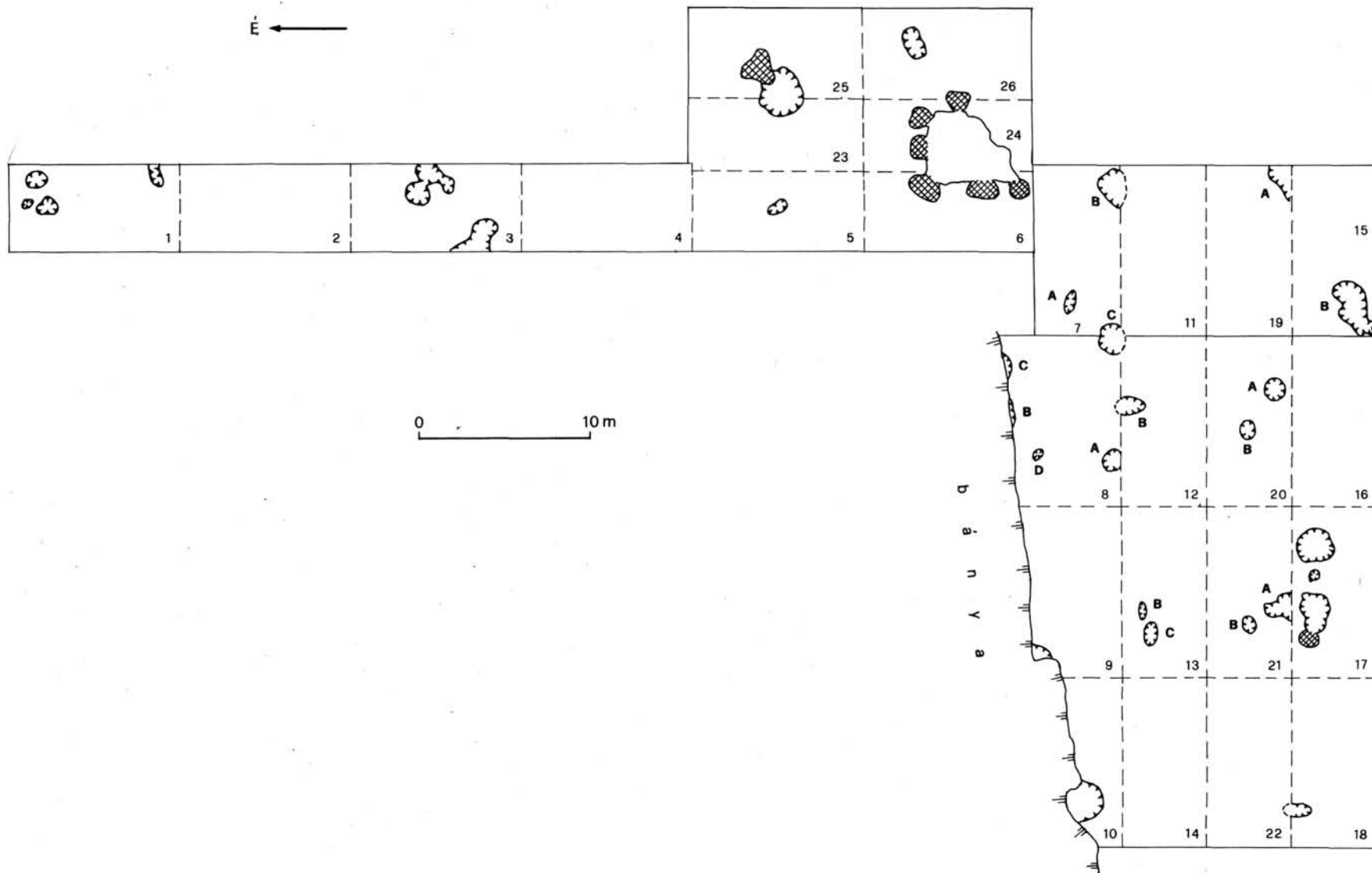
Die Zahl der Metallfunde war minimal. Insgesamt kamen fünf Eisenmesser, ein Mähichelbruchstück mit bezahnter Schneide, ein Haken und zwei Pfeilspitzen vor. Die im 3. Quadranten, unter dem schon erwähnten Gefäss gefundene Pfeilspitze ist innerhalb des 9—13. Jh.s nicht genauer zu datieren. Das ebenfalls von hier stammende Bruchstück einer panzerdurchbrechenden Pfeilspitze wird jedoch durch die Lage des Gefässes ins 12. Jh. datiert.

Auf der Grundlage der Zusammensetzung des Fundmaterials sind einige Objekte ins 11. Jh., jedoch die Mehrzahl der Gruben und Öfen zwischen die Mitte des 12. und Mitte des 13. Jh.s, wann sie auch zerstört wurden, zu datieren. Die wenigen zutage geförderten Funde weisen darauf hin, dass wir einige Objekte am westlichen Rand des Dorfes Fenék aus der Árpádenzeit freigelegt haben.

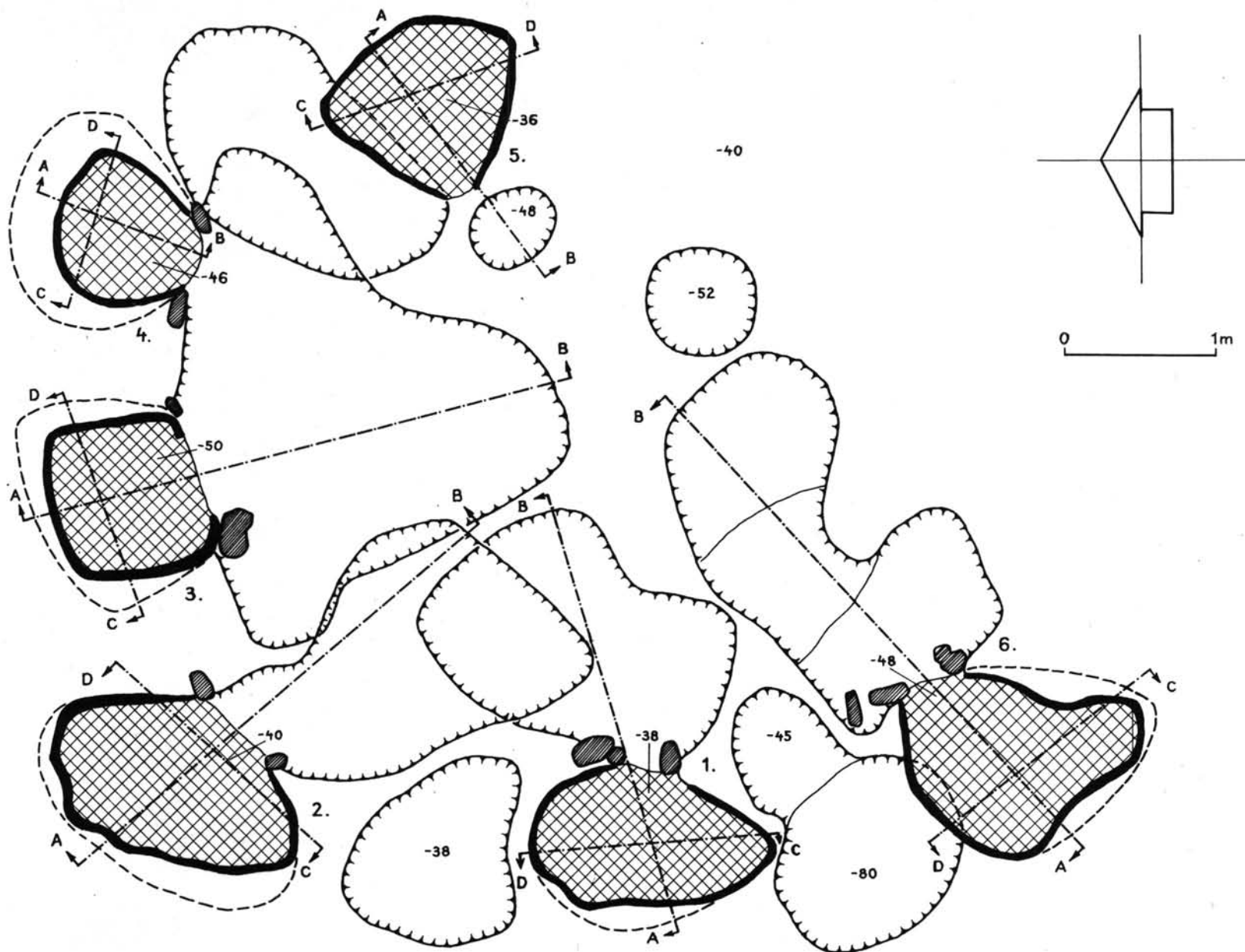
Jankovich B. D.

1. kép: Az ásatás helyszínrajza
Lageplan der Ausgrabung

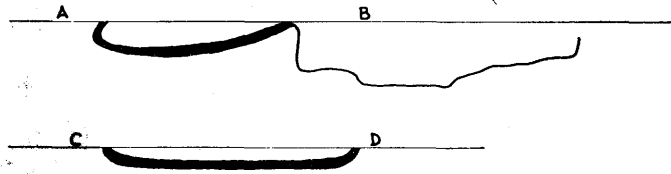

2. kép: Az ásás áttekintő térképe
Grundriss der Ausgrabung

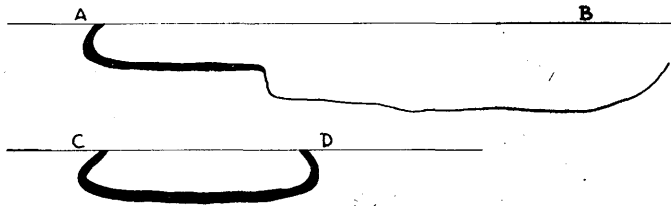

3. kép: A 6. szelvényben feltárt kemencecsoport alaprajza
 Grundriss der freigelegten Ofengruppe im 6. Quadranten

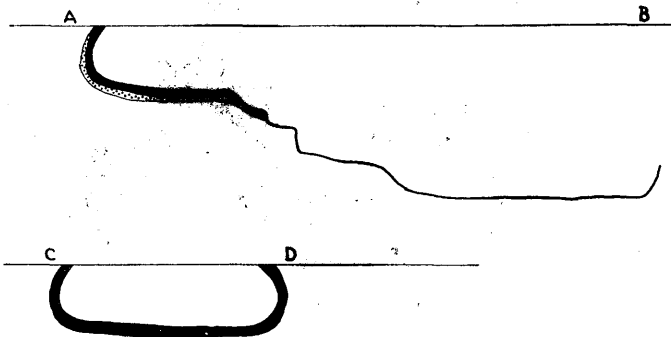
4. MH. VI. SZ. 1. KEMENCE

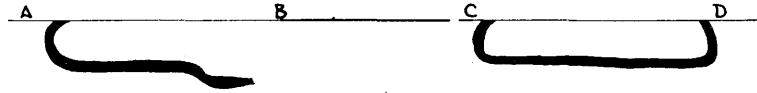
4. MH. VI. SZ. 2. KEMENCE

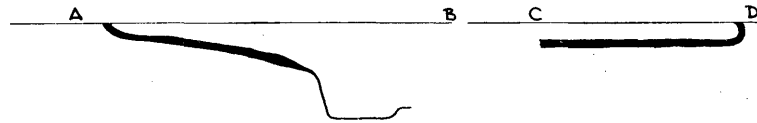
4. MH. VI. SZ. 3. KEMENCE

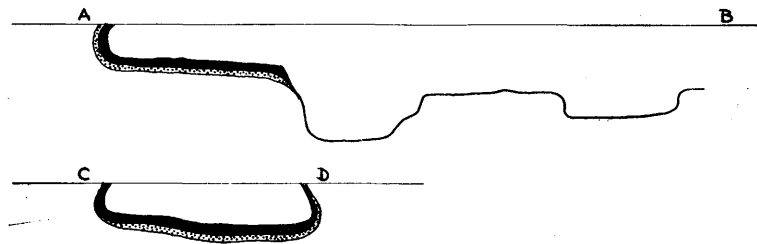
4. MH. VI. SZ. 4. KEMENCE

4. MH. VI. SZ. 5. KEMENCE

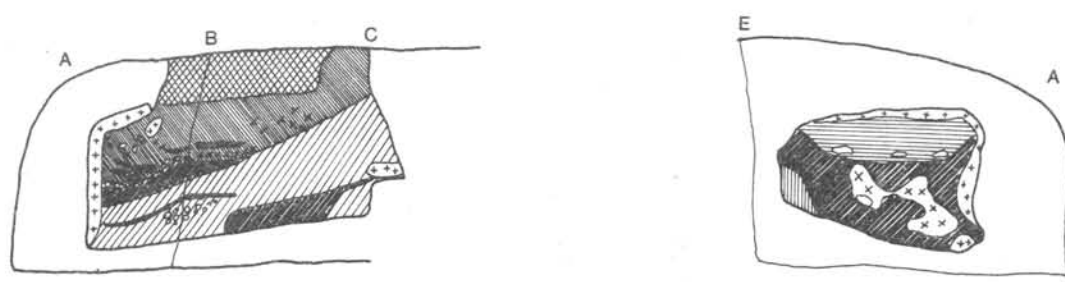

4. MH. VI. SZ. 6. KEMENCE

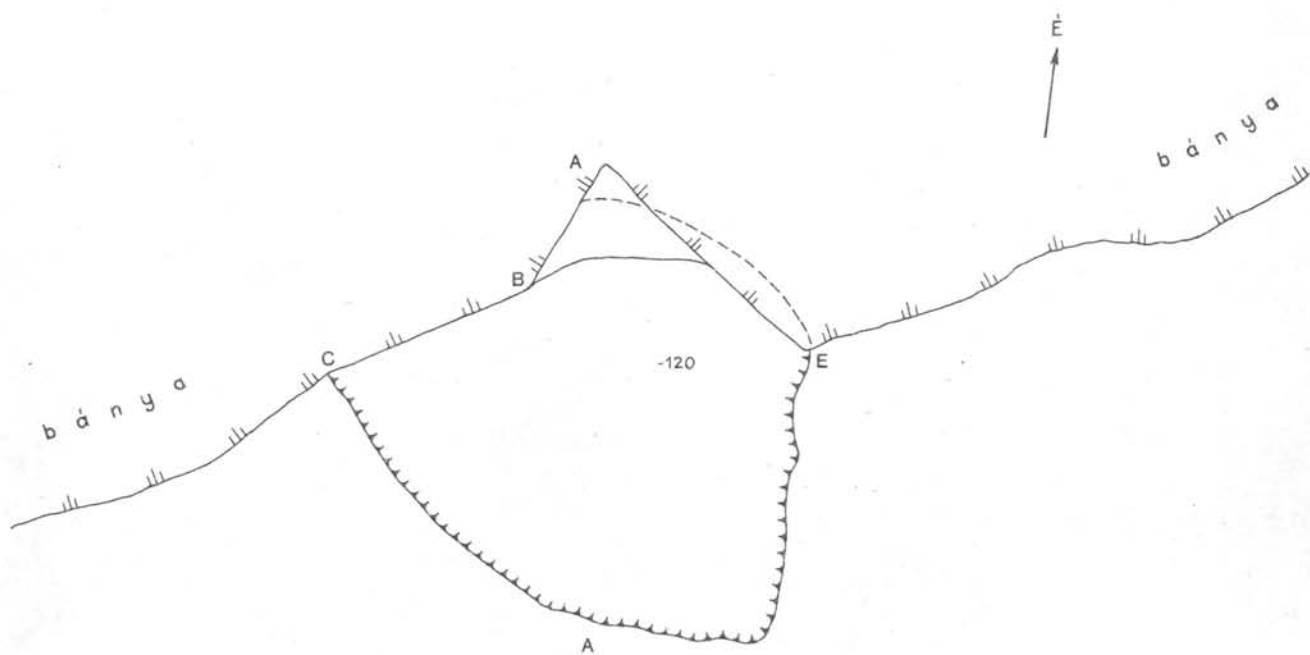
0 1m

4. kép: A 6. szelvényben feltárt kemencecsoport metszetei
Profile der freigelegten Ofengruppe im 6. Quadranten

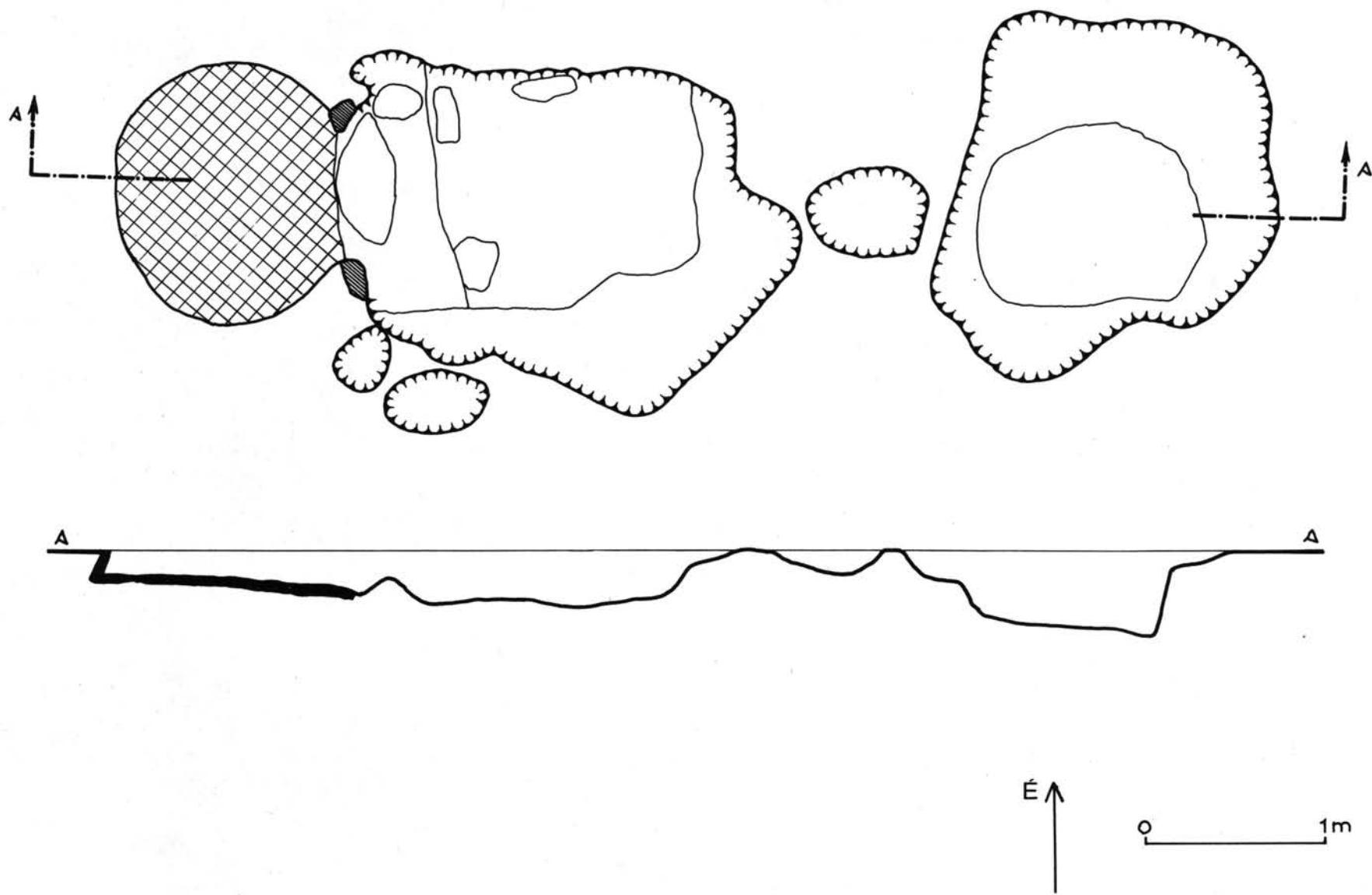

- A KEMENCE ÁTÉGETI FALA
- PATICS
- HAMU
- ▨ SÖTÉTBARNA, LAZA, KEVERT TÖLTÉLFÖLD
- ▩ VILÁGOSBARNA TÖMÖT TÖLTÉS
- ▧ SZÜRKEBARNÁ TÖLTÉS
- ××× KEMÉNY, VILÁGOSÁRGA LÖSZ RÖGÖK
- ▨ SZÜRKESSÁRGA SZEMCSÉS
- ▩ TÖMÖR SZÜRKE

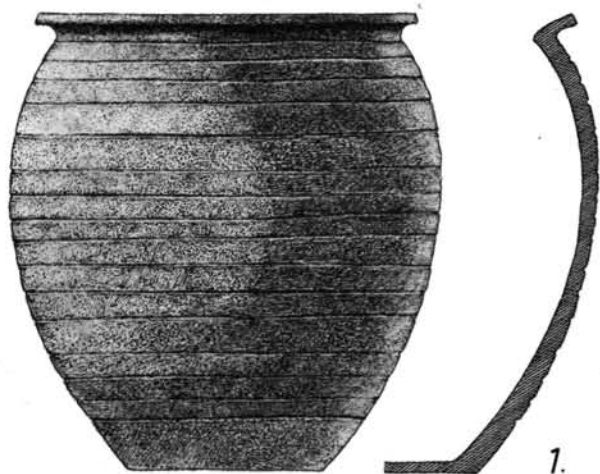
0 1m

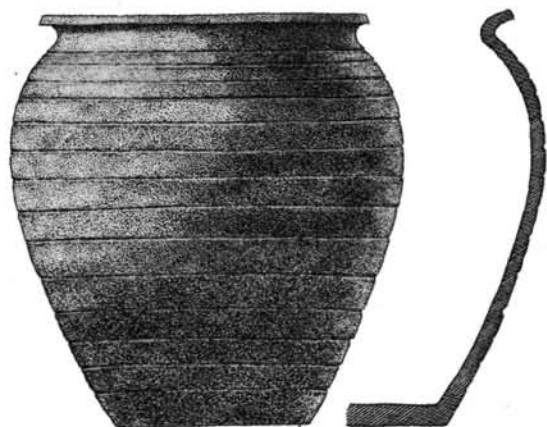
5. kép: A 10. szelvényben feltárt kemence és metszetei
 Grundriss und Profile des freigelegten Ofens im 10. Quadranten

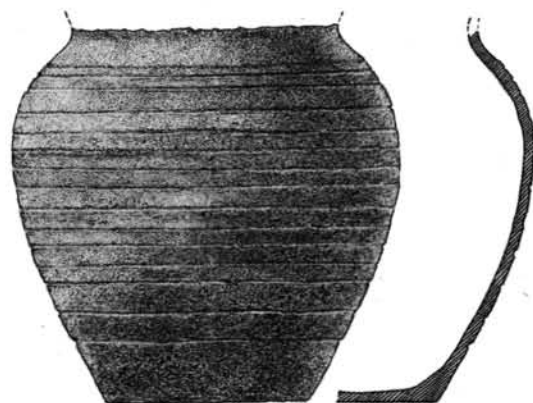
6. kép: A 17. szelvényben feltárt kemence és metszetei
Grundriss und Profile des freigelegten Ofens im 17. Quadranten

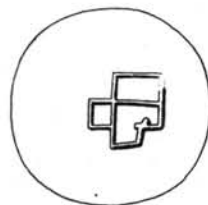
0 5cm

0 8cm

0 6cm

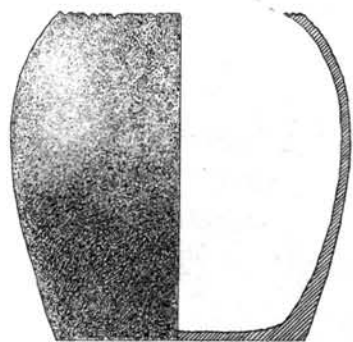

0 8cm

4.

5.

7. kép

0 6 cm

1.

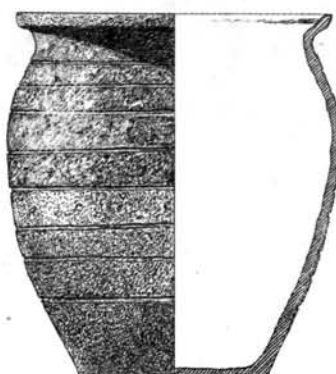
0 4 cm

2.

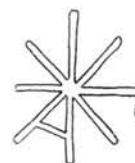

0 6 cm

3.

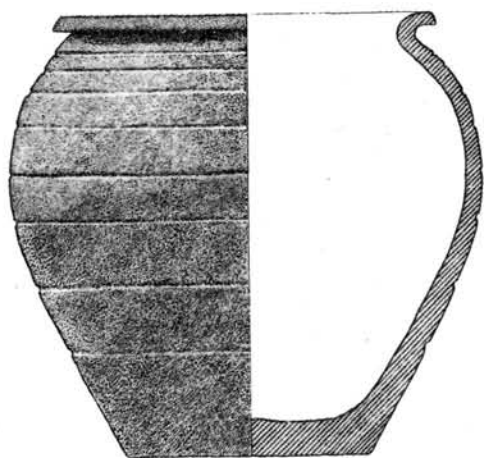

0 4 cm

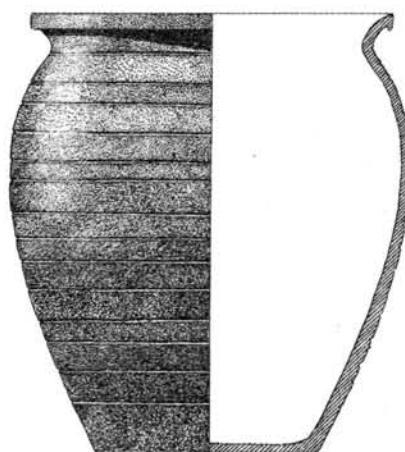
0 1 cm

4.

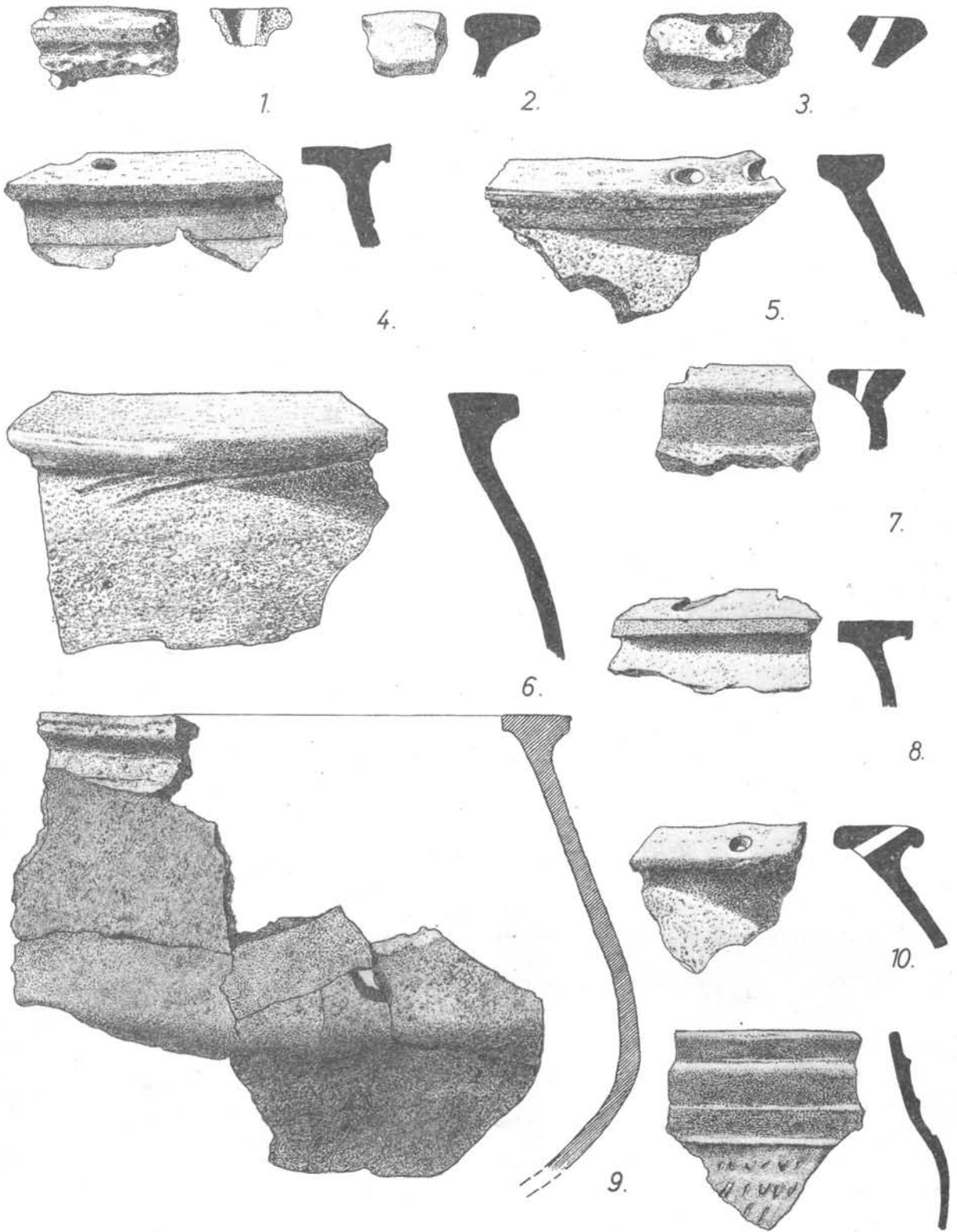
0 6 cm

5.

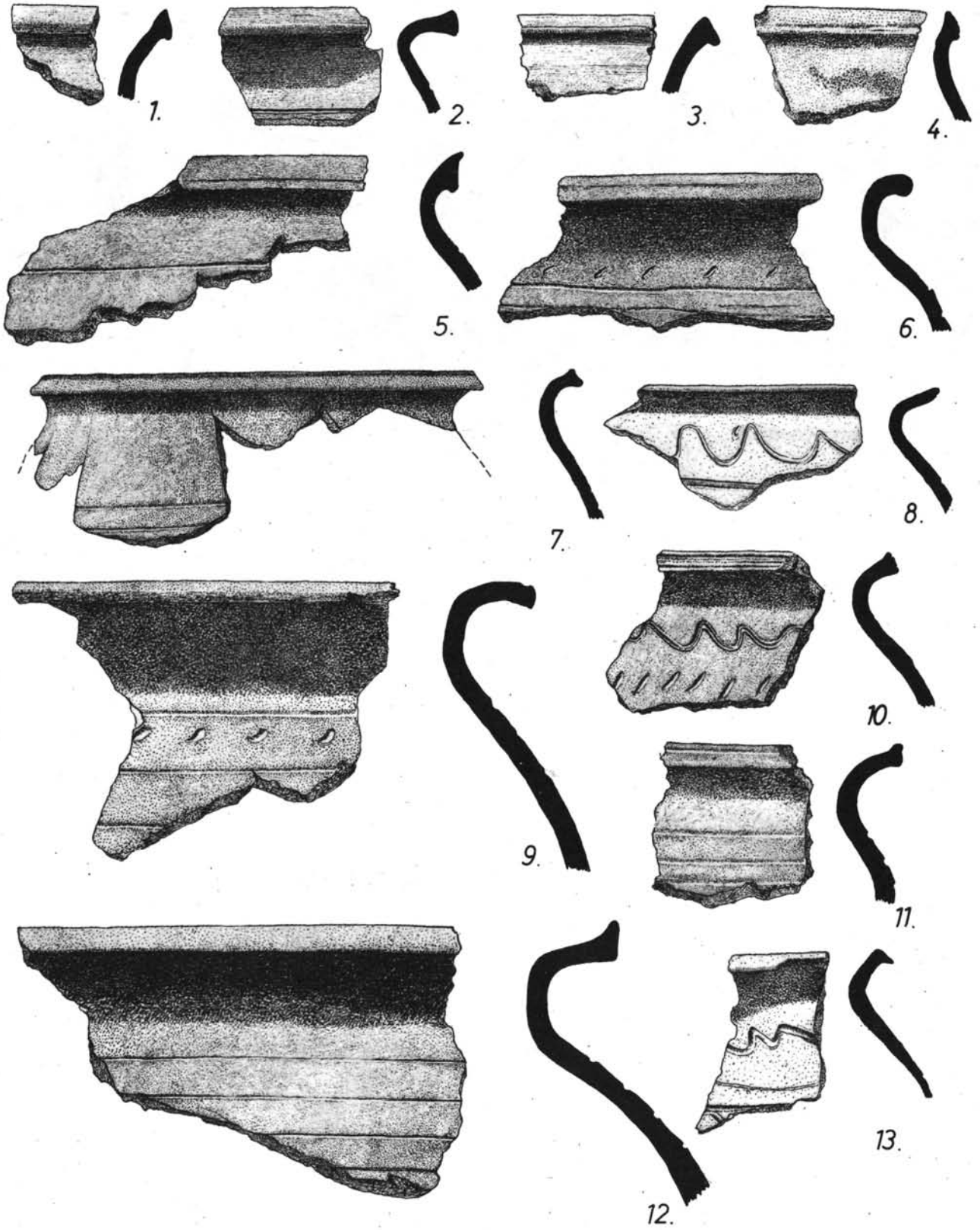

0 4 cm

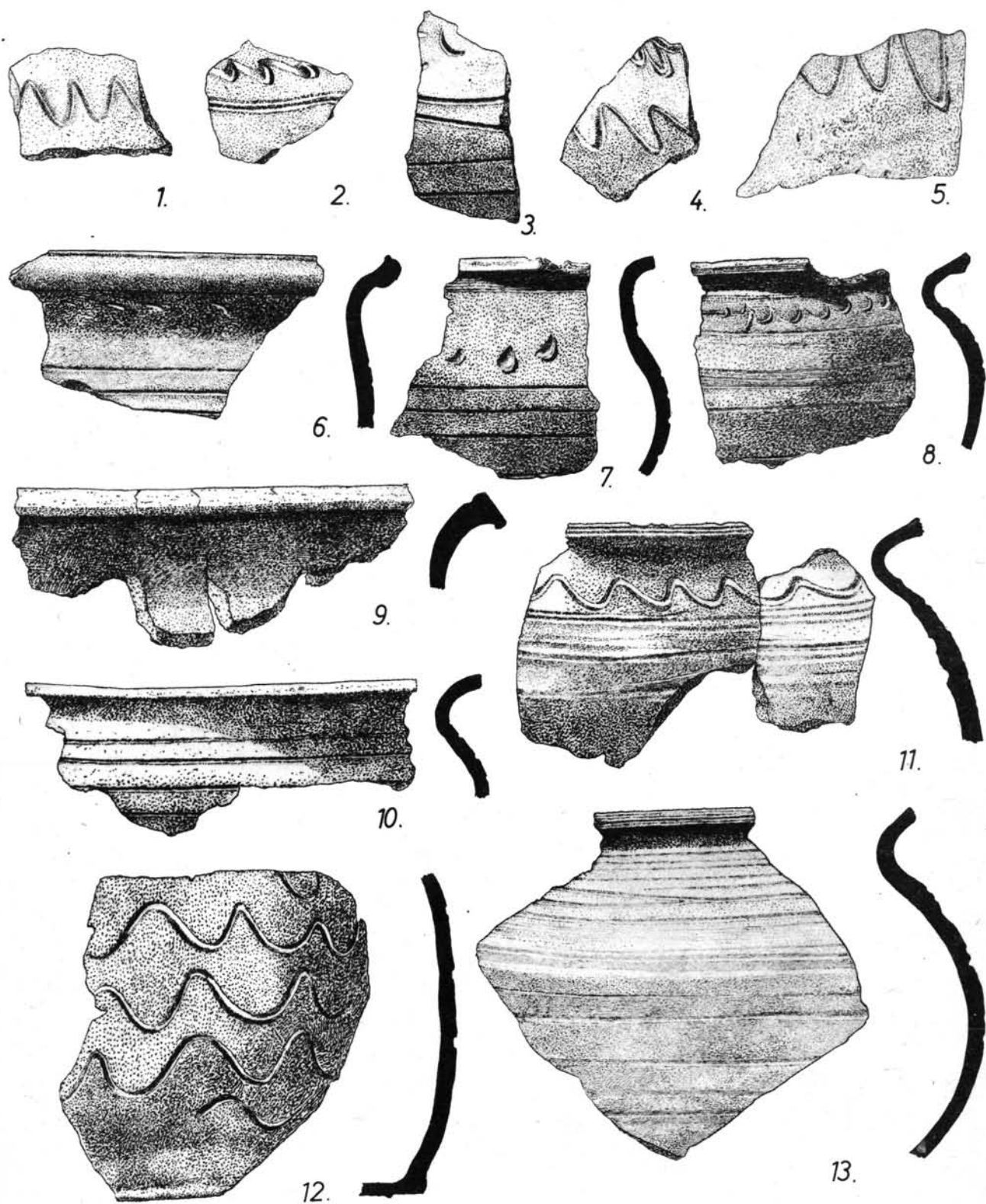
6.

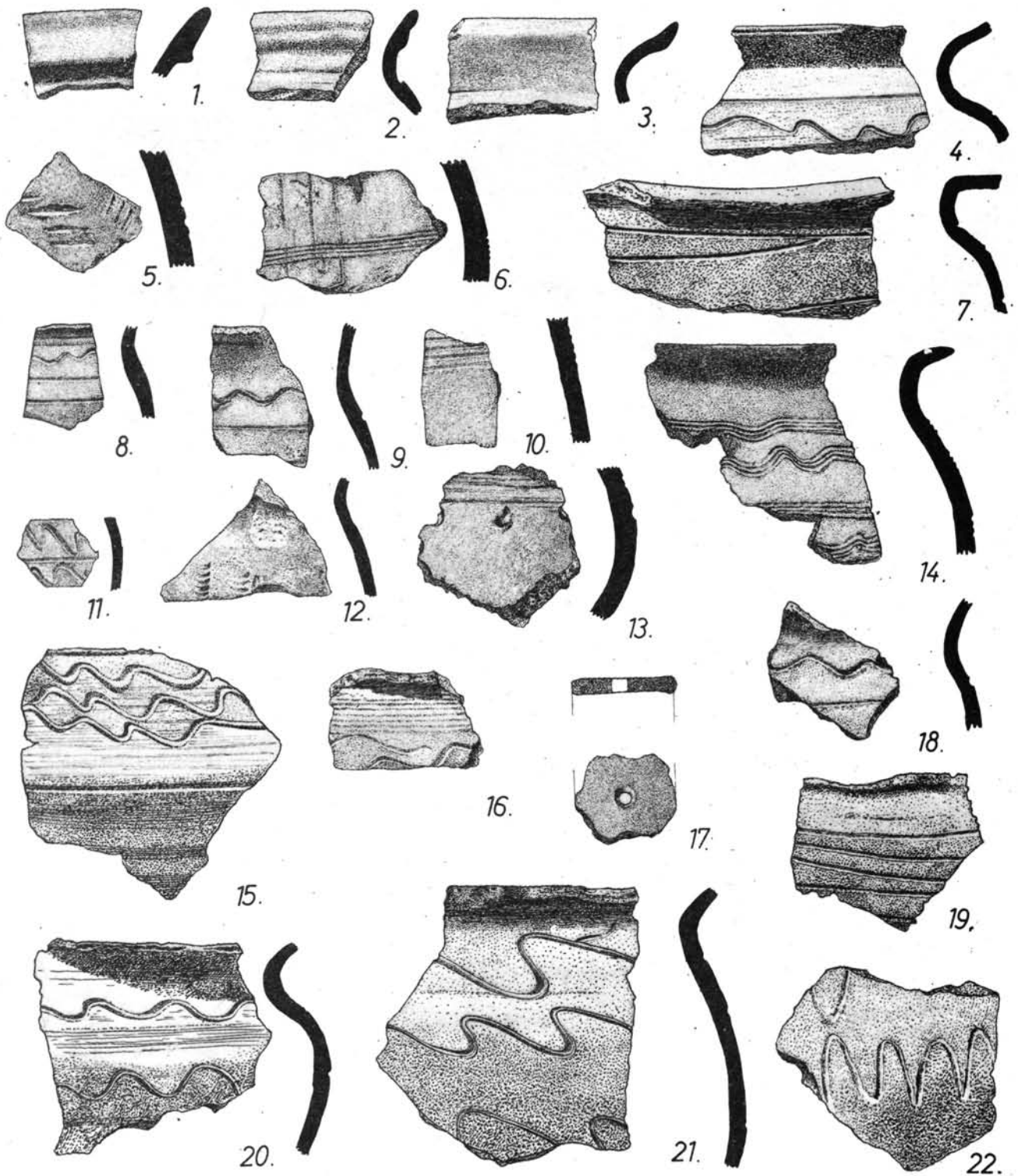
9. kép

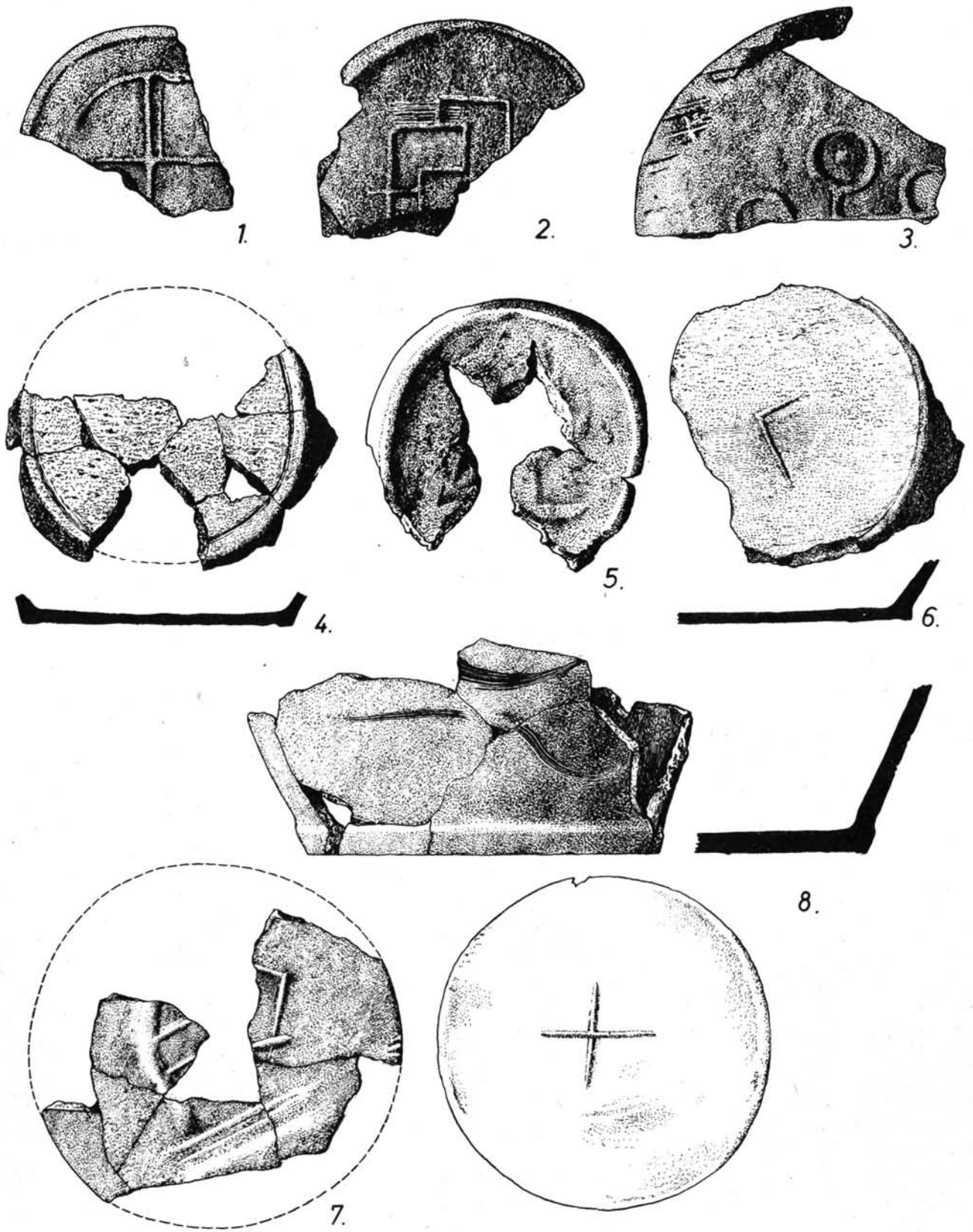
10. kép

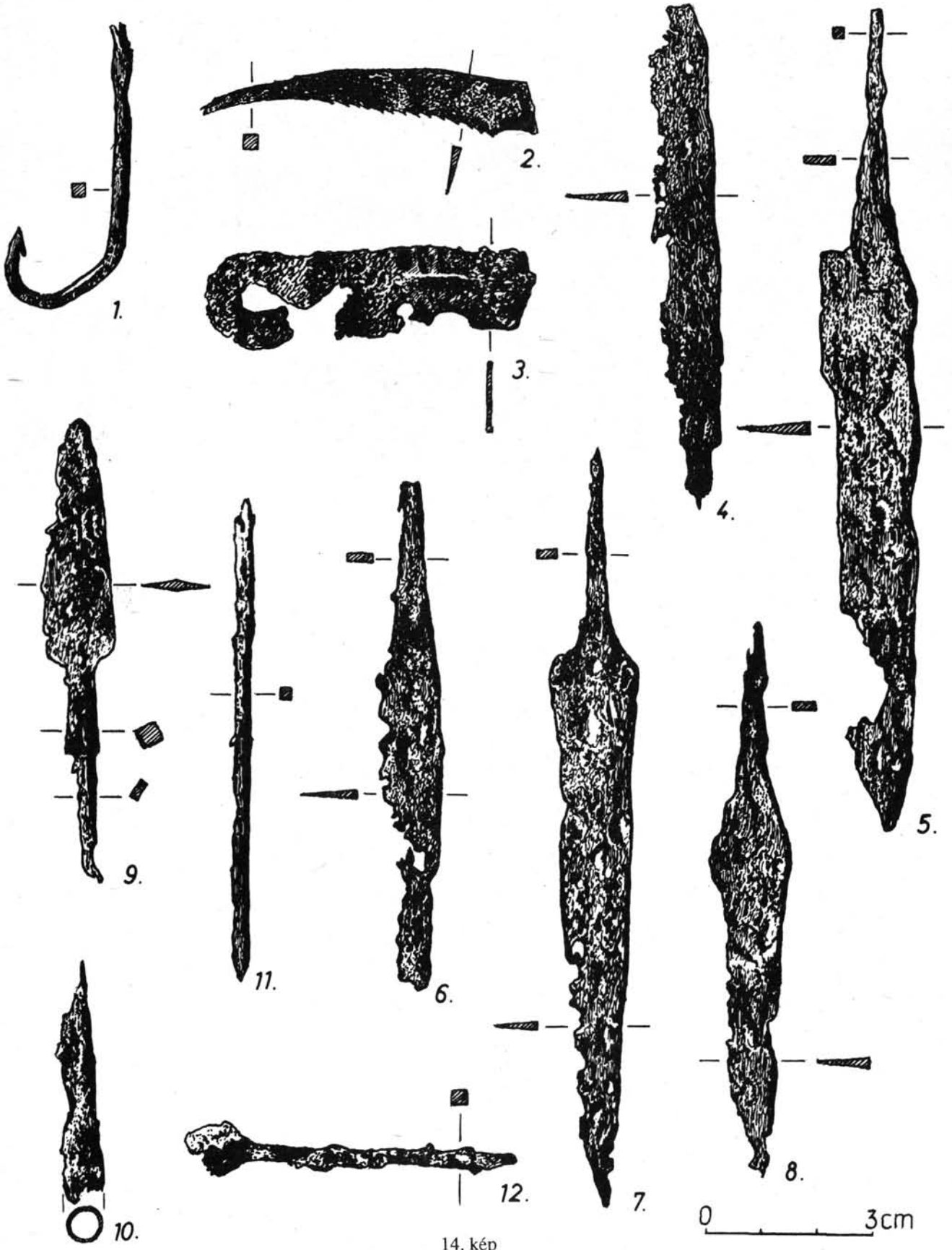
11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

Srágli Lajos:

Adatok a Zala vármegyei ipari tevékenység és bányászkodás 19. századi kezdeteihez

A Zala megyei iparfejlődés korábbi szakaszai iránti érdeklődés az 1970-es években, a településtörténeti kutatások fellendülésével párhuzamosan vált érzékelhetővé. Részen ez a tény is felelős azért, hogy a kapitalizmus-kori Zala megye jellemzésében évtizedeken keresztül két összefüggő fogalom — a gazdasági elmaradottság és a szociális feszültség fogalma — kapott más jellemzőknél erősebb hangsúlyt. Ezek elsősorban századunk második és harmadik évtizedének valóban így jellemezhető viszonyaira utalnak, s a mezőgazdaság egyeduralgó szerepével vannak összefüggésben. A mezőgazdaságra viszont a rossz minőségű földeken való gazdálkodás és a nagybirtok túlsúlya nyomta rá a bélyegét. Ez okozta a vidék lakosságának nagyfokú szegénységét, a megyéből eljáró summások országosan kiemelkedő arányát. A gondokon — a birtokviszonyok gyökeres átalakítása mellett — az iparosodás segíthetett volna. Az 1930-as években azonban Zala nem sorolható még csak a közepesen fejlett iparú megyék közé sem.

A természeti kincsek, erőforrások hiánya vagy valamely más ok alakította így a termelés szerkezetét? Eleve szükséges volt-e a mezőgazdasági túlsúly kialakulása, avagy megvoltak-e egyáltalán azok a lehetőségek és azok a formák — legalább csírájukban — melyek egy másfajta, gyorsabban ívelő vagy a megvalósultnál kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődés lehetőségét tartogatták? E kérdések megválaszolásához a tőkés korszak egészét kell vizsgálat alá venni, s visszanyúlni annak 19. századi kezdeteihez. Jelen tanulmány az elmúlt évszázad zalai iparának csak vázlatos bemutatására, fejlődése tendenciájának megrajzolására vállalkozhat a kutatásnak ebben a stádiumában. Egy, a század első felét áttekintő kép — mint előzmény — nyújtásán túlmenően nem célunk a céhes szerveződésű és a megye egyes területein a céhek megszűnése után is számottevő kézművesipar mélyreható vizsgálata, inkább csak arányait és a fellelhető mesterségek körét jelezzük. Nem célunk azért sem, mert azt az elmúlt évtizedben már több szerző is vizsgálta.

A mester és a szakmába bevont családtagok munkáján alapuló, a saját és egy szűkebb vásárlókör számára dolgozó kisipar mennyiségileg nem elhanyagolható, de a megye

számára gazdasági kiutat nem jelenthetett. Ezt a lehetőséget csak a gyáripar képviselte. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a gyáripar fogalmát a későbbiekben kissé szélesebb értelemben használjuk: elsősorban ide tartozónak vesszük a jelentősebb tőkét képviselő vállalkozásokat, az olyan üzemeket, ahol nagyobb számú munkást vagy erőgépet alkalmaztak, továbbá azokat a kisüzemeket, melyek a későbbi fejlődés során fokozatosan, de zökkenőmentesen váltak gyári szerveződésű formává.

Bár a korabeli szóhasználatban már találkozhatunk a „gyár” megjelöléssel, ez nem minden esetben egyezik tartalmát tekintve mai fogalmunkkal. A gyár szó ténylegesen többet jelent, nem pusztán nagyobb mennyiségű termelést, nagyobb termelési egységet, hanem egy meghatározott, sajátos szerveződést, a termelés rendszerét, a termelési folyamatrésztvevőinek jellegzetes funkció- és feladatmegosztását is.¹

Zala megye a 19. század elején 727 lakott helyet, köztük 32 mezővárost számlált.² Jelentősebb mezővárosai (Nagykanizsa, Keszthely, Sümeg, Tapolca, Szentgrót, Zalaegerszeg, Alsólendva, Csáktornya) — melyek később az ipari fejlődés centrumaivá váltak — elsősorban a megye peremrészein helyezkedtek el, ott, ahol a kereskedelmi szempontból is számításba vehető útvonalak vezettek. Közülük is kiemelkedett Kanizsa, mely a század elején már komoly kereskedelmi központ volt. A megye belső területei azonban jó utaknak híján voltak. Hasznosítható ismert természeti kincsei: a Dráva aranyat tartalmazó homokja, üveg és porcelán gyártásához felhasználható tiszta kvarchomok Kapolcs környékén, a Balaton-felvidéken mészkő, tűzkő, bazalt, homokkő, a Balaton déli partján jó minőségű, tiszta agyag, Szerdahelynél és Peklenicza mellett kőszén, s ez utóbbi környékén kőolaj is található volt.³ Mindezek mellett a megye több pontján fordult elő téglagyártásra használható agyag és a Zala folyó völgyében nagyüzemi bányászatra is alkalmas mennyiségű kavics. Az ipar kialakulása és fejlődése szempontjából nem hanyagolhatók el a nagy erdőterületek, de a mezőgazdasági termékek sem.

Mindezen lehetőségek ellenére a 19. század előtt, de annak első felében sem alakult ki számottevő ipar a megyében. Bár Horváth Mihály a 18. század végéről említi, hogy

Keszthelyen állítottak elő gyenge minőségű posztót, „Nagy-Kanizsáról pedig sok és jó vörös kordován kerül a kereskedelem alá”, a Légrádon működő kard- és késgyárat az ország nevezetesebb ilyen létesítményeihez sorolja,⁴ még Fényes Elek 1836-ban kiadott művében is kénytelen úgy fogalmazni, hogy: „kézi közönséges mesterségekben hiány éppen nincs”, de „tulajdonképpen való fábrika vagy gyár egy sincs.”⁵ Megállapítása helytálló, ha az országban másutt már — ha nem is nagy számban, de — található gyári szerveződésű és méretű létesítményekhez viszonyítunk. A 18. századra és a 19. század elejére Zala megyében a céhes ipar a jellemző, de szép számmal éltek iparúzők a földesúri birtokokon is. A 19. századi zalai iparfejlődés vizsgálatában ezért nem mellőzhetjük a céhes ipar és a céhen kívüli kisipari tevékenység arányainak, főbb fejlődési irányainak értékelését. A céhes iparral kapcsolatban elsősorban az eddigi feldolgozásokra támaszkodunk.

A céhek többsége az előzőekben említett jelentősebb mezővárosokban alakult, közülük több a 17—18. században. Ebben az időszakban elsősorban csizmadiák, szabók, takácsok, vargák és szűcsök alakítottak céhet, vagy vegyes céhek jöttek létre. A 18. században számuk jelentősen gyarapodott. Az 1770-es összeírás időszakára a mezővárosok közül kiemelkedett Kanizsa, ahol 172 kézművest írtak össze, akik 34 féle mesterséget űztek. Keszthelyen az összeírt 458 családfő 21,6%-a iparúző, Tapolcán 108 iparos 21 féle, Sümegen 100 kézműves 28 féle mesterséget folytatott.⁶ Zalaegerszegen 265 adózó családfő közül 120 foglalkozott kézművesipari tevékenységgel.⁷ Ugyanakkor a mesterségek skálája is bővült, új mesterségek is jelentek meg. Kanizsán például a mesterek között 9 palackkészítőt, 7 gombkötőt, 1 kéményseprőt, 1 ötvöst, 1 dohányszerítőt, 1 szappanfőzőt, 2 süveget, 1 bádógost, 2 esztergályost, 1 citerást és 1 szobrászt is találunk.⁸

A 19. század elején Zalában is tapasztalható a mezővárosi céhek számának csökkenése. Ez egyrészt a közben kiadott céhügyi szabályozó rendelkezéseknek is tulajdonítható. Az 1828-as összeírás is stagnálást mutat. Az 1770-es évi adatokhoz viszonyítva csekély mértékben növekedett az iparosok száma Sümegen és Kanizsán, a többi mezővárosban általában csökkent.⁹ Kanizsán 200 iparost írtak össze, de közülük csak 15 mester űzte iparát egész évben és mindössze 56 foglalkoztatott legényeket.¹⁰ Az iparosok számában Kanizsa mellett Zalaegerszeg jelentős, ahol 274 iparúző élt, de közülük csak 182 volt mester, 71-en tartottak összesen 92 legényt. A 182 mester 36 féle mesterséget folytatott.¹¹ Jóval kevesebb a sümegi iparosok száma (124 fő), közülük azonban 105 mester egész éven át folytatta iparát, s 21 foglalkoztatott legényeket. Keszthelyen és Tapolcán a 18. századhoz képest hanyatlás tapasztalható: a keszthelyi 81 iparos közül csak 3 dolgozott egész évben. Tapolcán, bár mindössze 86 mester élt, 44 egész éven át folytatta tevékenységét. Szentgróton és Türrén is csökkent az iparosok száma 51-re, illetve 33-ra.¹² Nagykanizsa, Zalaegerszeg és Keszthely körzetében is jelentős számú iparos dolgozott (730; 64; 502), bár jóval kevesebb a legényt tartó mesterek száma, mint a központokban.¹³ A céhek szá-

mának csökkenésével párhuzamosan a céhek között, de céhen belül az egyes mesterek között is egyre erősödött a vagyoni differenciálódás. A 19. század 30-as éveire a mestereknek egy viszonylag kis számú, tehető rétege alakult ki.¹⁴ Nemcsak Zalában, de országos szinten is hasonló folyamat zajlott le a század első harmadában. Már az 1813. évi céhügyi rendelkezésben erre utal, hogy a céhtaksát vagyoni osztályok szerint állapították meg. Az első osztályba soroltak 200, a második osztályba tartozók 150, a harmadikba esők 100 pengő forintot kellett, hogy fizessenek. Zalai adat a céhek osztályba sorolásáról 1831-ből áll rendelkezésre, amikor a gazdag nagykanizsai pékmestereknek 150 pengő forint taksát állapították meg.¹⁵ Az adatok tanúsága szerint a módosabb céhek közé tartozhatott a tapolcai és a kapolcsi molnár céh, az előbbihez 35, az utóbbihoz 27 malom tartozott.¹⁶ Az 1840-es évek elejére a gazdasági helyzet rosszabbodása, többek közt a gabona és a liszt árának emelkedése, több céh részéről szükségessé tette, hogy a vármegyéhez forduljon termékei árának emelése érdekében, de napirendre kerül az iparosok bérrendezésének igénye is. 1841-ben a zalaegerszegi, de még ugyanebben az évben a nagykanizsai pékek is a zsemle árának felemeléséért folyamodtak.¹⁷ 1844-ben a kanizsai iparosok, 1845-ben a zalaegerszegi takácsok kérték bérük felemelését.¹⁸

Az 1830—40-es években ismét szaporodtak a céhalakítás engedélyezése iránt benyújtott kérelmek: 1830-ban a megyebéli kalaposok, továbbá a kapolcsi kovácsok, 1834-ben a tihanyi és balatonfüredi takácsok, 1838-ban a szentjakabfai és óbudavári takácsok, 1841-ben a csabrendeki és baksai kőművesek, 1844-ben a sümegi kovácsok, továbbá a keszthelyi zsidó szabók, 1845-ben a sümegi ácsok és cserepesek kértek szabadalmat.¹⁹ A vármegye elutasító döntése a sümegi kovácsok által létrehozni kívánt céh ügyében ismeretes: a kérelmező 5—6 mestert nem tartották elegendőnek céh alapításához.²⁰ Hasonlóképpen eredménytelen volt a keszthelyi zsidó szabók első, sőt második kérelme is (1842-ben), s külön céhük még 1844-ben sem alakulhatott meg. A Helytartótanács leiratban utasította a vármegyét: vizsgálják meg ezt a kérdést, s terjesszék fel a véleményt arról, hogy a „hasonnemű” keresztény céh mesterei nem fogadnák-e be a zsidó szabókat céhükbe.²¹

A vármegye céhekkel kapcsolatos intézkedései ellentmondásosak. Egyrészt vállalta a Helytartótanács megrovását is azért, hogy önkényesen céh-kiváltságokat ad, másrészt az 1847—48-as országgyűlésen a céhek eltörlésére kívánt javaslatot előterjeszteni, s mindaddig nem akarta a királyi rendeletet teljesíteni, míg a céhekkel kapcsolatban megfelelő intézkedés nem születik.²²

A céhes ipar nagyobb részt csak az egyes, megyén belüli települések igényeit elégítette ki. Érdekes, hogy Zalában sorra alakultak céhek akkor, amikor a céhek világa már letűnően van. Ugyanakkor felvetődik a kérdés: valóban az iparral kapcsolatos elképzelések konzervatívizmusa szülte a késői céh alakulásokat? Valószínűleg szerepet kapott az, hogy az önálló iparúzéshez, gyáralapításhoz nem volt elég tőke, s a céhen kívüliek nem várhattak semmi védelmet a versenytársakkal szemben.

A földesúri birtokon élő iparúzők többsége a földesúri haszonvételek, termények feldolgozásával foglalkozott, vagy az uradalom és az ott élők számára állított elő fogyasztási cikkek, munkaeszközöket, tároló edényeket, épített épületeket stb.

Zala megyében, elsősorban a Balaton vidékén és a Muraközben jelentős szőlőtermelő területek voltak. Ezek a területeken az erdei haszonvételek közül az abroncsfa-vágás volt az egyik legfőbb. A fát feldolgozó iparosok — deszkametszők, kádárok — nagy számban éltek e vidéken, egy részük az uradalomban, más részük az uradalmakkal szerződéses viszonyban dolgozott.²³ Hasonlóképpen kiterjedt tevékenység a hamuzsír-égetés is, mely már a 18. század közepén az erdőben bővelkedő földesúri birtokok egyik legjövődélmezőbb haszonvétele volt. A 18. század végén, 19. század elején olyan méreteket öltött a Kis-Balaton környéki erdők hamuzsír-égetés és deszkametszés céljára való kitermelése, hogy egyes erdőrészeket teljes kizsákmányolással fenyegetett.²⁴ Ebből következően a deszkametszéssel, hordókészítéssel és hamuzsír-égetéssel foglalkozó mesterek száma ezeken a vidékeken nem lehetett csekély. Itt kell azonban megjegyeznünk azt, hogy az uradalmakban élő iparúzők nagy része nem volt iparos mester, hanem a szakma egyes fogásait elleső, kikísérletező falusi parasztemberek, akik ezt a tevékenységet elsősorban a téli hónapokban folytatták. Hasonlóképpen mondhatók el a réti, erdei termékeket (nád, sás, fűzvesző stb.) feldolgozókról is.

Az erdők nagymértékű kitermeléséből következő fahiány miatt megnövekedett a vályogból épült házak szerepe. Egyre több helyen tiltották meg, hogy a fát házépítés céljára felhasználják. A 19. század elején ezért elterjedt volt a vályogépítés, jelentek meg Zalában is vályogvető kisiparosok, az ún. mórosok.²⁵ Nagy számú iparost alkalmazott a Festetics-birtok. A keszthelyi uradalomban szinte minden mesterség képviselői megtalálhatók voltak. A Festetics Kristóf által létrehozott kőbánya és kőfaragóműhely által készített kőszobrok a 19. század elején már egész Délnyugat-Dunántúlon elterjedtek.²⁶ Bár a szobrok, kőkereszték mellett a bányászott kőből jó minőségű kőszőrűkövet is állítottak elő, s így a kitermelt mennyiség ugyancsak tekintélyes lehetett, a bányából az uradalomnak mégis mindössze évi 120 forint jövedelme származott.²⁷ Festetics György Fenékpusztán hajóépítő műhelyt is hozott létre. Az innen kikerülő sajkák és vitorlás hajók a Balaton vizén történő áruszállításban komoly szerepet játszottak. A hajóépítő mestereket Triesztből hozatta.²⁸

A földesúri birtokokon folyó ipari tevékenység természetesen nem csak az említett mesterségek körét ölelte fel. A birtokokon élők elemi szükségleteinek kielégítése — elsősorban a ruhával, lábbelivel való ellátása, a gazdálkodáshoz és a mindennapi élethez szükséges számtalan kellék előállítására — többféle mesterség (szabó, cipész, fazekas, kovács, bognár stb.) létét igényelte. Mindemellát számos ún. népi kismesterség él tovább, s bővíti az „iparcikkek” választékát, bár előállítóikat erős túlzással sem nevezhetnénk iparosoknak.

A Zala megyéről készült leírások közt elsőként Fényes

Elek 1847-ben kiadott műve közöl olyan műhelyeket, amelyek nem céhes szerveződésűek. A sümegi „kartongyár”-at és a kanizsai „szivargyár”-at említi. A sümegi kartongyár 1845-ben jött létre, tulajdonosa Ramazetter Vincze, aki különböző textíliákat (elsősorban vásznat) készített és festett a „külföldiekhez hasonló minőségben”. Termékeit Pesten is árulták.²⁹ A műhely technikai felszereltségére, a termelt árumennyiségre vonatkozóan nem maradtak fenn adatok. Egy „RAMASSETTER VINTZE SÜMEGEN” vízjelű levélpapír viszont arról tanúskodik, hogy műhelyében jó minőségű papír is készült.³⁰

A kanizsai „szivargyár”-at, pontosabban Spanier Ferdinánd kanizsai „fűszerkereskedő és dohánygyárnok” üzletét 1841 júliusában jegyezték be a Soproni Váltótörvényeséknél.³¹ Sem a pontos termékstruktúrára, sem a termelés és értékesítés mennyiségére nincs adat.

Az 1846. évi „Ipar-czimtár” említi még, hogy 1845-ben Csáktornyan a Fischer-testvérek gyapot-takácsműhelyt állítottak fel, továbbá egy Tományi nevű varasdi kereskedő Stridón húsz szövöszéssel dolgozó műhelyt létesített, ahol finom gyapot- és gyapjúszöveteket készített.³² Az ipari fejlődés korai szakaszából ígéretes kezdeménynek értékelhető a megyében működő két üveghuta. Ezek közül az egyik Vetyempusztán 1806—1877 között dolgozott az Eszterházy hercegség birtokán. A hutahelyet kezdetben évi 400 forintért bérelte Karger Alajos, Csehországból származó vállalkozó. A huta 1856-ban egy kemencével és 5 téggel üzemelt. Termékei poharak, palackok, nagyobb méretű üvegedények voltak, gyengén tisztított üveganyagból készültek. Jelentős piacörzettel rendelkezett: Zala, Vas, Somogy megyéket látta el. Munkásait később az ajkai üvegyár első munkásai közt találjuk.³³

A 19. század elejéről (1806—1810) még a rátkai (ma: Murarátka) üveghuta működéséről van adat, melyet Pallini Inkey Imrétől bérelt évi 3000 forintért Varsányi János, a kormendi császári és királyi sóház kontrollora.³⁴

Az 1840-es évek elején hat helységben (Csabrendek, Szentgrót, Zalaegerszeg, Kanizsa, Perlak, Csáktornya) működött „ecetgyár”. Gyáraknak egyáltalán nem, legfeljebb műhelynek nevezhetők. Tulajdonosaik kiegészítő tevékenységként folytatták az ecetgyártást, a zalaegerszegi két „ecetgyáros”-ról tudjuk, hogy zsidó kereskedők voltak. Az ecetet vízzel kevert borból, pálinkából, sörből készítették „egyszerű és természetes” módon, azaz, hagyták, hogy megecetesedjen. Tevékenységük csekély jelentőségét mutatja, hogy az ecet gyártására engedélyt sem kértek.³⁵

A megyében talán a legkorábbi vállalkozás volt a perlaki selyemgyár, melyről az első feljegyzés 1785-ből származik. A selyemgubó begyűjtéséről rendelkezésre álló adatok a muraközi vidéken jelentős selyemhernyótenyésztésről árulkodnak. A selyemgyár bérlői Hoffman és fiai bécsi kereskedők voltak.³⁶

Az 1848 tavaszán-nyarán (az Országos Statisztikai Hivatal leírata alapján) lezajlott iparstatisztikai felmérés, illetve az erre vonatkozó szolgálói jelentések több lehetőségéről, kezdeményezésről, ipari és bányászati létesítményről adnak hírt. Kitűnik az eredményekből az is, hogy a me-

gye természeti kincsekben sem olyan szegény, mint azt a működő ipari, bányászati objektumok alapján gondolhatnánk. A természeti lehetőségek kiaknázása azonban csak elenyésző mértékben valósult meg. Érthető ez ekkor még a muraközi kőolaj esetében, melyet mindössze kocsikenőcs gyártására és gyógyszerként használtak fel, s ez nagyobb mennyiség kitermelését nem igényelte. Kevésbé magyarázható viszont a kőszénél. A Peklenicza község határában kb. négy öl mélységben található nagy mennyiségű, jó minőségű, nagy tömbökben fejthető barnaszén mindössze pincék és jégvermek falainak kirakására használták kő helyett. Sajnálkoztak, hogy felszíni falak rakására nem alkalmas, mert a napon gyorsan porrá omlik. Az egyetlen érdemleges kísérlet az értelmes felhasználásra 1847-ben történt, melyről a következőképp számol be Gábelics Imre alszolgabíró: „...múlt 1847. évben Kisfaludy Balatoni Gőzös számára küldöttem 50 mázsát próbára, s azt a választ nyertem, hogy minéműségére igen jó — sok gyanta, vagy szurok anyagot foglalván magában — tüze soproni kőszénél sokkal erősebb — s hertelényebb — s utóbb következett Balatonyi Gőzhajózási Társaság igazgatójától jött felszólításra sem voltam képes 6000 mázsára vállalkozókat szerezni”³⁷ Ezzel szemben a Szántói járásban, Széchenyi István Szentgyörgyvár környéki birtokán komoly kutatásokat végeztetett kőszén után a brennbergi bányászokkal, de kitermelésre alkalmas széntelepet nem sikerült találni.³⁸

Az 1848. évi összeírás — melynek anyaga sajnos csak a megye egy részéről maradt fenn — képet ad az uradalmakban működő, földesúri tulajdonban lévő, de iparhoz sorolható létesítményekről. Ezek egy részét az uradalom vagy saját kezelésben üzemeltette, vagy — gyakrabban — bérbe adta. Így számol be a keszthelyi uradalom 1000 forintért bérbe adott serházáról, ugyanitt saját kezelésben lévő építőkő-bányáról és mészegetőről, melyekben évente kb. 4500 köböl mész égettetik, s mintegy 450 forint tiszta nyereséget hoznak. A Zalaegerszegi járás alsó vidékén két jelentősebb tégláégetőről számol be Becsehely és Vörtsök községekben, melyek közül az előbbit termelése alapján akár téglagyárként is lehetne említeni. A kor technikai színvonalán a becsehelyi tégláégető 20.000 forint tiszta jövedelme már nem elhanyagolható. Ugyanezen a területen négy „pálinka gyárat” is írtak össze (Becsehely, Vörtsök, Szemenye felső, Kislakos), ezeket szintén uradalmaktól bérelték vállalkozók. Tiszta jövedelmük alapján azonban aligha lehetett általuk nagyobb vagyona szert tenni.³⁹

Az uradalmakban folytatott ipari tevékenység azonban a feudális formák és gazdálkodási elképzelések továbbélése miatt nem válhatott a későbbi ipar alapjává. Több figyelmet érdemelnek azok a létesítmények, melyeket az uradalmaktól vállalkozók — többségükben a kereskedők — béreltek. Köztük találhatunk a század végén létezőket is. Ugyanakkor ezeknél megjelenik egy olyan forma, mely már túlhaladja a feudalizmus ipari kereteit: a tőkés bérlet. Jelentős tényező ez, még akkor is, ha az ilyen formák közt termelt mennyiség nem lehetett nagy volumenű.

A 19. század első felében kialakult helyzetért, a lassú fejlődésért elsősorban az ország más részein is érvényes aka-

dályok felelősek: a feudális tulajdonviszonyok, a tőkehiány, de szerepet kapott ebben a szakértelem hiánya is, az osztrák ipar monopolhelyzete.

Az ipari fejlődésnek viszont alapkövetelménye, hogy legyenek megfelelő ipari szakismeretekkel rendelkező szakemberek. Szervezett képzésük azonban Magyarországon a 19. század első felében még csak kialakulóban van. Ennek ezért érdemel fokozott figyelmet néhány előremutató kezdeményezés, még akkor is, ha a körülmények a széles körre kiterjedő hatásához nem kedveztek.

A szakma megtanulásának ősidők óta bevált és alkalmazott módja a „mester keze alá rendelés” volt, ahol bemutatás és gyakorlás során sajátították el az iparosnak készülők a szakma alapjait. Magyarországon az iparosok szervezett szakoktatásának kezdeteit a 19. század elején találhatjuk. A Helytartótanács udvari rendeletre szorgalmazta a falusi mesterek képzését a vármegyéken belül. A megyék feladatává tette, hogy az oktatáshoz iskolahelyiséget, bútorokat bocsássonak rendelkezésre. Zalában Nagykanizsán állítottak fel 1844-ben egy „mestereket képző intézetet”, melyben a Helytartótanács rendelete értelmében még abban az évben, október 2-án meg kellett kezdeni az oktatást.⁴⁰

Az ipari tevékenységgel kapcsolatos ismeretek tanításának másik — bár az előbbtől alapvetően különböző — formája a megyében az 1797-ben Festetics György által alapított Georgikon keretein belül folyt. Az intézményt ugyan nem iparosok képzésére hozták létre, hanem az uradalmak mezőgazdasági szakembereit kívánták itt korszerű gazdasági ismeretekkel újtukra indítani. A tanterv azonban nemcsak mezőgazdasági és kereskedelmi ismereteket foglalt magában, hanem a természettudományi tárgyak (fizika, kémia, földtan) is komoly szerepet kaptak, továbbá nagy számban voltak találhatóak „ipari” ismeretek is. A második évfolyam második vizsgájának tárgyai közt például a mezőgazdasági termékek feldolgozását részletesen megtalálhatjuk. Elsősorban élelmiszerek feldolgozásáról, de fagyűkésztésről, gyertyaöntésről, szappanfőzésről, prémekek kikészítéséről, selyem készítéséről is számot kellett adniuk a hallgatóknak. A második évfolyam harmadik vizsgáján a következő ismereteket követelték meg: „A gyúlékony ásványok előállítására és felhasználására, a téglá-, mész- és gipszégetés, a kőfaragás, a kő és föld alkalmazása, üveggyártás, sótermelés, szóda-, salétrom-, timsó-, kénsav- és vasgálickészítés.” A Georgikonon belül működő iskolák között található az 1808-ban alapított „Mérnökiskola”, háromszintű oktatással, ahol felsőfokon mérnököket, középszinten földmérőket, alsóbb fokon leendő uradalmi mestereket képeztek.⁴¹ Annak ellenére, hogy a keszthelyi Georgikon nagyszerű kezdeményezés volt és korszerű ismereteket nyújtott, hatása a megye iparára nem volt érzékelhető.

Az ipari fejlődést előmozdítani hivatott tényezők közül Zala megyében elsősorban a védegyleti mozgalmat kell megemlítenünk. 1846-ban Sümegen, Tapolcán, Kapolcson és Köveskállán működött védegyleti társulat.⁴² Tevékenységük eredménye azonban nem volt érzékelhető.

1845-ben Pesten gyáralapító részvénytársaság alakult,

melynek célja, hogy az országban iparvállalatok, gyárak létesítését támogassa, ilyeneket saját tőkéből is alapítson, s elsősorban — öt éven keresztül — csak olyanokat, melyek hazai nyersanyagokat dolgoznak fel. Zala megyében két ügynökséget létesített: Nagykanizsán és Keszthelyen. Kanizsai képviselője Spanier Ferdinánd szivargyáros volt.⁴³

A vármegyének az ipar fejlődésével kapcsolatos állásfoglalásai pozitívan értékelhetők. Ez nem jelenti azonban, hogy az ipar fellendítése érdekében hathatós lépéseket tettek volna, sőt Zala megyére vonatkozóan ezt a lehetőséget a közgyűlés a vizsgált időszakban nem is mérlegelte. Ettől függetlenül csatlakozott a megye nemessége azokhoz a — más vármegyékből induló — mozgalmakhoz, melyek az ország ipara fejlesztésével függtek össze. 1844-ben Vas megye felszólította Zala megyét, hogy addig ne szavazza meg a hadiadót, míg a Pest—Fiumei vasút ügye el nem dől. Szükségessnek látták azonban a kereskedelem és a „műipar” fejlesztését azokon a vidékeken, melyeket a vasútvonal érint. A kérdésben Zala vármegye közgyűlése úgy határozott, hogy az országgyűlési követeknek utasításba adja, hogy a hadiadót a feltételek biztosításáig ne szavazzák meg. Hasonlóképpen foglaltak állást — Pest megye átiratára — a Műgyetem létesítésének ügyében is. Ugyanígy támogatták más vármegyék követeléseit a Duna balparti vasút, a vámhatárok eltörlése és a Bécs—Trieszti vasút kérdésében, sőt a Helytartótanács utasítására a Sopron—Németújhelyi vasút — mely a megyét is érintette volna — nyomvonalának kijelölésénél, elkészítésénél az építő társaságnak segítség nyújtását is vállalták.⁴⁴

A vármegyei nemességnek azonban közvetlenül nem volt érdeke az ipar fejlesztése, s az ipart fejleszteni kívánó mozgalmakhoz elsősorban azért csatlakozott, mert azok az Ausztriától való gazdasági függetlenedés irányába vezettek.

Látható, hogy a 19. század első felében Zalában a céhes iparon kívül csak nyomaival, kezdeteivel találkozhatunk az „ipari” jelző mai értelmében vett létesítményeknek. Ebben alapvetően a megye adottságai, népességének összetétele játszottak fő szerepet. Ekkor itt még meghatározó a nagybirtok volt, a mezővárosok is a földbirtokosok érdekkörébe tartoztak. Jelentős vagyonos polgárság, illetve kereskedőréteg nem alakult még ki, bár az első nem céhes műhelyeket kereskedők alapították. A vármegye támogatta ugyan a céhrendszer felszámolását, a „műipar” létrehozását — más megyék nyomába lépve — de a kérdést nem tartotta elsődleges fontosságúnak. A korszak alapvető folyamatává azonban a gyáripari fejlődés vált.

A század második felében is kezdetben rendkívül lassú a fejlődés. Az 1850-es évek politikai és gazdasági viszonyai még nem kedveztek a gyáralapításoknak. A biztos politikai talajt a tőkés iparfejlődés számára a kiegyezés teremtette meg. Ennek ellenére egyes iparágakban létesültek olyan ipartelepek, melyek már gépi erőt is alkalmaztak. Az 1852. évről szóló statisztikai feljegyzések szerint két gőzgépet üzemelt a csáktornyai cukorgyárban és egy az egyik zalai fűrészmalomban.⁴⁵

Az ipar támogatására az 1870-es évek előtt is születtek

— igaz csak korlátozott számban — rendelkezések, de felfelé szabályozták a folyamatot. A már erősen túlhaladott céhes formát csak az 1872. évi ipartörvény törölte el. Az 1870-es, 80-as években születő törvények a vámokról, kereskedelemről, iparegyesületekről, továbbá a hitelfeltételek javulása azonban már komoly segítséget és lehetőséget jelentettek a vállalkozóknak. Ugrásszerűen megnőtt az országban működő gyárak, s ezzel együtt az iparban foglalkoztatottak száma is. Az általános fellendüléssel párhuzamosan növekedett a kisipar, ezen belül elsősorban az önálló iparosok száma. Különösen azokban a foglalkozási ágakban szembeötlő ez, melyek a gyáripari termékek további feldolgozásával, javításával, illetve a felgyorsuló városi fejlődéssel kapcsolatosak (kőműves, asztalos, cipész, pék, szabó, kovács stb.).

Jelentősebb fejlődés a megye iparában a század utolsó harmadában indult. Kedvező közlekedési adottságai (út és vasút), a korábbi időszak kereskedelmi hagyományai és az iparosodottság más településeknél magasabb foka a továbbiakban is elsősorban Nagykanizsa ipari fejlődése számára biztosított jobb lehetőségeket. A város fejlődésének kiemelkedő eseményei (az Osztrák—Magyar Bank fióknyitása — 1879, a városi telefonhálózat kiépítésének megkezdése — 1892, az utcai villanyvilágítás — 1893, az omnibusz megjelenése — 1895 stb.)⁴⁶ az elért gazdasági szint fontos mutatói. A város iparosodásának üteme is fokozódott, a századfordulón a lakosság mintegy 25,8%-a dolgozott az iparban.⁴⁷ Más zalai városok ehhez képest jelentősen elmaradtak. Csáktornyán 14,4%, Zalaegerszegen 14,2% volt az ipari keresők aránya, Zalaszentgróton és Keszthelyen valamivel nagyobb ennél (16% feletti). Ezekben a településeken elsősorban a hagyományos iparüzés élt tovább. Az 1870-es évek végére jelentős fejlődést tapasztalhatunk a kő-, föld-, agyag- és üvegiparban, a bőriparban, az építőiparban, a nyomdaiparban és a malomiparban. 1879-ben létesült a balatonfüredi hajógyár, ahol 1879-től 1881-ig 30—35 kisebb-nagyobb vitorlást építettek.⁴⁸

A megye gyáriparáról átfogó képet a Magyar Korona Országainak gyáriparáról 1898-ban készült felmérés ad. Ez a megyében 25 gyártelepet sorol fel. Az 1870 után létesült ipartelepek már gépi erőforrásokat használtak fel a termelésben, piacuk jelentősen kiszélesedett, termelésük volumene megnőtt, s általában több munkást foglalkoztattak.

Zala megyében legnagyobb számban téglagyárak alakultak az 1870-es évektől kezdődően. 1898-ban 10 téglagyár működött, közülük 3—3 Nagykanizsán és Sümegen, 2—2 keszthelyen és Zalaegerszegen. Termelésük még alacsony szintet ért el, elsősorban a városi építkezések szükségleteit fedezte.⁴⁹ Az alapítások számában közvetlen a téglagyárak után az élelmezési és élvezeti cikkeket előállító ipar következett. A Zala, Mura folyókra és kisebb patakokra telepített számos vízimalom mellett a század végén már három gőzmalom is üzemelt a megyében, Csáktornyán, Nagykanizsán és Zalaszentgróton. A söripart két jelentősebb gyár, a keszthelyi (Reischl Vencel és fia) sörgyár, valamint a Nagykanizsai Malátagyár és Sörfőzde r. t. képviselte. A keszthelyi gyárat 1844-ben alapították, a

nagykanizsait 1892-ben. A kanizsai sörgyár termelése a század végére jelentősen megnövekedett, 1898-ban elérte a 17.850 hektolitert, mely az országos rangsorban a 13. helyet biztosította számára. Az általánosan elterjedt kisebb szeszfőzdeken túlnövő szeszipar két nagyobb céggel jelentkezett: Csáktornyán a Hochsinger M. és fiai likőr- és ecetgyár, Nagykanizsán a Blau M. és Fiai cognac- és pálinkagyár üzemelt. Ez utóbbi 1884-ben létesült és exportra is dolgozott. A városokban működő, gyáripari kategóriába nem sorolható pékségek mellett a gyáripari statisztika Nagykanizsán két pászkasütőgyárat is rögzített (Adler Mór és Weisz Jakab tulajdonosokkal), azonban hozzátették: „A két nagy-kanizsai pászkasütőgyár tisztán rituális célokot szolgálván, azok működése az általános ipari viszonyoktól kivül álló körülményekre vezetőnek vissza.”⁵⁰

A jelentős nagyságú erdőterületek adták az alapanyagot a kotori Ujlaky, Hirschler és fia gőzfűrésztelepehez. Ugyancsak a faiparhoz sorolták Bettelheim Győző 1895-ben alapított nagykanizsai nádszövet- és szalmahüvelygyárat, valamint Rütgers Guidó szintén nagykanizsai fatelét.⁵¹

A villamossági ipart a megyében a csáktornyai egyenáramú, kétvezetékes és a nagykanizsai egyenáramú, háromvezetékes „villammű” képviselte (utóbbinak tulajdonosa: Franz Lajos és fia).⁵² A gépgyártó iparhoz sorolták az összeírásnál a Délivásút társaság 1860-ban létrehozott nagykanizsai javítóműhelyét, valamint Weiser János gazdasági gépgyárat és vasöntődjét. Ez utóbbit az 1884-ben alapított gépműhelyből fejlesztette tulajdonosa 1894-re mezőgazdasági gépeket exportra is szállító gyárrá.⁵³

Érdekes, hogy az 1898. évi gyáripari statisztika a megye északi részén viszonylag kevés gyártelepet említ. Köztük van azonban az Eitner testvérek sümegi bőrgyára, melynek felszereléséről és termeléséről részletes adatokat közöl. A gyár 1898-ban marhabőrből 9500 darabot, tengerentúli kipsz-bőrből 150 darabot dolgozott ki, ezzel a magyarországi bőrgyárak közt a középmezőnyben foglalt helyet.⁵⁴

Az ipartelepítés általános gyakorlatának megfelelően az ipari létesítményeket lehetőleg nyersanyagforrások, illetve a szállítási lehetőségeket biztosító út és vasútvonalak mellé építették fel. Ez az elv Zalában is érvényesült, legalábbis úgy, hogy a gyáripar azon településeken jelent meg, ahol a közvetlen vasúti közlekedés a nyersanyagforrásokkal és a piaccal biztosítva volt.

Sem az ipartelepítés, sem általánosabb értelemben a megye gazdasági fejlődése szempontjából nem hanyagolható el az ásványi nyersanyagok felkutatása, kitermelése helyzetének vizsgálata. A század első felében az ismert ásványvagyion kitermelése nagyon alacsony szinten mozgott. Bár hasznosításának lehetőségei önként kínálkoztak, sem a kellő szakértelem, sem a megfelelő mértékű tőke nem állt rendelkezésre. Az ásványi nyersanyagok kitermelése azonban a század végén már említésre érdemes szintet ért el. A bányászatot ekkor Zalában a kő- és kavicsbánya, szénbánya és a muraközi kőolajbányászat képviselte. A századfordulón 108 helységben 138 kő- és kavicsbánya üzemelt. Tulajdonosaik uradalmak, egyház, magánszemélyek, ki-

sebb számban községek voltak. Egy részüket a tulajdonos, más részüket bérlők üzemeltették, a kavicsbányákat általában a vármegye bérelte, s termelésüket útkavicsolásra használta. A bányák különböző méretűek voltak, köztük gyakori a 100—200 m³ évi termelésű kavicsbánya, de található olyan is, mint gróf Festetics Tasziló 1854-ben megnyitott murvabányája, melyből évi 4000 m³-t termeltek ki, vagy gróf Deym Nándor és Hertelendy Ferenc mészkőbányája, ahonnan évi 800—1000 m³-t kitevő mennyiségű mészkőtömböt szállítottak. A legnagyobb kőbányát a Sümegi Bazalt Rt. üzemeltette, melynek évi termelése 12.000 m³ zúzott bazalt volt.⁵⁵

A 19. század közepétől elterjedő petróleumvilágítás, a robbanómotorok használata a század végén emeli ki a muraközi kőolajbányászat jelentőségét. A 18. században már ismert előfordulások komolyabb feltárása az 1880-as években kezdődött. Bányaváron 1884—1885 években kezdett fúrásokkal olajat kutatni Singer Vilmos. Egyik 350 m mélységet elért fúrásból jó minőségű, a galíciai és romániai kőolajokhoz hasonló kőolajat termelt. Szelencén a nyolcvanas évek végén mélyített le négy fúrást egy Stavenov nevű vállalkozó, s termelt néhány vasúti kocsiakománny kőolajat. Pénzszűke miatt azonban 1890-ben abbahagyta a kutatást és termelést. A kutatásban itt Singer Vilmos követte, aki 1905-ig 31 fúrólukat mélyített, melyek közül 6 meghaladta az 500 m-es mélységet. 1902 végéig 2530 tonna kőolajat termelt ki. A Muraköz a 19. század végén az ország egyetlen érdemleges kőolajtermelő területe volt. Ez részben abból is következett, hogy az országban 1903-ig bejegyzett 2683 zártkutatómágyar és külföldi illetőségű jogosultjai közül mindössze a Zala megyében bejegyzett 210 zártkutatómágyar illetőségű kutatói tevékenykedtek.⁵⁶

Zala megyében több helyen ismeretesek voltak agyagrétegek közé települt, helyenként a felszínen is észlelhető kőszénrétegek. A felszíni kibúvásoknál alkalmi bányászkodás folyt, de ezek a próbálkozások nem voltak számottevők. Merenye községtől délre az erdőben végighúzódnó vízmosásban fedeztek fel az 1880-as évek végén egy kisebb lignitlepet, s kitermelésére tárnát hajtottak. A bányászkodás itt nem volt hosszú életű.⁵⁷ A kőszén kitermelésére, a készletek pontos becslésére egyetlen komoly próbálkozás történt. A budafai uradalom tulajdonosa a felszínen is jelentkező barnaszén-rétegek kutatására 1868-ban kért fel szakembereket, akik a területet fúrásokkal megvizsgálva jelentős széntelepet találtak. A főtelep kitermelhető készlete a becslés szerint 120 millió mázsa volt. Ez a mennyiség — azon felül, hogy kitermelése 300 embernek nyújtott volna hosszabb időre munkalehetőséget — felhasználható lett volna a Délivásút szénellátására. Az elkészült költségvetés szerint olcsóbb lett volna a Délivásút által akkor vásárolt Köflach-i szénél, minőségben pedig elérte azt. A kitermelés önköltségét mázsánként 5 koronára becsülték.⁵⁸ Bányászata azonban — valószínűleg a beruházandó tőke hiányában — nem kezdődött el.

A 19. század zalai iparát és bányászatát vizsgálva megállapítható, hogy a századforduló időszakára — ha nem is

nagy számban — megszülettek azok a szerveződési formák, melyek a további fejlődés alapját képezhették. A vállalkozó tőke hiánya viszont több kínálózó lehetőség kiaknázását nem tette lehetővé. A század végén történt alapítások többsége tovább élt, a századforduló után újabb gyárak

is létesültek. A fejlődést az első világháború és annak következményei, ezek közül alapvetően a megye peremhelyzetbe kerülése akasztotta meg. Ezeknek a körülményeknek feltárása adhat végérvényesen választ az 1920-, 30-as évek zalai gazdasága arculatának kialakulására.

Jegyzetek:

- ¹ A 19. századi zalai kézműves- és céhesipart több szerző vizsgálta. Közülük leggyakrabban idéztük:
LENDVAI ANNA: A nagykanizsai iparosok a XVIII—XIX. század fordulóján. = PAB—VEAB Értesítő, 1977. 183—191. old.
LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. = VEAB Értesítő, 1979. II. 213—217. old.
SIMONNÉ TIGELMANN ILONA: Zalaegerszegi kézművesek a 18—19. században. = PAB—VEAB Értesítő, 1977. 178—183. old.
T. MÉREY KLÁRA: Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településszerkezetére (1872—1910) = PAB—VEAB Értesítő, 1982. IV. 66—79. old.
A gyáripar kialakulásáról általában, a gyári szerveződés kérdéseiről lásd: LANDES, S. DAVID: Az elszabadult Prométheusz (Gondolat K., Bp. 1986.) c. művét, kiemelten a 12. oldalt.
- ² FÉNYES ELEK: Magyarországnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I. kötet. (Pest, 1836.) 477. old.
- ³ Ugyanott (továbbiakban: Uo.) 477. old.
- ⁴ HORVÁTH MIHÁLY: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt (Buda, 1840.) 135., 142., 147. old.
- ⁵ FÉNYES ELEK: idézett műve (i. m.) 480. old.
- ⁶ LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 211—213. old.
- ⁷ SIMONNÉ TIGELMANN ILONA: i. m. 179. old.
- ⁸ LENDVAI ANNA: A nagykanizsai iparosok a 18—19. század fordulóján. 186. old.
- ⁹ LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 214. old.
- ¹⁰ Az 1828-as összeírásból származó adatok a mesterek számára vonatkozóan a különböző feldolgozásokban eltérnek egymástól. LENDVAI ANNA (A zala mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 215. old.) a nagykanizsai iparosok számát 200 főben, BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS műve (Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 323. old.) 225 főben jelöli meg.
- ¹¹ BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS: i. m. 324., 328., 331. old. de ettől jelentősen eltér a SIMONNÉ TIGELMANN ILONA idézett műve által közölt 163 fő.
- ¹² LENDVAI ANNA: A zalai mezővárosok kézművesiparának összehasonlító vizsgálata a 18—19. században. 215. old.
- ¹³ BÁCSKAI VERA—NAGY LAJOS: i. m. 323—324. p. és 328. old.
- ¹⁴ SIMONNÉ TIGELMANN ILONA: i. m. 178. old.
- ¹⁵ EPERJESSY GÉZA: Mezőváros és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. (27. old.)
- ¹⁶ Zala Megyei Levéltár: (továbbiakban: ZML.) 1841. november 8-i kisgyűlés iratai 3359. sz.
- ¹⁷ ZML. 1841. augusztus 9-i vármegyei közgyűlés iratai (továbbiakban Kgy. ir.) 2439. sz., 1841. november 8-i kisgyűlés iratai 3541. sz.
- ¹⁸ ZML: 1844. augusztus 12-i Kgy. ir. 3541. sz.
1948. november 10-i Kgy. ir. 5224. sz.
- ¹⁹ EPERJESSY GÉZA: i. m. 261. old.; ZML. Kgy. ir. 3248/1830. sz.; Kgy. ir. 3248/1841. sz. nov. 8.; 3742/1941. dec. 4—6.; 2799/1842. szept. 5.; 1260/1844. ápr. 15.; 2278/1844. jún. 10.; 2616/1845. máj. 26.
- ²⁰ ZML. Vármegyei közgyűlés jegyzőkönyve (továbbiakban: Kgyjvk.), 1844. április 15., 1260. sz.
- ²¹ ZML. Kgyjvk. 1844. június 10. 1900. sz., Kgy. ir. 2278/1844.
- ²² ZML. Kgy. ir. 2799/1842. szept. 5—12., valamint EPERJESSY GÉZA: i. m. 171. old.
- ²³ TAKÁCS LAJOS: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27—29. sz. (Kaposvár, 1987.) 99—100. old.
Uo. 103—105. old.
- ²⁴ Uo. 110—111. old.
- ²⁵ ESZES LÁSZLÓ: A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750—1850). Műemlékvédelem, 1980. 2. sz. 84—107. old.
- ²⁶ ZML. Tisztviselők után maradt vegyes iratok, 1848. A keszthelyi uradalom statisztikai jelentése.
- ²⁷ VÁLYI ANDRÁS: Magyarországnak leírása II. kötet 356—357. old., BENEDEFFY LÁSZLÓ—V. NAGY IMRE: A Balaton évszázados partvonalváltozásai (Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1969.) 142—145. old.
- ²⁸ FÉNYES ELEK: Magyarország leírása I. rész (Pest, 1847.) 84. old., továbbá: Ipar czímtár, 1846. Szerk.: SZALKAY GERGELY—NÉMETH JÁNOS; Pest, 1846. 273. old.
ZML: Kgy. ir. 3077/1846.; Ramasetter Leopold kékfestő üzemé már 1823-ban létrejött. Lásd: Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. 51. old.
- ²⁹ MOLNÁR ANDRÁS: A „Védegyelet” Zalában (Adalékok Csány László életrajzához) = Nótárius, 1987. 1. sz. 12. old.
- ³⁰ Ipar czímtár, 1846. 243. old.
- ³¹ Uo. 266. és 273. p., továbbá: ZML. Kgy. ir. 3078/1846.
- ³² MOLNÁR LÁSZLÓ: A vétyemi üveghuta és termékei. Zalai Gyűjtemény 18. (Zalaegerszeg, 1983.) 209—225. old.
- ³³ MOLNÁR LÁSZLÓ: Adatok két zalai üveghuta történetéhez Zalai Gyűjtemény 16. (Zalaegerszeg, 1981.) 77—92. old.
- ³⁴ ZML. Kgy. ir. 177/1842., 884/1842.
- ³⁵ ZML. IV. 1785, 171. és 172., Kgy. ir. 968/1845., 2745/1847.
- ³⁶ ZML. Tisztviselők után maradt vegyes iratok, 1848.
Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo.
- ⁴⁰ ZML. Kgy. ir. 63/1844.
- ⁴¹ Georgikon 175. Szerk.: Dr. SÁGI KÁROLY. (Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1972.) 48. old.

- ⁴² ZML. Kgy. ir. 3077/1846., MOLNÁR ANDRÁS: i. m. 4—14. old.
- ⁴³ Ipar címűtár, 1846. 274. old.
- ⁴⁴ ZML. Kgy. jkv. 1844. november 4. 3435. sz., 1841. augusztus 2. 2002. sz., 1842. január 10. 83. sz., 1842. április 11. 1128. sz., és 1140. sz., Kgy. ir. 3543/1846.
- ⁴⁵ T. MÉREY KLÁRA: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. 20. old.
- ⁴⁶ KERECSENYI EDIT: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. = Zalai Gyűjtemény 21. (Zalaegerszeg, 1985.) 106. old.
- ⁴⁷ Uo. 107. old.
- ⁴⁸ T. MÉREY KLÁRA: Az iparosodás hatása Dél-Dunántúl településszerkezetére. 71—73. old.; továbbá: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején c. művéből: 26., 28., 30., 38. old.
- ⁴⁹ A Magyar Korona Országainak gyáripára az 1898. évben (Bp. 1901.) Mész-, magnezit-, gipsz-, cement- és agyagárgyártás.
- ⁵⁰ Uo. Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása.
- ⁵¹ Uo. Faipar I. és II.
- ⁵² Uo. Villamossági ipar.
- ⁵³ Uo. Gépgyártás és közlekedési eszközök gyártása., továbbá: KERECSENYI EDIT: i. m. 105. old.
- ⁵⁴ Uo. Bőr-, sörite- és szőripar.
- ⁵⁵ SCHAFARZIK FERENC: A Magyar Korona Országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. (Bp. 1904.) 349—360. old.
- ⁵⁶ POSEWITZ TIVADAR: Petróleum és aszfalt Magyarországon. A Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve XV. kötet. (Bp. 1906.) 437—441. old, valamint: A Csáktornyai Magyar Kir. Állami Tanítóképző Intézet Értesítője (1903—1904.). Szerk.: MARGITAI JÓZSEF. (Nagykanizsa, 1904.) 95—96. old.
- ⁵⁷ PAPPKÁROLY: A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénkészlete (Magyar Kir. Földtani Intézet kiadványa, Bp. 1916.) 871. old.
- ⁵⁸ A Budafai uradalom széntelepei Magyarországon. F. W. LACH mérnök leírása (Wien, 1868.) — A Magyar Olajipari Múzeum Adattárában 403—86. sz.

Daten über die Anfänge der industriellen und bergbaulichen Tätigkeit im Komitat Zala im 19. Jh.

Die Publikation probiert, einen Überblick über die Industrie und den Bergbau des Komitates Zala im 19. Jh. zu geben. Neben der Zusammenfassung der bisher in der Fachliteratur veröffentlichten Daten und durch die neue Aufarbeitung von Archivmaterial wurde ein vervollkommenes Bild ermöglicht. Wegen der Lückenhaftigkeit der Quellen — fehlen für einige Gebiete — konnte der Verfasser keine Vollständigkeit anstreben.

Bis zum Aufschwung der siedlungsgeschichtlichen Forschungen in den siebziger Jahren, hielt sich die Ansicht, nach welcher im Komitat Zala vor den dreissiger Jahren unseres Jahrhunderts keine erwähnenswerte Industrie bestand. Die Überprüfung neuerer Quellengruppen brachte allerdings das Ergebnis, dass auch im Komitat Zala die Industrialisierung im 19. Jh. voranging. Die Fabrikenindustrie tritt auf, auch wenn sie nicht die grossen Industriekomplexe wie in den entwickelteren Gebieten hervorbrachte.

Für die erste Hälfte des 19. Jh.s war die zünftische Industrie charakteristisch. Aber schon in den vierziger Jahren des 19. Jh.s werden kleinere Fabriken gegründet. Im grösseren Masse beginnt die Entwicklung erst Ende der siebziger Jahre des 19. Jh.s. Um die Jahrhundertwende ist die grösste Entwicklung bei der Stein-, Erde-, Lehm- und Glasindustrie, der Bauindustrie, der Buchdruck-

kerei, der Mühlenindustrie, der Bierindustrie, der Alkoholindustrie, der Holzindustrie, der stromerzeugenden Industrie und der Maschinenindustrie zu verzeichnen. Zu dieser Zeit sind einige dieser Fabriken schon im Landesmassstab als bedeutend anzuspüren.

Bei der Industrialisierung und der wirtschaftlichen Entwicklung im Komitat darf die Entwicklung der Erforschung der Mineralien und des Bergbaus nicht vernachlässigt werden. Um die Jahrhundertwende entstehen besonders zahlreiche Steinbergbaue, und es wurden auch Versuche bei der Eröffnung von Kohlebergbauen vorgenommen. Ein Hindernis war leider — in der Industrie ebenso wie beim Bergbau — der Mangel an mobilem Kapital.

Die Anfänge im 19. Jh. hätten die Grundlage einer bedeutenden späteren Entwicklung sein können. Die Mehrheit der Gründungen Ende des 19. Jh.s bestand noch eine zeitlang weiter. Nach der Jahrhundertwende entstehen wiederum neue Fabriken.

Die Entwicklung wurde durch den ersten Weltkrieg und deren Folgen, wodurch das Komitat in eine Randposition gedrängt wurde, unterbrochen.

Srágli L.

Balázs Géza:

Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára

Mit tanultunk Barabás Jenőtől?

A göcseji (bödei) származású Barabás Jenő, a történettudomány (néprajz) doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tárgyi Néprajzi Tanszékének nyugdíjba vonult vezetője hetvenéves.

Szinte hihetetlen. Természetesen továbbra is bejár az egyetemre, régi szobájában készíti a Magyar Néprajzi Atlasz újabb lapjait, tanítványai most is sokszor fordulnak hozzá tanácsért, segítségért. Szinte hihetetlen, hogy hetvenéves, hiszen — tíz év óta, mióta ismerem — most van a legjobb „színben”, csöndes derűje kifogyhatatlan.

Diákként, egyetemi hallgatóként — éppen tíz esztendeje — szerény, halk szavú embernek, tanárnak ismertem meg. Saját műveiről szinte sohasem szólt, a néprajzi atlaszmunkálatokról ha kérdeztük, se igen vallott, sőt élénken él bennem, hogy egyszer az egyik bibliográfiai adatot nem úgy adta meg: „én is írtam a kérdésről”, hanem a személytelen harmadik személyben: „Barabás egy helyen azt írja, hogy...” Ezt a formát egyetemi oktatótól, ha saját művéről volt szó, azóta se hallottam.

Öt éven keresztül voltam a tanítványa az ELTE néprajzi tanszékén. Nem kétséges, szeretett bennünket, szerette az évfolyamunkat, de ezt sohasem szavakban, szólamokban fogalmazta meg. Ahogy visszatekintek jegyzeteimre, állíthatom, hogy ez kölcsönös volt. Évek óta ő tanította a Bevezetés a néprajzba című kollégiumot, de indexem tanúsága szerint a népi építkezést, táplálkozást, viseletet (másoknak a földművelést, települést) is. Tanszékvezetősége idején nagyon sok elismert kolléga fordult meg vendégelőadóként a tanszéken; minden újdonságra fogékony volt — például a kislétszámú évfolyamoknak is megpróbált párhuzamos témakörökben szemináriumokat hirdetni.

A hagyományos értelemben nem volt népszerű előadó, oktató. Erre sohasem törekedett trükkökkel, népszerűség-hajhászással. Alkatából fakadó szerénysége, a magamutogatástól való idegenkedése miatt sokan nem is kerülhettek közel hozzá, nem ismerték meg közelről. A tőle kapott in-

dítatást, értékeket én is csak most, évek teltevel próbálom egyesével összegyűjtögetni.

I. Barabás Jenő, a tanár (személyes hangvételben). Milyen volt Barabás Jenő egy-egy órája? Óráin sokat és aprólékosan kellett jegyzetelni. Volt, aki ezt nehezen viselte („Az egész csak bibliográfia, adatsor!”). Nyilvánvaló, hogy ez fáradtságos művelet, ám azóta sokszor bebizonyosodott számomra a módszer helyessége, haszna. Először is azért, mert tárgyainak java részéből nem volt naprakész bibliográfiai áttekintés (többségéből ma sincs). Másodszor azért, mert időközben magam is rájöttem, s az amerikai egyetemek példája is erre tanít, hogy alapos kritikái áttekintés nélkül nem lehet semmiféle egyetemi tananyag tárgyalásához hozzálátni. Lehet, hogy „szárazak”, „tényorientáltak” voltak ezek az órák, de hogy pótolhatatlan információkat tartalmazók, az is biztos.

Minden diák egyetemi élményei között a vizsgák szerepelnek az első helyen. Barabás Jenő hosszasan vizsgáztattott, ez talán hosszú éveken át volt kollégájától, Tálasi Istvántól hagyomány a tanszéken. Nem emlékszem, hogy egy-egy vizsga rövidebb lett volna egy óránál. (Rendes körülmények között az egyetemi vizsga kb. húszperces.) A tananyagot részletesen, szinte pontról-pontra, adatról-adatra kikérdezte, s ha valahol bizonytalanságot tapasztalt, nem siklott át rajta nagyvonalúan. Ezt persze nem szereti a hallgató, s az meglehetősen kínos, amikor a vizsgázó hallgat, s közben noszogatják: „Tovább, tovább!” Ennek ellenére nem volt „kegyetlen”, legföljebb nem adott jó jegyet. Nála a jelesért valóban nagyon meg kellett küzdeni.

Utólag jöttem rá, hogy ezekkel a hosszú vizsgáztatásokkal tulajdonképpen a hallgatót kívánta jobban, közelebről megismerni. Erre ugyanis az egyetem keretei nem nagyon adnak lehetőséget; s egy ilyen kis „szakmában”, mint a néprajzban megvan a lehetőség arra, hogy valóban megismerjük egymást. Nem tudom feledni az első vizsgaemléket. A népi kultúra elméleti kérdéseiről volt szó, s azt hiszem, sikerült jól összefoglalnom a témát, sőt még egy-két egyéni, találó terminust is mondhattam. „Nagy nehezen” jelest kaptam. Két héttel később Barabás Jenő megállított a folyosón: „Maga használt egy remek kifejezést a vizsgáján. Gondolkozzon el rajta, találó kifejezés, használni kellene!” Én

akkor már nem is emlékeztem arra a szóra, ő pedig sokat gondolkozhatott fölőle. Azóta tudom: Barabás Jenő ritkán és keveset szól, véleményét alaposan megfontolja, ám mindig figyel — hihetetlen empátikus készséggel.

Most, hogy fölidézem szavait, fölcseng bennem egy gyakori fordulata. Tanítványait, kollégáit nem egyszerűen magázza, hanem keresztnevükön szólítja, s mindig melléteszi a „kérem” szócskát is.

2. Életrajzi vonatkozások. Honnan mindez? Gombolyítuk tovább az alapkérdés fonálát. Tekintsünk életrajzára! A Magyar Néprajzi Lexikonban (Bp., 1977. 1/215.), a nyomdában lévő új magyar Who's Who?-ban csak szűkszavú életrajzot találunk — a műfaj követelményeinek megfelelően. Gunda Béla köszöntőjéből tudhatunk meg többet, amelyet hatvanadik születésnapjára írt (Barabás Jenő hatvanéves. *Ethnographia*, 1980: 490—4.) — azóta pedig emlékeimből, egyetemi adalékokból rakosgatom össze a pályaképet.

A Zala megyei Böde községben született 1920. március 25-én. (A táj megidézésére nem vállalkozom; tudományos munkáiban megteszi ezt maga a köszöntött; aki pedig lírai vallomásra vágyik, olvassa el egy e vidékre költözött, pesti származású mai magyar író, Nádas Péter *Évkönyv-ét!*) Barabás Jenő szülei tanítók voltak — tőlük hozhatta magával a tanítás szeretetét. Középiszokolait Zalaegerszegen végezte, egyetemi tanulmányait előbb a pécsi, majd a budapesti tudományegyetemen folytatta. Itt Mályusz Elemér legendás hírű történelmi szemináriumain vett részt, Marosszék településtörténetével foglalkozott. Innen eredeztethető későbbi munkásságának vezérfonala: a település-és építkezéskutatás. Történelem—földrajz—magyar szakon szerzett 1944-ben tanári oklevelet. E három szak „táplálta” leginkább a magyar néprajztudományt; Barabás Jenőnél mindhárom értékei, módszerei elevenen hatnak. 1947-ben doktorált A göcseji szerek települése című értekezésével. Ezt a témát még Viski Károlytól kapta. 1945-től középiskolában tanított, 1948-tól a Néprajzi Múzeumban, majd a Múzeumok Országos Központjában dolgozott. Ennek megszüntével 1952-től folyamatosan az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéken dolgozott először mint adjunktus, később docensként. Tálasi István utódként 1980—1985, majd 1987—1988 között a tanszék vezetője volt, ezután nyugalomba vonult.

3. Barabás Jenő tudományos tevékenysége. Mit tanulunk Barabás Jenőtől? — tettem föl a kérdést a címben. A választ nemcsak személyes élményeim alapján szeretném megadni (erről szolt az 1. pont), hanem beleszöve az eddigi életmű azon vonásait, amelyből nemcsak mi, a nyolcvanas évek egyetemi hallgatói, hanem az egész magyar néprajz gazdagodott.

3.1. Első lehetne talán a szülőföld szeretete. Ez leginkább az „elbocsátó” szülőföld iránti elkötelezettségben mutatkozik meg. A szűkebb táj: Böde, Göcsej, a tágabb: Zala, a Délnyugat-Dunántúl, a régió, s a még tágabb: Pannonia mind-mind egy jól körülhatárolható témakör életművében — úgy tetszik, hogy szinte koncentrikus körökben tágul a táj munkásságában.

Már legelső megjelent tanulmánya is göcseji adatközlés (Nyársalás Göcsejben. *Ethnographia*, 1949: 271—6.). A továbbiakban a göcseji istállótípusok (Scheunentypen in Göcsej. *Acta Ethnographica*, 1956: 83—101.), a kazalfedő gereblye (Kazalfedő gereblye Göcsejből. *Néprajzi Értesítő*, 1958: 295—8.), a Zalai pajták (A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950—1960. Zalaegerszeg, 1961. 277—88.), a Füstősház Zalában (*Ethnographia*, 1969: 333—46.) stb. képviselik ezt a sort. Barabás Jenő tevékeny szervezőmunkát végzett a Göcseji Falumúzeum (Zalaegerszeg), valamint a Vasi Múzeumfaló (Szombathely) megszervezésében. Ez ugyan már muzeológiai tevékenységét érinti, ám a szülőföldért végzett tevékenységét is látnunk kell benne.

A pannóniai néprajzkutatásért Magyarországon talán legtöbbet eddig Barabás Jenő tett. 1971-ben az Ausztriában élő Gaál Károly létrehívta az *Ethnographia Pannonica* szimpózium-sorozatot, amelynek magyarországi szekcióját, a Magyar Néprajzi Társaság egyik szakosztályaként Barabás Jenő vezette másfél évtizeden keresztül. Ez az utóbbi évtizedek egyik legmarkánsabb közép-európai néprajzi tömörülése. A pannóniai hagyományokra legelőbb Milovan Gavazzi hívta föl a figyelmet, s a jugoszláv—osztrák—csehszlovák és magyar kutatók sokféle témakörben, állandóan fiatalabb kutatók bekapcsolásával, mindig más és más országban és helyen találkoztak. (A második szimpózium színhelye 1973 októberében éppen Zalaegerszeg volt.) A tömörülés célját Barabás Jenő az 1978. évi, immáron negyedik találkozóóról szólva ekképp fogalmazta meg: „Nem a négy ország etnográfusait általában, hanem 5—6 nemzetiség érintkezési zónájában dolgozó kutatókat kívánják elsősorban kapcsolatba hozni. Ezért érthető, hogy a magyar résztvevők főleg a dunántúli etnográfusok köréből kerültek ki.” (*Ethnographia*, 1980: 276.) A szimpóziumsorozat természetesen máig tart, a magyar szekció jelenlegi vezetője Andrásfalvy Bertalan.

Az *Ethnographia Pannonica* egyik konferenciáján vetődött föl a különböző kultúrrégiók kutatásának szükségessége is. Barabás Jenő is hozzászolt a kérdéshez éppen a nyugat-magyarországi kultúrrégió kapcsán (Zur Frage der Kulturregionen im Westungarischen Sprachgebiet. In: *Minderheiten und Regionalkultur*. Red. Bockhorn, O.—Gaál, K.—Zucker, Wien, 1981. 133—9.). 1985-ben pedig egy egyedülálló kutatóprogram vezetését is vállalta a délnyugat-dunántúli mikrorégiókról. Az elsősorban Zala és Vas megye mikrorégióira vonatkozó kutatás első eredményét már kézbe vehettük: 1989-ben az ELTE kiadásában megjelent egy vékony füzet Barabás Jenő szerkesztésében (*Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon*). A célok-ról a bevezetőben így szolt a szerkesztő: „1985-ben elindítottunk egy hosszú távú néprajzi vizsgálatot Zala és Vas megye területén azzal a céllal, hogy ezen a kulturális mezón belül — ahol több mint 500, nagyjából kis lélekszámú település található — derítse fel a falvak kapcsolatrendszerét. Ismeretes, hogy az egyes településeket összekötő kapcsolat igen változatos, s nemcsak a távolságtól, hanem sok más tényezőtől is meghatározott. Földrajzi adottságok, gazdasági körülmények, nyelvi, felekezeti hovatár-

tozás, rokoni kötelékek, a múlt hagyományai, igazgatási szerkezet stb. mind meghatározói lehetnek a falvakat, városokat összekötő vagy elválasztó szálaknak. Vannak lazább és szorosabb, formális és informális kapcsolatok, s mindegyik hatása különböző.” (I. m., 5.) A nagyrészt egyetemistákból, fiatal kutatókból álló csapat az alulról szerveződő társadalom struktúráját, kapcsolatrendszerét, zonális tagolódását vizsgálja, a „mezotáj” körvonalait pedig a Magyar Néprajzi Atlasz adatai határozták meg. A munka első szakasza extenzív adatfelvételen alapult (ebből látunk mutatót a kis füzetben), ezután kerül sor a kérdőíves „mélyvizsgálatra”, amelynek eredményei, körvonalai a következő kérdésekben öltenek testet: „Azt kellene bemutatni, hogy az alulról építkező társadalom, pontosabban egy kis közösség miképpen szervezi meg a maga életét, miért és hogyan fogadja be, dolgozza fel, illetve utasítja el a kívülről jövő impulzusokat, miként stabilizál értékeket, vagy miként bomlik fel és miért? Milyen a falun belüli csoportok, rétegek viszonya, az anyagi és szellemi önellátása?” (I. m., 8.) Barabás Jenő ezzel a kutatással, programmal a szülőföld, a mikrorégió tudományos vizsgálatának hosszútávú, a fiatal kollégákat is magával ragadó tevékenységét alapozta meg.

3.2. Bár a tárgyi néprajznak alig akad olyan területe, amellyel ne foglalkozott volna, tudományos munkásságának legjelentősebb epizódja részben a település- és építkezéskutatással, részben az atlaszmunkálatokkal (lásd: 3.3.) kapcsolatos. Az előző témából írta a már említett doktori és az 1987-ben megvédett akadémiai doktori értekezését (Füzetek és korszakok a magyar népi építészetben). Bóna István, az értekezés egyik opponense így foglalja össze ezzel kapcsolatos véleményét: „Barabás Jenő munkássága a dunántúli, alföldi és székely parasztház kutatásában gyökeres, s már korábban összekapcsolódott a honfoglalás előtti magyarság anyagi műveltségére irányuló vizsgálatokkal. A téma tehát kitűnő, az értekezés e két kutatási ág szintézise.” (Ethnographia, 1988: 401.) Barabás Jenőnek köszönhető a szórványokról szóló első magyar áttekintés, amelynek keretében a magyar szerek, tanyák, a szlovák lakosok és a román csíngyek kialakulásának feltételeit vizsgálja (A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány, I—II. Debrecen, 1960. 219—47.). Eredeti anyag alapján rendszerezi a göcseji csűrőket (Scheunentypen..., i. m.), s több helyen foglalkozik a tanyakérdéssel (lásd a bibliográfiát!).

Helyszíni kutatásainak több összegzése megtalálható minden nagyobb könyvtárunkban. Ilyen pl. a Gilyén Nándorral közösen írt könyve, a Vezérfonal népi építészetünk kutatásához (Bp., 1979.). A szerzők célja az volt, hogy a szakembereknek és az érdeklődő nagyközönségnek egyaránt hasznos segítséget, „vezérfonalat” nyújtsanak a népi építészet, a falusi építkezés anyagának áttekintésében. E munka éppen akkor jelent meg, amikor sok nagyvárosi ember figyelme fordult a falu felé: sokan vásároltak maguknak parasztházat, s ezeket műemlékként kívánták felújítani, megőrizni a jövő számára. E házak kiválasztásához és föltámasztásához nyújtott nagy segítséget ez a kézikönyv. S a

szakmában is jelentős tett, hogy a szerzőpáros törekedett a népi építészetben meglévő terminológiai zűrzavar fölszámolására — egységes terminusok használatával.

Ugyancsak Gilyén Nándorral írta meg a Magyar népi építészet című könyvet (Bp., 1987.).

3.3. Barabás Jenő neve és munkássága szorosan összefonódott a néprajzi térképezéssel, kartográfiai munkálatokkal. E témakör szerepel a legtöbb bibliográfiai adattal munkásságában.

A néprajzi atlasz első kezdeményezője Magyarországon Bátky Zsigmond volt. Ezután Gunda Béla karolta fel az ügyet, s már részkérdőív is született az emberi erővel végzett teherhordási módokról — ám a gyűjtés a háborúban abamaradt. 1953-ban a CIAP (Commission Internationale des Arts et Tradition Populaires) namuri konferenciáján az európai országok néprajztudományainak egyik fő feladatául jelölte meg az atlaszkészítést. Ennek hatására 1955-ben indult újra a gyümölcseit ma hozó magyarországi atlaszmunka. A szerkesztőbizottság szinte emberfeletti munkát végzett. Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Gunda Béla, Morvay Judit és Szolnoky Lajos 1959-ben megjelentette a kérdőív négy kötetét, valamint 1960-ban a gyűjtési útmutatót. Erre a munkára így emlékezik Barabás Jenő: „Nem hiszem, hogy azóta is lezajlott volna olyan tüzes, de lényegében érdemi vita a magyar néprajz körében, mint a kérdőív-vita. Ennek nyomán formálódott ki még sok-sok töprengés után a végleges forma... Valójában a kérdőív a legjobb értelemben vett kollektív munka eredményeként alakult ki, melyben nemcsak az összeállítók, azaz a szerkesztők akkori tudása tükröződött, hanem mondhatjuk, jó iskolázó szerepet töltött be a 60-as évek során s a 70-es évek elején mindazok számára, akik a gyűjtésben részt vettek, akár aktív kutatóként, akár egyetemi hallgatóként.” (Diószegi Vilmos és a Magyar Néprajzi Atlasz. In: Folklor, életrend, tudománytörténet. Szerk. Balázs Géza—Hála József, Bp., 1984. 36.)

Barabás Jenő az ötagú munkacsoport tagjaként, majd vezetőjeként irányította a munkát, rendszeresen, meg nem szűnő reménnyel, hogy egyszer csak megjelenik, adott hírt az eredményekről. És az örömteli alkalom 1987-ben megtörtént: az Akadémiai Kiadó megjelentette a Magyar Néprajzi Atlasz első három „kötetét” („dobozát”), 220 térképlapját. Ez a gyűjtés mindeddig a magyar néprajzkutatás történetének legnagyobb szabású gyűjtése, amely kiterjedt az országhatárokon túlra is. 420 reprezentatív ponton jártak a gyűjtők, s a munkák eredménye néprajzi és nyelvi szempontból egyaránt rendkívül jelentős. Talán érthető, hogy éppen ezért nem a néprajzosok, hanem egy rokontudomány, a nyelvészek véleményét hozom bizonyosságul. Imre Samu, a magyar nyelvjárások atlasza egyik szerkesztője, a módszer kiváló szakembere így értékelte a néprajzi atlaszt: „A magyar néprajzi atlasz azonban — őszinte örömmel és eredeti várakozásaimat messze túlhaladó mértékben — nyelvjárási atlasz is... Az eddig közzétett 220 térképlapból ... összesen 89 (kb. 40%) ... a gyűjtők egy-egy fogalom nyelvi megnevezéseit — vagy azt is — keresték... Külön érdekessége ennek a nyelvi térképanyagnak, hogy két jelentéstani térkép is van közöttük: a *hombár* és a *szuszek* je-

lentése a XX. század első felében. Ez azért is újszerű, mert a magyar nyelvatlasz megjelentetett térképei között jelentéstan — sajnos — nincs.” (Magyar Nyelv, 1989: 107—8.) Barabás Jenő tevékenysége ezekben a munkálatokban csak igen kevesek számára közismert. Ezért figyelemreméltó az idősebb pályatárs, kolléga felhívása: „A magyar néprajzi közvéleménynek és a néprajzot is irányító tudománypolitikai szerveknek ismerniük kell, hogy a munka egész szervezése, irányítása, tudományos szinten való tartása Barabás Jenő érdeme. Barabás Jenő idejének és munkarejének lényegesen jelentős részét a Magyar Néprajzi Atlasz ügyének áldozta, s ezért semmiféle anyagi vagy erkölcsi elismerést nem kapott.” (Gunda B., i. m. 492.)

3.4. Elméleti munkássága részben az atlaszsal kapcsolatos. Alapvető szakmunka kandidátusi értekezése, amelyet lefordítottak horvát és román nyelvre, részleteiben németre is (Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp., 1963.). A kartografikus módszerről később összefoglalóan így ír: „A térkép a tipizálásnak talán a legmegbízhatóbb kontrollja, s nagymértékben hozzásegít ahhoz, hogy ne öncélú, levegőben lógó klasszifikálást végezzünk, hanem ezt a tevékenységet rendeljük alá az összefüggéseket leginkább megvilágító rendszerezési elveknek... A kartografikus módszerű kutatás legfontosabb eredményei azonban valószínűleg a magyar népi kultúra zonális struktúrájának tisztázása körében jelentkeznek.” (Dissertationes Ethnographicae, II. Bp., 1976—78. 50., 54.)

Barabás Jenő munkásságának tekintélyes részét jelentik az elméleti írások. A terepmunka, a gyűjtés, a recens adatok tisztelete mellett tevékenységét mindig jellemzi az elmélyült elméletalkotás, a népi kultúra mozgástörvényeinek föltárása. Ilyen szempontból talán a legnagyobb áttekintése egyetemi előadása, a Bevezetés a néprajzba. Ennek fölépítése a következő volt: 1. Néprajzi bevezetések, alapvetések, 2. A magyar néprajz kutatástörténete, 3. A néprajzi kutatás tárgya, feladatai, irányzatai, 4. Társadalomszerkezet, 5. Forrásismeret, 6. A néprajzi gyűjtés módszere, 7. Kutatási szempontok, módszerek.

Szerzője a Magyar Néprajzi Lexikon több elméleti címszavának (pl. kartográfiai módszer, néprajz, néprajzi csoport). Egyik korai elméleti írása az etnikai csoport fogalmáról szól (Néprajzi Értesítő, 1958: 19—29.), majd a népi kultúra egy-egy főbb összetevőjét, jellemzőjét vizsgálja (pl. A belső fejlődés fogalmáról, Ethnographia 1966: 480—92., Tér és idő a néprajzi kutatásban. Népi Kultúra — Népi Társadalom, V—VI. 1971. 331—44., Von der Entstehung der Tradition. In memoriam António Jorge Dias. Lisboa, 1974. Vol. I. 41—53., A népi kultúra zonális struktúrája, in: Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Bp., 1980. 23—39. stb.)

3.5. Muzeológiai tevékenységét részben érintettem már a göcseji és a vasi múzeumfalvakkal kapcsolatban. De talán ennél is lényegesebb az a tény, hogy 1968-ban Szolnok Lajossal közösen dolgozta ki a szabadtéri néprajzi múzeum tudományos tervét (A szabadtéri néprajzi múzeum tudományos tervének vázlatja. Néprajzi Múzeum, Bp., 1968.), amelynek megvalósítása azóta szárba szökken, s a

szentendrei intézmény a hazai néprajzkutatás fontos bázisává vált.

3.6. Van még Barabás Jenő munkásságában egy olyan terület, amelyet véleményem szerint nem értékelték eléggé. Ez a terület jól tükrözi azt az elvet, mely szerint az alapos egyetemi munkásság végigkíséri az embert egész pályáján. Már egyetemista koromban fölfigyeltem rá, hogy Barabás Jenő érzékenyen figyel a nyelvi kérdésekre is. Manapság is gyakran látom az ELTE nyelvészeti könyvtárában, sokszor foglalkozik etimológiákkal, nemrégiben egy nyelvhelyességi kérdésben cseréltünk véleményt. Nyilvánvalóan az atlaszkészítés is folyamatosan ébren tartotta nyelvészeti problémaérzékenységét (terminológia, nyelvjárási sajátosságok, jelentések stb.). Egy előadáson az etimológia kérdéséhez a néprajzkutató szemszögéből szövegelem (Tárgytörténet és etimológia. In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. Benkő Loránd és K. Sal Éva. Bp., 1976. 73—87.). A néprajzkutatók általában sokra értékelik a földrajzi neveket mint fontos forrásanyagot. Balassa Iván, Gunda Béla mellett Barabás Jenő is értékelte ezek néprajzi fontosságát (Földrajzi nevek a néprajzi kutatásban. Magyar Nyelvőr, 1971: 463—6.). Két nyelvtörténeti jellegű írását is megemlítem még. Az egyikben a történeti személynév kutatáshoz, a másikban a *kemence* szó jelentéstörténetéhez szolgáltat fontos néprajzi adalékokat (Tájszemlélet és az etnikai kép tükröződése a XVI. századi személynévben. In: Név és társadalom. Veszprém, 1983. 41—2., A kemence jelentéstörténetéhez. Magyar Nyelv, 1987: 345—7.)

A fenti tallózás Barabás Jenő életművében ékesen példázza a földrajzi, nyelvészeti és néprajzi kutatás szoros kapcsolatát, gyümölcsöző eredményeit.

* * *

Mit is tehetnék még hozzá Barabás Jenő arcképéhez? Sok-sok emlék villan elém. Évfolymunk karácsonyi ünnepeire, melyeket a tanszék könyvtárában rendeztünk, mindig eljött. Amikor más tanáraink köszöntésére cikket kértünk, mindig kaptunk tőle, ha csak pár soros, ám alapos áttekintést bizonyos kérdésekről. Így írt (sok más pályatárs emlékkönyve, Festschrift-je mellett) a Dömötör Tekla-emlékkönyvbe (Diószegi Vilmos és a Magyar Néprajzi Atlasz, i. m.), valamint a Balassa Iván tiszteletére készített tanulmánykötetünkbe is (Az állattartás építményeiről. In: Arator. Szerk. Balázs Géza—Voigt Vilmos. Bp., 1987. 125—6.)

Most azonban — máris — Őt köszöntjük. A tanítványok, a kollégák, a Magyar Néprajzi Társaság és az egyetem nevében is át kell adnom a jókívánásainkat. Legalább ennyit. Hiszen a Magyar Néprajzi Társaság által 1981-ben neki adományozott Györfly István-emlékérmen kívül mindaddig jelentős kitüntetést nem kapott. Kívánjuk és reméljük, hogy ez se kerülje el sokáig, s hogy az életművének egyik legfontosabb epizódját jelentő Magyar Néprajzi Atlasz minél hamarabb teljes egészében megjelenhessék! S persze sok derűs, alkotókedvben nem szűkölködő esztendővel is ajándékozza meg a sors!

Barabás Jenő irodalmi munkássága (1981—1989)

- Barabás Jenő irodalmi munkássága 1947—1980. = *Ethnographia* XCI., 1980. 3—4. sz. 495—500.
1981. Eredmények és kérdések Túrkeve és környékének lakóházfejlesztési vizsgálataiban. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve, 225—239.
„Az őstársadalmaktól a civilizációig.” Első állandó kiállítás a Néprajzi Múzeum új épületében. = *Ethnographia* XCII., 4. sz. 579—582.
Az őstársadalmaktól a civilizációig. (A Néprajzi Múzeum új állandó kiállításáról.) = *Múzeumi Közlemények* 1. sz. 46—51.
Zur Frage der Kulturregionen im West-ungarischen Sprachgebiet. In: *Minderheiten und Regionalkultur*. (Red. Bockhorn—Gaál—Zucker.) Wien, 133., 139.
1982. Az *Ethnographia Pannonica* VI. konferenciája. 1982. szeptember 10—12. = *Néprajzi Hírek* XI., 3—4. sz. 62.
A társadalomtörténet és a tanyák. = *Ethnographia* XCIII., 1. sz. 129—134.
A változatok vizsgálatának jelentősége a néprajzban. In: *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 9—13.
1983. Anyagi kultúránk a honfoglalás előtt. = *Forrás* XV., 7. sz. 13—19.
Az *Ethnographia Pannonica* VI. konferenciája. Tata, 1982. szeptember 9—13. = *Ethnographia* XCIV., 3. sz. 467—468.
Tájszemlélet és az etnikai kép tükröződése a XVI. századi személynevekben. = *Név és társadalom*, 1980. Veszprém 41—42.
A Vas megyei szer-szeg végződésű földrajzi nevek települési tanulságairól. = *Vasi Szemle* XXXVII., 2. sz. 246—249.
1984. Diószegi Vilmos és a Magyar Néprajzi Atlasz. In: *Folklor, életrend, tudománytörténet*. Budapest, 35—37.
Györfly István művelődéspolitikai eszméi. = *Kritika* 2. sz. 19.
Mióta léteznek tanyák? = *Forrás* XVI. 6. sz. 3—5.
Mit képvisel Hollókő a magyar népi építészetben? = *Honismeret* XII., 2. sz. 10—11.
Néphagyomány, nemzeti művelődés. Györfly István, az egyetemi tanár. = *Napjaink* XXIII., 5. sz. 29—30.
Tálas István 1910—1984. = *Kritika* 5. sz. 2.
1985. Bárdosi János. Herény 1933. 5. 10. — Szombathely 1983. 8. 17. = *Ethnographia* XCVI., 2—3. sz. 386—388.
Fordulatok és korszakok a magyar népi építészetben. Budapest, Gépírat. 281. p. 3 térk. — Akadémiai doktori értekezés.
1986. A magyar népi építészet korszakai. In: *A népi építészet védelme*. Eger. 19—26.
1987. Az állattartás építményeiről. In: *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 125—126.
- Fordulatok és korszakok a magyar népi építészetben. Budapest, — Doktori értekezés tézisei.
- Györfly István sajtója 1984-ben. In: Györfly István az Alföld kutatója... Karcag—Szolnok, 98-104.
- A kemence jelentéstörténetéhez. = *Magyar Nyelv* LXXXIII., 3. sz. 345—347.
- Magyar népi építészet. *Ungarische Volksarchitektur*. Budapest, Műszaki K. 203 p., ill. Bibliogr. 179—197. (Gilyén Nándorral.)
- A periodizálás kérdése a néprajzban. *Die Periodisierung in der Ethnologie*. = *Az Egri Múzeum Évkönyve* XXIII., 11—17. Bibliogr. 16—17.
1988. Beziehungen zwischen Stadt und Umland in Ungarn. In: *Niederösterreich- und seine historischen Nachbarn*, Wien, 237—251.
Megjelent a magyar Néprajzi Atlasz. (Beszélgetés Halász Péterrel.) = *Honismeret* XVI. 3. sz. 38—42.
Megjelent a népi kultúra atlaszának első három kötete. = *Tudományos Magazin* 1—2. sz. 29—33. — Nyilatkozat.
Miért készülnek néprajzi atlaszok? = *Élet és Tudomány* XLIII., 18. sz. 553—555. p., ill.
Perioden in der ungarischen Volksarchitektur. In: *Wandel der Volkskultur in Europa*. Münster, 495—501.
Vita a magyar lakóház középkori történetéről. = *Ethnographia* XCIX., 2. sz. 246—249. — Hozzászólás Balassa M. Iván: A parasztház évszázadai c. könyvének vitájához.
1989. A délnyugat-dunántúli mikrorégiók kutatásáról. In: *Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon*. (Néprajzi tanulmányok.) Budapest, 5—8.
A palóc eredet kérdése. In: *Palócok*. I. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 119—136. Bibliogr. 134—136.

Könyvismertetések:

- Gunda Béla: *Ethnographica Carpatho-Balcanica*. Bp. 1979. = *Ethnographia* XCII, 1981. 2—3. sz. 499—501.
- Gyurác Ferenc: *Jelen lenni a történelemben*. = *Kritika* 1988. 12. sz. 38.
- Holl Imre—Parádi Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest 1982. = *Ethnographia* XCV, 1984. 4. sz. 633—634.

Szerkesztő:

- Dissertationes Ethnographicae*. 5. 1985., 6. 1987. (Paládi-Kovács Attilával és Papp Józseffel)
- Kapcsolatrendszerek a Délnyugat-Dunántúlon. (Néprajzi tanulmányok) Budapest 1989. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Tárgyi Néprajzi Tanszék. 46 p.
- Magyar néprajzi atlasz. Atlas der ungarischen Volksarchitektur. Atlas of Hungarian folk culture. 1—3. köt. Budapest, 1987. Akadémiai K. 3 db. 220 t. fol., ill. térkép.

Összeállította: Serfőzőné Gémes Magda

Szerkesztőség: 8900 Zalaegerszeg, Batthyány út 2.
Telefon: (92) 11-455, 14-537
HU—ISSN 0238—5139
Zalai Nyomda 90 4321
Felelős vezető: Galla József

Cech, Brigitte:

Die keramischen Funden der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ)
(Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik)

Abb. 6. b

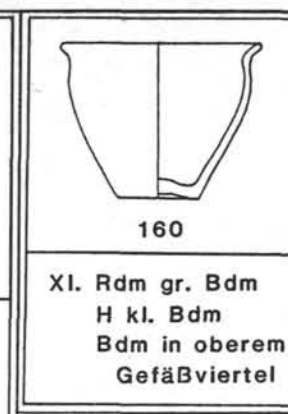
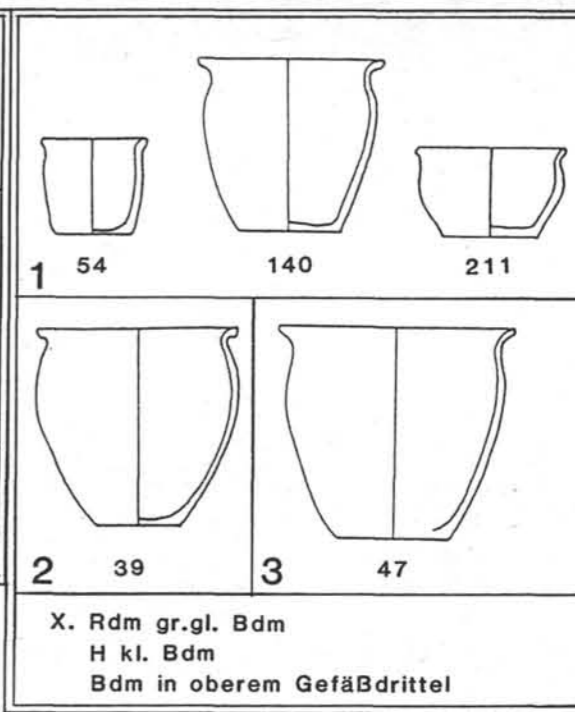
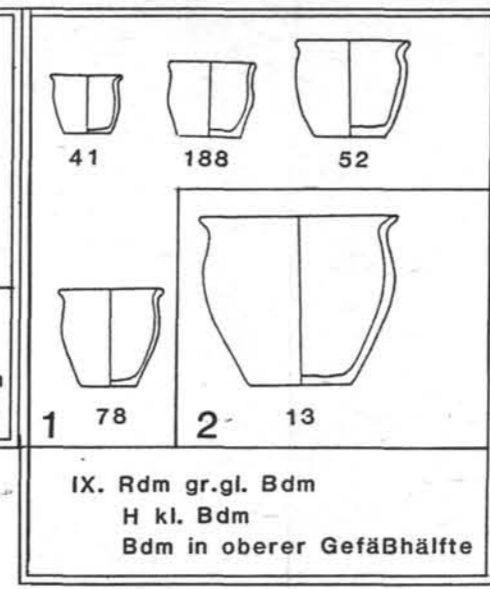
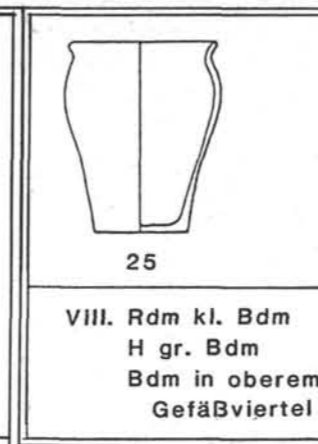
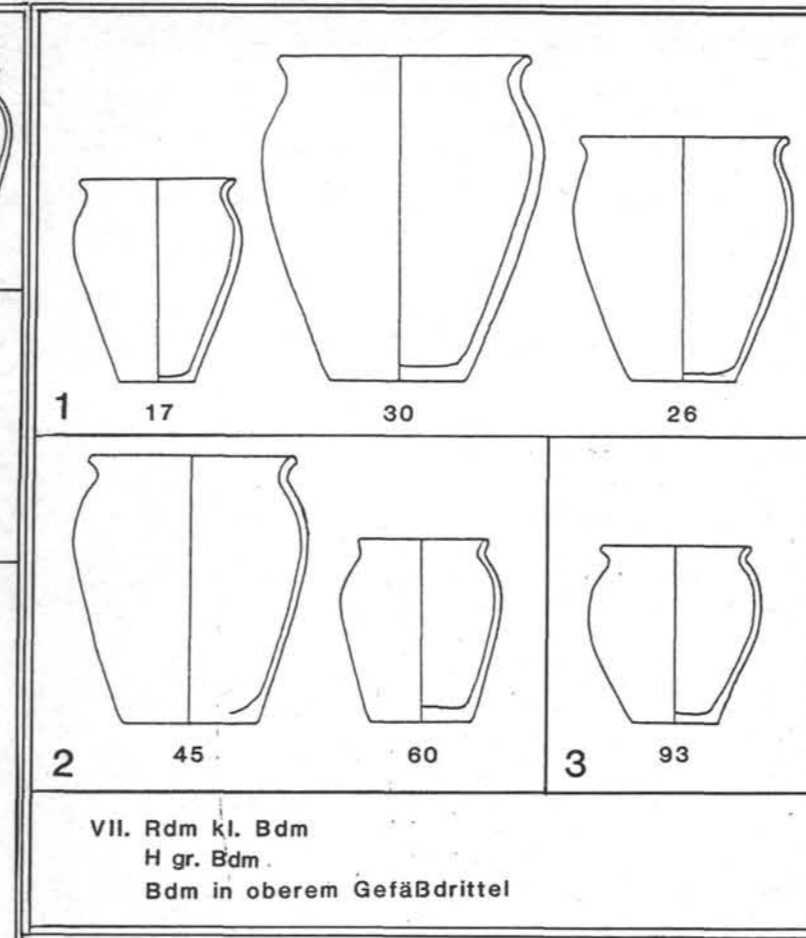
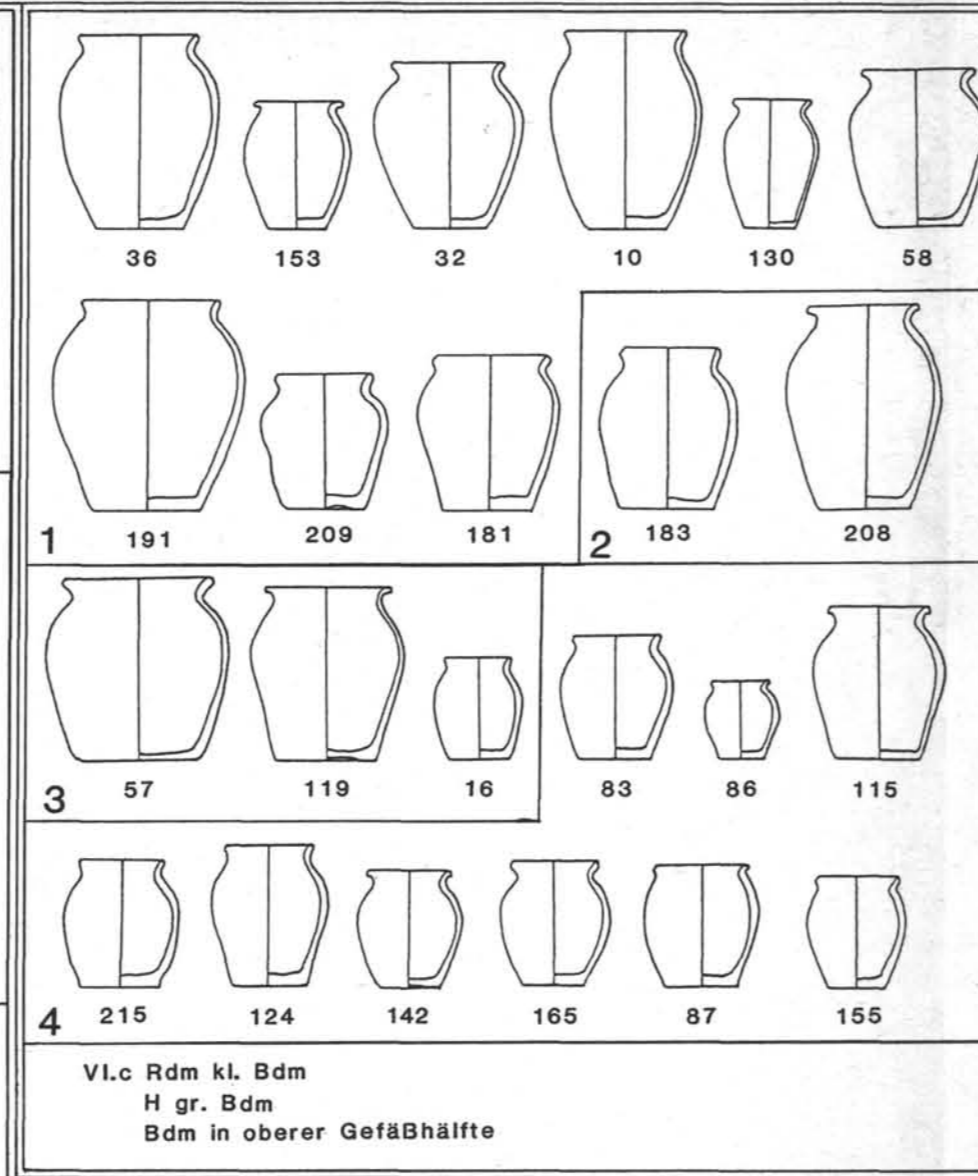
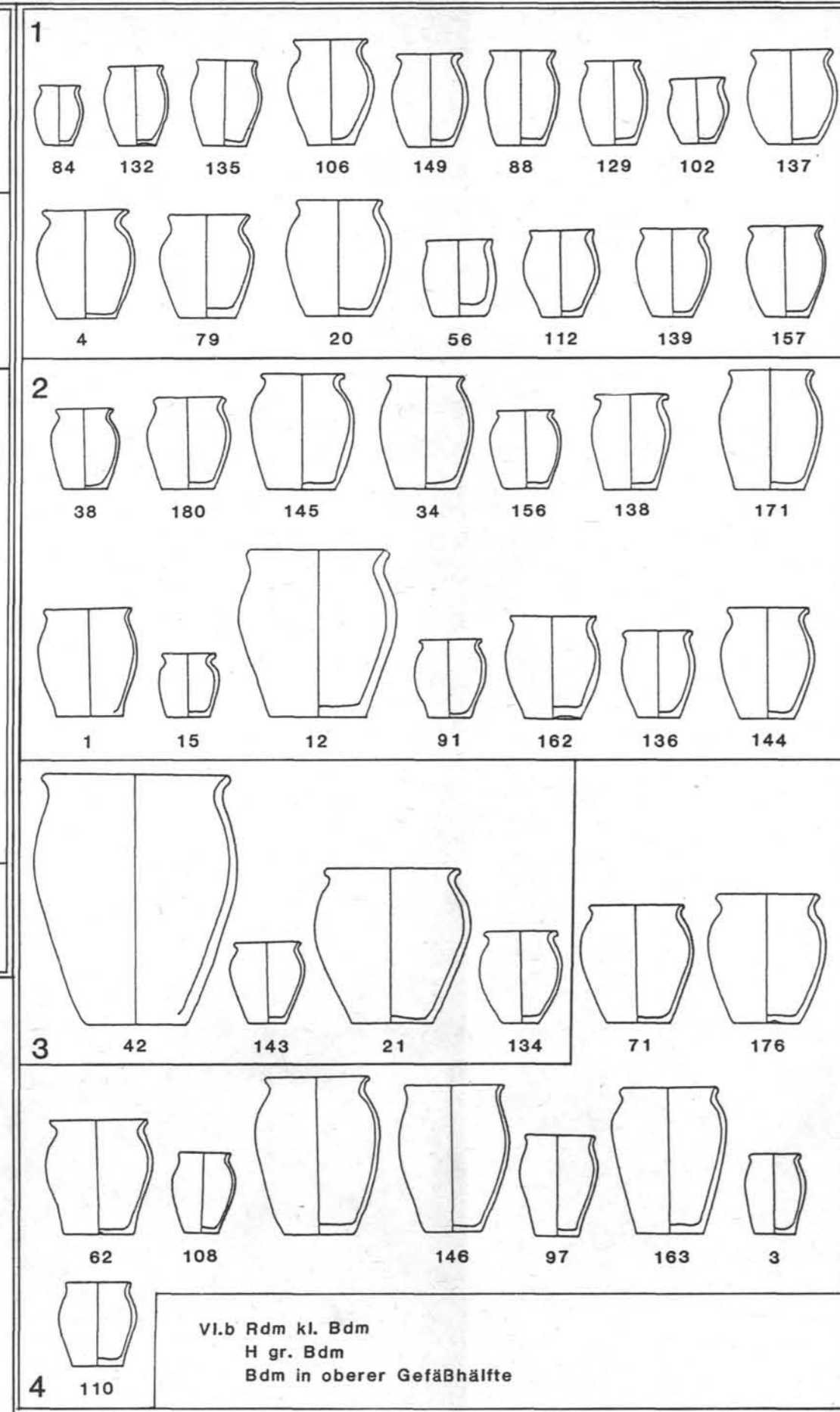
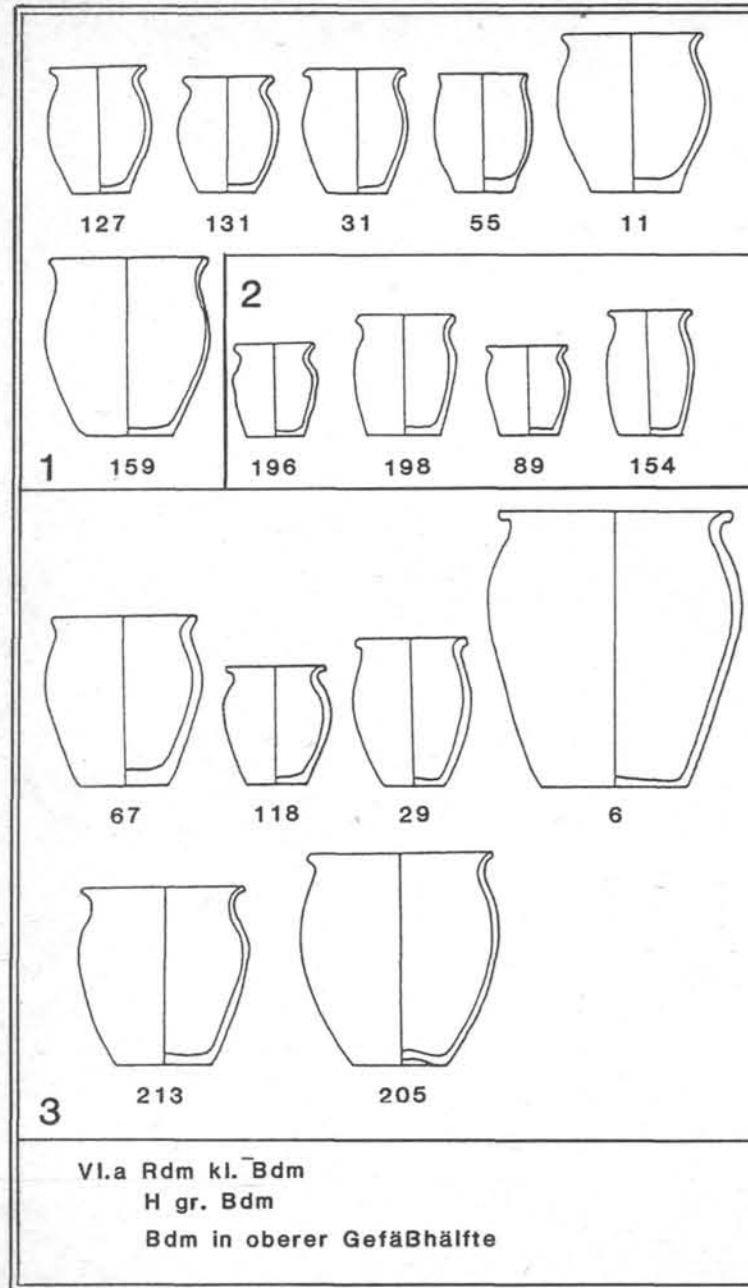

Abb. 6. b GEFÄSSGRUPPEN
MERKMALE: Q1 - Q5
CLUSTER NACH WARDS METHOD

Cech, Brigitte:

Die Keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ)
(Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik)

Abb. 6. a

Abb. 6. a GEFÄSSGRUPPEN

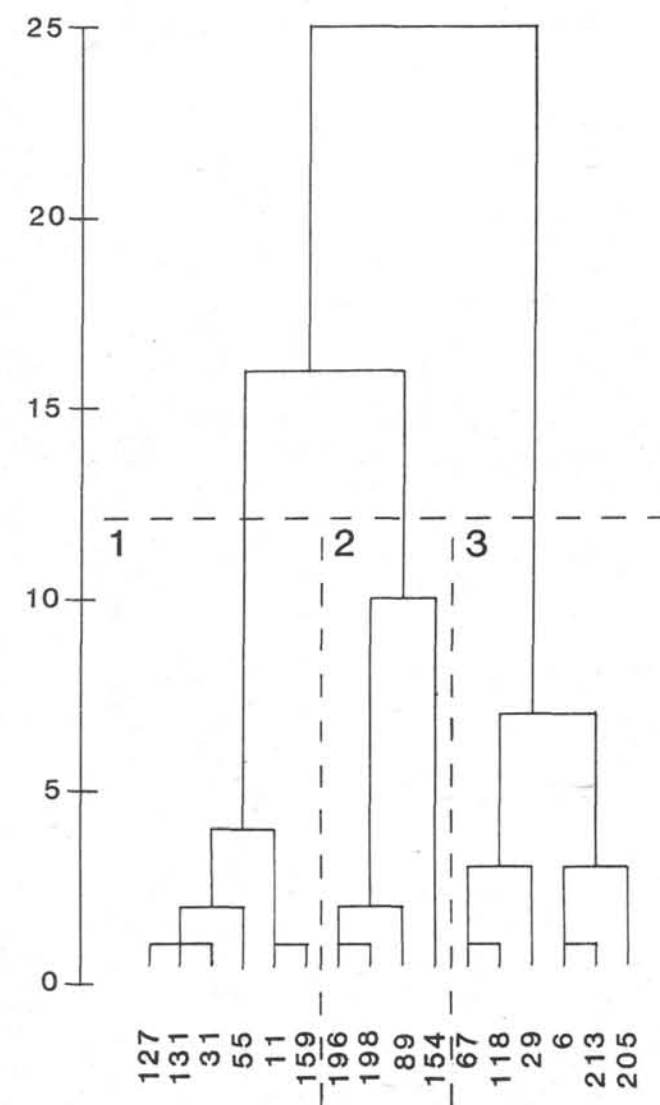
MERKMALE: Q1 - Q5

CLUSTER NACH WARDS METHOD

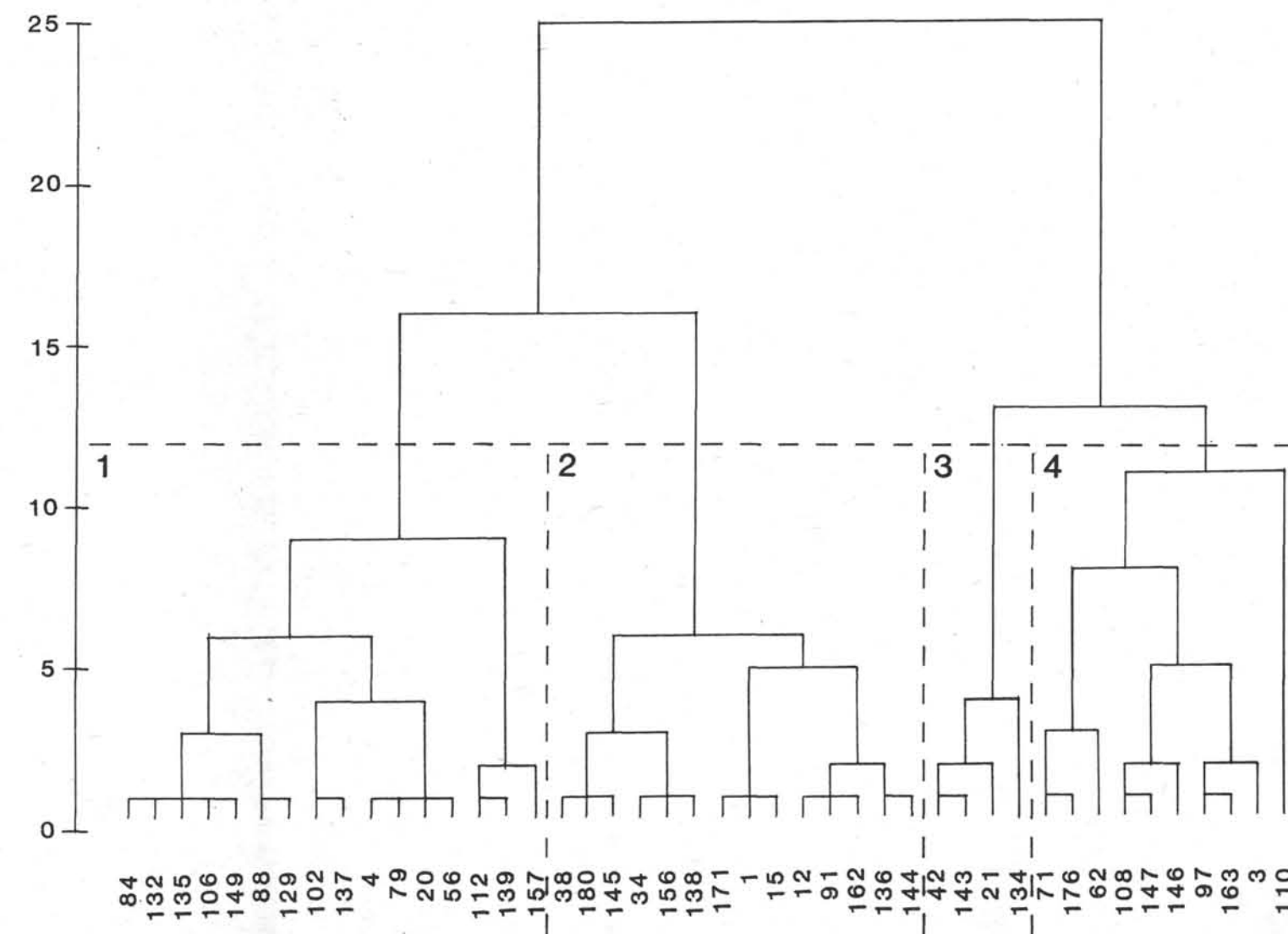
Cech, Brigitte:

Die keramischen Funden der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ)
(Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik)

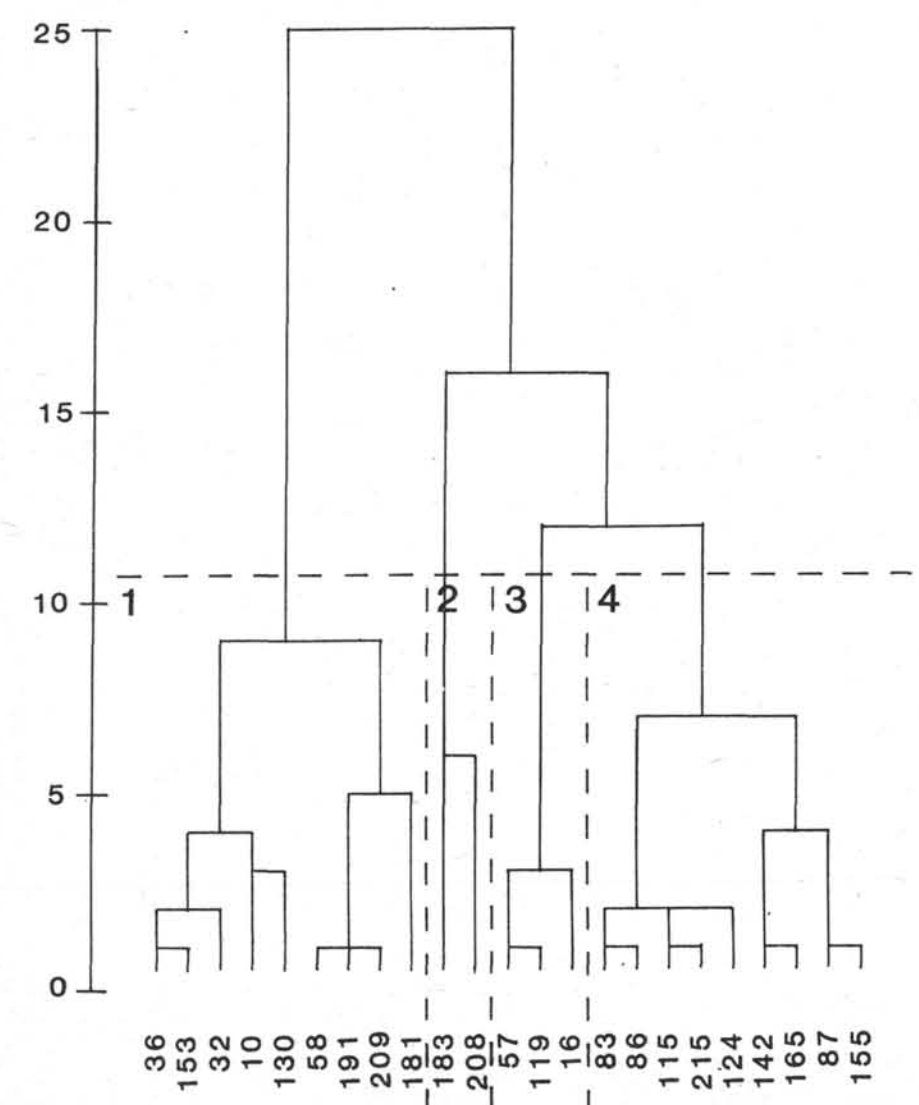
Abb. 5. b

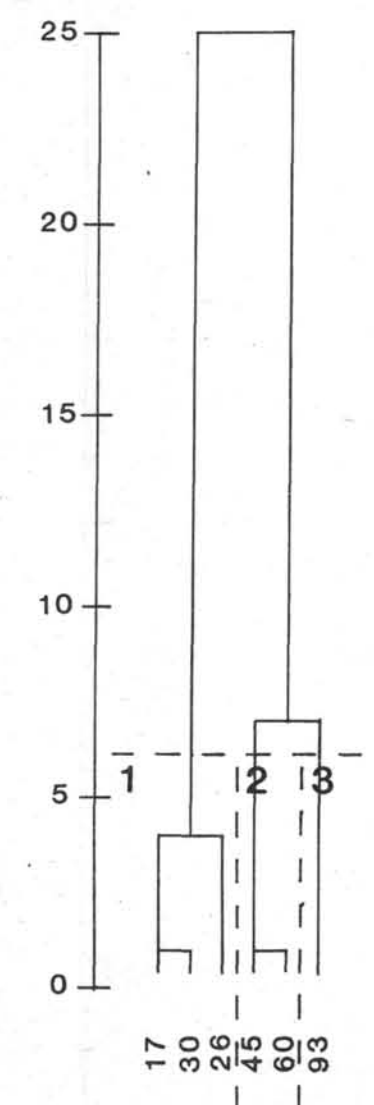
VI.a Rdm kl. Bdm
H gr. Bdm
Bdm in oberer Gefäßhälfte

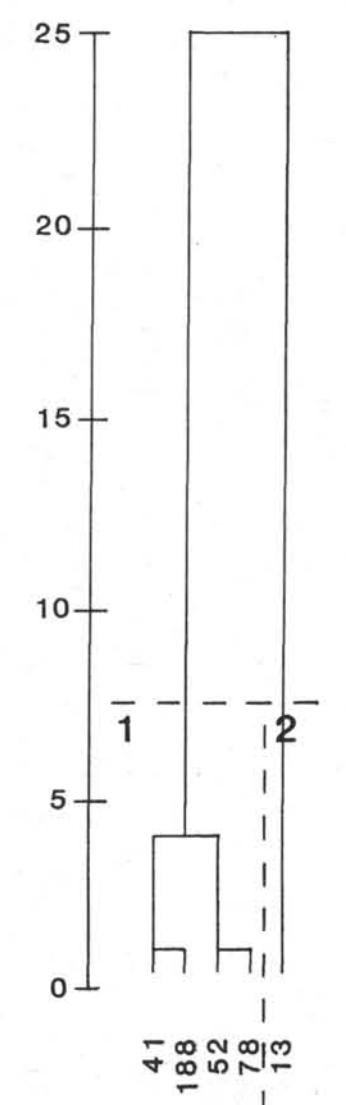
VI.b Rdm kl. Bdm
H gr. Bdm
Bdm in oberer Gefäßhälfte

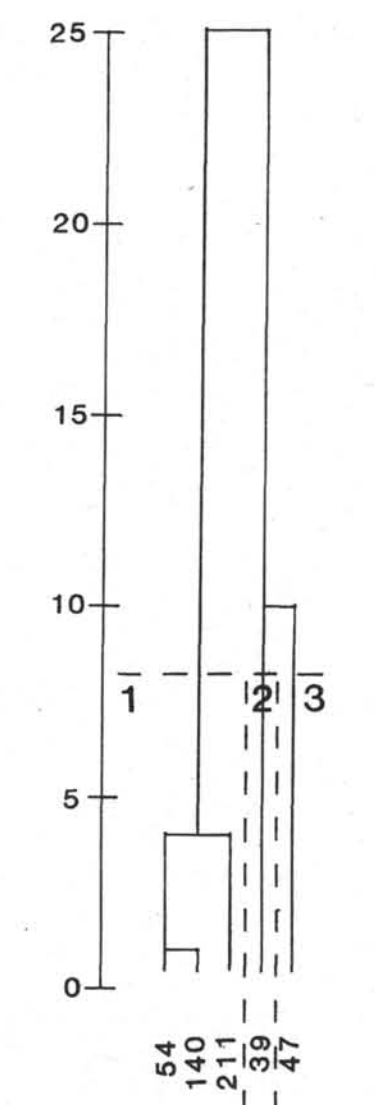
VI.c Rdm kl. Bdm
H gr. Bdm
Bdm in oberer Gefäßhälfte

VII. Rdm kl. Bdm
H gr. Bdm
Bdm in oberem
Gefäßdrittel

IX. Rdm gr.gl. Bdm
H kl. Bdm
Bdm in oberer
Gefäßhälfte

X. Rdm gr.gl. Bdm
H kl. Bdm
Bdm in oberem
Gefäßdrittel

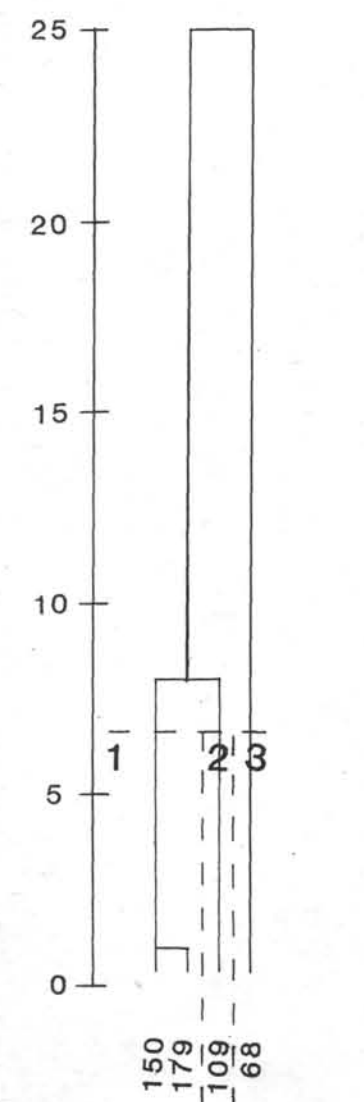
Abb. 5. b DENDROGRAMME (WARDS METHOD)

MERKMALE Q1 - Q5

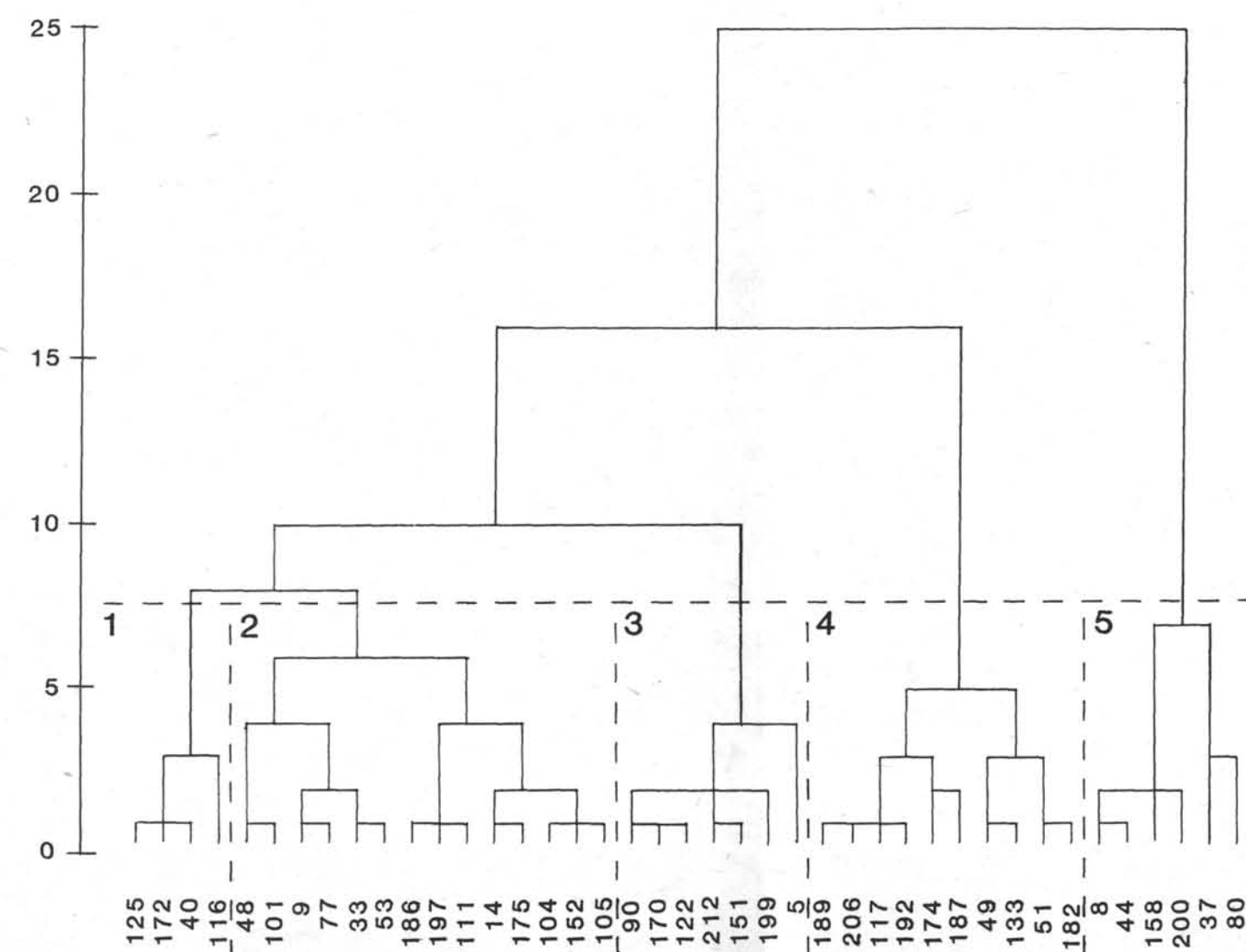
Cech, Brigitte:

Die Keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ)
(Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik)

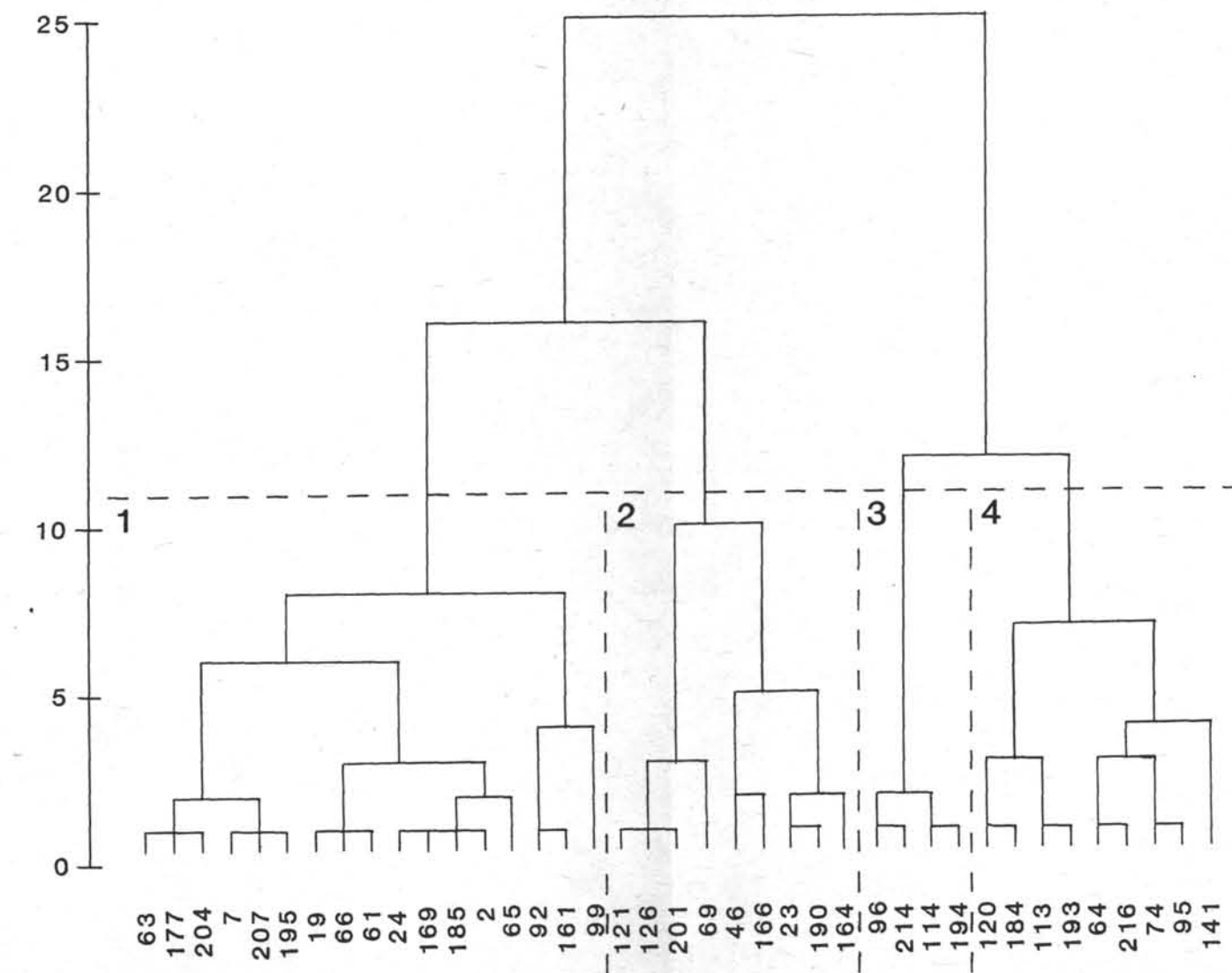
Abb. 5. a

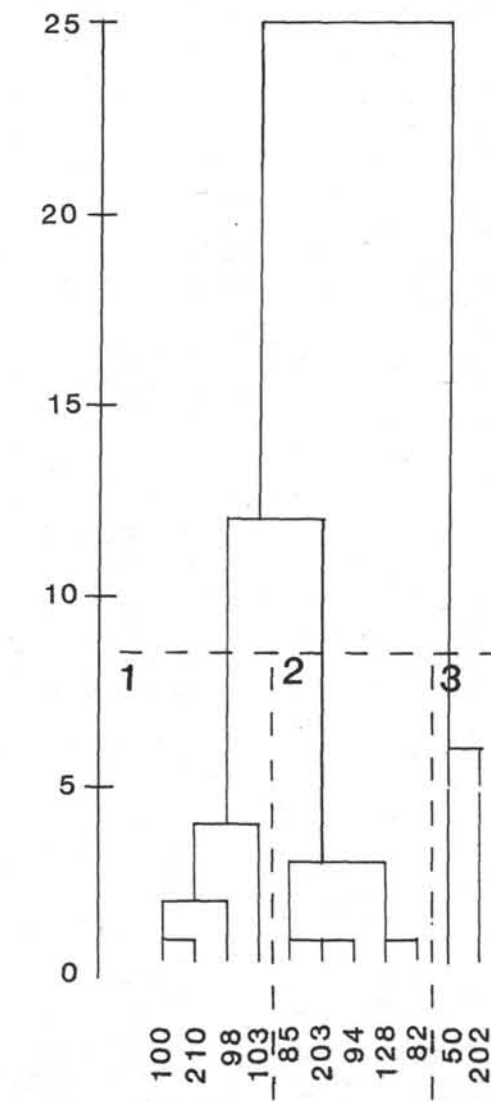
I. Rdm kl. Bdm
H kl.gl. Bdm
Bdm in unterer
Gefäßhälfte

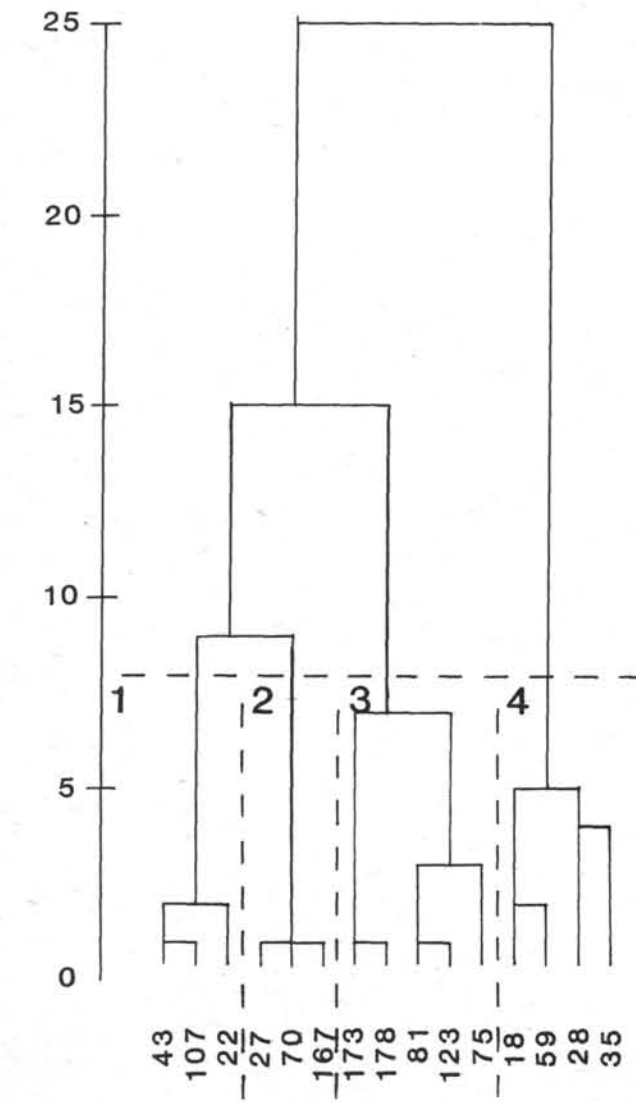
II.a Rdm kl. Bdm
H kl.gl. Bdm
Bdm in oberer Gefäßhälfte

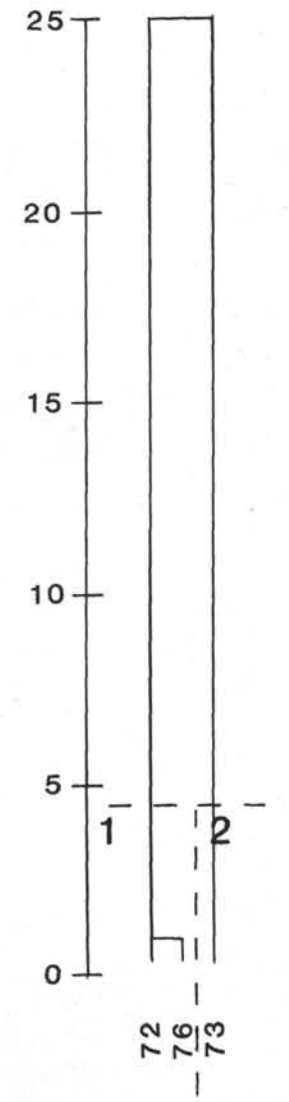
II.b Rdm kl. Bdm
H kl.gl. Bdm
Bdm in oberer Gefäßhälfte

II.c Rdm kl. Bdm
H kl.gl. Bdm
Bdm in oberer
Gefäßhälfte

III. Rdm kl. Bdm
H kl.gl. Bdm
Bdm in oberem
Gefäßdrittel

IV. Rdm kl. Bdm
H kl.gl. Bdm
Bdm in oberem
Gefäßviertel

Abb. 5. a DENDROGRAMME (WARDS METHOD)

MERKMALE Q1 - Q5

